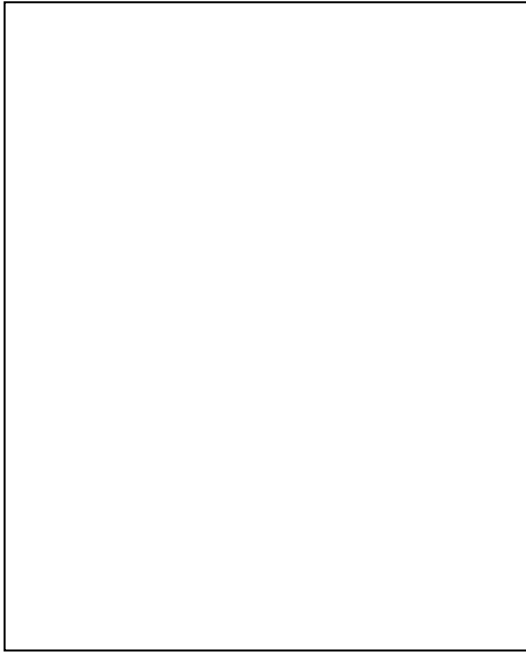

Володимир Кільченський (Володимир Андрійович Губенко) народився у 1949 році в селі Спаському на Дніпропетровщині в родині службовця. Батько – Андрій Федорович Губенко, – повернувся з Великої Вітчизняної війни інвалідом, але разом з мамою, дружиною Ольгою Макарівною, зуміли виховати п’ятьох дітей.

Володимир Андрійович Губенко закінчив загальноосвітню школу і з 1968 року служив у лавах Радянської Армії. Згодом вступив до Кременчуцького училища пілотів цивільної авіації і в 1974 року працював пілотом, командир літака – пілот першого класу.

Згодом у родині Володимира Андрійовича та Катерини Михайлівни народилися дві доньки. Коли настав час залишити авіацію, Володимир Андрійовичу Гузенку довелося братися за будь-яку справу і йому на початку дев’яностих років минулого століття створив мале підприємство.

Володимира Андрійовича Гузенка завжди цікавили історичні події в суспільстві, а особливо, які відбувалися в Україні у XVII сторіччі, і на тлі цих подій він створив художній твір про життя та боротьбу своїх земляків за волю і незалежність України.

Сьогодні Володимир Андрійович у творчому пошуку. І з часом мріє видати продовження книги. “Присмак волі” – перша книга автора.

Володимир КІЛЬЧЕНСЬКИЙ

ПРИСМАК ВОЛІ

Роман

Дніпропетровськ
“Пороги”
2012

УДК 82-3
ББК я44
К 39

Історично-белетристичний роман переносить читача у бурхливе XVII сторіччя, коли Україна виборювала право на своє існування. У центрі подій – життя козаків, яких нелегка доля змусила взятися до зброї і відстоювати волю. Влившись у козацько-повстанське військо Богдана Хмельницького, четвірка побратимів, які є героями цього твору, довела свою здатність перемагати. Авторіві вдається показати не лише мужність козаків у боротьбі з ворогами, а й передати найтонші переживання, здатність до глибоких почуттів.

ISBN 978-617-518-188-1

© Кільченський В.А., 2012
© Дерев'янка А.П., ілюстрації, 2012

КРИЗЬ ВІКИ ПРОЙШЛИ КОЗАКИ

Читачів цього роману, в першу чергу, цікавитиме, коли і чому на півдні України з'явилися войовничі козаки, які відіграли, можна сказати, вирішальну роль у нашій історії. Дослідники мають декілька пояснень походження слова «козак». Так називали неосідлих людей, завжди готових до війни, котрі займалися грабунком та розбоєм на теренах Середньої Азії. Слов'янам це слово стало відоме від половців. Воно має тюркське походження і означало: «сторожа денна і нічна». Кримські татари називали козаками нижчу спільноту ординців, які постійно воювали і від цього отримували здобич. У південних степах України козаки стали відомими вже з середини XV століття, проте їхні розрізнені загони з'явилися набагато раніше. Щоб зрозуміти історичні причини виникнення козацтва в Україні, автору цього роману довелося звернутися до ґрунтовних праць відомих істориків Миколи Костомарова, Андріяна Кащенко, Михайла Грушевського, Дмитра Яворницького, Івана Крип'якевича.

Не можна оминати увагою і сучасного науковця Івана Стороженка, який зробив вагомий внесок у дослідження політичної та військової діяльності Б. Хмельницького у 1648–1652 рр. під час Визвольної війни українського народу. Справжній дивосвіт відкрили мені й роботи науковців Юрія Мицика, Дмитра Наливайка, Ганни Швидько та ін.

Варто прогорнути історію аж до часів панування Золотої Орди, щоб побачити, як свої ж князі, з легкої руки хана Батия, загрузли у міжусобицях та діленні землі і не змогли оборонити Русь від монголо-татарської навали. Знекровив Київську Русь Мстислав Удалий, який був одружений на доньці половецького хана Котяна. Йому вдалося умовити інших князів Русі спільно виступити проти орди Темучина. У 1224 році було зібрано військо з усіх земель сучасної України, яке вирушило шукати татар у глибині степів. На річці Калка, у місцях Приазовського узвишся, що на південь від сучасного міста Донецька, і сталася битва, яка була дійсно грандіозною за чисельністю військ з обох боків і за своєю жорстокістю. При цьому половці не витримали

натиску ординців і кинулись тікати, що привело до розладу у загонах Мстислава Удалого, і вони також почали відступати. Це призвело до того, що русичі були повністю розбиті і втратили тисячі воїнів. Залишився на полі бою тільки Мстислав Київський зі своїм полком, який потім здався на милість степовиків Темучина, і ті, не дотримавши присяги про недоторканість тих, хто склав зброю, передали татарам князів разом з іншими полоненими. Всіх полонених князів поклали на землю під настил, на який сіли обідати переможці, і задушили їх.

Після цього військо Темучина повернулося до Туркестану, а після його смерті, правителем західних країн став вибраний хан Батий. У 1239 році після завоювання верхів'їв Поволжя, суздальської та рязанської земель, остаточного знищення половців він повів свою орду на Київ і у грудні 1240 року підкорив його. Через два роки хан Батий після руйнівних набігів на європейські країни повернув свою кінноту на схід, бо ж дізнався про смерть верховного хана і прагнув посісти його місце. Спроба була невдалою, і верховного хана вибрали без його участі. Хан Батий зупинив свою орду в каспійсько-азійських степах, а його двір розмістився поблизу того місця, де знаходиться нині Волгоград. Звідси були відправлені запрошення князям – з'явитися на поклін до нього, і збиралася десятина з усіх підкорених країн. Проте у XIII ст. Золота Орда внаслідок міжусобиць, спричинених боротьбою за владу, почала розпадатися на окремі орди. Західні загани, що кочували по Криму та у низинах Дніпра, створили окрему орду, і її хан осів у Криму. Починаючи з 1430 року, Хаджі-Гірей остаточно відокремив її від Золотої Орди і став шукати підтримки у Литовського князівства, проте не отримав її. Справу продовжив його син Менглі-Гірей і заручився заступництвом турецького султана і Московського князівства. Після цього Московія стала підбурювати Менглі-Гірея нападати на польські та литовські землі. Внаслідок цих нападів спустошувалися українські села і містечка.

Навесні 1482 року вкотре вже було завойовано Київ, і вся Україна наповнилась невольничим плачем, який не вщухав протягом століть. Населення України не встигало

відроджуватись, набирати силу, а нові й нові напади обезлюднювали ці місця. Хто міг і хотів вести осіле життя, перекочувували подалі на північ. Але відбувався і зворотний процес, тому що вільні місця манили до себе охочих на мисливство та рибальство. Збиралися цілі артілі, які увесь теплий сезон у вільних степах полювали на звіра, рибалили, а ще – нападали на нечисленні татарські ватаги, грішили й грабунком купців, а потім, поділившись здобиччю зі старостами своїх зимівників, відсиджувались там у холодну пору.

Неабияке враження справляли на сучасників невеликі загони козаків, які, не маючи ні фортець, ні достатньої кількості зброї, ні грошей, все ж таки сміливо кидались у бій з бусурманською гідрою, яка роздирає Україну, пила кров з її населення, наводила панічний страх на європейські держави, котрі вважали себе сильними і непереборними. Турки і татари перетворили всю Східну Європу на територію, з якої вільно брали ясир і перевозили на невольничі ринки Криму, а далі – в Туреччину, Італію, Францію, Іспанію і навіть досягали африканського узбережжя. Люди стали ляльками долі, коли в одну мить хтось міг перетворитися з багатого власника маєтку і землі на невольника. Християни ставали бусурманами-ренегатами, які забували рідний край і, ставши яничарами, добували здобич для султанів.

І от звичайна голота у пошарпаних сірячинах і потертих постолах – це та сила, що сміливо йшла на бусурман, які аж занадто знахабніли і вже встигли перетворити полювання на невольників у досить прибутковий промысел. Збагачені турки і татари з причорноморських міст позичали гроші, давали одяг, зброю і харчі татарській бідноті, а потім з лихвою повертали свої витрати невольниками. Козацтво вступило у боротьбу з татарами: розганяло табуни та отари, якими вони заповнили степ, руйнувало їхні улуси, міста, звільняло невольників. Народ повірив у силу козаків, вони ставали героями, які оспівувались у піснях, а в оповідах – легендарними лицарями. Це притягувало до козацьких лав все більше людей, котрі втратили рідних, поневолювались землевласниками. Чим далі – тим більше розвивалися і вкорінювались поняття, що козак має бути вільною

людиною, нікому непідвладною, не зв'язаною ніякими повинностями, окрім боротьби з прикордонними ворогами. Хто пристає до козаків, скидає із себе всякі пута і залежить тільки від виборної козацької влади. Свої права козаки відстоювали усіма силами, а оскільки цих людей ставало дедалі більше в Україні, можновладці найближчих країн вже боялися їх. Маючи потребу у захисті від татар, козацькі права поступово починають визнавати місцеві поміщики та представники влади. Так формується наприкінці XVI століття козацький стан, козацьке звання, і безліч люду починає долучатися до козаків, щоб користуватися правами і пільгами. Тепер козацтво набуває великої сили і стає важливим суспільним фактором.

Перші набіги проти татар влаштували прикордонні старости, як-от: Остафій Дашкович, князь Костянтин Острозький, а першу Січ за порогами зумів організувати приблизно у 1550 році князь Дмитро Вишневецький. Заклав її на стратегічно вигідному острові Хортиця, який з півночі захищений порогами, а з півдня – непрохідний для великих суден через розгалуженість плавнів. Пізніше татари захопили Хортицю за другим бойовим приступом, а Вишневецький у 1561 році потрапив у полон і героїчно загинув у Царграді (Константинополі). Але цей рух уже не могли спинити ні польські укази («не ходити в поля татарські...»), ні помста татар за руйнацію їхніх улусів. На місце загиблого Вишневецького з'явився Богдан Ружинський, який очолив боротьбу з татарами. Є свідчення того, що цього ватажка коштами підтримувала Москва. Згодом потужним фактором розвитку козацького руху стало непосильне гноблення селян польською шляхтою і спроби окатоличити православне населення України, що викликало нову хвилю обурення українців.

Оглядаючись на минувшину, я висловлюю свою суб'єктивну думку щодо виникнення лицарського козацького ордена на початку XVI століття, проте не міг обійти увагою і ті значущі події, які сталися на території нинішньої України у XIII столітті. Сива давнина відгукується і в нашому сьогоденні, бо таким вже є неблаганний хід історії...

Володимир Кільченський

ПРИСМАК ВОЛІ

У КОЗАЦЬКОМУ ЗИМІВНИКУ

Андрій та Тимко товаришували змалечку. Рік різниці у віці ставив їх у рівні умови. Де б що не відбувалося – пташині чи звірині лови або ж улюблені ігри посеред гаїв та яруг – хлопці завжди були разом, допомагаючи один одному та захищаючись від старших парубіків. Змагаючись між собою в усьому, швидше від інших навчилися ловити рибу, полювати на звірину, птахів. І взимку, і влітку приходили з навколишніх балок та гаїв із багатою здобиччю. Добре вивчивши поведінку звірини, щоразу вигадували нові сильця, і їхньою здобиччю найчастіше були лисиця, бобри, зайці, куріпки. Неглибока річечка славилася різнориб'ям: вайлуваті соми, хижі щуки, колючі окуні, блискучі карасі та плотва наче просилися у тенета, які хлопці в'язали власноруч.

Батьки Андрія та Тимка також були не тільки сусідами. У молоді роки вони їздили на Січ, тож частенько довгими зимовими вечорами згадували свої непересічні походи на татар. Ще з малих літ хлопчачи, затамувавши подих, слухали батьків та їхніх гостей про минувшину. Згадуючи в уяві оповіді про полювання на степового тура у приорільських луках та перелісках, Андрій і Тимко мріяли швидше стати дорослими і бути вправними мисливцями або ж податися до запорозьких козаків, які на той час були єдиною силою, здатною зупинити нищівні набіги кримчаків на християнські поселення. Батьки добре знали звичаї та манеру поведінки татар, а Федір Підлужний, батько Андрія, був старостою у зимівнику і керував діями козаків під час нападів татар.

Устим Дубовик, батько Тимофія, знайшов собі дружину у татарському стані, куди вона потрапила молодою дівчиною після захоплення зимівника ворогами. Увірвавшись в улус, сотня відчайдухів, серед яких був і Устим, у запеклій боротьбі звільнила юну полонянку разом з іншими християнами. Устима

було поранено, а доглядати парубка по дорозі в рідний край взялася Одарка, майбутня Тимкова мати.

Полишивши козакування, Федір перейшов на осіле життя в селі Михайлівка. Серед запорожців він був сотником, та, отримавши у боях з татарами рани, став хліборобом, оселився поряд з бойовим товаришем.

Вправні були батьки у хлопців, і, незважаючи на те, що сім'ї стали чималими, жили вони в достатку. У засіках – зерно, сушена риба, у льохах – удосталь овочів, у діжках – солонина, а на свята діти завжди ласували медом. Харчі в достатній кількості завжди були в домі, а запаси, на випадок неврожаю чи інших негараздів, були закопані неподалік від зимівника в особливих ямах. Зазвичай це було збіжжя, яке могло зберігатися там не один рік. Про місцезнаходження тих ям знали лише батьки.

Коли діти підросли і Андрію виповнилось п'ятнадцять років, а Тимошу – чотирнадцять, Устим з Федором вирішили віддати підлітків у науку до найближчого Самарського Пустинно-Миколаївського монастиря, що був неподалік, біля річки Самари.

Влітку хлопці вже знали, що доведеться вирушати в дорогу на навчання, тому, не розлучаючись, кожного дня доганяли своє дитинство. Клопоти по господарству часто-густо лягали на їхні плечі. Вранці потрібно було виганяти телят на випас, годувати курей, приглядати за гусьми та впродовж дня кидати в загін траву та посічені гарбузи свиням, аби ті не ремствували.

Більшість підлітків також були зайняті справами по господарству, та коли припікало сонце і всі живі істоти вгомонялися, хлопці кидалися до річки – купатися, рибалити. Під вечір натружені люди зганяли худобу у двори, і знову зчинявся лемент: ревіла худоба, верещали свині, гелготали, вигинаючи товсті шиї, гуси.

Кожна сім'я сідала вечеряти, і з дворів хмарками вилітали запахи смаженої риби, свіжини або ж грибів. Помолившись Богіві, вечеряли завжди тихо. Діти їли по черзі, виловлюючи з горщика кому що попадеться, і дорослі їли неспішно. Після вечері Галинка, Андрієва сестра, допомагала матері прибиратися. Коптів світильник, і Андрійко та його менший брат Миколка прилаштовувалися біля батька – слухати бувальщини. Діти дуже

любили таку благодатну годину. Натомлені батьки не покрикували на дітей, хоча ті дражнили один одного та борюкалися, вибираючи собі ліпше місце на лаві перед вечерею.

Андрій завжди просив батька розповісти про бойові походи на татар, турків, дивувався козацьким хитрощам та войовничості. Федір пам'ятав іще ті часи, коли між степовиками-християнами та кримчаками не було ворожнечі. Козаки і чумаки могли вільно мандрувати аж до Очакова, а кримчаки приїздили торгувати до запорожців. Але після того, як татари опинилися під владою Османської імперії, стосунки між найближчими сусідами – татарами та християнами – різко змінилися. Багаті турки задля своїх потреб прагнули отримати чимало невольників. Татари, завжди злиденні, почали ловити християн-малоросів, молдован, поляків, вивозити до Криму та продавати. Такий живий товар турки називали ясиром.

Слухаючи батька, Андрій стискав у кишенях кулаки, мріяв стати сильним та мужнім, аби боронити свою землю та віру. На таких же переказах виростав і Тимко. Відчувши приплив сил у руках, підлітки вчилися битися палицями, як шаблями, безжально нищили бур'яни на вигоні.

Андрієве серце сповнювалося радістю, коли батько дозволяв йому відганяти коня на нічну пашу до сільського табуна, де збиралися майже всі сільські хлопці, щоб до сходу сонця відновити сили робочим та скаковим коням. Це були найщасливіші ночі.

Нічний степ був сповнений цвіркотінням, клекотанням, кваканням та іншими загадковими звуками. Через деякий час вже можна було почути й соловейка в гаю, сову в дубняку, куликів, жаб та іншу істоту в низині.

Там, у низині, ледве погойдувався прохолодний туманець, то непомітно підкрадався до хлопців, то тихо відкочувався. Час від часу з туману чулося форкання коней, які у сиво-синьому мареві туману більше нагадували привидів, аніж живих істот. Іноді звіддала долинали пісні дівчат, що здавалися співом чарівних мавок. Голоси летіли далі в степ, віщуючи щастя і майбуття. І над цим усім степовим дивом висіли тисячі маленьких, немов свічки на престолі Великодньої ночі, зірок.

Далеко над обрієм вигулькнув повнощокий місяць: наче господар, він дивився на степ червоно та грізно, лякаючи його жителів. Деякі пташки припишкли, мов налякалися місяця, що вже впевнено рухався небосхилом. А цвіркуни очманіло тріскотіли, відчайдушно переконували у своїй сміливості господаря нічного неба. Повітря п'янили запахи степового різнотрав'я, яке цілоденно поглинало сонячні промені і тепер, напившись вечірньої роси, спішно доводило свою природну чарівність та власну потрібність на цьому святі життя. Духмяний чебрець закріпився на горбиках, та особливо розкішними були васильки, які, розбігшись великими купками, доповнювали квіткову гаму різнобарвного степу. Не відставав від них деревій, терпкий дух якого лоскотав у грудях. А ковила просто доповнювала степову красу, відбиваючи своїм шовком промені місяця та відблиски багаття. Все це можна було спостерігати і слухати вічно.

І серед всього цього дива сиділи підлітки і слухали оповіді старших, мріяли стати такими ж сміливими, як герої оповідей. Хтось вихвалявся конем, який може наздогнати кінного татарина за одну версту. Потім довго доводив, що декілька років тому цей кінь був найкращим на Запорожжі і на ньому гарцював сам кошовий отаман. А як кінь постарів, то його передали для догляду в селище. Кожен присутній хотів розповісти про свого батька, родича чи сусіда, які захищали християнську віру та свою землю. Хтось із хлопчаків починав солодко посопувати, примостивши голову на торбі з харчами, а старші, аби не заснути, розповідали містичні історії про різну нечисть, що начебто водилася в навколишніх степах і робила капості добрим людям. Попри всі страхи оповідей та чарівні видіння літньої ночі, в Андрія стулялись очі, і він поринав у сон.

Прокинувшись від ранкової прохолоди та співу птахів, хлопчак йшов шукати своїх коней, що розбрелися по луках. Їхні товариші вже поспішали до домівок, бо починався трудовий день. Знайшовши своїх скаунів, Андрій з товаришем, зігріваючись у перших променях сонця, поверталися додому. Вранішня прохолода нагадала, що збігають останні дні щасливого літа. Попереду осінь. Шпачині зграї, немов керовані невидимою рукою

суворої хмари, виробляли химерні піруети, нагадуючи людям, що незабаром полетять у вирій.

Виганяючи худобу на випас, Андрій наче вперше побачив, як змінюється степ. Його барви стали яскравішими і привабливішими не тільки для людей, але й для худоби. Довго ходила улюблениця Берізка, поки не знаходила найсоковитішу траву. Зі смаком зривала її шорстким язиком і неспішно ремигала, думаючи якусь свою коров'ячу думу.

У душі Андрія зачаївся незрозумілий смуток. Уже приміряли новий одяг, який мама з тіткою Одаркою пошили з російського сукна, купленого батьком у Самарі. Батько вже не так часто покрикував на Андрія, якщо той не міг впоратися з господарством. Та коли настав прощальний вечір, вже не смуток гнітив Андрія. Його розпирало відчуття власної значимості. Вабила майбутня дорога в новий край, хотілося незвіданого.

В останню ніч у батьківській домівці Андрій не зрозумів, спав він чи то було тільки марення, але як тільки заспівав півень, він зараз же скочив з лави. Мати, побачивши, що син вже прокинувся, вперше за останні роки пригорнула його до себе і благословила в дорогу. Андрій трохи знітився. Невиразна туга піднялася з грудей і здавила горло. Хотів щось сказати, та замість цього пригорнувся до неньки, душею відчув, що вже немає дитинства, збігло воно у вирій життєвих днів і прихопило з собою безтурботне парубоцьке життя.

ШКОЛЯРСТВО

Біля паркану вже стояла наготові підвода з міцним їздовим конем, який, відчувши далеку дорогу, тупцював на місці. Поклавши мішки зі своїми пожитками та різною одежиною, Андрій з Тимошем повернулися до рідних і, схиливши голови, слухали їхні настанови. Вже навздогін матері тихо перехрестили дітей, які їхали в незнаний світ. Хлопці озиралися, усвідомлюючи безповоротність безтурботного життя та відчуваючи плин часу. За старою вербою край дороги у світлі сонця розчинилися рідні

обійстя, і хлопці з тугою пильно вдивлялися у рідні краєвиди, подумки прощаючись з ними.

До Самарського монастиря прибули вже надвечір. Добряче натрусилися у дорозі, хоч і лежали на сіні. Заїхавши у дубовий ліс, мандрівники почули дзвони, що сповіщали християнський люд про вечірню. Андрій любив церковні дзвони, і на його душі стало світліше. Мабуть, те саме відчував і Тимко, бо радо посміхався. А може, і від того, що дорога добігала свого кінця. Під'їхали до огорожі монастиря, і батько Андрія, спішившись, пішов шукати старосту, аби доручити йому хлопців та й самому заночувати у монастирі. Нарешті худорлявий монах поспішив відчинити ворота. Батько, зупинившись побіля дерев'яної хатини для паломників, розпріг коней та заходився діставати харчі. Швидко повечеряли гуртом, і Федір, обійнявши обох хлопчаків, провів їх до притулку і почав влаштовувати собі нічліг.

Попрощавшись з батьком Федором, який мав рано-вранці виїхати на Михайлівку, Андрій з Тимком зайшли до дерев'яної хатини, що мала стати їхньою домівкою. Тут уже зібралися більше десятка парубків, таких самих, як Андрій і Тимко, що облаштовувалися, набиваючи мішки запашним сіном, принесеним ченцями заздалегідь.

Швидко налагодивши собі постіль, хлопці разом з усіма братчиками пішли купатися до річки Самари, що була неподалік. Під оглушливі крики і веселий гомін Андрій пірнув у воду, по-осінньому прохолодну та чисту. Накупавшись і набігавшись на березі, аби зігрітися, всі гуртом рушили вечеряти.

Ті парубки, котрі були тут уже другий рік, повели новеньких до трапезної – сьогодні вони були за гостей, але вже назавтра диякон мав розподілити, хто і що повинен робити у монастирі, окрім школярства: займатися заготівлею до зими чи працювати при трапезній.

Вранці всі прокинулися від співу монастирських півнів та веселих підбадьорювань наставника Михайла. Після ранішньої молитви і сніданку розпочалася наука для незвиклих до таких занять хлопчаків. Пам'ятаючи настанови рідних, хлопці сумлінно вивчали все, а особливо їм хотілося навчитися читати та писати.

Наближалася зима... Птаство вже не щебетало у дубовому лісі, журавлині ключі полинули в бусурманські, як говорив наставник, краї. Вороння кружляло на заході сонця. У вільну годину хлопці полюбляли блукати віковичним лісом, серед якого і стояв монастир. Дуби гомоніли своїми верхами і скидали з себе «жирні» жолуді. Все в природі попереджало про майбутні холоди, а ліс вабив до себе незвичайними, чаруючими запахами прілого листя, пожовклих трав, пахощами грибів. Завдяки послушникам, чималенько засушених і наквашених грибів було вже в коморах монастиря. А понад огорожею стояли високо складені копиці сіна не тільки для монастирської худоби, але й для ночівлі подорожніх та паломників з кіньми.

Пролітали короткі осінні дні, і одного ранку, вийшовши на ганок, Андрій побачив сніг, що, як гарний господар, накрив усе. Висипали на дворище хлопці та давай вмивати один одного пухким, іскристим першим сніжком.

Настало свято Різдва. Чекали на нього не лише послушники та учні, але й увесь люд. Ще задовго до цієї події всі готувалися зустріти найбільше християнське свято православних. Послушники вже розділилися на гурти та визначили, хто і куди піде щедрувати та які пісні співати:

Щедрик, щедрик, щедрівочка,
Прилетіла ластівочка,
Стала собі щебетати,
Господаря викликати:
— Ой, ти спиш чи лежиш,
Чи ти стружки стружеш?
— Я не сплю, не лежу
І стружок я не стружу.
— Ой, ти спиш та дрімаєш,
А про ворога не знаєш,
Що вже турки-вороги
І наш город обняли.
Наше містечко обняли,
Наших діток забрали.
— Та я уже ж устаю,
Коня свого сідлаю,

Та немає такого коня
І в самого короля.
Я конем їх потопчу
І мечем їх посічу.
А коником як заграю,
Врагів-турків ізлякаю,
А мечем як заблищу,
Назад турків ворочу!

Весело та щасливо минули різдвяні свята. Над білим від снігу світом, над снопами димів з людських осель тріщали водохресні морози. Незважаючи на люті нічні холоди, хлопці чекали на свято Водохреща, аби довести один одному, що вони готові пірнути у крижану воду Самари. Взявши заступи та залізачця, послушники веселою юрбою пішли вирубувати святий хрест – до завтрашнього святкового дійства Водохреща.

Вранці, у день свята, Андрій з Тимошем пішли підчистити лід, що міг затягнути вирубану ополонку. Прибравши тонкі крижинки в ополонці і прикрасивши льодовий хрест буряковим квасом, хлопці пішли готуватися до купелі.

Послушники вже одягли чисті полотняні сорочки і тепер допомагали один одному натягати кожухи. Морозне повітря прорізав дзвін, оповіщаючи люд про велике свято – Господнє Хрещення. Від церкви святого Миколая священною ходою рушили віряни до річки. Попереду йшли з іконами та корогвами монахи й послушники. Спів монастирського хору долинав во славу Божу далеко за Самарський ліс.

Святили воду шанобливо та радісно, і після того, як десятки голубів піднялися у небо, символізуючи Святого Духа, що зійшов на Христа, можна було відчайдушно пірнути у кристалево чисту воду, що сьогодні мала чарівну силу та змивала гріхи з людських душ. Отямившись від входження в холодну воду, Андрій пірнув тричі з головою і прожогом кинувся шукати східці. Йому здалося, що душа вискочила з тіла та шугнула до небес. Біля краю ополонки стояла черга, і хлопці підштовхували один одного на лід – від нетерплячки швидше зігрітися.

Андрій став відчувати, як загорілося все тіло незрозумілою теплою, і, неспішно одягнувшись, пішов до вогнища, де всіх

пригощали духмяним трав'яним чаєм. Хлопці, обганяючи один одного, поспішили до своєї оселі. Після трапези всі, бадьорі та щасливі, понесли до щойно реставрованого шпиталю дарунки від монастиря та мирян з навколишніх сіл. Тут не так давно поселили поранених та недужих козаків із Запорозької Січі. Хлопці не наважувались туди заходити, та й зараз почували себе якось ніяково.

Різний люд опинився у шпиталі, щоб повернути собі силу та залікувати рани. Якось непомітно Андрій і Тиміш потоваришували з козаками Симеоном та Іваном. Обидва – худорляві, жилаві... Страшно було дивитися на рубці по всьому тілі, та, зрештою, хлопці звикли і все охоче слухали розповіді про їхні подвиги, про бої, у яких козаки отримали поранення. Коли Симеон був у доброму гуморі і не дошкуляли рани, охоче розповідав про свої походи по Чорному морю, де козаки вступали у двобій з турецькими галерами. Такі кораблі прозвали каторгами, бо ж веслувальниками на них були невільники-християни до скінчення віку.

Спілкуючись із цими вояками, хлопці відкривали для себе істини незбагненого світу, в якому йшла непримиренна боротьба – не на життя, а на смерть. Поранені козаки правдиво розповідали про звірства на українській землі ворогів – турків, кримських та приазовських татар, про зазіхання поляків на вольності людей, які живуть на цій землі.

Вивчаючи церковні науки, Андрій дивувався тому, що говориться в Святому писанні, порівнював із життям звичайних людей, яких знав змалку. Козак Симеон терпляче пояснював Андрієві, чого хоче Річ Посполита від України, від Запорозької Січі. Особливо гнітило український люд те, що православну від часів князів київських землю Польща прагнула окатоличити. Руйнували храми, карали лютою смертю священників, силоміць заганяли до католицтва вірних православній вірі людей. Селяни, робітні люди кидали свої домівки, нажите добро і вирушали на Січ – шукати порятунку.

Незатишно жилося людям на обох берегах могутнього Дніпра. На правобережжі хазяйнували кримчаки, яким потрібен був живий товар – ясир. Татари не займалися землеробством, не

розвиненими були в них і ремесла. Потрапивши під владу турецького султанату, забули вони про добросусідські відносини з ближніми народами. Татари були нужденним народом, тож тягли і добро, і людей у свої володіння. А кого не могли захопити у полон, – жорстоко вбивали. Грабували християнські святині, храми, тягнучи до себе і церковне начиння, яке зазвичай було коштовним, а образи рубали, топтали, спалювали разом зі священиками.

Відчуваючи на собі тиск з усіх боків і захищаючи свою православну віру, батьківську землю, тисячі людей потяглися до оплоту народного гніву – Запорозької Січі.

Уже сходив сніг, ласкаво пригрівало сонечко, повеселішали птахи... І у людських серцях теж зажевірла надія на краще, хотілося жити і відчувати себе потрібним у цьому світі. Ті козаки, які одужували, лаштувалися полишати привітні стіни святого монастиря. Майже ні в кого з них не було своєї оселі та родини, тож бачилася лише одна дорога – на Запорожжя, а далі – нові нескінченні сутички з ворогами.

Настав час напутньої молитви за козаків, що відбували до свого війська. Людно було того дня у Свято-Миколаївському храмі. Урочисто лунала літургія під склепінням храму. Набожні воїни-козаки повторювали слова молитви і, не жаліючи своїх спин, били поклони – за віру, за успіхи бойові та прощення гріхів.

Проводжати козацьке товариство прийшов чернечий та церковний люд. Ласкаво світило весняне сонечко, зеленіла трава, а пробуджені дерева вже готувалися викинути молоді духмяні листочки. За частоколом храму стояли запряжені вози, пахло підпірілим сіном, і чулося іржання коней, що готові були везти козаків у далеку дорогу.

Андрій і Тиміш разом зі своїми товаришами-козаками, які поки що лишалися заліковувати тяжкі рани, не відходили від гурту, що мав від'їжджати. Та час розлуки настав, і Симеон став по черзі обіймати своїх товаришів, прохаючи, щоб чекали їх наступного року, а вони вже скоро розправлять плечі, у боях з ворогами наздоженуть утрачений час.

Разом з теплим вітерцем, лагідним сонцем і співами птахів, що прилетіли з бусурманської сторони, наближався Святий

Великдень. У серцях православних людей підготовка до Великодня і передсвяткові турботи викликали трепет душі, передчуття незвіданого щастя і чогось незбагненного, що от-от мало відбутися.

Хлопці були зайняті з ранку до пізнього вечора навчанням та прибиранням у господарському дворі, а ще – допомагали теслям лагодити паркани та частокіл огорожі. Садіння городини теж не оминуло їхніх звиклих до праці рук.

Все більше приїжджого люду бувало у храмі. Кожна християнська душа молилася по своїх потребах. Юрби знесилених від довгого Великого посту християн поспішали перед Великоднем відговоритися і очиститися від гріхів, що гнітили душу. Церковні дзвони, згукуючи людей, незмовкно калатали майже цілий день. У весняному повітрі витало щось невловиме та святкове, що було призначене кожному віруючому. І ось уже над монастирем і лісом полинули запахи духмяної паски. Тихіше було цього дня, бо, напевне, тисячі християн здійснювали бажане дійство: пекли Великодні паски.

Напередодні Великодня, у Свят-вечір, хлопці, одягнувши чистий одяг, усі гуртом пішли до храму, щоб опівночі почути бажані слова з вуст священика, який правив службу: «Христос Воскресе! Христос Воскресе! Христос Воскресе!» Ці троєкратно повторені слова полинуть над усім православним світом. Де б не була в цей час християнська душа – в дикому степу, в полоні татарському чи в турецькій неволі – всі свято вірили: «Воістину Воскресе!» Малограмотний люд Малоросії і в Запорозжжі був досить набожним, при всій своїй простоті та безграмотності свято вірував у Христа і всіма силами боровся з гонителями своєї віри – ляхами: не хотіла православна душа до ксьондзів!

Після Великодня полетіли дні один за одним, теплішало в природі, ясніші були і думки змужнілих хлопців. Життя поступово відкривало перед хлопчиками навколишній світ, і вже кожен з них міг би відповісти на багато запитань. Наближалися зелені свята – Трійця, і на цей рік навчання закінчувалося. Андрій уже нетерпляче чекав приїзду батька.

Федір приїхав за хлопцями увечері та ночував при монастирі.

Зібравши нехитрі пожитки, зі сходом сонця вирушили до рідної домівки. Коні, наче знали, що їдуть додому з дорогими гостями, весело помахували пишними хвостами і швидко бігли по дорозі. Батько Федір не встиг і роздивитися Андрійка за дорожніми клопотами, тож зараз весело поглядав на хлопців та розпитував їх про науку в Самарському монастирі. Так, це були вже не ті підлітки, яких майже рік тому привіз здобувати знання. Андрій підріс, і очі стали замисленими, а над очима брови зійшлися густим пушком. Дивись, пушок уже й над верхньою губою пробивається. А голос, голос переливається, як весняний струмок, наповнений водою. Хлопець розпитує про всіх парубоцьким басом, а радіє ще по-дитячому, катаючись від сміху по розісланому сні.

Дуже засмутила Андрія звістка про те, що взимку траплялися набіги на зимівники і багато люду забрано у неволю. Їхнє село витримало напад, бо встигли піднятися до бою, щоправда, дехто із селян поклав голову за свою землю, дружину, дітей.

Дорога була довгою, і батько розповідав, що татари у гонитві за наживою надалі стають все підступнішими та хитрішими. Тому, хоч і є кордони запорожців, та ворог проривається і бере в полон людей, спалює зимівники, руйнує церкви, а худобу, яку не можуть забрати із собою, татари забивають. Від цих вістей Андрійкові вже хотілося відразу стати дорослим, мужнім та сильним, і його душа прагнула до перемоги над підлим ворогом. Ще в дорозі стали забуватися безтурботні дні навчання, хотілося додому. Хвилювання за рідних бентежило хлопця, і м'язи його парубоцького тіла тремтіли від бажання боротьби за своїх рідних.

Сонце ще припікало, та вечір вже був недалечко, коли показалися знайомі пагорби з перелісками. Андрій з Тимком, зіскочивши з воза, навпростець, переганяючи один одного, побігли до свого села, що манило їх передчуттям зустрічі з рідними, домашнім затишком та смачними стравами. Андрій забіг на подвір'я і на мить зупинився: хата стояла, а господарських будівель майже не було, валялись обгорілі колоди та дошки, корівка сиротливо стояла, прив'язана просто неба до частоколу.

Тільки Орлик виглядів добре, і, побачивши Андрія, радісно заіржав. Кінь грайливо тупцявся на місці, переступаючи з ноги на ногу. Хлопець підскочив до нього і обійняв тугу шию свого улюбленця.

Віз наближався до зимівника. Андрій кинувся відчиняти ворота. Почувши форкання коней та скрипіння воріт, у двір висипала вся рідня. Андрій кинувся до матері, яка летіла до нього, розпростерши руки, немов лелека до свого пташеняти. Пригорнувши Андрійка до серця, ненька цілувала його голову, очі, щічки, а він не міг промовити ані слова, тільки пригортався до матері і тепла хмарка радощів заповонила груди. Ще мати не відпустила Андрія, а брат та сестричка вже тягли його до себе, смикаючи за поли каптана, і верещали від радості.

Через деякий час вся сім'я вже сиділа за вечерею, а поївши, слухала розповіді Андрія про школярство, про життя у Самарському монастирі, про друзів, яких він зустрів за цей час. Розповівши про своє життя-буття, Андрій став розпитувати батька про те, що сталося декілька місяців тому.

Миколка з Галинкою полізли на піч, а батько з тугою в голосі став розповідати. Після різдвяних свят вдарили сильні морози, і вся земля укрилась шаром снігу. Про напади взимку кочовиків раніше вже чули, але чомусь людям не вірилось, що в це чарівне біле свято природи нагряне біда в подібні зухвалих татар. У цей день собаки та домашня худоба поводити себе якось стривожено. І не даремно... Тільки поселяни зібрались іти до церкви, бо ж була неділя, як разом по всьому селі загавкали собаки, неспокійно зафоркали коні. Федір, як староста села, кинув клич жителям зимівника озброїтись, а чоловікам зібратися коло церкви. Тільки-но це зробили, як у село вскочили верхові татари, стали все крушити на своєму шляху. Вони вривалися в оселі, виганяли людей на вулицю. Хто молодший, того арканили і тягнули за село до свого табору, а немічних і тих, хто чинив опір, – вбивали на місці. Після деякої розгубленості селяни оговтались і почали рубатися з нападниками, та так піддали їм жару, що декілька десятків тіл уже валялись по селу, а татарські коні, які втратили своїх вершників, носилися селом, не знаючи, куди їм подітися.

Відбивши перший напад, селяни вже хотіли переслідувати нападників, та в зимівник з гиканням увірвалася друга зграя татар. Їм назустріч уже мчали верхові селяни з шаблями, що не знали жалості до ворогів. Проте сили були нерівними, і поки місцеві рубалися з татарами в одному місці, то в іншому нападники поспішно хапали людей, худобу, інше майно, а будівлі підпалювали. За короткий час одна половина села вже палахкотіла вогнем, але ті, хто вирвався з пазурів ворога, бігли до майдану, де їхні односельці завзято били ворога.

Батько з декількома вершниками помчав до свого зимівника і встиг відбити напад на сім'ю, та худобу врятувати не зміг. Хлів уже горів, і ніяк було підступитися, аби загасити його...

Слухаючи розповідь Федора, мати плакала, а малі сиділи на печі, затамувавши подих. З тяжкими думами всі пішли відпочивати.

Лежачи в ліжку, Андрій довго обмірковував батькові розповіді, а вночі уві сні носився на коні і рубав, рубав ненависних загарбників.

Після сніданку хлопець допоміг батькові поратись по господарству, а потім наважився попросити шаблю, що разом з іншою зброєю зберігалась у комірчині. Батько, не питаючи нічого, витягнув гостролезу шаблю і, перехрестивши сина, віддав йому. Андрій при цьому відчув якусь урочистість та відповідальність. Він мовчки схилив голову і поцілував дорогий дарунок. Батько обняв сина і, стираючи набіглу сльозу, промовив:

– От і ти, сину мій, уже козак. Будемо захищатися від клятих бусурманів... Хай береже тебе Бог від усього лихого!

А на ганку стояла мати і тяжко зітхала, розмірковуючи про подальшу долю свого старшого синочка.

Один за одним минали літні дні – то спекотні, а то з грозами та дощем, який весело тупотів по нагрітій землі. Вставати доводилось до сходу сонця поки немає спеки, необхідно виконати тяжку роботу по відбудові хліва, стайні, господарських будівель. Після того нападу батько замислив наглухо загородити садибу, господарські будівлі та зробити новий високий частокіл з невеликими отворами для стрільби з пістолів. Знайшов він і місце, де можна зберігати збіжжя нового врожаю. За двором, на

пагорбі, вирили яму в людський зріст. Потім мати ретельно обмазала її стіни глиною. Замаскувавши, лишили яму висихати. Через тиждень, накидавши туди дровин, хмизу та сухої трави, підпалили.

Два дні вигорали дрова. Тепер слід вибрати попіл, і потайна яма буде готова. Молотили збіжжя і увесь час прислухалися до гомону в селі, лінивого гавкоту собак. Після зібрання врожаю татарські набіги зазвичай частішали, тож тепер Андрій з батьком постійно носили із собою шаблі. В батька були ще й два пістолі, приготовлені до бою...

Сонце світило яскраво, і невдовзі почали збирати врожай. Якась частина зерна вже була засипана до хлібної ями. Перекривши її дошками, батько з Андрієм добре утримували землю і зрівняли з поверхнею землі, а тоді прикрили яму дерном. Так замаскували, що лише за непомітними прикметами можна було знайти хлібний скарб.

Гаряча пора не давала відпочинку нікому. Тільки впоралися з косовицею та молотьбою, а вже треба готувати поле для осіннього посіву пшениці. Минув Спас, і необхідно думати про зиму, а Андрієві – їхати ще на один рік навчання в Самарському монастирі. Сім'я залишалася без гарного помічника.

Ось уже по селу де-не-де лунали співи. То молодята брали шлюб, щоб продовжити нескінченну круговерть буття в дітях і онуках, пізнавши при цьому солодощі кохання, радощі та гіркоти цього світу.

Перед від'їздом Андрій забіг до Тимка, щоб домовитися про час від'їзду. Рідко їм доводилося зустрічатися цим літом: обоє були заклопотані відбудовою зруйнованих татарами господарських будівель та обладнанням садиб. Тимко помітно витягнувся у зрості цим літом, і хоч був худорлявої статури, та мав широкі міцні плечі, і в руках його відчувалась добряча сила. Коли вони обнялися, Андрій помітив, що хоч Тимко і менший від нього на рік, проте в силі не поступається. Має широкі вилиці, засмагле лице, виразні сірі очі, що дивляться вже не дитячим поглядом. І навіть губи в нього якимось міцно стиснуті, від чого Тимко здається старшим за свої роки. «Добрий в мене товариш, – подумав Андрій. – Впевнений, що він ніколи не підведе...»

ТРИВОЖНИЙ ПЕРЕДЗВІН

У прохолодний вересневий ранок покотився віз до Самарського монастиря, везучи хлопців до школярства. У монастирі вже зібрались майже всі школярики. Вони весело розповідали один одному про літні пригоди. Андрій побачив, що не лише вони з Тимком мають шаблі при боці. У деяких хлопців ще й мушкети стирчали з-за широкого пояса.

У самому монастирі також було неспокійно, шпиталь заповнений пораненими, бо ж неподалік цього літа траплялися напади на поселення. Мешканців Самарського монастиря бентежили тривога та відчуття неспокою за це святе місце.

Настоятель монастиря та відставні козаки зміцнювали частокіл. Усі, хто був вільний від богослужінь, працювали над укріпленням: рили рівчаки, а щоб унеможливити підкоп, біля частоколу забивали каміння. Ті козаки, які видужували, лагодили самостріли, майстрували стріли та рогатини. До заморозків в укріпленні монастиря треба було вирити рів для водяної перепони, підняти земляний вал до двох сажнів, підготувати дзвіниці для огляду місцевості та стрільби з лука.

Андрій відчував, що йому необхідно не лише старанно вчитися, а й докладати зусиль для захисту цієї святині. На роботах по укріпленню монастиря від ворога вони з Тимком зустрілися зі старими товаришами і домовилися: як тільки буде вільна година, ходитимуть вчитися стріляти з лука та пістоля, битися на шаблях.

Ще досить молоді козаки Симеон та Іван завжди раді були бачити юних вихованців. Зустрічалися після вечірньої трапези за монастирськими погребамися – для проведення бойових настанов. Після перших вправлянь Андрій зрозумів, що замало одного бажання перемогти ворога, для цього потрібні велике вміння, швидкість рухів, увага та тверда рука.

Хлопці наполегливо вчилися битися на шаблях, не жаліючи ні своїх сил, ані рук, ані ніг... Через півгодини вправлянь на солом'яному опудалі вони падали на підстелене сіно і відпочивали, як після цілоденного сінокоосу. Думки про

вірогідність зустрічі з ворогом додавали сил, завзяття та життєвої енергії. Вже не раз були замінені порубані та поколоті опудала, а Симеон з Іваном усе хитали головами, вдаючи, що вони не задоволені їхньою спритністю. Симеон не раз повторював хлопцям:

– Ворог – не опудало і не баран, і якщо ви зробите бодай один невірний крок, то будете зарубані кривою татарською шаблею, або ж переможцем буде польський жовнір...

Одного дня Симеон простягнув їм міцні палиці і став навчати битися один з одним. Незвично було Андрієві дивитися на свого друга як на ворога, але наставники гукнули:

– До звитяги!

Хлопці стали ходити колами один побіля одного, щоб знайти слабке місце і нанести умовний удар. З'ясувалося, що це зробити не так легко. Андрій кинувся на Тимка, щоб вдарити його у живіт, але палиця не знайшла своєї цілі. І закрутились хлопці... Вже хотілось якомога швидше вразити супротивника, але ніхто не міг цього зробити. Симеон та Іван мали бажання покласти край цій круговерті, але войовничий запал хлопців був таким завзятим, що не здійснювалась рука зупинити безжальний бойовий танок двох хлопців.

До місця цього войовничого навчального дійства вже зібралися чимало мешканців шпиталю. Вони із запалом дивились, які колінця викидали хлопці, щоб нанести один одному рішучий удар. Солоний піт застилав Андрієві очі, ноги не витримували бойового танцю, а рука стискала уявну шаблю і шукала, де б завершити свій «смертельний випад». Нарешті, Тимкові ноги не витримали: чи то від знесилення, чи то просто послизнувся на траві. Андрій узрів незахищений живіт товариша і протягнув по ньому своєю «шаблюкою». Пролунали схвальні вигуки козаків. Бій було виграно. Хлопці, витираючи мокрі чуби і ледве переводячи дух, повсідалися на пенях. Трохи відпочили і, сховавши в траві дерев'яні шаблі, побрели у своє помешкання. Андрій міцно обняв Тимка, в якого на очах були сльози поразки.

Все частішими стали холодні, сирі ночі. Інколи пролітав і сніжок... На порозі стояла довга зима. Більше часу можна було приділити навчанню: слову Божому, грамотиці та рахуванню на

числах. Андрій так любив читати святі писання і навіть не міг припустити, що можна жити в світі і не знати слово Боже. Наставнику Михайлові приглянувся старанний школяр, що однаково любив усю науку і з великим сумлінням вчився, бо ж прагнув знати якомога більше, задавав чимало запитань.

Наближалися свята Миколая та Андрія, і наставник Михайло сказав Андрію, що за старанне навчання його, як здібного школяра, чекає винагорода. І от, нарешті, коли прийшло свято Андрія Первозванного, наставник у присутності настоятеля монастиря Досіфея простягнув хлопцеві Євангеліє, виготовлене ієромонахом Паісієм. Побачивши в руках наставника таку святую річ, Андрій занімів. Стояв і зачаровано дивився на священну книгу. В його грудях застряг крик радості душі, і дивне питання засіло десь всередині голови: «За що? Що я зробив такого? Невже це мені такий дорогоцінний подарунок?..»

Земля була вже вкрита тонким сніговим шаром, і в Самарському монастирі йшла подальша підготовка до зимових набігів загарбників. Старі козаки вже знали, що коли морози скують річки, татари зможуть майже без перепон заходити в лівобережну Україну, і тоді тільки відвага та сила могли б принести перемогу над підступним ворогом.

Удень видужалі козаки робили роз'їзди по Присамар'ю і, бувало, добирались аж до гирла річки Самари. Минали дні, та ніяких звісток від запорожців чи варті, що відправлялася у роз'їзди, не надходило. Старі козаки говорили, що не треба потішатися, бо, як кажуть: вовк завжди приходить раптово. Так і сталося: одного дня прискакав січовик і сповістив, що декілька днів тому чималий чамбул кримчаків прорвався через козацькі межі в Україну і, заплутавши сліди, вирушив у степи в невідомому напрямку. Татари вже знали, де знаходиться Самарський монастир, вони не раз нападали на нього в надії награбувати побільше здобичі, вчинити наругу над християнськими святинами, занапастити осередок християнства.

Увесь монастир жив у тривожному очікуванні нападу. Перекидний місток через водяний рів був завжди піднятим, на дзвіницях вдень і вночі перебували дозорці, які прислухалися до підозрілих звуків і пильно роззиралися навкруги. Вранці вільний

від служби люд рубав кригу у водяному рові, щоб вороги не могли перебратися по ньому до валу та вдарити зненацька. Побіля околиць монастиря перевірялися пастки, вовчі ями та вивчалися сліди, які могли б лишити чужинці. Вночі на ровах горіли багаття, і дозорці, перегукуючись з іншими сторожовиками, підкидали дрова до згасаючих вогнищ.

І от одного морозяного ранку в Самарському монастирі вдарили тривожні передзвони. Вартові на дзвіниці побачили чорні хмари диму, що підіймався з тих місць, де знаходилися зимівники поселян. Кінна варта повернулася майже одразу після виїзду: помітили у лісі чимало слідів коней чужинців. Монахи, селяни, козаки, школярі – всі, хто міг носити зброю, зібралися біля головної церкви. Там правили службу, читали молитви. Після поділу на загони захисників, якими керував ієромонах Паїсій, з монастиря долинали лише спів церковного хору та нечасті тривожні звучання церковного дзвону.

Андрій, Тиміш та інші хлопці-школярі також не сиділи, склавши руки. Всі знали, що у разі перемоги ворога їм усім буде непереливки, можна опинитися в руках бусурманів. Ті, хто не мав зброї або фізично був ще слабким, допомагали старшим: підкладали дрова в багаття, підносили воду, розносили в кабичках гарячий куліш, щоб теплою їжею зігріти оборонців.

Усе розпочалося так раптово, що хлопці навіть не зрозуміли, де взялося скільки вершників перед їхнім захисним рівчаком з побитим льодом. Невгамовні нападники з усього лету залітали в рів, і коні зразу ж пірнули у воду, скидаючи вершників через голову. Крики жаху тих, хто потопав у крижаній воді, перемішались із вигуками: «Алла, алла, ех, йох, алла...». Перша зграя кримчаків, побачивши, що, сидячи на конях, не зможуть нічого вдіяти, спішилась. І от уже коротконогі татари біжать до захисного валу, вимахуючи кривими шаблями і волаючи щось на ходу. Над головами захисників засвистіли стріли. Андрій навіть не пригинався, але за спиною миттєво з'явився Симеон. Він силоміць прихилив хлопця до землі, вигукнув:

– Тобі що, життя не потрібне, вояче?! Бий їх стрілами, а себе – бережи!

Тільки тепер Андрій зрозумів, що треба робити, і став прилаштовувати стрілу до тятиви. Побачивши перед ровом опецькуватого молодого татарина, що хотів по ламаній кризі перебратися на протилежний бік рівчака, Андрій, майже не цілячись, випустив у нього стрілу. Сталевий наконечник тюкнувся об кригу біля ніг нападника, не завдавши йому шкоди. Це трохи збило войовничий запал татарчука, і він став мотатися вздовж рівчака, щоб таки підступитися до земляного валу. Зиркнувши на шаблю ворога, Андрій тільки зараз відчув небезпеку для свого життя і зрозумів, що тепер лише він сам має захистити себе. Швидко прилаштувавши другу стрілу, хлопець висунувся з-за земляного насипу і, миттєво прицілившись, вистрілив. Він не побачив, куди влучила випущена наспіх стріла, але встиг помітити, як татарин, незграбно змахнувши руками, впав лицем до водяного рову. «Як заєць...», – чомусь майнула в голові думка, і в ту ж мить Андрій згадав, як у дитинстві вперше забив з лука жирненького зайця та довго грався його пухнастим хвостиком, дошкуляючи лоскотанням іншим дітям. Але не до спогадів стало Андрієві, коли він побачив, що в рядах захисників на валу були вже поранені, а може, і вбиті. Татари одночасно відкотилися від водяного рову, і тільки незрозумілі слова і стогони поранених долинали звідтіля. Чулися крики наставника:

– По двоє з десятка, хутчіше за щитами! Зараз нас засипатимуть стрілами!

Андрій з Тимошем миттєво кинулися до складених у глибині двору дерев'яних щитів, які готували заздалегідь. Хоч які вони важкі, але хутко стали підносити до тих, хто захищався на валу. Щити були незграбні, але за кожним могли сховатися двоє людей, і ніякі стріли їм не страшні.

Щити вже були поставлені, і за ними стали примощуватися оборонці. Знову залунали наступальні крики. Татари, мов сарана, рушили до рову, кидаючи туди колоди та гілляччя, назбиране в лісі. Ніхто не закликав осаджених іти до бою, бо рій стріл осипав передових ратників. Проте дерев'яні щити надійно прикривали голови захисників монастиря.

Вже перші шеренги татар зуміли перебратися через рів з крижаною водою і пробували дертися нагору через частокіл.

Підставляючи один одному спину, нападники досягали верху частоколу і накидали на нього вовняні простирадла. Ті, що напирали позаду, з розгону, немов м'ячики, перекочувалися по спинах своїх єдиновірців через огорожу і опинялися перед насипом, за яким засіли оборонці. Їм перекидали дошки, покривала, гілляччя, і зухвальці, нестямно волаючи, дерлися на заледенілий рів. Злива стріл поменшала і, нарешті, вони зовсім перестали сипатись, але вже й татарчуки були зовсім близько від осаджених. Відкинувши щит, Андрій з Тимком побачили, як до десятка скуластих ворогів з тоненькими вусиками повзли по слизькому валу. Андрій, забувши про шаблю та мушкет, став поспіхом стріляти з лука просто в обличчя нападників. Те ж саме робили і його сусіди. Передсмертні крики лунали в морозному повітрі з одного і другого боків. Хтось згадував Христа, хтось Аллаха...

Відчуття реального світу зникло зі свідомості Андрія, мовби вилетіла з нього душа і зникло відчуття буття. Його очі бачили лише розкриті роти ворогів, що волали щось на незрозумілій мові, а він, як заведений, хапав стріли і пускав на ці розлючені пики, не помічаючи навколо себе нікого. Чомусь не зменшувалася кількість нападників, а замість тих, хто посунувся вниз зі стрілою у грудях чи в шиї, вилазили інші і по тілах, уже неживих, дерлися вгору. Вже деякі були майже на вершині насипу і діставали до захисників своїми шаблями. Частіше стали кричати християни, молячи Бога пробачити їх, та скочувалися вниз з раною або бездиханними.

Андрій потягнувся за наступною стрілою, але рука не знайшла нічого. До нього донісся, як з далечини, батьківський голос: «Шаблю бери, шаблю бери, синку!...» За мить оговтавшись, хлопець вихопив шаблю, і цей рух був своєчасним, бо до нього, розмахуючи кривою шаблюкою, вже дерся татарчук з оскаленими жовтими зубами і перекошеним від люті ротом.

Він уже ладен був схопитися на ноги і нанести Андрієві смертельний удар, проте змужніла рука хлопця розсікла загарбникові голову, так зручно нахилену перед Андрієм. Здалося, що зірочки, які щойно сяяли в очах татарина, розсипалися в різні боки, і нападник впав долілиць. Від

нерозуміння того, що сталося, Андрій дивився на ворога здивовано. А по тілу татарина, який впав, вже дерлося двоє його одновірців. Андрій з опущеною шаблею мовчки дивився на них. Раптом щось бабахнуло позаду, і передній нападаючий уткнувся головою в землю. Андрій мовчки дивився на це диво. Коли пролунав новий постріл і другий татарин повалився біля нього, Андрій отямився і почав розуміти хід подій. Відступивши за вершину рову, побачив, що позаду нього залягли козаки з мушкетами і, передаючи передньому пістолі, сиділи один за одним вервечкою. Андрій упізнав серед тих стріляючих і Симеона з Іваном. Вони були такі завзяті та веселі, що хлопцеві здалося, ніби це – не бій, а знову якесь навчання.

– Давай, Андрійку, братику, гуляй! – кричав йому Симеон і, взявши чергового пістоля, без похибки відправляв кулю у ворога.

Всередині двору, перекриваючи крики наступаючих, лунали голоси оборонців:

– Бий їх, клятих! Коли, доганяй, рубай, відріжай від зграї!..

Симеон озирнувся і побачив, що в іншому місці татарчукам вдалося прорватися у двір. Разом з декількома козаками кинувся на допомогу мешканцям монастиря, котрі запекло билися з десятком татар. Уже не встигали козаки перезаряджати пістолі, бо скуласті обличчя були зовсім поряд. Тоді хтось із бувалих козаків закричав:

– Хлопці, рубайте, підсікайте, коліть бусурманів! Братці, бийте нехристів!

Задзвеніли шаблі, шалено кружляючи над ворожими головами, і вже тільки воля Божа могла зберегти життя комусь із людей, які потрапили у це смертельне коло.

З юрби татар, які несамовито махали шаблями, раптово виник молодий нападник з розкосими очима та рідкими вустами. Він вміло підступав до Андрія. Хлопець від такого стрімкого наступу почав відступати, відбиваючи удари ворожої шаблі.

– Не рачкуйте, стійте! Бийте їх, бийтеся за віру Христову, братчики, товариші! – чулися вигуки досвідчених козаків.

Андрій з подвійною завзятістю відбивав удари. Коли молодий татарин підняв угору шаблю, щоб рубанути Андрія, він, пригнувшись, підрізав ворога по животі. Супротивник з піднятою

рукою подивився на свій живіт і впав на коліна перед Андрієм, не зводячи з нього очей. Хтось із козаків штовхнув назад смертельно пораненого заброду і, закликаючи всіх триматися, продовжував битися.

Все веселіше лунали вигуки монастирців. Татар помітно поменшало, і от уже переможні крики лунали то з одного, то з іншого боку оборони. Не витримали загарбники і стали похапцем спускатись під укіс валу, перебиратися назад через частокіл. Андрій почув гучний голос Івана:

– Братці, діставайте їх стрілами, добивайте бусурманське плем'я!

Оборонці, хто чим міг, били ворога, а найбільш завзяті хлопці кинулися навздогін за татарами. Діставали шаблями тих, котрі не встигли перемахнути через частокіл.

Через деякий час все стало затихати. Войовничих вигуків уже не чути, лише стогони поранених – своїх і чужих – різали слух. Андрій обвів поглядом місце, де щойно кипів бій, і побачив, що чимало людей сідали на землю і очманіло дивилися перед собою.

Багато лунало похвальних вигуків за перемогу – до Бога, Матері Божої, Миколи Чудотворця... І тільки зараз Андрій зійшов з рову і присів, опустивши додолу оголену, закривавлену шаблю. На церковній дзвіниці переможно били в дзвони, і люди тільки зараз оговтувалися від жахів такого важкого дня, починали відчувати, що вони живі, що світ Божий існує для них.

Було вже пізно, коли хлопці, ледве волочачи ноги, побрели до своєї оселі. Тут уже юрба школярів допомагали один одному очистити снігом від крові та бруду одяг і тіло. Нічого не говорили, тільки показували один одному, що треба чистити.

На валу горіли вогнища, і невтомна варта навмисне весело та звучно перегукувалась, а стомлені хлопці попадали на ліжники і провалилися в неспокійний сон.

Цього ранку – хто спав і хто не спав – задовго до сходу сонця були вже на ногах. Монастирські люди та козаки зі шпиталю допомагали вивозити вбитих ворогів за ворота монастиря, бо за негласною домовленістю татари могли забрати

убієнних для поховання за своїм обрядом. Був звичай – повертати і поранених і полонених татар, за це, як правило, брали викуп.

Мешканці монастиря знову стали готуватися до бою, та вже до утрєні приїхали толмачі з ворожої сторони і запропонували перемир'я. Вбитих просили їм передати, на що отримали згоду від сотника козаків монастирської охорони. До обідньої пори була готовність до бою, а потім вирішили зробити роз'їзд по навколишній місцевості. Через деякий час козаки повернулись та повідали, що татар ніде не видно. Лишились тільки вигорілі кострища та зрубані дерева.

Радісна хвиля прокотилася у грудях Андрія: «Відбили, ми відбили бусурманів!» Те ж саме, мабуть, відчули й інші школярі. Стали обійматися та кидати шапки вгору. Зі школярського гурту декількох було поранено татарськими стрілами, але був також і убитий – Роман, якого всі любили за веселу вдачу та гострий язик. Друзі розповідали, що він, не дочекавшись кінця обстрілу з ворожих луків, вискочив на гребінь валу і встиг випустити стрілу в нападників, і одразу ж дві стріли вп'ялися у його груди. Друзі помстились ворогам: перед гребенем валу валявся не один забитий ворог.

Наближалось свято Водохреща. Хлопці трималися бадьоро і згадували сумні події дедалі рідше. Андрій з Тимошем часто мріяли про те, що, ставши дорослими і осягнувши науку, поїдуть до Києва, аби побачити святу Київську Лавру. Може, стануть учитися далі... Проте в глибині душі їм завжди хотілося бути хоробрими та сильними козаками, борцями за віру християнську, домівку свою.

Перед Водохрещем до монастиря приїхали козаки із Січі. Розповіли, що в Україну прорвалися ногайці, дуже хитрі та сміливі воїни, і їм пощастило у тому, що загони ворогів були не дуже чисельними. Втративши чимало воїнів, вони повернули свою кінноту назад – шукати здобич в інших місцях.

З великим бажанням, особливо після баталії з татарами, хлопці тренувалися, вчилися битися на шаблях під наглядом старших товаришів. Симеон, побачивши, що хлопці багато чого вміють, вже навчав їх хитрим козацьким випадом, які завжди дають зручність у жорстокому рукопашному бою. Це подобалось

Андрієві, і вони з Тимошем часто повторювали бойові вигадки бувалих у бувальцях козаків – Симеона та Івана. Вже добре вміли під час сутички перекидати шаблю з рук у руки, цілитися з лука, при зближенні знали – куди вдарити ворога ногою і як добити його шаблею...

Минали дні, і вже наближалось Стрітіння Господнє. Школярі добре знали, що це особливе свято для їхнього старшого побратима Симеона. Стали радитися, що б таке приємне зробити козакові на цей день, та нічого не могли вигадати. Тоді Тиміш, який добре вмів танцювати, запропонував Андрієві:

– Покажемо Симеонові козацький танок із шаблями...

Закипіла у хлопців робота, почали готуватися. Щоб ніхто не дізнався, вони знайшли глухе місце за стайнями, згребли убік сіно, що лежало там безладно, і обладнали собі місцинку для вишколу. Тут уже верховодив Тиміш. Він показував Андрієві, як усе це робиться без зброї, а коли стало виходити, хлопці дістали свої шаблі. Напередодні свята Стрітіння вони вже були готові подивувати Симеона та його друзів.

Від самого свого початку цей день був сонячним. Особливо урочисто і святково задзвонили дзвони. Зранку школярі не навчалися, всі були на Священній Літургії, яка правилась у головній церкві.

Не дуже часто школярі бували на Літургіях, і зараз, стоячи перед вівтарем, Андрій ніби відчував, як святий Симеон поклав йому руку на маківку голови та благословляє на довге і нелегке життя. Хлопець натхненно молився, разом з усіма бив земні поклони. Співи церковного хору пливли до нього просто у серце, а запах ладану переносив думки до рідного дому, про який нічого не чув майже півроку. Після церковної служби хлопці йшли тихо, і їхні смиренні душі витали десь побіля рідних, вчувалися голоси батька, матері, брата, сестри...

Після обідньої трапези хлопці, взявши шаблі, пішли до монастирського шпиталю. Побачили Симеона, що сидів з дратвою і шилом та лагодив свої чоботи.

– Побратиме Симеоне, ми тобі гостинець принесли, – усміхнувшись, промовив Андрій.

Козак підняв голову і зацікавлено подивився на них:

– То викладайте гостинець...

Хлопців обступили й інші козаки, котрі жили разом із Симеоном, весело промовляли:

– Викладайте, хлопці, не бійтеся. Ми вас не битимемо!

Тиміш посмілівішав і голосно запропонував:

– Ану, постягайте ліжники до стіни, ми вам щось показувати будемо!

Козаки почали зсувати ліжники та глузливо підсміювались над хлопцями. Не минуло й хвилини, як вони, ставши на вільному місці, вклонилися гурту козаків, дістали шаблі і почали витанцювувати гопака. Ще й пісню заспівали:

Засвистали козаченьки в похід з полуночі, –

Виплакала Марусенька свої ясні очі.

Не плач, не плач, Марусенько, не плач, не журися,

Та за свого миленького Богу помолися!

Стоїть місяць над горою, а сонця немає...

Мати сина в доріженьку слізно проводить:

– Іди, іди, мій синочку, та й не забавляйся,

За чотири неділеньки додому вертайся!

– Ой, рад би я, матусенько, скоріше вернутися,

Та щось мій кінь вороненький

В воротях спіткнувся.

Ой, Бог знає, коли вернусь,

В якую годину.

Прийми ж мою Марусеньку,

Як рідну дитину!

– Ой, рада б я Марусеньку

За рідну прийняти,

Та чи буде ж вона мене,

Сину, шанувати?

– Ой, не плачте, не журітесь,

В тугу не вдавайтесь:

Заграв мій кінь вороненький,

Назад сподівайтесь!

Тільки-но хлопці пішли в танок під оту пісню, як їм стали підспівувати козаки та награвати ритм на дерев'яних ложках.

– Добрий гостинчик! – радо посміхався Симеон.

Він обняв товаришів, що збентежено стояли, віддихуючись, опустивши шаблі. Зрозуміли, що козакові таке дійство було до вподоби.

– За мною не стане, – сказав Симеон. – За такі викрутаси та кренделі будете в мене найкращими вояками. Ніколи не дістане вас бусурманська шабля!

Продовжувався великий піст, і Андрій з Тимошем частіше та довше вивчали Закон Божий, а у вечірні часи Андрійко часто ставав просто неба, серед дерев, і молився – за свій дім, батьків, брата та сестричку.

Весна брала свої права після Явдохи. Вдень було особливо тепло проти сонця, і Симеон вже вкотре навчав хлопців манер близького бою. Ті намагалися встигати скрізь, бо недовго лишалось їм бути школярами. Мине ще декілька місяців, і настане час вибирати, що робити далі у цьому житті.

До монастиря доходили чутки про те, що влітку знахабнілі загони татар знову підуть грабувати Україну, дуже важко запорожцям стримувати цих спритних хижаків. Симеону вдалося підучити хлопців вивертам татар, розповісти про бусурманські хитрощі. Не хотілося йому дошкуляти юні душі військовими премудростями, та інакше бути не може... Нападе турок чи татарин – не пожаліє ніколи молодого життя: якщо у полон не візьме, то голову одсіче миттєво...

Добре навчилися хлопці володіти шаблею. Це вже бачили і їхні старші друзі, коли з цікавості приходили за комори, де велась повчальна гра молодих козаків.

Жителі монастиря, дотримуючись посту, виснажували себе. Але у вільний час хлопці часто виходили ватагою у ліс, на рибалку чи просто помилуватися ранньою весною у Присамар'ї. Відчували душі школярів, що це їхня остання спокійна весна, і прощалися з дитинством та безтурботністю. Буваючи у відлучках поза стінами монастиря, вони давали волю розвагам та мріям.

Одного недільного ранку парубки, зібравшись гуртом, пішли у Самарь – подивитись на людей, подихати повітрям міста. В однакових полотняних сорочках з комірцями під шию... Їхня ватага привертала до себе увагу місцевих мешканців, які також

вешталися по місту чи робили закупки. Вже весняні калюжі майже повисихали, і річка Самара входила у своє річище, тож хлопці, весело перестрибуючи через калюжі, бродили містом. Були й такі, що придивлялись до місцевих дівчаток, які, угледівши таких струнких парубків, опускали очі і намагалися швидше розминутися з ними.

Купивши медяників, парубки у доброму гуморі та настрої стали збиратися додому. Перебравшись за допомогою перевізників на лівий берег Самари, хлопці поспішили до трапезної.

Час полетів іще швидше після Великодніх передзвонів. Як казав Симеон, треба було все хапати на льоту. Навчання грамоти чергувалося з виснажливим вправлінням на шаблях. І от одного ранку Симеон запропонував хлопцям випробувати відвагу, зробити гральний бій з дорослими. Поділившись на дві пари, хлопці вступили у двобій зі старшими, які, трохи піддаючись, навчали відбиватися від нападу сильного ворога. Хлопцям сподобалась ця гра, і вони наступного дня знову запросили до бою Симеона та Івана. Тут і відчув Андрій, що йому ще не вистачає сили відбивати випаді досвідченого противника. Симеон відзначив, що як для молодого парубка, то Андрій тримається досить непогано – вже не дасть себе скривдити, зможе в разі потреби захиститися.

Наближалася, Зелена неділя – Трійця, і хлопці, зібравши торбинки, прощалися з друзями, побратимами-наставниками, які навчали їх бойової справи. Симеон та Іван зустріли їх, як синів, і, обнявши, побажали, щоб у них все було гаразд. Самі ж козаки теж збиралися вирушати за пороги, на Січ, бо не гоже сидіти на готових харчах. Вони вже засумували без діла, у їхні сні приходили справжні битви. Змахуючи сльозу, Симеон обняв Андрія і промовив:

– Добрі люди в цьому світі ще зустрінуться... Нехай вас береже Бог!

Приїзд Андрієвого батька не змусив себе чекати. Хлопці хутко зібралися в дорогу і вийшли за стіни монастиря. Вклонилися святому храму та святому місцю, і віз загуркотів у напрямку рідної оселі. Цього ранку хлопці вже не дрімали

безтурботно на сні, а придивлялися до дороги. Впізнавали знайомі місця, пильно дивилися навкруги. Були готові битися з недругами.

Батько Федір знову розповідав хлопцям про минулі події, розмірковував про долю України. Після перемовин з Московією, спокійніше не стало. Знову одні тягнулися до Польщі, інші – до Московії, а були й такі, що позирали у бік кримського хана.

– Ой, дітки, важко вам буде жити в такому хиткому світі. Куди ж прихиляться ваші молоді голови? – промовляв батько.

Їдучи, хлопці дізналися, що бусурмани цієї зими не напали на зимівники, а до поселян дійшла чутка про напад на Свято-Миколаївський монастир. Хлопці стали розповідати, як усе відбувалося. Говорили, що заряджали пістолі, відносили поранених та прибирали після облоги дворище монастиря. А от про те, що й самі вступали у бій, промовчали...

Слухаючи це, батько заспокоївся, і залишок дороги вони провели в розмовах про сінокісні дні, що вже наближалися, про рибальство, про коней, а особливо, про Орлика, який вже виріс і чекав свого вершника Андрія.

БАТЬКІВСЬКА ПРАВИЦЯ

Сім'я знетерпінням чекала гостей. Менший брат Миколка виїхав у степ і, вгледівши далеко в степу віз, що рухався у їхній бік, швидко повернувся додому – сповістити усім, щоб готувалися до зустрічі Андрія.

Сонце хилилося до заходу, і на столі посеред двору вже чекав подорожан святковий стіл. Після обіймів, розпитувань, здивувань, як хто виріс, Андрій пішов купатися, а потім всі разом сіли вечеряти. Вгамувавши голод, хлопець став розповідати про життя в монастирі, про затишне місто Самарь. Добрим словом згадав своїх наставників по школярству та бойових вправах, однак про те, що віч-на-віч зустрівся з ворогами, знову промовчав.

Швидко стемніло, і ніхто не помітив, як у них над головами засвітився Всесвіт. Зірки світили так яскраво і висіли над землею,

як дозрілі груші на дереві. Поволі розмова потекла вже про зорі, про Бога Отця, творця усього сущого. Андрієві хотілося поділитися з близькими частинкою знань, отриманих у монастирі, і він охоче розповідав про все, чому навчився сам...

Уже зійшов місяць і завис над ліском, поглядаючи з цікавістю на цю земну ідилію, що створила родина, скріплена любов'ю один до одного, до свого Творця Ісуса Христа. Вже час і спати. Андрій сказав матері, що хотів би лягти просто на даху стійбища для коней. Миколка зараз же його підтримав і хутко приніс оберемки сіна та рядна для вкривання.

Нарешті всі вгомонилися. Андрій з Миколкою лишилися у дворі. У ліску перегукувалися птахи, цвіркуни озивалися, не вгаваючи. Зрідка покрикував пугач, а десь далеченько, за ярком, співали парубки та дівчата. Ніч вступила у свої права, даючи людям змогу відпочити від денних трудів заради хліба насущного, заради продовження життя на цій багатостраждальній землі. Малий Миколка хотів ще про щось розпитати у братика, але так і заснув, згорнувшись калачиком, біля Андрія. Сон захопив братів майже одночасно...

Ранок почався з півнячого співу, з рохкання свиней. Малі поросятка вже верещали і стрибали на огорожу, просували крізь неї рильця, вимагаючи якогось їдла. Почали вовтузитися коні, а потім заіржали на все подвір'я. Вівці від них не відставали: шарпали одна одну по болючих місцях і жалісно бекали, просячи відпустити їх на росяну траву.

От і виспався Андрій. Напевне, треба вставати, бо батько вже ходив по двору з дерев'яними цебрами, напував худобу та підкидав у годівниці корму. Побачив Андрія і весело його обійняв, примовляючи:

— От, синку, так живемо... Це не козакування, тут працювати треба. Слава Богу, діждався помічника!

Мати також вийшла з хати і, перехрестившись, почала поратись біля дворової печі, яка дуже швидко вже й задиміла, ваблячи до себе запахами печених коржів. А малому Миколці було байдуже до початку денної суєти. Він солодко спав, додивляючись свої дитячі безхитрісні сні.

У селянських турботах минали літні дні, і одного разу батько сказав Андрію, що треба подбати і про своїх захисників – низових запорожців. Незабаром приїдуть братчики, і необхідно дещо приготувати для них, бо не заведено на Низу займатися землеробськими справами, треба ворога чатувати!

Федір домовився з Устимом, батьком Тимоша, сходити на промисел за рибою. Давненько вже вони не ласували рибкою та й січовики зрадіють таким харчам. Підготували косяки – по два на сім'ю, а для малої риби залатали тенета з дрібними вічками. Андрій з Тимком майже не бачилися після приїзду, і зараз бігали один до одного, допомагаючи лагодити косяки та тенета, що вже давно лежали без діла.

Ледве сонце підсвітило небо, як чотири рибалки виїхали на промисел. У дитинстві хлопці не ходили з батьками за рибою, самі ловили її в заводях та озерцях побіля Самари. Батьки охоче розповідали, як це треба робити, щоб не приїхати додому з порожніми діжками.

Незабаром вони опинилися біля заповідних місць, де батьки раніше ловили рибу. Дно річки дозволяло ставити тенета, а де глибше – косяки на більшу рибу. Андрій з Тимошем кинулись заготовляти пуки куги, що слугували поплавками для косяків та тенет. В'язали їх тугими пучками, а батьки закріплювали угорі, щоб косяки не сідали на дно, а висіли стіною у воді. Дядько Устим Дубовик з батьком метушились, мов молоді, підбадьорюючи один одного вигуками.

– Ану, тримай... Я зараз зав'яжу петлю, як на бусурманові, – гукав Устим.

А Федір, правлячи за старшого, незлобливо на всіх погейкував:

– Ворушіться хутчіше, скоріше до вареників присядемо! А вона хай собі ловиться!

За дві години усі тенета вже були у воді, і місце їх знаходження виказували тільки пуки куги, що рівними рядками лежали на воді. Сонечко вже почало пригрівати, і промисловики, прополоскавши одяг, розвісили його сушитися. Самі ж присіли до сніданку. Смачненьке було все від матерів: варенички з сиром у

горщику, ще тепленькі, та узвар з диких груш, що був таким терпким і водночас майже солодким.

Утамувавши голод, старші чоловіки стали пригадувати свої походи з Низовим військом за Буг та на Кизикермень, під Очаків. Не дуже часто доводиться отак зустрічатись бувалим козакам, і розмова не вщухала ні на хвилину. Важко бути ратником у Низовому війську... Позгадувавши побратимів, що не вернулися в рідні степи, батьки подякували Богу за те, що лишив їм життя і надії, подарував ось таких красенів-козачків, які мають стати надійними помічниками.

А потім уже хлопці не витримали і, перебиваючи один одного, стали розповідати про напад татар на монастир і як вони також тримали облогу та дали прочуханки нападникам. Федір мовчки дивився на хлопців, слухав та схвально кивав головою: «От так діти, – думалося йому. – Вони вирости і вже шаблі в руках уміють тримати... Невже і їхня доля – шаблями махати?» Тривожно було на душі і сумно, але таке, мабуть, життя козацьке, не одне покоління виборюватиме собі волю...

Ось уже де-не-де стали тонути пуки кути, що тримали тенета, і всі радісно заметушилися, міркуючи, хто, як і що буде робити: тримати, тягти, складати... Лови обіцяли бути славними. Федір палею підіймав тенета, а Устим Дубовик витягував рибу з них. Хлопці переносили її в кошиках до берега, патрали нутрощі, кидали солі, кропиви та клали у приготовлені діжки: велику – до великої, а малу – окремо. І так, шар за шаром, набивали діжку, перекладаючи рибу сіллю та кропивою. Не відчуваючи втоми, витягали то щуку, то карася, похваляючись один перед одним, кому що перепало відносити. Славна річка Самара рибою... Чого тільки не було в тенетах рибалок: щука, судак, лящі, плотва, окунці, тарань, жирненькі лини, а то, дивись, і рак добрячий, зо два кулаки завбільшки.

Вибравши рибу з тенет, усі вибралися на берег і вирішили: допоки сонце високо – не виймати тенета, а приготувати юшку з риби, підобідати та вже вибиратися до зимівника з уловом. Доки кипіла юшка в казані, Тиміш залишився за кухаря, а інші пішли вибирати з води свої знаряддя. Додавши ще улову, склали все на віз та присіли до смачної юшки. Їли похапцем, бо були добряче

зморені, та й хотілося до ночі добратися додому. Коні відчували нічний спочинок і старанно тягнули воза з чотирма рибалками та двома чималими діжками з уловом.

Ось уже нарешті й знайомий перелісок. Ще здалеку було чути валування собак з довколишніх хутірців.

Удома нетерпляче чекали рибалок, і всі гуртом накинулись на відкладених линків та карасів, щоб скоріше спекти їх у печі, що вже пожадливо чекала, підморгуючи прогорілим вугіллям. Більшу рибку загортали в листя та складали на нагріте жаринами днище печі, а менша вже шкварчала на чавунній пательні. Добра була вечера: давненько не їли стільки свіжої рибки.

Ось уже й рожеве сонце почало сідати за обрій. Усі стали дружненько готуватися до такого бажаного відпочинку.

У трудах праведних проходило літо, от-от почнуться жнива. Поселяни готувались не так до косовиці, як до приходу непроханих гостей. Здавна знали, що коли збереться збіжжя, то чекай на гостя незваного – татарина. Біля свого хутірця батько з Андрієм готували пастки для вершників: деінде в куцах ставили дерев'яні коли – гостряками від двору і примічали своїми мітками. Те ж саме робили й інші сім'ї: цілий день звідусіль лунало клацання сокир. Навчені горем люди знали, що бусурмана можна спинити тільки знищивши коня або ж проткнувши шаблею. Дорослим хлопчикам з одним-двома старшими дозволялося об'їжджати прилеглі ліски та вибалки. Всі знали: якщо запримітив хоч одного кримчака, то десь неподалік где своєї нагоди ціла зграя нападників.

З інших поселень також не було ніяких новин про вторгнення бусурманів. Федір у селі був за старосту і сотника, тому весь час перебував серед людей, перевіряючи, як чатують охоронці і скільки є пасток для ворогів. Це стане у нагоді у тому разі, коли татари прориватимуться верхи на своїх низькорослих та спритних конях. Дітям заборонили виходити за межі поселення, а вдома Андрій з Миколкою закінчували облаштування схованки-ями, якщо бусурмани ввірвуться до дворища.

Минув серпень, та звісток про ворога все не було. Нарешті приїхало до поселення декілька возів з заготовлювачами харчу для Січі, і батько дізнався, як ідуть справи на Запорожжі, та про

те, що велику ватагу бусурманів вдалося зупинити, завадивши проникненню в глиб України. Отож, до зими можна жити, не думаючи про біду.

Ще якийсь час було неспокійно в Андріївій сім'ї, бо ж батько не раз розповідав про загони ногайців, які непомітно проходили козацьку варту і коїли лихо.

Усі готувалися до свята Покрови Богоматері, що зазвичай проходило радісно на обох берегах Дніпра. Був сонячний ранок – з легеньким морозцем у низинах та по толоці. У дерев'яній церкві загомонів дзвін, запрошуючи християнські родини на престольне свято Божої Матері, іменем якої названо церковний приход храму. Нарешті спочинуть натруджені руки поселян. Сьогодні вони творитимуть Хрест Господній на своїх грудях і молитимуть Божу Матір про благополуччя сім'ї, здоров'я рідних та про відвернення ворогів від їхніх домівок.

Церква не могла всіх умістити, і дорослі – хто в притворі, а хто перед храмом – натхненно молилися та били земні поклони. Старші парубки і дівчата також стояли перед церквою. Молилися і Андрій з Тимошем, згадуючи, як проходило це свято у Свято-Миколаївському монастирі, неначе це було десь у далекому дитинстві чи іншому світі. Неподалік на триногах стояли казани, у яких кипіла юшка, запікалася поросятина...

Після молитов та відспівування літургії поселяни поділилися на купки і після подяки Богові за його благодать приступили до трапези. Ситно пообідали, поспілкувалися і почали розходитися по домівках, а батько та інші козаки створили раду, аби домовитися, як боронитися взимку – у тому разі, якщо прийдуть за здобиччю бусурмани. Домовились, що побіля дзвіниці будуть чатувати сумнінні та відповідальні парубки, які у випадку небезпеки сповістять про це дзвонами, а ще – побудувати декілька сигнальних веж із заготовленою селітрою та дьогтем, щоб вогонь було добре видно вночі і вдень з усіх кінців поселення.

Ось і надійшла черга чатувати й Андріїві з Тимошем. Взяли з собою харч та, сівши на коней, завидна прибули до церкви. Під'їхали ще двоє дебелих парубків з іншої слободи, і вони, привітавшись, стали домовлятися, як все зробити, щоб ворог їх не

застав зненацька. Мороз не доймав хлопців, бо вони одягли добрячі кожухи, а ноги були в овечих валянках. Домовились, що одна пара буде в курені без сну чатувати, а інша – вартуватиме на конях, прислухаючись до звуків ночі та роззираючись навкруги.

Отож хлопці перебували біля храму і були готові кожної хвилини вдарити на сполох та запалити смолоскипи на вежі. Вночі вся надія була тільки на слух. Андрій намагався вловити сторонні звуки – голоси, іржання ворожих коней, але окрім нечастих криків нічних птахів його чутливі вуха нічого не чули. Легенький морозний вітерець обдував хлопцеві лице, а інколи місяць відокремлював від темних нічних обрисів когось із його побратимів. Андрій був готовий до зустрічі з ворогом, він уже б не спасував перед бусурманом.

Ніч проминула без пригод. Ще не підсвітилося зі сходу небо, а місцеві півні вже стали сповіщати про новий день. Після сходу сонця хлопці розпрощалися з товаришами по варті і попрямували – кожен до свого двору – на відпочинок.

Батько вже порядкував у дворі. Побачивши Андрія, радо привітав його, розпитуючи, як минуло перше в його житті чатування.

Швидко минали дні. Вже лежав навкруги пухкий сніжок, але морози ще змінювалися відлигою. Це не засмучувало нікого з селян, бо знали, що татарські коні негідковані, і були впевнені, що нечиста не принесе степовиків зненацька на їхнє селище.

Вже минули свята Миколая та Андрія, і християнський люд готувався до Різдва Христового. Незабаром мав закінчитися піст, і вже то там, то там було чути, як верещать свині, які потрапили під заклання на свята. Було що заколоти і в сім'ї Підлужних. Одного разу, прокинувшись вранці, Андрій почув, як метушилися батьки, торохтіли казани для гарячої води. Батько гострив ножі для розтину свині. Андрій з Миколкою зараз же приступили до роботи: Андрій готував місце для зарізу кабанчика, а його молодший братик тягав воду з криниці і наливав у діжки.

Десь перед обідом справу було зроблено, і от уже в горщиках смажилась свіжина, а хлопці з батьком, засоливши частину м'яса і сала в діжках, начиняли для святкового столу ковбаску, а мати, перехрестивши на добро, поставила її до печі і

закрила заслінку. Добре поївши свіженького м'яса та подякувавши Богові, кожен став займатися своїми справами.

Батько з Андрієм давно мріяли про легенькі сани на зиму, тож заходилися обробляти колоди, заготовлені з дуба ще позаминулого літа. Короткий день взимку: не встигнеш попрацювати, а треба вже й відпочивати. Любили діти ці довгі зимові вечори: при світлі лоївки добре й затишно було сидіти з рідними та слухати оповіді й казки. Непомітно першою заснула маленька Галинка, за нею й Миколка, скрутившись калачиком на полу, додивлявся казки вже уві сні.

Напередодні Різдва Андрій змайстрував для молодшого брата різдвяну зірку, щоб хлопчик побігав з нею уранці по хутірцях та привітав ближніх поселян зі святом народження Ісуса. Збиту з проструганих паличок зірку прикрасили смужками кольорових ниток з пряжі та пофарбованих папірців.

Вранці, у день Різдва, Миколці не спалося. Півні тільки щойно проспівали, а він уже давай смикати за ноги Андрія, щоб той походив з ним за сторожа. А він, Миколка, вже не підведе: і пісеньку вивчив, і торбинка для гостинців при боці, буде куди медяники та інше добро складати.

Ой, устань, не спи, господарочку,

Утвори на двір нам воротечка:

Гонимо тобі стадо воликів,

То тії волики всі голубії,

На них яремця всі золотії.

Ой устань, не спи, господарочку,

Утвори на двір нам воротечка:

Гонимо тобі стадо коників,

То тії коники всі воронії,

На них сідельця всі золотії.

Ой, устань, устань, господароньку,

Побуди свою всю челядоньку.

Ой, нехай же вона раненько встає

Та твої світлиці позамітає.

Ой, на добро, господарю, ти піднімешся,

На Різдво Господнє не опізнишся,

Вранішньою зорею помилуєшся,

Вранішніми гостями подивуєшся.
Ой, діставай же з закромів гостинців,
Вранішні гості не ходять поодинці,
Одаруй нашу юрбу Ісусу на радість,
Буде жити в твоїй хаті Господня благість!

На сусідньому хуторі вже також світилося. Устим Дубовик був у дворі, тож хутко відчинив ворота вранішнім гостям. Тут уже Миколка і не підвів, гарно проспівав різдвяну пісню, і уже з двома братами Тимоша – Родіоном та Антоном – заспішили до іншого хутірця. Андрієві нічого не лишалося, як іти за ними в дозорі. Отож, поки настав світанок, у колядників уже були повні торбини гостинців.

Повернувшись до хати дядька Устима, діти радісно роздивлялися вміст своїх торбин: там і ковбаска, і медяники, і печиво, а крім цього ще й горіхи земляні, жменька грошей або шаги мідяні...

ПРИБУЛЬЦІ З ПІВДНЯ

Сходили сніги 1646 року. Потекла вода з пагорбів до озерець та річок, і бруньки на деревах поналивалися, як груди у молодій дівчини, – невідомо, як і коли, а вже манять парубоцьке око... Перші на тепло повелися клени, і відразу ж повітря наповнилося неповторним гіркотливо-цнотливим духом бруньок, а через декілька днів уже посипалася з них духмяна луска. За ними поспішали верби, тополі, берести, осокори, в'язи, граби, і дійшла черга до дуба, ясеня та шовковиць.

Через весняну відлигу не було куди поспішати, і родина займалася хатніми справами. Мати з Галинкою та Миколкою ткали рядна, в'язали з дрантя приліжкові круги на долівку. А наприкінці зими з-під річки Терси прибилося до їхнього двору двоє парубків – Іван та Грицько. Батько дав їм притулок, звільнивши комору і приліпивши там невеличку глиняну пічку. На ній можна було куховарити.

Лиха доля спіткала парубків після нападу на їхнє село, яке лежить побіля річки Вовчої на кордоні між Запорожжям та кримчаками. Зубожілі за зиму татари певний час не чіпали селян,

а от зараз напали... Позабирали пожитки, харчі, а оселі – спалили. Хто лишився живим, пішли світ за очі, тож і вони, Гриць та Іван, вирішили шукати свою долю десь у дорозі... Багато чоловіків з тих, хто вижив, ховаючись від нападників, добиралися до Січі та поповнювали козацькі лави. Весела вдача була у хлопців. І хоч вони часом нічого не знали про своїх родичів, промовляли: «Гора з горою не сходиться, а людина... Завжди, хто живий, – обізнється...»

Сім'я Підлужних не була проти того, що у їхньому дворі з'явилося двоє працьовитих парубків. Вони мали ще й зброю. Не кинули шаблі – у тривожну годину всю надію мали тільки на них. Прибулі хлопці були майже однолітками з Андрієм і Тимошем, тому швидко порозумілися і потоваришували.

От уже не до смутку було парубкам, коли сонце все довше і довше світило на небосхилі. Попідсихали пагорби, і можна було сміливо ходити по протоптаних стежках. У лісі різали деревину – на сволок та стояки, заготовляти дерево про запас. Вечорами четверо парубків показували один одному, як вони вміють тримати шаблі, а поки що батько просив битися тільки на палицях. Та й цього було достатньо. Андрій з Тимошем вправно відбивали випади Грицька та Івана, а то ще й вміло йшли в атаку... Спочатку прибулі хлопці дивувалися вправності менших за них парубків, а потім уже перейняли деякі випади, то непереливки було Андрію й Тимошу.

Коли на хутір опускався вечір, для всіх була розвага, бо приходили батьки Тимоша та їхня малеча. Крик стояв неймовірний, адже четвірка хлопців викладалася на повну парубоцьку силу та вміння.

Федір і Устим бачили, що хлопці гарцюють завзято, і, згадавши свої бойові хитрощі, підказували щось. Парубки зразу ж застосовували нові бойові хитрощі у грі. Федір повідомив, що по інших хутірцях молодь також вчиться воювати, то було б добре після Великодня зійтись – ватага на ватагу, та подивитися, чи можна нападників зупинити.

Всі знали, що з настанням тепла степи відкриваються для заброд, тож домовлялися із сусідніми поселеннями про сигнальні кострища на вежах, про спільне об'їждження степу та балок, про

нічні секрети. На святкування Великодня не всім пощастило постояти в храмі, схиливши в покорі голову, і подумки просити Бога про помилювання грішної душі, послухати спів церковних півчих, відірватися на хвилі пісенних молитов у Всесвіт і пригорнутися вже очищеною душею до Бога, який пробачає своїм творінням їхні гріхи. Тільки б вони попросили цього прощення...

Випало у Великодню ніч і хутору старости Підлужного бути у верховій сторожі на окраїнах поселення. Це не засмутило хлопців, і ще до заходу сонця четверо молодих вершників виїхали за ворота садиби і, поділившись по двоє на відстані п'ятдесяти сажнів, неквапливо побрели до потемнілих байраків та перелісків.

У церкві йшла всеношна молитва, і до хлопців часом долинали мелодійні церковні пісні та спалахи вогнищ – побіля цвинтаря та на майдані.

Ніч видалася тихою та лагідною. Із дворів долинали гавкіт собак та ревіння рогатої худоби. Коні добре бачили в темряві, проте парубки покладалися на свій гострий слух та на шаблі. Як і домовлялися, Грицько з Іваном час від часу подавали умовні сигнали про те, що у них все гаразд, і трохи збентежені звечора хлопці вгамували неспокій.

СВЯТКИ

Ось нарешті на північному сході посвітлішав небосхил, і сяючі нічні зорі невиразно заблимали перед прийдешнім сходом сонця. Чулися іржання коней, веселе скрипіння возів, що поспішали на посвяту паски, невиразні голоси хуторян та дитячий веселий гамір. На церковній дзвіниці святково заспівав, загудів дзвін, згукуючи християн на паску. Хлопці спішилися та похристосалися один з одним і, коли зорі почали згасати одна за одною, з відчуттям свята в душах поїхали до церкви – на посвяту.

Майдан перед церквою був уже заповнений людьми, і священик – отець Роман – з чисельним почтом виконували дійство посвяти. Зустріли своїх рідних, і з благоговінням Андрій похристосався з ними, а Миколка від радості зустрічі з братом кинувся на руки, а тоді наділив йому крашанок, і вони зіграли навбитки.

Додому поверталися всі разом. І не помітили, як уже були на своєму хуторі. Мати налила у жбан води, поклала туди декілька свячених писанок і всі стали по черзі вмиватися, стоячи головою до сходу сонця. Перша – Галинка, щоб була люба та щаслива, а потім і всі інші. Мати з батьком тільки встигали змінювати воду в жбані, не виймаючи звідти посвячені яйця. Нарешті останнім умився батько і, помолившись, подав писанки доньці, примовляючи:

– Щоб ти, донечко, щаслива була та найкраща росла!

Хутенько гуртом накрили стіл з різною смакотою, а серед столу стояла паска з устроменою в неї гілочкою верби, що святилась на Вербну неділю. На столі, окрім наїдків, були і наливочка солодка, і мед та горілка – багатий був стіл при розговінні. Запалили свічку і всі помолилися Богу перед святими образами. Тоді мати помазала дітям губи свяченим салом, і присутні розговорілися свяченою паскою, борони Боже, щоб розкришити її по долівці... Потім кожен з'їв посвячене яйце, а шкаралупу мати зібрала і поклала окремо на припічку, аби потім віднести до річки та пустити її водою, щоб і рахмани знали, що Великдень настав.

Зморені нічною сторожею хлопці розбрелися спати. Андрій з Тимошем вмостилися на хатній печі, щоб ніхто не заважав.

Попрокидалися вони від частих передзвонів церковної дзвіниці і згадали, як і вони на Великдень бігали до церкви, щоб потягати мотузки та вдарити у дзвін. Із добрим настроєм піднялися та й вирушили туди, бо також хотілося в цей день прославити Бога. Від церкви гурти молодих односельчан потяглися до вигону, де ще торік побудували нічогеньку собі гойдалку. Тут уже було повно люду. Дехто чекав своєї черги до гойдалки. Та тільки сміливі парубки чи молодики наважувалися погойдатися, бо стовпи, на яких лежала перекладаина і звисали голоблі з дошкою вниз – таки було височенько. Неподалік цілі гурти грали в «крашанки»: навбитки, катка та кидка. Лунали суперечливі голоси та сміх, і ті гравці, яким поталанило, складали переможені «битки» до своїх торб.

На пагорбі ті, хто грав у катка, пускали яйця з горбика і намагалися поцілити в яйце партнера, тоді вигране яйце – твоє.

Хлопці пішли до старших, що ходили із зав'язаними очима та відміряли кроки у напрямку яйця. Якщо дістав рукою після десяти кроків – яйце твоє.

Усіх захопило загальне святкування Великодня, і хлопцям пощастило навіть потрапити на гойдалку і так погойдатися, що потім ще й голова паморочилася. Жінки та дівчата, зібравшись купками, обговорювали свої нагальні справи, і тільки деякі з них, стежачи за дітлахами, утихомирювали бешкетників.

Походжаючи поміж люду, Андрій з Тимошем уважно придивлялись до них і багатьох наче бачили вперше. Таки виросли вони всі непомітно, та й монастирське навчання віддалило юнаків від спілкування з односельцями. Так неспішно ходячи, вони підійшли до чималого гурту молоді. Парубки і дівчата розповідали одне одному про якісь веселі пригоди.

– Христос Воскресе! – поздоровили всіх, хто стояв у гурті.

– Воістину Воскресе! – дружненько відповіли з гурту різноголосо.

– А христосатися будемо? – пролунав голосок русявої зеленоокої дівчини.

Андрій промовчав, а признавши в тій дівчині Даринку, сусідку по хутору Тимоша, ніяковіло відповів:

– То як же без христосання? Звичайно будемо!

Усіх розвеселила ця звична розмова між парубком та гарненькою дівчиною, і хлопців запросили до гурту.

Між молоддю точилися різні розмови: про гарну цього року весну, про приплід худоби, про те, хто і що цього року вже встиг посіяти, про московських вояк, про те, чи вдасться цього року уникнути татарських набігів на їхні поселення...

Тиміш підвів до Даринки Андрія, і, як сусіди по хутору, разом стали жваво обговорювати свята Великодня. Чим довше Андрій перебував біля Даринки і бачив її гарненькі вуста, тим більше щось незрозуміле наповнювало його груди та примушувало калатати серце. Він уже не зводив очей з гарненького личка дівчини і ловив кожний її рух. Та як можна було не милуватися: русяве волосся, гарно зачесане, лежало на голівці, досконале чоло і дуже виразні зелені очі, що підсвічувалися зсередини незвичайним блиском і випромінювали

незрозумілу принаду, довгі вії... За короткочасне спілкування Андрій уже не міг відірвати від неї погляд: прямий носик творив неймовірний профіль її чарівного личка, щічки були злегка рум'яні, а шкіра – матово-білою, з ледь помітною родимкою на правій щічці, ближче до верхньої губи. А як вона щось говорила, то не міг зрозуміти, про що, бо тільки й дивився на рожеві пелюстки вуст, що інколи розтягувались у посмішці і показували рівненький рядок білесеньких зубів, які принаджували його своїм сяянням. Коли Даринка сміялася, то під гарною тоненькою свиткою з вишиванкою добре виділялися груди, що, немов ранні зелені яблука, вабили Андрія і наповнювали все його тіло внутрішнім тремтінням.

Через деякий час усім набридло базікати та байдикувати, коли навкруги всі бігають та веселяться. Тут Тиміш запропонував пограти в якусь веселу гру, і всі закричали:

– Давайте в завід, бо нас багато, і всім буде весело!

– То хто ж буде головним? Головного вибираймо! – гукнула одна з дівчат.

– А головним хай буде Андрій! Він сильний, справжній козак! – запропонувала Даринка, і всі її підтримали:

– Андрія! Андрія!..

Тут уже Андрієві треба було водити ряд молоді і показувати свою силу та спритність.

– За руки всі, за руки! – закликав Андрій.

Коли всі вишикувалися в ряд, взявшись міцно за руки, повів у гру. Андрій вміло вів гурт, то розганяючи ряд, то раптово зупиняючи. Намагався розірвати ланцюжок. І що тут почалося: малосилі дівчата не витримували стрімкого бігу та раптових зупинок і падали на траву, а на них, перечепившись, падали інші і створювали «малу купу», потроху вибували з гри. Лишилося декілька хлопців, сильних у руках парубків, і позаду, як мишка, не відпускаючи руки, теліпалася Даринка. Нарешті всі втомилися і дружно визнали переможцями трьох парубків і Даринку.

Наступну гру вибирали переможці, і знову Даринка закричала:

– Давайте в ката і мишку або в хованки давайте!

Всім захотілося трішки віддихатися, тож підтримали гру в хованку. На паличці виміряли, хто буде шукати, і останні пальці були Тимошеві. Всі стали стрімголов розбігатися від нього, а Андрій, не чекаючи від себе такої сміливості, схопив Даринку за руку. Вони помчали до ближнього ярка. Швидко знайшли там терновий кущ і поприсідали спинами до нього. Перевівши дух від швидкого бігу, Андрій з Даринкою прислухалися, чи не йде шукач.

В ярку було тихо, тільки чулися щебетання пташок та далекі вигуки тих, хто гуляв. Андрій присунувся ближче до Даринки і пошепки запитав її, чи не сиро сидіти на землі, і вона ствердно кивнула головою. Парубок скинув свитину і простелив її поруч. Даринка мовчки сіла на зігріту Андрієвим теплом одежину і ніяково мовчала. Це тривало недовго, бо навкруги було тихо, і ніхто їх не шукав. Вони стали пошепки розпитувати одне одного про життя-буття. Андрій дізнався, що Даринка вже майже дівка, бо ж у січні їй виповнилося шістнадцять. Вдома вона допомагає матері по господарству та приглядає за малими дітьми. Розповіла Даринка, що вміє читати і писати, бо в неї матір також навчена письму, а дід мав прихід при Нехворощанському монастирі.

Вони сиділи під зеленим терновим кущем і не могли наговоритися і надивитися одне на одного. Вже не бажалося йти до гурту та бути безтурботними і веселими. Обом хотілось розчинитись в очах близької людини, лишитися навіки разом, поєднатися чимось незнаним, незбагненим і таким бажаним, відчувати і нестися в просторі життя разом – душа з душею навіки. Та хіба дадуть друзі лишитись на самоті двом серцям, у яких спалахнуло кохання. Чути було Тимошів голос. Хлопець кричав про їхню перемогу в хованках, просив, щоб вони з'явилися на очі, а то їх вже всі шукають. Андрій і Даринка знехотя вилізли з-під куща і, взявшись за руки, побігли нагору до гурту, в якому їх зустріли радісними та злегка глумливими вигуками. Виручив Тиміш, запропонувавши нову гру – в «трибушки». Всі взяли один одного за руки, стали кружляти і тупотіти ногами. Кожен вибрав собі пару до вподоби. Щасливі дівчата та хлопці з радістю понеслися у вихорі гри. Вже деякі пари зупинялись від запаморочення голови і відходили убік.

Попросила зупинитися Андрія і Даринка. Тут уже переможцями були Тиміш і Оріся, обоє міцної статури.

І от, навітшавшись у різноманітті ігор, дівчата посідали на траві і Оріся своїм дзвінким голосом затягнула веселу пісню, а дівчата підтримали її, підспівуючи:

Ой, піду я до млина, до млина,
Бо в нас млива вже нема, вже нема,
А там, мамцю, мельник,
А там, мамцю, добрий,
А там, мамцю, хороший,
Меле гречку без грошей!
Меле, меле, на кіш засипає,
А як обернеться – мене пригортає.
А там, мамцю, мельник,
А там, мамцю, добрий,
А там, мамцю, хороший,
Меле гречку без грошей!
Меле, меле, меле, решетує,
Обернеться – мене поцілує!
А там, мамцю, мельник,
А там, мамцю, добрий,
А там, мамцю, хороший,
Меле гречку без грошей!
Вчора дощик іспав, іспав,
Та й водиці напридбав, напридбав.
Грають, виграють потоки,
Повні, повні вже лотоки,
Камінь меле, аж гуде –
Завтра вже мука буде!

Великоднє святкування потроху вщухало, і люди йшли по домівках, кличучи дівчату. Поступово стала розходитися і молодь. Хто вже був заручений, пішли перші, шукаючи затишне місце десь під дубком чи побіля тогорічного стіжка сіна. Андрій з Тимошем повели Орісю з Даринкою до їхніх дворів, і хоч як не хотілося розлучатися, але звичаї веліли. Негоже, щоб молоді дівчата допізна гуляли по перелісках... Ні про що не домовлялися, бо знали, що ще два дні можна було відпочивати і

проводжати Великдень, веселитися та поливати один одного водою, за старим повір'ям – на здоров'я та добре зростання.

Наступного дня, добре відпочивши, всі знову стали збиратися після утрени на вигоні. Багато хлопців несли воду, сховавши в овечих міхурах, та домовлялись, хто яку дівчину буде обливати та писанку в неї вимагатиме за гарну купіль. Тиміш також прийшов з міхуром води, і намовляв Андрія, що вони таки скупають Орісю та Даринку. І от нарешті почулися дзвінкі голоси, і всі побачили чималий гурт дівчат, які сміливо прямували до вигону.

Парубки переморгувались між собою, і поки дівчата підійшли, то вже всі знали, хто кого поливатиме. Ось уже юні красуні поряд, і хлопці попрямували прямісінько до вподобаних ними дівчат. Тиміш кинувся до Орісі і миттєво вилив на неї півміхура. Дівчата розгубилися і залементували, хапаючи хлопців за руки. Тиміш кинув міхур Андрієві, і той облив Даринку. Дівчина трішки посердилась, але, витерши лице новенькою хустинкою, протягнула Андрію гарну червону писанку, що випромінювала запах фарби та Даринчиних рук. Швидко всі помирилися і вирішили поділитися на гурти та віднести пасхальні калачі – хто до своїх дідусів і бабусь, а хто до хрещених.

Більш дорослі парубки та дівчата вирішили походити по південних схилах балки та пошукати ранніх квітів на вінки. Це був ще один щасливий день для Андрія та Даринки. У Скарбній балці всі поділилися на пари і стали неквапно шукати ранні весняні квіти. Андрій так уважно видивлявся, що невдовзі в них набрався потрібний запас різних трав і квітів. Зійшлися на краю балки біля струмка з криницею, щоб ніхто не турбував. І хоч ще замало було квітів, зате стільки різної духмяної трави... Вінки вийшли, як у лісових мавок. Андрій милувався вправними рухами Даринки і порадив їй вставити у вінок пучки материнки, яка пахла так млосно і терпко. Можна було забути про все на світі, а знати лише цей запах, бачити личко чарівної Даринки, обрамлене квітковою плетеницею.

Після плетіння вінків і відпочинку всім захотілося поспівати, тож стали вибирати таку пісню, щоб обов'язково була про кохання, і відразу зтягнули всі:

Ой, при лузі, при лужку,
При широких полі,
При великих табуні
Кінь гуля на волі.
Кінь гуля на волі,
Козак – по неволі...
Ой, піймаю, загнуждаю
Шовковой уздою.
Ой, піймаю, загнуждаю
Шовковой уздою,
Вдарю шпорами під боки –
Кінь летить стрілою.
«Ой, лети, лети, мій коню,
Та й вихром несися,
Проти милої двора
Стойма становися!
Стойма становися
Та вдар копитами,
Чи не вийде дівчинонька
З чорними бровами».
Ой, не вийшла дівчинонька,
Вийшла її мати:
«Здоров, здоров, любий зятю,
Пожалуй до хати».
«Я не хочу в хату,
Хочу у світлицю,
Розбуджу солодкий сон,
Красную дівицю!»
Дівчинонька встала,
Свій сон розказала!
Правою ручкою обняла
Та й поцілувала!

Після Великодня потяглися повні тривоги й очікувань травневі дні. Батько на свята їздив до Самарської паланки на Раду і привіз чимало новин про те, що настануть інші часи.

Наближалася гаряча пора сінокосу, і простий люд вже мав думати про заготівлю сіна, бо завжди після Трійці, Зеленої неділі,

треба було заготовляти сіно. Напередодні Зеленої неділі у сім'ї Підлужних вистачало роботи для всіх. Вирішили розширити навіс для сіна, утеплити стійла для худоби, відокремити молодняк свиней від свиноматки, розширити кошари для овець, перебудувати курник. Цього року вирішили завести бджіл, тож є необхідність робити омшаник для зимового зберігання вуликів...

Кипіла робота в усій слободі. Хто був у посполитих, то наймали собі ще й багатьох помічників. Можна було це робити і приписним козакам. Окрім домашньої роботи, на плечі слобожан лягало чимало обов'язків від Запорозького коша. Треба було дбати про дороги, гатити гаті по низьких місцевостях, ставити попереджувальні вежі, робити роз'їзди, а при загальному зборі виконувати військову повинність.

Окрім хлопців, що прибилися до Підлужних, у дворі з'явилося ще двоє людей – батько найняв теслю та копача, бо у дворі треба було облаштувати нову криницю. Незважаючи на ту роботу, яка навалилась на плечі Андрія, він встигав ще сходити на вечорниці, куди вже стали відпускати й Даринку.

Хлопець не міг дочекатися, коли вже сонце хилитиметься до заходу. Тоді вже розпашілі парубки бігли до річки і змивали із себе втому, спеку і пилугу.

Освіжившись у річковій воді, Андрійко спішив до Тимошевого пагорба, під яким збиралися парубки та дівчата. Не чекаючи Івана та Грицька, Андрій майже побіг на постійне місце вечорниць. Тут уже сиділо декілька дівчат. Вони наспівували нову пісню, яку десь почула Оріся. Не знайшовши серед дівчат Даринки, Андрій попрямував стежкою у напрямку хутора, де жила дівчина. Незабаром побачив, як вона стрімко підіймається під укіс пагорба. Андрій здалеку мимоволі замилувався її легкою ходою та косою, що виглядала з-поза спини і немовби вабила Андрія до себе.

Даринка, впоравшись із роботою, хутенько впорядкувала себе і поспішила на вечорниці в умовне місце, а там буде і її (подумки вже так його називала) Андрійко. Тільки повернула до пагорба, як побачила здалеку Андрія, що прямував їй назустріч.

Хлопець йшов до неї легкою ходою, і Даринці здалося, що він ледве торкається землі, ніби злітає над нею. Вище середнього

зросту, не худої статури, з добре поставленими широкими плечима, Андрій і здалеку виглядав досить міцним парубком. Ось уже вона бачить усміхнене лице, каштанове волосся, що спадає на чоло, сяючі сині очі випромінюють тепло та чистоту безмежного неба. Прямий, з ледве помітною горбинкою ніс надавав його обличчю мужності та впевненості. Доповнювало це враження й ледь помітно роздвоєне підборіддя. І тільки чутливі губи якимсь незбагненим чином промовляли про його ніжність та красу душі.

А ось і вона, його русокоса Даринка... Серце ладне було вискочити і летіти до неї. Андрій обійняв її, і дівчина відчула міцність і силу м'язів його рук та плечей. Він з легкістю підняв її на руках і, обкрутившись декілька разів, обережно поставив на місце, легенько та ніжно поцілував її рожеві вуста. А тоді вони неспішно пішли до гурту, тримаючись міцно за руки.

Тут уже встиг зібратися добрий гурт. Цього вечора дівчата збиралися плести вінки, щоб на Клечальну неділю можна було дізнатися про майбутнє своїх рідних, жениха впізнати. Всі стали дружно збирати різнотрав'я та квіти для віночків, у які потім зав'яжуть берези чи тополі.

Хлопці зібралися окремим гуртом, розпалили вогнище. За старим звичаєм на вогнищі підсмажували сало. Хтось приніс стару чавунну пательню, то хлопці заходилися готувати яєчню. Розмови були здебільшого про те, що Самарська паланка підпала під Польщу, про розгул татарських грабіжників та зазіхання Московії на Лівобережжя. Всі відчували, що отаке безтурботне життя може скоро закінчитися, бо надходять вже такі часи, що доведеться брати шаблі в руки і продовжувати боротьбу, як це робили батьки й діди.

Стали згадувати різні історії про козацькі пригоди, про характерників-козаків, яких кулі не брали. От Грицько і розповів, що його батько знав двох таких диваків, які могли вдвох бігти, перевертаючись і міняючись місцями, просто на постріли. Козаки добігали до залеглих ворогів і відрубували їм голови. Дуже боялися їх татари, а коли дізнавалися, що в сотні козаків є ці вояки, то й тисяча не хотіла з ними воювати, зникали чимдуж у степу.

Ось уже дівчата завили свої вінки-примітки на деревах. Усі посідали в коло та стали пригощатися тим, що було принесене. Тут хлопцям і стали розповідати, хто з ким покумувався через вінок. Даринка, звісно, вибрала собі за куму Орісю. Обидві вже начебто чимось зріднені, тож не відходили одна від одної і весело сміялися. Притомившись від багатоголосих веселощів, четверо молодих закоханих пішли прогулятися понад річкою. Птаство з цього краю ярка змагалось у співі, особливо солов'ї, друзі закоханих. Як було їм затишно і безтурботно вчотирьох...

Не відчуваючи сорому, Даринка пригорнулася до Андрієвого плеча, а Оріся – до Тимоша. Дівчата покійно слухали небилиці хлопців, що розповідали їм поспіхом один поперед одного. Коли розходилися, домовилися у суботу раненько піти разом до лісу – за клечанням.

Андрій схопився в суботу відразу ж після сходу сонця і, нашвидкуруч причепурившись, помчав до Тимоша, де було призначено збір. Окрім них до перелісків уже потягнулися інші люди. Без зайвих розмов четвірка друзів також попрямувала до переліску. Хлопці виламували густе гілляччя з дубків, лип, осики, а дівчата зв'язували їх мотузками, ділячи на чотирьох. Потім заходилися рвати васильки, полин, деревій, мати-й-мачуху... Обов'язково у кожну зв'язку клали материнку. Руки у всіх так просякли трав'яним духом, що Андрій не витримав і став цілувати Даринчині долоні, а вона, як зачарована, стояла і дивилась на нього...

Так завантажилися, що дівчатам не по силах було нести клечання до дворів. Хлопці прийшли на допомогу. Несли в'язанки самі, перекинувши через плечі, а дівчата йшли поряд і радували їх своїм сміхом та щебетливими голосочками. У кінці переліску захотілося перепочити, і хлопці попадали на спини, не знімаючи свою ношу з плечей. Даринка присіла біля Андрія і хустинкою витерла краплини поту з його чола та верхньої губи. Андрій, не витримавши такої ласки до нього, знову почав крадькома цілувати вправні пальчики своєї коханої.

Нарешті дісталися до Даринчиного хутірця. Андрій скинув половину ноші у дворі і квапливо поспішив до себе, ніби боявся потрапити на очі комусь із рідних Даринки.

Увечері, ще задовго до заходу сонця, гурти молоді збиралися побіля майдану і готувалися до вечорниць. Друзі також не забарились, і вже разом з Іваном та Грицьком розпалювали багаття та розстиляли рядно, щоб пригостити всіх, хто підійде до їхнього вогнища. Коли набрався гурт, піднялися по черзі Іван та Грицько і за звичаєм запропонували пом'янути загиблих во славу землі своєї. Гуртом повечеряли по-похідному і дружно пішли до загального гурту молоді. Там вже співали, а дехто й підтанцьовував під звуки кобзи, баса та свистуна.

Незважаючи на святу неділю, всі в хаті Підлужних встали раненько і кожен порався по своїй роботі. Ще не дзвонилося до церкви, проте всі були вже у святковому одязі і благоговійно чекали перших дзвонів, щоб іти на богослужіння. У хаті було затишно, зелено і пахло всіма травами, які росли на цій землі. Перед іконами, на покуті, стояли горщики з різнотрав'ям, і запалена лампадка ледве пробивалася своїм світлом до людських очей. У кутку стояла величенька гілка клена, а долівка вся вкрита шаром зеленої трави, серед якої срібліє полин, – він має оберігати дім від чародійства.

І от уже вдарив перший дзвін. Сім'я, помолившись перед образами, стала виходити з хати. Було видно, як звідусіль до церкви йшли люди, одягнені у найкраще своє вбрання. Білили сорочки чоловіків старшого покоління, що гармоніювали з довгими білими свитками та намітками на головах у заміжніх жінок. Вони йшли впевненою та поважною походою, і на обличчях їхніх був вираз радості та набожності. Одними з перших біля церкви були діти та молодь. Лаштували остронь високу тичку, увиту квітами та зеленим клечанням, та ставили навколо неї гілки з клена, берези, липи і дуба.

Після священного дійства та молитов пройшли хресним ходом до ближніх криниць і посвятили їх свяченою водою. Після цього священник святив усе, в чому прихожани мали треби. У цей день багато люду освячувало свої житла, господарські будівлі, домашні криниці.

Молодь, дітлахи і ті, хто не так давно узяв шлюб, гуляли поряд з церквою побіля виключеної високої тички. Взявшись за руки, водили хороводи, співали, танцювали, бо сюди також

прийшло чимало музик. Свято до пізньої ночі – при запалених вогнищах – вирувало майже безперестанку. Тільки-но почало темніти, як Андрій з Дариною пішли шукати для себе затишне місце, щоб хоч сьогодні усаїтнитися і подовше помилуватися одне одним. Андрій, ідучи, щось розповідав і розмахував руками, а Даринка раз у раз загадково дивилася в його бік, вже в котре милуючись ним.

Вибравши затишне місце, де ледве чутним був людський гомін, молоді люди поринули у царство запахів польових квітів і трав, у щебетання птахів. Дарина пригорнулася до Андрієвих грудей, і тіло його затремтіло у відчутті чогось незбагненного, що мало трапитися сьогодні. Він обійняв її тремтливий, гнучкий стан і прихилив дівчину до себе. Даринка, злегка пручаючись, пригорнулася до нього всім тілом. Раптом у неї вирвалося... Здавалося, що ці слова линуть з глибини її тремтливої душі:

– Коханий Андрію, коханий...

Хлопець нічого не зміг відповісти, а тільки стояв, як зачарований, дивився на її уста, що так хотіли поцілунку. Андрій ласкаво доторкнувся до її ніжних дівочих вуст своїми губами і завмер від невиразної радості та щастя, які відчув від її цнотливо-пекучих вуст.

У перші хвилини вони не розуміли, хто кого цілує і обіймає, а отямившись, з любов'ю цілували одне одного і повторювали одне слово: «Кохая, кохая, кохая!» Зрозуміли, що вже час йти по домівках – повз притихлі голоси тих, хто ще мав бажання гуляти, і Андрій неохоче повів Даринку попід Тимошевою горою.

Не доходячи до хати сажнів з тридцять, вони зупинились і довго тихо стояли, пригорнувшись, ніби хотіли запам'ятати цю святкову ніч і все, що чули, бачили, відчували. Думали про те, що сталося між ними, і вже не уявляли життя одне без одного.

От тільки природа, що їх оточувала, вдавала із себе байдужу до сьогоднішньої події: співали соловейки, в очеретах пікали очеретянки, сюркотіли коники, надривалися жаби, а місяць інколи виглядав до них із-за рідкісних хмаринок своїм срібляним серпом... Життя вирувало, і природа потайки раділа цій парі, бо природі в усі часи потрібні були шанувальники її чарів та красот.

Десь неподалік ще співали дівчата, і їхні голоси зачаровували, хвилювали...

Зелений барвіночку,
Стелися низенько,
А ти, милий, чорно...
А ти, милий, чорнобривий,
Присунься близенько.
Ще, ще, ще, ще, ще ближче,
Присунься ще ближче.
Ще, ще, ще, ще, ще ближче,
Присунься ще ближче.
Зелененький барвіночку,
Стелися ще нижче,
А ти, милий, чорно...
А ти, милий, чорнобривий,
Присунься ще ближче.
Ой, ти, мамо, моя мамо,
Мамо моя мила,
Не дай мене за ста...
Не дай мене за старого,
Бо я чорнобрива.
Ще, ще, ще, ще, ще ближче,
Присунься ще ближче.
Ще, ще, ще, ще, ще ближче,
Присунься ще ближче.
Ой, дай мене за такого,
Що не має вуса,
Він на мене замор...
Він на мене заморгас,
А я засміюся.
Ще, ще, ще, ще, ще ближче,
Присунься ще ближче.
Ще, ще, ще, ще, ще ближче,
Присунься ще ближче.

Заскрипіли ворота, і почувся голос матері Даринки:
— Доню, йди до хати, вже пізно!

Дівчина відірвалася від хлопця і, махнувши хусткою, побігла до хати.

У понеділок, у другій половині дня Андрій завітав до Тимоша, щоб податися купатися до річки разом з дівчатами. Тиміш уже чекав на нього, і хлопці попрямували до Даринчиного двору. А потім утрюх пішли за Орисею.

На річці вже зібралося багато хлопців і дівчат. Хто хотів купатися, роздягалися окремо і йшли у воду: хлопці – в одній заводі, а дівчата – в іншій, були розділені лиш заростями оситнягу.

Андрієві так кортіло поплавати разом з Даринкою, але не насмівся перебратися через переділ. Скупавшись, швидко одягнувся і присів у холодку біля гурту хлопців, які грали в лаптя. Били по долоні того, хто стратив, і він угадував, чия рука вдарила.

Підійшли дівчата і, зібравшись у коло, завели пісню про русалок, що можуть жити у воді та житах після Трійці.

Ой, біжить, біжить мила дівчина,
А за нею русалочка:
«Ти послухай мене, красна панночко,
Загадаю тобі три загадочки,
Як угадаєш – до батька пуцу,
А не вгадаєш – до себе візьму:
– Що росте без кореня?
– Що біжить без повода?
– А що цвіте без цвіту?»
Панночка загадку не відгадала,
Русалочка панночку залоскотала.

Хто відповість на загадки, тому не страшні русалки. Тоді їх можна не боятися без пучків полину чи любистку... І всі одночасно підспівали:

Камінь росте без кореня,
Вода біжить без повода,
А папороть цвіте без цвіту!

Усі по черзі розповідали страшні історії про зустрічі з русалками, про те, що вони полюбляють ловити молодих дівчат і лоскотати їх до смерті. Ну, а як і хлопець гарний попадеться їм і пристане на їхні умовляння, то і йому не обминути смерті. Так

настрахали своїми оповідями, що бідна Даринка вся тремтіла побіля Андрія. Він прихилив дівчину до себе і, гладячи її плечі, заспокоював збентежену душу.

Наближався вечір, і Андрій бажав, щоб сонечко скоріше котилось до заходу, бо тоді вони знову лишаться самі. Він стільки гарних слів міг би сказати Даринці... От, нарешті, всі вгомонилися. Кожен з парубків мріяв провести цей вечір з коханою чи з нареченою. Дівчата, у яких були хлопці, притулялись до них, бо після таких балачок багатьом хотілося піти подалі від води і відчувати поряд плече захисника.

Побродивши з декількома парами по лузі, Андрій з Даринкою відділились і до глибокої ночі милувалися сяючими зорями небосхилу.

Наближалось свято Івана Купала, а там уже й друга косовиця скоро, а роботи по господарству так багато, що не кожного вечора можна було побачити Даринку.

Напередодні свята зустрілися з Тимошем і пішли радитися з дівчатами, де буде свято цього року і хто робитиме Купала та Марену. Домовилися, що Марену зроблять дівчата, а Андрій з Тимошем – Купала зі снопів жита. Натягнуть на нього стару сорочку і кучму... Гарний буде Купала! Надвечір у домовленому місці збиралась доросла молодь, понабігали й підлітки, бо вони нетерпляче чекали цього свята, без них нічого не обійдеться.

Поставили Купала посеред галявини. Дівчата у вінках, хлопці також уквітчані квітами і травами, поділились на пари. Ходили колами навколо Купала, співали пісні, жартували і домовлялися не спати, а цвіт папороті шукати. Хто його знайде, той вміть ясновидючим стане.

От ходили, співали, гралися і згадали про Марену. Юрба кинулась до річки – топити цю Марену. Пошматували її та й кинули у воду, а самі дівчата стали у воду віночки класти – хто зі свічкою, а хто просто пускає, на милого гадає. Хлопці в цей час не підходили до дівчат. Навіщо їм ті ворожіння дівчачі? Треба хмиз збирати, щоб Купала палити. А від річки линули ніжні голоси. Кожна чекала, куди попливе її вінок, який покаже, де живе миленький і коли заміж забере.

Ой, у полі, де пшениченька,
Походила там русалонька.
Русалонька, як та квіточка,
У віночку та й голівонька.
Ой, на Івана, ой, на Івана
Красна дівка зілля копала.
Квіти збирала, віночок плела,
Далі водою та й випускала.
– Плинь, віночку, по синій хвилі,
Поплинь, віночку, де живе милий...

Деякі парубки за старим звичаєм, роздягнувшись, виловлювали віночки тих дівчат, до яких мали симпатії, а тоді ганялися за ними, щоб поцілувати. А дівчина втікала, відмовляючись від віночка, бо це, мовляв, не її...

Уже хтось запалив вогнище, і всі побігли швидше, щоб подивитись, як горить Купала, та кинути у вогонь трохи хмизу, щоб згоріли чари відьомські. А як вогнище прогоріло, то хлопці почали плигати через вогонь. Потім знайшлися і пари, які стрибали разом, взявшись міцно за руки, щоб купальський вогонь не розлучив їх. Як цей вогонь став згасати, то чимало парубків пішли до гаю – шукати цвіт папороті, а великий гурт молоді увівся біля багаття, і полинули купальські пісні про кохання...

ЄДНАННЯ

Після Купала життя завирувало з новою силою. Треба було косити пшеницю, жито, ячмінь, а далі – просо... Вже наближався й Спас.

Дуже мало було часу на такі жадані зустрічі Андрія з коханою Даринкою, а коли вони відбувалися, то вже, мабуть, тільки зорі і ті не могли намилюватись їхнім коханням та вогнем жаги... Андрій працював, не покладаючи рук, бо мав надію, що батько дозволить йому засватати Даринку, без якої і життя було немилым.

Одного разу, впоравшись з роботою, Андрій спитав батька, чи подобається йому Даринка, донька Михайла Олійника. Батько,

поглянувши з посмішкою на нього, ствердно кивнув головою. Спав камінь із серця закоханого Андрія, і він уже рахував дні, коли закінчиться Пилипівський піст і можна буде засилати сватів. Після Покрови самий раз оженитися та привести у батьківський дім кохану Даринку. Довго цього дня радилися в оселі Підлужних. Як же все влаштувати, щоб і молодятам було добре, і перед людьми не соромно?

Після Спаса вирішили засилати сватів, щоб ще цього року, як Бог дасть, оженити Андрія. Як гадалося, так все й сталося: восени в домі Підлужних з'явилась гарненька і чепурненька невістка Даринка. Поки молодих відділять до свого житла, вони зимуватимуть з усією сім'єю Підлужних, а саме від цього так раділи менші – Миколка та Галинка. Вони увесь час крутилися біля Даринки і в усьому намагалися їй допомагати. Іноді Галинці дозволялося зайти в той куточок, де стояли ліжко молодих і скриня з приданим. Мала дуже раділа, особливо коли розглядала придане Даринки.

В Андрія сили подвоїлися. Він уже з першими морозцями поїхав з батьком заготовляти ліс для спорудження житла, а місце вибрав неподалік від Тимоша – там була заводь річки. Даринка стала гарною дружиною. Андрійко завжди був охайно вдягнений, веселий, та й зі свекрухою у молодії дружини не було суперечок, шанувала вона другу матір – Тетяну.

Того року, ще наприкінці листопада, подули північні вітри з Московії, і час від часу сніг, що падав, став залишатися на землі. То вже, щоб робити запаси лісу, треба було й сани ладнати. Отож Андрій разом з Іваном та Григорієм ретельно готувалися до поїздки в ліс, а потім допізна пиляли там дерева і цюкали сокирами.

Після поїздки до повіту Федір приїхав засмучений, бо їхні землі приписали до польського поміщика. Отож одного вечора довго сиділи та радились, як далі жити, кому при новому устрої вони будуть приписані, до якого пана, і невідомо, чи лишиться у них земля, хоч вони і вважалися вільними, бо прописані до Самарського куреня. Федір відчував великі зміни і в новому панові не бачив добра, а відстоювати свої вольності не міг, бо на Січі майже нікого не лишилося, зводять нанівець пани-ляхи волю

козацьку. «Якими потрібними були козаки, коли під самий Смоленськ ходили виручати польського короля і під Москвою стояли, – розмірковував Федір. – А під Хотиним з гетьманом Сагайдачним кров'ю козацькою врятували від турецького розгрому поляків і короля Владислава. Тепер реєстрових козаків майже не залишилося, та й тим не платили реєстрові гроші... А польських гарнізонів, розміщених князем Потоцьким, стало все більше. З того було мало користі, всім відомо, що без Запорозького Війська не було кому тримати кордони, і татари знову стали шугати по Україні та безкарно брати народ у неволю...»

Річки скувало кригою, і Федору як старості знову потрібно було організовувати засідки і роз'їзди у місцях, звідки могли прийти татари. Не раз Андрій перебував у дозорі разом з трійкою вірних друзів. Після холодних зимових ночей Даринка розтирала його застигле від степового вітру тіло. Так гарно було від тих розтирань... Коли час дозору закінчувався, Андрій вже мріяв про Даринку, особливо після того, як вона одного разу притримала чоловікову руку побіля свого животика і тихенько промовила, що вона мріє про народження маляти... Де б не бував Андрій, він летів до домівки, щоб зігріти задубіле тіло в теплих обіймах Даринки.

Зима закінчувалась, і треба було готуватися до сівби, а тільки підсохне – починати спорудження своєї хати. В Андрія з приходом тепла все більше свербіли руки до роботи. Коли він після Благовіщення вирішив поговорити з батьком про нову хату, Федір безпорадно розвів руками, сказав, що у них уже новий управитель землі від князів Острозьких, тож він поїде питати дозволу на закладку обійстя. Проте через тиждень дозвіл вже було отримано. Князі дозволяли розширювати хутори і села, щоб побільше люду розселялося по їхніх землях.

Андрій літав, немов на крилах, був безмежно щасливий, бо одного теплого весняного дня Даринка повідомила йому, що у них має бути дитина, яка повинна народитися на початку зими...

Після Великодня хлопці дружно взялися за роботу – вирівняли землю під будівництво і загатили те місце дерев'яними «бабами» з колод. На допомогу Тиміш привів ще молодих

хлопців, і хата за тиждень піднялася вище пояса, а через місяць уже стояв зруб. Устим Дубовик спорудив піч, і на тому будівництво зупинили: очікували косовицю, щоб покрити стріху соломною, а тоді вже мали закінчувати все всередині. Андрій тим часом займався спорудженням загону для худоби та іншої живності, а Даринка в обідню пору приносила коханому чоловікові різні страви у горнятках.

Все складалося добре і в Тимоша. Він не раз говорив Андрієві про те, що невдовзі засилатиме сватів до Орісі, бо їм теж уже хотілося пов'язати своє життя парою.

КРИВАВЕ ЗБІЖЖЯ

Косовиця підходила до кінця, і люди поспішали впоратися, щоб літні дощі не намочили скошене збіжжя. З самого ранку до пізньої ночі гупали ціпи по селу, вибиваючи зерно з колосся нового врожаю. Андрій з батьком спішили у поле, щоб встигнути доваляти ячмінь і зробити снопи. Робота йшла успішно, вчотирьох вже й закінчували в'язати, як почули зі сторони села шалений гавкіт собак та розпачливі вигуки людей. Усі, хто працював на полях, кинулись ловити своїх коней і, зібравшись гуртом, помчали до села, звідки вже було чути загальний крик, змішаний з ревом худоби, верещанням свиней і безладним скавучанням собак.

Улетівши в село, побачили, як ледь не з кожного двору ногайці виводили зв'язаних людей, нещадно підганяли їх батогами. Гнали й худобу. Повсюдно точилась смертельна бійка між скуластими ногайцями (татарами з приазовських степів) та поселянами. Федір гукнув хлопцям, щоб мчали до свого дворища рятувати сім'ю, а сам поскакав до церкви, звідки також долинали крики.

Незабаром він був уже там. Побачив, що декілька десятків татар насадили на жменьку козаків, які, стоячи спинами до церкви, відбивалися від нападників. Староста Підлужний підскочив до ватаги оскаженілих татар, відтяв голову першому зустрічному, а далі став шалено рубати ворогів на всі боки. Уже не один чужоземець звалився з коня, і захисники церкви,

підтримані старостою, прикінчили ще декількох нападників. Ті не очікували такого повороту подій, тож розвернули коней і з гиканням поскакали далі до хат, сподіваючись, що там супротив буде меншим і вони візьмуть собі ясир, за який поклали голови їхні товариші.

Піші козаки стрімголов кинулися у село, а Федір розвернувся і чимдуж поскакав до своєї оселі. Там уже йшла жорстока різня. Побіля воріт лежали порубані тіла. Федір влетів на подвір'я і побачив, що з десятків ногайців рубаяться з Андрієм та його хлопцями. Батько з криком підлетів до гурту і несамоовито став кришити ворогів, кров бризкала в обличчя під ударами його шаблі. Знахабнілі татари охолонули, але, маючи чисельну перевагу, продовжували завзято рубатися з хлопцями. Іванові та Андрію вдалося підрізати двох вершників, і вони, дико заверещавши, вискочили за ворота. За ними, не витримавши натиску, – решта нападників.

Усі спішилися і стали гукати матір, Даринку, менших дітей. Коли побачили, що вони вилазять з льоху, почали з радістю допомагати, а ті плакали від щастя порятунку. Батько наказав усім, щоб манівцями бігли до річки, пливли на другий берег і заховалися у лісі. Мати і Даринка, взявши дітей за руки, прожогом кинулися до річки.

Андрій з тривогою та сумом лише подивився їм услід. Оглянувши зброю, Федір повів за собою Андрія, Івана та Грицька у бік оселі Дубовиків. На своєму шляху ворогів не зустріли, а наблизившись до Устимової хати, побачили юрбу татар, що вже поралася біля бранців, зв'язуючи їм руки, і виганяли корів. Козаки швидко підскочили до спішених татар. Не встигли ті добігти до своїх коней, як уже каталися по землі у передсмертних конвульсіях. Із двору дядька Устима вискочило більше десятка загарбників, і з сусідніх хутірців мчали на підмогу ногайці з криками і улюлюканням.

Андрій краєм ока побачив серед бранців Тимоша й Орісю. Вони кричали йому, щоб допоміг визволитися. Андрій не встиг цього зробити, бо юрба ворожих вершників підскочила до нього, зав'язалася страшенна рубка. Четвірка захисників разом з Федором повернули коней спинами до огорожі і тримали натиск.

Усе змішалось у вирі бою за життя, а ногоайці, бачачи свою чисельну перевагу, вже притискали їх до огорожі, смакуючи свою перемогу, та з балки вискочило декілька інших сельчан. Вони рішуче билися з ворогами, що наседали. Піт і кров заливали Андрієві обличчя. Витираючи їх поспіхом, побачив кров на рукаві і не міг зрозуміти, чия це кров: його чи ворожа. Нерівні були сили, і вже піші односельці один за одним падали, підтяті кінними ногоайцями. Федір крикнув:

– Хлопці, прориваймося! Бийте всі в один бік, на того, хто в кольчузі!

Усі наполегливо стали тиснути на того бусурмана, який, напевне, був старшим, і декілька разів діставали його, проте ногоаєць завзято захищався, і кольчуга не раз допомагала йому. В якусь мить він не встиг ухилитися, пропустив удар і, зігнувшись, відступився. Тепер всі четверо, махаючи шаблями, стали виходити з оточення. Навпроти Андрія бився завзятий татарчук, який вправно володів зброєю. Хлопець ніяк не міг дістати його своєю шаблею. Коли поранили старшого, ногоайці послабили натиск, і Андрій, зловчившись, черкнув татарчука по плечу та полоснув по щоці. Він спритно перекинув криву шаблю в ліву руку і продовжував рубатися. Тут Андрій почув болісний зойк батька, побачив, як він, схилившись до голови коня, безсило сповзав до землі.

– Хлопці, за батька – рубай бусурманів! – ошаленіло закричав Андрій, і вдарив по голові ближчого до нього татарчука.

Хлопці завзято рубали на всі боки нападників і пробивалися через оточення. Андрій затримався, аби глянути, що з батьком, і в цей час щось важке і незрозуміле гупнуло його по голові. Він відчув тупий біль, і тисячі сонць засліпили йому очі, а з душі виривався крик розпачу: «Батьку! Даринко!...»

КОЗАЦЬКИЙ РОЗ'ЇЗД

Була середина липня. Полею їхав кінний роз'їзд. Уже тиждень об'їжджали степ козаки, шукаючи ногоайські чамбули, які пробилися в Україну. Це ж про них сповістили посланці із

Запорозької Січі. У Великокозирщанській паланці всі були готові дати відсіч ногайцям, проте навкруги панував спокій. Так само мирно висіли жайворонки над степом, кружляли шуліки, а від тупотіння козацьких коней в нірки стрімголов кидались ховрашки. Діставшись до витoku річки Кільчені, де була дозорна вежа, молодий козак Запара заліз нагору, бажаючи роздивитися все навкруги з височини пташиного лету. Раптом далеко на півдні побачив чорні дими, що стовпами стояли над обрієм. Крикнув старшому, Миколі Пантюсі, що бачить багато димів.

Тепер уже Микола швидко поліз нагору і, оглянувши все довкола, крикнув:

– Татари побіля Самари!

Усі вихопили шаблі і стали стривожено розглядатися, а Микола, спустившись із вежі, наказав зайняти зручну залoгу для захисту. Запару і Мостового послав негайно сповістити про появу татар у Великокозирщину – сотнику Грищенку. Надвечір тут уже зібралась добра сотня козаків, але ворожих роз'їздів не помічали. Сотник заходився розміщувати людей на ніч, щоб вранці відправитися до Самари на допомогу християнському люду. Розмістилися навколо вежі, виставили з півдня декілька зв'язаних ланцюгами возів, і, повечерявши кулешем, полягали спати – головами один до одного.

Дозорці розійшлися по засідках, і невдовзі ніч вкрила своєю темрявою степ. І лише зорі тьмяно мерехтіли в небесах і вели свій спів цвіркуни. Ще якісь живі істоти подавали голоси, і неможливо було дізнатись, що це за істоти і про що вони віщують. Дозорці вже не раз ночували по степах та лісах, тому уважно вдивлялися в ніч, прислухалися: чи не закричить тривожно злякана птиця, чи не рвоне з місця заєць-вухань, що зачався у кущах.

Змінилися дозорці, але вночі панував спокій, про наближення ворогів ніщо не віщувало. Та тільки поблякли зорі на небі, а козаки вже готувалися до переходу: розпутували стриножених коней, напували їх, ретельно перевіряли зброю. Ледь помітно вився димок від вогнища, запрошуючи всіх до вранішнього варива. Дружненько всі повиймали ложки і, швидко поївши, вже готові були вирушати на південь. Сотник виділив з десяток бувалих хлопців, послав їх уперед.

Основний гурт їхав, розділившись на дві лави – по чотири вершники в кожній. Вози захищали вершників з боків і готові були зімкнутися за сигналом сотника у захисне коло. Сонце піднялось і стало припікати зліва, а ворога ані чути, ані видно. Дехто з козаків уже замовляв словечка на короткий привал, але місця, придатного для цього, не було, і сотня рухалася без зупинок.

Десь біля Губиної балки до них ще приєднались декілька десятків козаків, які також почули про розгул татарів і вже два дні гарцювали по степу. Вирішили спробувати захопити «язика», та, щоб дізнатись про силу ворога і його наміри, послали наперед ще декілька десятків козаків із наказом рухатись швидше, при появі ногайців попередити головний загін пальбою з пістолів, а самим вступити у бій з ворогами. Вітер дув з півдня, і в повітрі вже відчувався запах згарищ. По дорозі стали траплятися втікачі із селищ, на які напали татари. Люди були залякані і нічого втішного не могли відповісти. Серед них були діти, жінки, дівчата...

Усі розуміли, що вороги десь поряд, але стишувати ходу не стали. Хотілося зустрітись з нападниками і затупити шаблі на їхніх засмальцьованих шиях, показати свою звитягу. Вже не зупинялися при появі втікачів з півдня, а крикнувши: «Ідіть далі!», поспішали вперед, де розгулялися злодюги-бусурмани.

Передні дозорці чекали на головний загін козаків, бо попереду виднілись згарища села і чулося поодинокі ревіння худоби: мабуть, нікому було її доглянути. Розтягнувшись ланцюгом, козаки увірвалися в село, та не зустрівши нікого – ні своїх, ні чужих, поспішили далі на південь, а при дорозі надибали на декількох дідів. Ті розповіли: «У селі вже нікого не знайдете. Хто встиг – забігли подалі від лиха, а ті, хто захищався, – свої голови поклали. Бусурмани награбастали здобичі та, пов'язавши християн, вчора увечері пішли на південь, у свої степи».

Грищенко зібрав десятників і мовив, що вцілілі козаки і ті, хто може тримати шаблю, повинні спробувати визволити свій люд. Серед тих, хто приєднався до великокозирщанських козаків, були Іван та Гриць із Михайлівки. Пройшовши ще верст із десять, вирішили зробити зупинку, щоб впорядкувати себе і коней,

порадитися, як наскочити на ворога зненацька, яким шляхом іти, щоб захопити «язика» і дізнатися про зворотний шлях заброд. Грищенко послав на південний напрямок нічних шибайголів, які не бояться пошастати вночі. Може, якийсь татарин попадеться, а може, пощастить натрапити на ворогів, і тоді вже – не спускати з них очей і при слушній нагоді визволити бранців-земляків.

ПОЛОН

Андрій прокинувся від темряви та якогось гойдання, галасу і татарських голосів. Підвівши голову, побачив, що підвішений у положу. Пробував вилізти та відчув, що руки і ноги у нього зв'язані сиром'ятною мотузкою. Став пригадувати, що з ним могло статися, і застогнав від безпорадності, пригадавши останні хвилини бою з татарами. Вмить згадав, як упав батько, як вони пробували вирватися з кола нападників. Ніяк не міг зрозуміти, яким чином опинився в полоні бусурманському. Та ще й везли його, ураженого...

Наставав вечір, і гортанні вигуки татар дали знати, що треба зупинятися на ночівлю. Підійшов молодий татарчук і, радісно засміявшись, став опускати Андрія в положу до землі. Хлопець дивився на татарина, помітив свіжу рану на щоці від леза шаблі, перев'язане плече і став гарячково пригадувати, звідкіля він його знає. Потім відразу згадав, як він ледве не зарубав цього татарчука біля Тимошевої хати. А той, доброзичливо посміхаючись, розв'язав Андрієві ноги і став щось говорити та показувати руками у бік величезної юрби людей. Хлопець уже зрозумів, що то полонені і що він, коли оговтається, також буде там – з викрученими назад руками. Він ітиме разом з іншими полоненими у поганську землю, в рабство, звідки мало хто повертався.

У голові роїлися сотні думок, які плутались, і не вірилося, що це трапилося саме з ним... А як же батько? Що з Даринкою? Чи вдалося матері з малими сховатися від нападників?..

Голова гула від болю, а серце рвалося – на волю, до Даринки, до рідного дому. Підійшов знову татарчук і, глумливо засміявшись, кинув на траву шматок конини. Зголоднілий Андрій

кинув татарчукові, мовляв, він їстиме, нехай тільки розв'яжуть руки. Бусурман виконав це побажання та показав на шаблю: якщо полонений буде тікати, то відрубає йому голову. Андрій поїв недовареного м'яса і попросив води. Той приніс ківшик і задоволено погладив Андрія по спині, промовляючи:

– Ясир, ясир, якшиш ясир!

Від цих слів душа та тіло хлопця якось стислися в одне ціле, і з цієї хвилини він усвідомив своє майбутнє бранця. А в голові вже роїлася думка, ладна заповнити цілий світ: «Втікати!»

Татарчук повів його до загальної юрби бранців, що сиділи та лежали на траві з вільними руками, проте в парубків були зв'язані ноги. Звідкілясь почулися до болю знайомі голоси:

– Андрію, Андрію... Просися до нас!

І тут побачене вдарило, мов обухом по голові: неподалік від нього сиділи Тиміш і Оріся, махали йому руками.

Татарин підвів Андрія до друзів і пішов геть до своїх, бо тут були окремі охоронці, які ходили поміж бранцями з оголеними шаблями та батогами.

– Як же ви потрапили сюди? – з жалем видавив із себе Андрій. – Я думав, що ви сховалися десь...

Тут Тиміш і розповів, як його схопили вороги, як навалилися, щоб зв'язати... Оріся не схотіла втікати без нього, хоч і благав. Бачив, як Федора Підлужного вдарили шаблею в груди, а Андрій схилився до пораненого. Молодий татарчук ударив навідмаш шаблею, і Андрій завалився майже поруч із батьком. Іван з Грицьком вирвалися з оточення, і їм вдалося відірватись від татар. Розлючені вороги хотіли добити Андрія, та всі стали закликати, що за хлопця чималий викуп дадуть. Татари підв'язали непритомного Андрія до коня, а всіх інших зібрали до юрби полонених. До вечора вони привели невільників у свій стан і ледве живих людей гнали степом, подалі від села. Пройшли вже великий проміжок шляху, і ніхто їх ще не пробував визволити, бо татар було, мабуть, занадто багато.

Наступала нерадісна невольницька ніч, і бранці, вимучені денним переходом, падали спати, де як кому доведеться. У хлопців були зв'язані ноги і руки, та вони безперестанно думали, як можна звільнитися від цих рабських невольницьких пут і дати

тілу волю. Говорити наглядачі забороняли, і Андрій став думати про своє щасливе у недалекому минулому життя. В голові весь час поїлись думки про останній день на волі, та він картав себе за все: за те, що не захистив батька від шаблі татарської, за те, що тепер лежить нікчемним ясиром і не може нікому в цьому світі допомогти. Хлопець думав: куди поділися його сила, спритність, як він міг бути переможеним цими напівдикими людьми, і гіркі сльози розпачу зривались з очей.

Зажурилась Україна,
Бо нічим прожити.
Витоптала орда кіньми
Маленькі діти.
Котрі молодії –
У полон забрато;
Як забрали, то й погнали
До пана, до хана...

Ще не встало сонце, а біля бранців уже метушилися татари: знову зв'язували десятками та протягували через мотузки довгі палі і прив'язували мотузки до шиї, щоб ніхто не зміг якимось чином вирватися з ярма.

Почулись накази ординців рушати, і бранці пішли один за одним, дивлячись попереду себе тільки в спину людини, яка йшла попереду. Гірка думка майнула в голові Андрія: у такому ярмі не втекти ніколи, а воля – ось вона: в ясному дні, у співі птахів, у росі, що приємно холодила натружені і збиті ноги невольників.

Перед обідньою порою раптом сполошилися татари, і частина охоронців кудись зникла. Зі степу долинули крики запорожців чи інших козаків, і люди почули, що неподалік іде бій за їхнє визволення. Залишені при них наглядачі стали лупцювати бранців та примушували бігти вперед, і люди незграбно бігли, падаючи та тягнучи за собою знесилених. Розлючені татари нещадно лупцювали їх по спинах і боязко оглядалися: чи не несуться на них козаки з шаблями напереріз. Люди кричали та благали визволити їх, і різноголосся летіло далеко в степ:

– Братчики, допоможіть, спасіть наші душі від нехристів!

Відгуки бою стихали, і ось уже не чути ні криків, ні дзенькоту шабель. Татари стишили ходу і, примусивши всіх

сидіти, прислухались до землі: чи не чути тупотіння коней. Через деякий час розлючені від бою забродили стали повертатися ватагами та кричати на охоронців, щоб поспішали вперед. Люди плакали і молилися, бо надія на визволення ще продовжувала жити в їхніх душах, а канчуки гнали їх далі...

Андрій зрозумів, що напад козацького війська відбито, і серце знову скували туга та розпач. Наближалася ніч, і татари підганяли людей, бо, мабуть, де завгодно ночувати було їм незручно. Догнавши людей до глибокого байраку, нарешті зупинили, і головна частина ворогів піднялась нагору та розмістилася табором, оточивши кільцем полонених унизу байраку. Знову охоронці скидали палі та розв'язували руки, а ноги цього разу пов'язали всім без винятку. Розкидали притухлу конину і рознесли воду знесиленим від спеки та нелегкого шляху людям. Полонені стали, хто як міг, допомагати одне одному, прикладаючи до збитих ніг траву та мокрі ганчірки. У багатьох на ногах уже не було взуття, бо воно розвалилося від незручної, довгої ходи.

Ніч промайнула, як одна мить, і друзі, котрі цього разу прилаштувалися лягти разом, зігріваючи одне одного, знову опинилися перед чужинцями, що вже хутко в'язали бранців для подальшого переходу. Цього ранку татари весело збиралися в дорогу, а хто розумів татарську мову, збагнув, що увечері вони мають бути біля Кінських Вод, а завтра їх уже повезуть через Дніпро до Кизикерменя – на невольницький торг, і нікому не відомо, куди лиха доля кине християнські душі.

ПО СЛІДУ

Приїхав із передового загону посильний і сказав, що натрапили на сліди татарських поневолювачів, по яких було видно, що ведуть вони багато люду із Самарщини. Загін, на ходу готуючись до сутички, кинувся вперед, і через декілька верст козаки вже почули татарський гелгіт, ватаги ворогів стали заступати їм дорогу до невольників. Горе було дозорним татарам від стрімкого лету козацької сотні: куля з мушкета або шабля збивали татарських вершників з коня. Починалася бійка, і

мішалися в купу свої та чужі, проте до татар все більше підскакувало вершників – на підмогу. Було чути, як козаки з прокляттями вилітали із сідла, а татари насідали на менш чисельне військо.

Щоб не втратити свою сотню, Грищенко заволав про відступ, і шалена бійка стала вщухати. Іван з Грицьком не встигли пробитися до полонених, щоб визволити своїх земляків, тож відступили разом з усіма і тепер стали гадати, як їм діяти. Якщо йти потайком слідом за вервечкою полонених, то можна натрапити на татарські роз'їзди, а коли кинути спроби, то завтра, через день переходу, бранці опиняться біля Кара-Тебеня, де таврують та ділять здобич татарчуки. Під'їхали до сотника і сказали, що вони ще мають надію на визволення земляків і хочуть іти за татарами та їхніми полоненими на південь.

Хлопці після бою від'їхали у степ і, привівши себе у належний вигляд, повечеряли хлібом та сушеною рибою і вирушили у південному напрямку. Іван і Грицько намагалися до заходу сонця натрапити на слід заброд, які поверталися з невольничим ясиrom. Хлопці покладали велику надію на спробу визволення у темну частину доби, бо ж добре орієнтувалися в нічному степу, простіше було пробратися непоміченими до бранців.

Відшукавши широченний слід у степових травах, хлопці обережно поїхали слідом, відділившись один від одного на безпечну відстань. Попереду рухався Іван, як більш досвідчений у татарських хитрощах, мав надію, що своєчасно помітить якусь пастку або спробу охоронців поцілити в нього стрілою. Іван знав, що татари добре стріляють з лука, і при цьому головне – першим помітити лучника, інакше промаху в татарина не буде, а це – смерть, і тоді ніхто не допоможе невольникам.

Татари рідко ведуть такі каравани вночі, і хлопці мали надію швидко наздогнати його, якщо самі пересуватимуться вночі. У темряві рухатися було дуже важко, особливо у хмарну ніч. Їхав Іван майже навмання, от тільки як небо ясніло, за розташуванням зірок визначав, чи правильно рухається.

От розійшлися хмари, і на небі було видно Волосожар (Плеяди), та добре дорогу підказувала небесна доріжка до

Єрусалима – Чумацький Шлях. Серце у Івана калаталося так, що йому здавалося, ніби й татари можуть почути те калатання. А тут ще степові птахи видавали їхній рух: то перепели вихопляться з-під копит, то стрепет залопоче, а з куців – тетерки зривалися, висвистуючи крилами. Іван діждався Григорія, і вони, порадившись, вирішили, що Іван ітиме вперед спішеним, а Григорій буде вести його коня на повіді, інакше можна опинитися просто в лабетах степовиків-татар, що також добре знали степові ознаки руху людей. Іван – із шаблею напготові в одній руці, з мушкетом у другій – крок за кроком рухався вперед, а потім, присівши, прислухався до степу, поки не помічав обриси Григорія і свого коня. Зійшов місяць і йти стало легше, але він знав, що і його можна легше помітити, одне добре, що при малій ході птахи встигали перелетіти вбік від напрямку його ходи і не здійсмили галасу.

Десь недалеко Іван почув форкання коней і, вилізши на чахле деревце, побачив спереду себе, сажнів за сто, слабеньке вогнище та обриси коней. Іван повернув назад і криком дрохви сповістив Григорія, щоб він зупинився. Вирішили, що десь у примітному місці заховують коней, а самі підбиратимуться до табору з навітреного боку, спробують знайти прохід поміж татарських дозорців. Затиснувши в зубах ножі, хлопці тихцем підбиралися до варті. Вправними вояками були татари, бо біля вогнища їх було тільки четверо, а голови до десятка дозорців бовваніли на тлі горизонту. Примітивши їхню лінію дозору, хлопці поповзли тихцем далі, сподіваючись знайти слабкіше місце в татарському дозорі. Та тільки вони пролізли сажнів з двадцять, як знову побачили праворуч спереду голови дозорців.

– Добре чатують наших хлопців, – прошепотів Іван.

Гриць гарячково запропонував знешкодити якогось крайнього дозорця і пролізти до полонених. Зайнявши місце біля густого куща глоду, Іван затаївся, а його товариш поліз далі на животі і зник з поля зору. Найбільше хвилювало Грицька те, що можна злякати якогось птаха і той викриє його, тому рухався, зупиняючись та лежачи в траві, видивлявся і дослухався до нічних голосів.

Ось він уже примітив чіткий обрис нічного татарського дозорця, який тихо сидів на покладеному на землю сідлі. Десь недалеко випасався його кінь, бо чулися форкання та поцокування вуздечок. Гриць відчував себе, як риба у воді, бо, провівши дитинство поблизу татарських улусів, добре знав звички та характер цих людей. Головне не насторожити й розгледіти, чи немає поблизу ще одного, який може лежати в траві та відпочивати, вони ж бо це і роблять по черзі. Підкравшись сажнів за п'ять, Григорій затиснув у зубах ніж і, намацавши на землі щось тверде, можливо, засохлий кінський кізяк, кинув недалечко від вартового. Грудка легенько гупнула поблизу від дозорця, і він підскочив, миттєво схопившись за ятаган. Із засідки було видно, як піднялась друга голова, і вони миттєво стали насторожі, повернувшись спинами один до одного. «Дідько би вас вхопив, бусурманів», – подумки вилаявся Григорій і став обережно підповзати до Івана. Дістався до примітного дерева і стиха подав умовний крик. Іван відразу поліз назустріч.

– Сидять, як сичі... Не сплять, гади... Тут ми не пройдемо, – прошепотів Григорій.

Вирішили повзти далі, може, якогось бусурмана сон зморить, і їм поталанить визволити Андрія, інших односельців. Ненароком хлопці сполохали якогось птаха в траві, і на шелестіння крил зразу ж просвистіла стріла. Довелося похапцем відповзати подалі від дозорців і вирішувати, що робити далі. Хлопці забралися у яр, та, не дійшовши до коней, стали метикувати, як обдурити татар і підкрастися до полонених, аби хоч дізнатися, чи є серед них Андрій, Тиміш та Оріся.

Поки міркували, радилися, з півночі засвітилося небо, а зірки одна за одною меркли. Зневірені товариші йшли до своїх коней, не втрачаючи пильності та тримаючи зброю напоготові. Пройшли назад сажнів двісті, знайшли підгірок і вирішили пильнувати, як підніматимуться татари до переходу та в який бік підуть.

До них долинали ледве чутні крики гнобителів і слов'янські прокльони у бік бусурманів. Хлопці провели очима вершників і

визначили по голосах, що затихали: невірничий караван вирушив у бік Кара-Тебеня, до ногайських степів.

ПРОЩАЛЬНА ПІСНЯ

Андрія і Тимоша разом з усіма пов'язали сиром'ятними мотузками та проділи палі поміж руками, проте вони йшли поряд, а Оріся була в дівочому ряду недалеко від них. Після ночі відпочинку люди з обраненими та побитими ногами ледве йшли, і погоничі підганяли ударами палиць та нагаями. Невірники потроху набирали хід, але невдовзі, знесилені, стали падати і плутатись під ногами тих, які ще могли йти. Тоді татари продирались до них, відсікали сиром'ятину та добивали. Крики вмираючих, загальний гвалт та стогін висіли в повітрі постійно: дитина кликала маму, чоловік гукав жінку, яку добивали озвірілі нехристі. Знесилених літніх людей і дітей добивали, колючи шаблею, та скачували зі шляху на узбіччя.

Такого страхіття Андрій не міг уявити собі в самому пеклі, і чим далі вони просувалися на південь, чим вище було липнєве палюче сонце, тим більше людей падало із загальної лави, і їх не встигали добивати охоронці. Андрій з Тимошем, незважаючи на молоді роки, теж ледве пересували ноги, на яких уже стали розлазитись добротні колись сап'янові чоботи. Піт заливав очі, а на зв'язаних руках обдерлась шкіра, і вже відчувався не біль, а нібито хтось невидимий пиляв по кістках і тисячі шпичаків втикав у голову Андрія. Ще трохи, і хлопець міг уже звалитися на землю, як почув крики погоничів, щоб зупинилися, і їм стали розносити у шкіряних міхурах воду, яку брали в невеликій річці. Серед них було двоє молодих татарчуків, які, давши води, засміялися, потім полили голови бранців, примовляючи:

– Живий, живий, ходи, ясир, живий!

Хлопці з ненавистю поглядали на заброд, а втім замахали вдячно головами. Знову годували в'яленою кониною, а декого примушували їсти силоміць, і люди їли це протухле, пропахле татарським духом м'ясо.

Недовго дали відпочивати, і лави полонених знову рушили вперед, а позаду чувся стогін вмираючих, тих, хто вже не міг

продовжувати цю страшну ходу в неволю. Ніщо не могло зупинити поневолювачів: ні благання пожаліти немічних дітей, ні тіла померлих, що лежали просто на дорозі... Дивно... Вони хоч і іншої віри, але теж чийсь діти, батьки, сини, проте поводяться, наче нелюди.

Наближався вечір, і необхідно було до настання сутінків довести ясир у ногайські степи, бо тут ще могли налетіти козацькі загони та відбити своїх... А сонце хилилося, хилилося ще нижче, і надія на здобуття волі щезала. І тоді десь із дівочої лави пролунав змучений, але такий пронизливий грудний голос, що дивним чином тормошив душу, і вже весь поневолений християнський люд співав свою лебедину пісню:

Ой, на горі огонь горить,
Ой, на горі огонь горить,
А в долині козак лежить.
Накрив очі китайкою,
Накрив очі китайкою,
Заслугою козацькою.
Що в головах ворон кричє,
Що в головах ворон кричє,
А в ніженьках коник плаче.
– Біжи, коню, дорогою,
– Біжи, коню, дорогою,
Степовою, широкою,
Щоб татари не піймали,
Щоб татари не піймали,
Сіделечка не здіймали.
Сіделечка золотого,
Сіделечка золотого
З тебе, коня вороного.
Як прибіжиш під ворота,
Як прибіжиш під ворота,
Стукни, грюкни біля плота.
Вийде сестра – розгнуздає,
Вийде сестра – розгнуздає,
Вийде мати – розпитає:
– Ой, коню мій вороненький,

Ой, коню мій вороненький,
А де ж мій син молоденький?
– Не плач, мати, не журися,
– Не плач, мати, не журися,
Та вже твій син оженився:
Та взяв собі паняночку.
Та взяв собі паняночку –
В чистім полі земляночку...

Татари спочатку бігали з киями, прагнучи покарати тих, хто співав, а як увесь люд підхопив пісню, то рушили вперед, незвертаючи уваги на цей прощальний спів по рідній землі.

Наближалися до урочища Кара-Тебень, і назустріч невідомому каравану уже виїжджали радісні татарські гурти. Молоді татарчата підбадьорювали полонених криками та ударами по спині киями. У ногайській орді була радість: вони ж бо не вели ніякого господарства, а займалися лише випасами худоби, і християнський люд – це засіб для подальшого існування, захопленням ясиру займалися найбільш необхідні степовики. З передніх рядів уже виймали палі, розв'язували мотузки, і тих, хто падав неприємним, відтягували від гурту полонених.

Почало сутеніти, і навкруги запалахкотіли вогнища, біля яких весело носилися ногайські діти. Дехто з них встиг і гостинець отримати з чужої сторони. Татари працювали спритно і злагоджено: одні – відбирали людей за віком, другі – за статтю, треті – визначали, хто сильний чи слабкий, та ділили по гуртах. Уже чулися крики тих, хто був відібраний, бо ж його розпеченим тавром мітили, як якусь худобину, на сідницях. Хлопці ледве встигали дивитися один за одним, щоб не загубитися, бо і в рабстві легше бути разом, а тут ще й Оріся пропала з очей. Тиміш весь час роздивлявся, і тільки татарчуки відходили, кричав у той бік, де були жінки: «Орісю, Орісю!..» Різномовні крики долинали звідусіль. До них підбігли два дужих татарчука і, схопивши під руки, потягли вперед, і зразу ж дикий біль пронизав козацьке тіло й душу: «Тавро! Мамо!..»

Їх відкинули до загального гурту. Хлопці здерли обгорілу тканину з обпеченого тіла та почали нишпорити на траві, шукаючи прохолоду, щоб хоч якось вгамувати нестерпний біль.

Загальний гвалт і божевільний шабаш ногайців продовжувався. Деякі з них підкидали хмиз у багаття, інші ходили з водою, щоб напоїти невільників та погодувати їх, бо вони тепер – їхній ясир. Здавалося, ногайці нічогісінько не тямлять у людському безмірному лихові...

Хлопці зайняли місце на краю гурту інших полонених. Побачили, що увага татар уже послабилась, і вони тепер захопилися своїми ігрищами та веселощами. Тиміш непомітно став пересуватись навколішки та роздивлятися, в якому гурті його Оріся. Побачив, як хтось із гурту дівчат махав рукою, і він непомітно, щоб не привертати увагу ногайців, пересунувся туди. Нахилився до Орісі, і вона, схлипуючи, припала до нього. Тиміш прошепотів їй на вухо, щоб вона сьогодні вночі лягла на краю гурту напроти Великого Ковша, в їхній бік. Вони з Андрієм мають намір втікати, а без неї Тиміш не піде.

Оріся погодилась, і хлопець став пересуватися до свого гурту, не привертаючи до себе ворожих очей. Потроху гвалт почав вщухати, змучені полонені та зморені поневолювачі готувалися спати. Хлопці, як могли, підлагодили свої недобиті чоботи, знайшли неподалік по каменюці і стали спостерігати, як несуть охорону ногайці.

Поневолювачі були виснажені довгим переходом, тож рано повкладалися спати, проте де-не-де висувалися похилені голови дозорців. Тиміш поповзом дістався до дівочого гурту і тихенько покликав Орісю. Вона чекала на нього і полізла мовчки назустріч, пригорнулася, тільки й прошепотіла:

– Я за тобою, любий... Біжимо разом...

Андрій, розпластавшись на землі, вже чекав їхньої появи неподалік від чоловічого гурту. Вказав рукою напрямок і поліз вперед, припадаючи до землі, за ним – Оріся, позаду – Тиміш.

Поки що доля була прихильною до них: вдалося пролізти поміж вартових непоміченими. Через сажнів двісті втікачі піднялися на коліна і, прислухаючись, тихцем рушили у бік Великого Ковша. Дякуючи Богові, небо було чисте, і зорі так принадно запрошували на волю та підказували шлях. Пройшли не менше двох верст, і треба було перепочити, обдивитися, чи є десь вода, щоб освіжитися та набратися сил. Десь далеко було чути

перегуки ногайських роз'їздів, і Андрій вирішив, що слід іти далі в напрямку свого дому, в надії, що їм по дорозі таки трапиться вода.

– Треба відійти якомога далі, можна вранці і роси назбирати! – висловив упевненість Андрій.

З розповідей батька він знав, що ногайці стояли ордою не дуже далеко від Січі і боялися занурюватись у володіння запорожців маленькими групами. Турбувало тільки одне: козаки були на правому березі Дніпра і досить рідко навідувалися у степи вище Кінських Вод. Це були нічий степи, так зване Дике Поле. Сюди на лови звірини ходили і християни, і татари – увесь охочий до промислу люд. Проте жевріла надія, що втікачі встигнуть до сходу сонця відійти якомога далі від табору кочівників. А сонце вже й не забарилося, весело заспівали пташки, примовкли невгамовні коники. Хлопці боялися зустріти навіть татарських табунщиків, які зазвичай ходили озброєними, тож, побачивши втікачів, зі своїх рук не випустять.

Зі сходом сонця трійця втікачів просувалась обережно, рухаючись обличчям до сонця, яке зігрівало їх і манило на волю. Натрапивши на якийсь потічок, по черзі попили води та намочили одяг, щоб спека не так швидко виснажувала їхні змучені тіла. Андрій запропонував таке: поки в степу не чути та не видно присутності ворога, зробити кожному по кілку, щоб один бік був загострений, а другий – із сучком. Якщо зустрінуться декілька татар, то їм і захиститися буде чим, та й рухатися з кілком зручніше.

Добре попотівши, хлопці камінням обтесали три палиці, зробили подобу якоїсь зброї, а до пазухи засунули по каменюці, з кулак завбільшки, які також можна буде «притулити» до ворожої голови. Ішли далі, поки їх не розморила спека, без води – так важко. Сонце пекло все дошкульніше, а якогось джерельця, та навіть калюжі, їм не траплялось. Оріся стала відставати від Андрія, і він відчув, що треба шукати денну хованку, інакше знесиляться і впадуть з ніг. Слава Господу, натрапили на зарості глоду, а нижче до яру була якась шелюга. Вирішили, що Оріся там відпочиватиме, а хлопці підуть шукати воду. Андрій, крадучись, спустився в яр, а Тиміш – вибрав якесь відгалуження

яру. Там, унизу, Андрій побачив сліди присутності людей: валялись обгорілі палиці, якісь кістки, а головне – міхур для води, Андрій схопив його з надією, але води там – ані краплини, міхур був розірваний збоку. «Нічого, нічого, дяка Богові і за це, щось зачерпну... Аби тільки натрапити на джерело», – заспокоював себе Андрій. Рослинність була досить густою, але він поліз туди, тримаючи поперед себе палицю.

Раптом одна нога вступила у брудну калюжу. «Вода, вода!» – рятівна думка стукала у скроні. Розгледівши калюжу, Андрій зрозумів, що тут води він не візьме, хіба що, сягнуло в голову, викопати глибоченьку дучку та почекати: чи не прийде з-під землі благословенна волога. Став палицею швидко рихлити глину і відкидати геть убік, і десь уже, як яма була по коліна, з-під землі з'явилась чиста цівка води. Облаштував прямок, зачистивши боки, і обережно виліз із хащі, щоб погукати Тимоша. При цьому подав умовний крик одуда.

Через деякий час почувся крик дрохви, і Андрій побачив, як до нього обережно рухається товариш. Почекав Тимоша, обережно видивляючись із кущів, а тоді обоє залізли у шелюги. Діставшись до прямока, хлопці з радістю побачили, що тут уже було води по кісточки, і те, що вона трохи каламутна, нітрохи їх не розчарувало. Ледве втримавшись, щоб не пити, хлопці вирішили почекати, поки набереться більше та осяде каламуть. Перемовляючись, що будуть діяти далі, хлопці побачили, що водичка на їхню радість відстоялась, тож вони по черзі обережно набирали її пригоршнями та жадібно пили. Благодатна вода втамувала спрагу, і щасливе відчуття волі та радощів життя наповнило їхні груди.

Почекали, поки водичка знову набереться в майже чудодійну дучку, набрали води, скільки помістилося до дірки в міхурі, і на відстані десяти сажнів один від одного тихцем попрямували до верху ярка, де у схованці їх чекала Орися. Благополучно діставшись до призначеного місця, хлопці прошмигнули покотом попід гілками до неї. Знесилена дівчина припала до води, забувши про все на світі, а тільки вгамувавши спрагу, поглянула на хлопців, і сльози вдячності покотилися з її очей.

– Не плач, рідненька, – промовив Тиміш і пригорнув дівчину до себе, цілуючи її заплакані щоки.

Орися заспокоїлась, і хлопці, прилаштувавшись з обох боків коло неї, заснули, ніби провалилися в безодню.

Через деякий час, майже одночасно, всіх розбудили якісь голоси та тупотіння коней. Андрій вирішив обережно вилізти зі схованки, щоб подивитися, що то за вершники знаходяться неподалік. Через деякий час повернувся і зауважив, що це не схоже на козаків, мабуть, їх шукають або ж татари знову вирушили на промисел по степах. Утікачі вирішили відсиджуватися до ночі і рухатися манівцями, не виходячи на биті шляхи.

Надворі зсутеніло, і вони стали збиратися в дорогу. Гуртом вирішили, що коли побачать у степу самотнього озброєного татарчука, а то й двох, то треба в слушну хвилину напасти та захопити зброю, бо без неї вони, як ті вівці, незахищені, і якийсь звичайний пастух їх пов'яже або ж порубає.

Андрій ішов попереду кроків за десять, а друзі прямували за ним, оглядаючись і присідаючи, щоб побачити, чи не йдуть за ними переслідувачі. Андрій відчув попереду сирість, напевне, від якоїсь річки, а ще – запах вогнища, що в'їдливо став лоскотати в носі, нагадуючи про порожній шлунок.

Зупинившись, хлопці залишили Орісю в безпечному місці і поповзом, обходячи півколом, стали наближатися до тих, хто запалив оце вогнище. Найгірші передчуття таки справдилися: біля вогнища сиділи татари, а неподалік видно було їхніх стриножених на випасі коней. Хлопці повернули назад, не здіймаючи галасу, і стали гадати, як їм вчинити, щоб не покласти своїх голів. Войовничий інстинкт штовхав їх на ворога, проте відсутність хоч якоїсь зброї стримувала: вони могли загинути в сутичці. Вирішили повернутися до Орісі та почекати. «А може, вони вляжуться спати?» – подумав Андрій, і хлопці стали готуватися до нападу. Вкотре попідв'язували своє обірване вбрання, оглянули нікчемні чоботи, навибирали замашного каміння і, притулившись спинами один до одного, вирішили трішки відпочити.

Неповний місяць зійшов швидко і став підсвічувати степ, все навколо наповнилося бляклим сріблястим світлом. Так склалося, що нікуди подітися: або зараз нападуть на переслідувачів, або обходити треба їхнє вогнище з підвітряного боку і йти далі доволі далеко без зброї. Хлопці не були впевнені в тому, що, обходячи, також не нападуть на якийсь ворожий заслін, тож вирішили – напасти! А Оріся з певної відстані слідкуватиме, щоб на допомогу не підбігли інші татари. Андрій вирішив підлізти якомога ближче і одночасно вдарити з малої відстані камінням, потім наскочити на ворогів і бити вдвох того, кому не дісталось каменюкою по голові.

Стали обережно підповзати і побачили, що двоє татар прилягли на траву, а третій сидить на варті. Не змовляючись, хлопці з п'яти кроків пошпурили знаряддя дикунів у голову вартового, і той, глипнувши, завалився головою вниз. Тут у втікачів вихлюпнулася вся лють, що накопичилася за час полону: не встигли ті двоє, що відпочивали, підняти голови, як по них загупотіли ціпи, б'ючи без розбору, – тільки б припинилися жалісливі крики відчаю ворогів.

Через хвилину вже ледве похлипували обидва татарських воїни, а вони нестямно били на ці звуки. Тут підбігла Оріся і зупинила очманілих хлопців різким криком:

– Стійте, досить!

Андрій з Тимошем оторопіло дивились то на побитих татарських вояків, то на Орісю, що бігала поруч, умовляючи їх зупинитися. Хлопці прийшли до тями і стали шукати шаблі забитих та їхні торбинки з харчами. Татари стихли, і тільки пофоркували недалеко коні, а нічні істоти, які, як здавалось хлопцям, завмерли на час людської трагедії, зараз знову ожили і ледве чутними голосами стали нагадувати про своє існування.

Відтягнувши тіла забитих, переможці присіли до вогню, та якась невиразна туга закралася в їхні серця. Всі мовчали, дивлячись на вогнище, що химерно поблискувало рештками вугілля, віддаючи залишки тепла вже іншим людям, які вийшли переможцями у цій шаленій сутичці за право існування в цьому світі.

– Давайте нарешті поїмо, – запропонував Андрій, скинувши із себе якийсь гнітючий тягар.

Їли мовчки пересолене м'ясо і пропахле млосним запахом тісто, але це відчувалося тільки спочатку. Коли щелепи судомно запрацювали, то втікачі вже не думали про те, що то за харч. Не було нічого, окрім бажання наситити виснажений організм, який мав потребу в їжі, щоб вижити. Взяли міхури з водою і запили цей нехитрий татарський харч, аж тут почувся стогін татарського дозорця, з вини якого поклали свої голови двоє його товаришів. Андрій різко схопився і, розвертаючись на голос, вихопив криву шаблю, проте усвідомив, що це прийшов до тьми побитий камінням дозорець, і мовчки опустився на коліна. Вирішили не добивати пораненого, а лишити його на розсуд долі. Зв'язали йому ноги, щоб не міг вчасно оповістити своїх, та закрили рота якимось лахміттям з речей забитих. Оріся збиралась у дорогу, а хлопці оглядали коней, бо вирішили продовжувати свій шлях на волю кіньми. У цьому були і переваги, і свої недоліки, тому Андрій знову їхав попереду сажнів за сорок, а друзі рухались за ним, оглядаючи степ, підсвічений місяцем, який допомагав вибирати шлях.

Швидко їхати не було можливості, адже існувала небезпека натрапити на яму, і тоді коротконогий татарський кінь міг пошкодити ногу. А головне, що у них тепер є зброя, вони на волі, і їхні груди, вдихаючи повітря, відчували запах рідного степу, запах життя та надії.

Андрій не забував про свою кохану Даринку. А зараз, коли відкрилася можливість вибратися з пекла, в якому опинився, хлопець все сильніше вболівав за її долю, за життя їхнього первістка, матері, братика, сестрички, а що батька немає на світі, він уже знав. Треба будь-що дістатися живими до своєї хати, і тоді вони з Даринкою забредуть у такі землі, де їх ніхто не дістане. Будуть жити, любитися та рости своїх діточок, про яких вони так мріяли. Андрій помітив, що стали меркнути зірки, і попереду посвітлішало небо. Наставав день.

Треба було вирішувати: або заховати коней, прив'язавши їх до дерев, і продовжити шлях вночі, або відпустити на волю, щоб не привертати через них увагу до місцевості, де втікачі знайдуть

денний притулок. Згуртувались, порадилися вирішили: відпустити коней, а самим, набираючись сил на денних привалах, пішими вночі добиратися додому. Неохе хлопці розпрощалися з кіньми, вдаривши їх по крупах, а ті, відчувши волю, зникли у високій, вкритій вранішньою росою траві. Швидко наближався день, тож, примітивши попереду якийсь чагарник, друзі попрямували туди, пригинаючись у траву, що сягала їм до плечей.

Знайшли непримітне густе місце і, щоб не робити слідів, обережно залізли у хащі терену та кущів дикого винограду. Знову почастувалися татарською їжею і стали міркувати, куди вони вже дійшли, чи безпечно їм рухатись вдень, чи ще тут можуть блукати татарські роз'їзди або пастухи, які, пасучи овець, заходять досить далеко. Вирішили після такої жахливої ночі переждати до вечора, а назавтра вже хоч наближено дізнаються, де вони перебувають і спробують іти на північ навіть вдень, орієнтуючись по сонцю, по наростах моху на старих деревах – вони, хоч і рідко, а все ж зустрічалися в низинних місцях. Заснули сном блукаючих мандрівників, котрі ні про що і не мріяли, окрім відпочинку для тіла, яке вимучене важким шляхом заради спасіння душі.

По обіді прокинулись, і ясне сонечко, піднявшись високо в небі, своїм світлом та теплими променями нагадало їм, що прийшла пора діяти. Якийсь час мовчки сиділи та прислухалися до степових голосів, і коли нічого підозрілого не почули, Андрій вирішив зробити вивідини навколишньої місцевості, щоб хоч якось зрозуміти, куди вони вже дійшли. Він вибрався з кущів та поміж пасмами присохлої трави відійшов далеченько від схованки, а тоді все сміливіше попрямував ліворуч, бо ж знав, що Дніпро тече по ліву руку, а коли натрапить на якусь річку, то це лише підтвердить напрямок їхнього руху. Андрій увесь час роздивлявся навкруги та запам'ятовував місцевість, бо інакше ніколи не зуміє знайти місце, де залишилися Тиміш і Орися. Пройшовши з версту, вирішив повертатися, адже міг просто загубитися в степу і залишити в невідомості друзів, які чекали його з вістями.

ПОНЕВІРЯННЯ

Даринка провела до воріт Андрія, який разом зі свекром та Іваном з Грицьком поспішав на роботу в полі. Чоловік затримався на хвилинку і, пригорнувши її, поцілував пухлі губи, з любов'ю погладив кругленький животик, промовив:

– Даринко, люба, не переробляйся і не піднімай важкого...

Жінка раптом відчула легенький поштовх у животі, а потім ще й ще...

– Андрійку, забилося наше мале!.. Воно до тебе забилося, знає, що це тато його пестить... – промовила Даринка.

– Чую, чую, люба моя, чекайте на мене. Ми сьогодні хуленьковпораємось і втрюх розважимось увечері... – сказав Андрій.

Не хотілося йому відриватися від такого щастя – пестити дружину і дитятко, що також відгукується на його дотик. Подивився у бік свого гурту і, ще раз поцілувавши дружину, скочив у сідло, поїхав до свого поля. Щось невловимо болісне тиснуло душу, але він відігнав смуток і, підбадьоривши коня, швидко наздогнав своїх.

Даринка стояла, немов зачарована, дивилась услід чоловікові, який віддалявся, і вже зараз хотіла, щоб він розвернув коня і залишився з нею та ненародженим дитям. Стояла побіля воріт, поки гурт вершників не заховався в низині, а тоді із засмученим серцем та якоюсь тривогою на душі повернулася до жіночих домашніх справ. Неспокій минув, і її незатьмарена душа вже мріяла про коханого, про їхнє дитя та щасливе майбутнє в цьому світі.

По господарству кожен займався своєю справою – за хистом та розумінням. От і маленький Миколка приніс в'язанку трави верескливим поросяткам, а сестричка Галинка наливала воду у дерев'яні корита для всієї домашньої живності. Свекруха, або ж тепер Даринчина мати, вже поставила хліб на випічку і приготувалася йти до річки дещо прати, а Даринка зібралася також йти за нею. Здаля почулися незрозумілі крики людей, гавкіт оскаженілих собак, і Даринка, вийшовши за ворота, побачила, як по іншій стороні балки несуться вершники,

припавши до кінських грив та підібгавши вгору ноги. По невеликих конях та манері їзди вона зрозуміла, що це чужинці, а окрім татар нікому більше так зухвало ватагами нестися по селу.

– Матусю, татари! Матусю, хапаймо дітей і до лісу! – закричала Даринка. Вибігла мати і, почувши, що коні вже гупотять недалеко, закричала:

– Скоріше, всі до льоху!

Похватавши дітей, вони все кинули і побігли до клуні, де був льох. Мати залізла останньою і, приловчившись, звалила на отвір льоху порожню діжку з-під зерна. Майже відразу почули тупотіння ніг по двору і галасливі викрики чужинців. У повній темряві вони заштовхали дітей за діжки із солониною і, кинувши на них якесь ганчір'я, наказали сидіти собі тихо, незважаючи ні на що, навіть коли татари знайдуть їх і будуть виманювати із схованки.

У льоху було прохолодно, і час неначе зупинився для всіх. Чути було тільки стукіт сердець та приглушені викрики заброд. Малі стали злякано скиглити в закутку, та мати Тетяна швиденько заспокоїла їх «гарячим» слівцем. Даринка прислухалась до голосів нагорі, і ось їй здалося, що чує крики Андрія і батька, дзенькіт шабель, а потім все стало вщухати.

Раптом почула рідний голос Андрія, який кликав її, і вони з матір'ю відштовхнули бочку і, відгукуючись, стали вилазити. Даринка визирнула з клуні і, побачивши у дворі своїх рідних, швиденько допомогла вибратись матері, а тоді й малечі.

У дворі лежали декілька порубаних татарчуків, а чоловіки наводили лад, витягуючи забитих за ворота. Андрій, побачивши кохану Даринку, схвильовано підскочив до неї, обійняв, наказав взяти теплі речі, воду, їжу і бігти до річки, щоб переправитися на інший бік, заховатися у лісі.

Вся малеча, мати і Даринка побігли до огородного лазу. Молода жінка тільки й побачила, як чотири вершники разом з Андрієм попрямували до Тимошевої господи. Серце її віщувало якусь біду, але необхідно було тягувати всю малечу, свою долю і долю невістки та майбутньої дитини. Прибігли до річки і хутенько витягли човна, захованого в очереті, стали веслувати до протилежного берега. Вони вже майже допливли, як побачили,

що до річки скачуть три чужих вершники. Проте татари запізнались їх упіймати. Втікачі вискочили на берег, підштовхнули човна до заводу в очереті і зникли в лісі. Позаду почулося свистіння стріл, але марно вороги пускали ті стріли...

У дитинстві вони часто гуляли тут у хованки, тож добре знали потайні місця в цих чагарниках. Утікачі пробігли з півтори версти і заховалися в ярузі, що заросла терновими кущами та ожиною. Стали облаштовувати місце ночівлі для малих і для себе. Мати Тетяна з Даринкою обережно, не витоптуючи трави, почали збирати пересохлу траву нагорі яруги та облаштовувати на землі ліжка. Зверху, на випадок дощу, прилаштували гілляччя і зробили подобу куреня. До темряви встигли облаштуватись і навіть познаходили сухі кілки, на випадок, якщо вночі підійде якась звірина.

Перед тим, як посутеніло, нагодували Миколку та Галинку, поїли самі і, примостившись одне біля одного, покотом полягали на відпочинок. Ніхто не розмовляв, щоб не привертати уваги до свого місця – ані ворога, ані якогось звіра... Все було так само, як і тисячі років тому, світили зорі, а молодий місяць споглядав на їхню схованку, боячись занадто яскраво освітити це рятівне місце, аби якісь створіння не завдали страждань іншим, менш сильним. Дріб'язкові земні створіння сюркотіли, клекотали, співали, шелестіли, пищали та загрозливо пугикали – і от під ці голоси липневої тривожної ночі засинало четверо людей, вигнаних зі своєї домівки.

Уже давно сопіли своїми носиками діти, а Даринка дослухалася до голосів цієї ночі і пригадувала, як вони з Андрієм, забрівши далеко у діброву, сиділи, обнявшись, і так само слухали чарівні голоси сотень живих істот, які здогадувались, що їх хтось слухає, тож зачаровували своїм звучанням двох закоханих істот.

Даринка прокинулась від шелесту гілляччя і, розплющивши очі, побачила, як у курінь пролізла Тетяна і, приклавши палець до губ, шепнула, що ходила до джерельця по воду і зустріла там ще декількох біженців. Вони домовилися, що разом проберуться до села і дізнаються, що там коїться.

Вже й діти прокинулися від пташиного співу та інших голосів, якими наповнювався ліс. Через деякий час Тетяна знову

зникла в кущах і, повернувшись, повідомила, що татари пішли, от тільки в селі майже нікого не залишилося. Втікачі загорілися бажанням повернутися додому, тож, нехтуючи небезпекою, поспіхом прийшли до річки і, перебравшись на свій берег, швиденько побігли до оселі.

Перше, що побачили – це Орлик, який ходив неподалік, лишилося й декілька овець, що мирно щипали траву, курей було багатенько, і півень водив їх по подвір'ю, час від часу запрошуючи якусь курочку до знайденого черв'ячка. Гірше було з іншою худобою: заколоті шаблями свині лежали у спаленому загоні, а куди поділись корова, теля та бичок – важко сказати, бо ж не подавали голосу при появі господарів.

Хата була відчиненою, і скрізь валялись речі. У скрині не було майже нічого, окрім декількох вишиванок, які Даринка припасала із часів дівочтва. Щастям було вже те, що бусурмани не спалили хату, можливо, не встигли цього зробити... А на іншому боці широкої балки стирчали, як привиди, димарі згорілих селянських хат.

Стали все збирати і наводити лад в оселі, де, як їм ввижалося, ще витав татарський дух.

До двору Підлужних прожогом влетіло декілька малолітніх хлопців і стали кричати, що дядьки, Федір та Устим, лежать, зарубані татарами, побіля садиби Дубовиків. Тетяна закричала не своїм голосом:

– Федоре, Федоре! Горе ж яке!

Вискочила з двору і побігла до садиби Устима, а за нею мчали дітлахи і Даринка. Прибігши до місця трагедії, побачили, що бойові товариші Федір та Устим лежать на возі, немовби обійнявши один одного перед далекою дорогою.

– Федоре, Федоре!.. Устиме!.. Як же це ви? На кого ви нас покинули?!

Тетяна припала до тіла чоловіка і беззвучно плакала, витираючи свої сльози з непорушного, суворого обличчя чоловіка...

Йшла війна степами
Та й до білих хат,
А у журавлихи

Двоє журавлят.
П'є журавка воду,
Крилоньки згорта:
Журавель напиться
Та й не приліта.
П'є журавка воду,
Крилоньки згорта:
Журавель напиться
Та й не приліта.
Не здійма крилята
Журавель від ран.
Вже й не закурличе,
Де трава-бур'ян.
П'є журавка воду,
А кругом дими.
На світанку вийшла,
Вмилася слізьми.

Поховали двох товаришів за християнським обрядом, неподалік від церкви, а на цвинтарі вже виднівся свіжий ряд могил їхніх односельців, що знайшли смерть від татарського свавілля. Мовчазні копачі рили заступами могили для жертв нападу на їхнє село.

На подвір'я Підлужних зайшло декілька селян. Пом'янули душу раба Божого Федора і, похиливши голови, розійшлися по своїх домівках.

Як не побивалася Тетяна, але треба було жити далі, доглядати господарство, чекати з чужини синопка Андрійка, думати про інших діточок та Даринку...

Другого дня пішли до двору Олійників, бо там панував страшний безлад, і Даринчина мати не могла сама впоратися. Час від часу в селі лунав плач, коли ховали когось із тих, хто загинув від татарської шаблі, і тоді душі живих молили Бога за убієнних і насилали прокляття на голови вбивць безвинних людей. Після цих подій у селі залишилась десь половина людей, які в ньому жили: хтось втратив батька, хтось дружину і дітей, а чиясь доля була невідомою – це татарський полон і далі: чоловіки – на

каторги-галери, жіночки – на втіху самозакоханим і хтивим віслюкам з мусульманської знаті, а малолітніх – обусурманять, і вони з роками, забувши свою материзну, повернуться до неї яничарами, воїнами турецьких султанів, рабами чужої волі.

Минуло декілька днів, і до їхнього села дійшли чутки, що великокозирщанським козакам вдалося наздогнати татар з невільницьким ясиром, а от відбити свій люд не змогли – дуже велика сила була в татар. До них навідався козак Запара і повідомив, що їхні хлопці Іван та Грицько вдвох вирішили йти потайки за невільниками – спробують звільнити Андрія з Тимошем.

Після загибелі Федора вся робота лягла на плечі його вдови Тетяни, хоча й молодші допомагали, як уміли. Всі чекали звістки від хлопців, що пішли вслід за татарами – заради визволення бранців.

Через чотири дні нарешті повернулися Іван з Грицем. Шкода, що удача від них відвернулася... Хлопці довго розповідали, як йшли за невільниками і були вже поряд. Розповіли також і про те, як загинув Федір, відновили у пам'яті останні хвилини його життя. Всі разом плакали та згадували те добре, що було пов'язане з Федором.

МАТЕРИНСЬКИМИ МОЛИТВАМИ

Трійця втікачів нарешті зібралася разом після Андрієвих вивідок. Готові до всіляких приключок друзі вирушили далі на північ. В обідню пору шлях не таїв несподіванок. Сонце таки добре припікало потилицю, тож втікачі вже збиралися перепочити десь у затишному місці, як раптом почули вигуки: «Пугу, пугу-пугу», і перед ними зупинились декілька вершників, а потім ще під'їхали з десятків козаків. Молоді люди впізнали їх по вигуках та по зовнішності.

Хлопці стали поряд, закривши спинами Орису, а татарські криві шаблі тримали наготові.

– Хто такі? Звідки і куди прямуєте? – запитав сухорлявий вершник, який за віком і, мабуть, за чином був старшим гурту.

Андрій, не відходячи від своїх, відповів, що вони втекли з неволі, бо ж тиждень тому їх полонили у Присамарщині і вели тут невільницьким шляхом до Кара-Тебеня. Козаки були налаштовані незлобливо, і один з них гукнув:

– Ану перехрестіться, що це правда!

Трійця шанобливо перехрестилася, і декілька молодих козаків підійшли до них, попрохали заховати шаблі. Хлопці послухалися, сховали зброю, і зав'язалася розмова: чиї вони, хто їхня рідня... Коли Андрій сказав, що він – син Федора Підлужного, то старший козак схвильовано запитав:

– А батько де зараз? То я й дивлюся, що ти мені когось знайомого нагадуєш... Ми з твоїм батьком у наші молодечі літа погарцювали добряче: і полякам діставалось, і туркам з татарами. А потім Федір пішов в осілі козаки, рани йому дошкуляли...

Андрій мовчки слухав, а як старший закінчив, то він розповів, що батько загинув у тому бою, де їх взяли в невільники.

– Доброю смертю помер твій батько. Пом'янеш його душу, то згадай при цьому про бойового товариша Івана Сірка... Що думаєте далі робити?

– Будемо пробиратися до свого села, бо не знаємо, що там діється і хто живим залишився, – відповів, осмілівши, Андрій.

– Праведна справа, – промовив козак Іван. – Треба владнати все вдома, батька по-християнському пом'янути. Вірно, козаки? – звернувся він до своїх вершників, а потім, уважно глянувши на втікачів, додав: – Ідіть, діти, а надумаете бити бусурмана та ляхів, то приходьте на Січ, з вас добрі вояки будуть!

Козаки залишили їм харчів на дорогу, показали, у якому напрямку слід рухатися, щоб потрапити на Самарщину, і розчинилися у широкому степовому просторі. А втомлена дорогою трійця, що вже пройшла татарські степи, відшукала собі місце та заходилася обідати козацьким гостинцем – хлібом, салом та сушеною рибою, запивати прохолодною водичкою. У їхніх душах затеплилась надія повернення, тож, не довго засиджуючись, зібралися й пішли далі – все ближче до рідного краю, до близьких людей.

До вечора все було гаразд, обійшлося без пригод, коли чули в степу якісь голоси, то не виявляли себе, а, причаївшись, чекали,

поки невідомі проїдуть і запанує тиша. Липнева ніч насунулась швидко, і вечірня прохолода приємно огортала їх. Придатне місце знайшли швидко, потім, змочивши ноги мокрою ганчіркою, мерщій полягали спати, щоб дати відпочинок виснаженому тілу.

Уранці, тільки сонечко виглянуло, підживились їжею і пустилися в дорогу. Тут вже їм стали зустрічатися знайомі місця, отже, незабаром доберуться до рідної домівки. Вчора перед вечором вони пройшли річку Татарку, і Андрій знав, що попереду рідна Самара, бо почали частіше траплятися густі зарості дубів, ясенів, інших дерев. Серця юних втікачів тріпотіли від близькості домівки, радості зустрічі з рідними.

І ось уже з пагорба видно непересічні краєвиди... Попереду темніли ліси, і частіше стали траплятися озерця та соснові переліски – прикмети їхньої місцевості.

Втікачі з неволі минули стару вербу, зайшли у село і розійшлися – кожен до своєї хати. Серця їхні здригалися від відчуття того, що от зараз дізнаються про нові сумні подробиці недавніх подій.

Сонце вже ховалося за обрій, коли Андрій підійшов до свого дворища. Його рідні сиділи за довгим столом і вечеряли. От він з'явився, а від несподіванки ніхто навіть не піднявся, тільки Даринка вже летіла назустріч своєму чоловіку, і сльози щастя заливали її личко. Вона обіймала виснажене далекою дорогою, бите татарськими киями Андрієве тіло і гладила його змарніле обличчя. Підбігла мати і також припала до Андрія, проливаючи сльози радощів.

Поки всі гуртувалися біля Андрія та раділи зустрічі, Даринка метнулась у хату і винесла чистий одяг, щоб сходити хутчіше до річки та очистити тіло втікача від пилуки далеких доріг. Даринка з матір'ю обережно омили Андрія, який був увесь у синцях, саднах та виразках, а Тетяна ще й нашвидку нарвала цілющих трав, і разом вони пішли до хати.

Після вечері та розповіді Андрія про те, як вдалося вибратися з неволі, мати обгорнула його цілющими травами, а ноги випарила в настої перемелених кореневищ купини, щоб сходили синці. Потім помелене листя купини та свіжу кору в'яза

змішала, приклала до ран і обмотала, не занадто сильно затягуючи полотно на тілі Андрія.

Ліг спати увесь у перев'язях, і мати, перехрестивши його, пішла читати молитву за одужання Андрія з Божою поміччю. Син деякий час лежав з відкритими очима, і в хаті було ледве чути материнську молитву, під яку він заснув сном праведника: «Швидкий в заступництві, єдин сий, Христосе, скоро з висот вияви присутність стражденному рабу твоєму, та ізбави від немічності і тяжких мук...»

Прокинувся Андрій, коли в хаті вже не було нікого. Родина тихенько, щоб не розбудити його, зайнялася своїми справами. Хлопець піднявся з ліжка і відчув, як в усьому тілі ломило кістки, як боліли рани на побитих ногах. Вийшов у двір, і п'янке повітря рідного краю вдихнув на повні груди, забувши про свої недуги та недавню неволю. Зараз же з'явилась Даринка і, підтримуючи його, повела до накритого столу зі сніданком.

Дні минали швидко, і вже через тиждень тіло Андрія стало наливатися силою, він потроху почав придивлятися до господарства.

– Сьогодні увечері підемо до моїх батьків, – сказала одного разу Даринка, коли Андрій вийшов вранці у двір. – Тато запрошують нас на розмову та й скучають за нами...

– Добре, добре, зіронько моя, підемо! – погодився Андрій.

Того дня Андрій уже перевіряв зброю: гострив шаблю, поміняв тятиву на батьковому луку. Треба думати про подальше життя, і він уже відчував силу, готовність до бою з гнобителями-дикунами.

Увечері пішли до садиби Олійників, і їх радо зустріла вся родина. Під час нападу сім'я Даринчиних батьків не постраждала від татар, бо своєчасно всі полишили хату і два дні переховувались у лісі. Тут уже навели лад після руйнування та грабунку, і двір тепер виглядів прибраним та охайним. Повечеряли і розмова зайшла про їхнє село, що втратило десятки людей і старосту. Михайло, Даринчин батько, запропонував Андрієві очолити сільську громаду і запевнив, що люди підтримають його. Всі бачили, що у сутичці з татарами Андрій

бився добряче, у писемності знається, тож молодий вік не стане на заваді.

Довго не спав тієї ночі Андрій, крутився на ліжку, аж Даринка спитала, чи не рани його непокоять. А він думу думав: куди життя своє повернути... Не затихав душевний біль від татарських принижень, тіло пам'ятає їхні кийки та батоги з таволги степової, і стогони та крики приниженого християнського люду ще не вивітрилися з голови. Мабуть, така в нього душа, що не може забути образи татарські, мерзенність цього племені підступного. За що гвалтували християнський люд? За що вбивали старих і трошили голови малолітнім дітям? За що позвірячому гвалтували жінок на очах у чоловіків, з дівчат глумилися перед пов'язаними парубками, а підлітків хапали для довічного слугування у хтивих ханів, у їхніх гаремах? Добре йому з Даринкою, любить він землю батьківську, а серце кличе до помсти дикуватим степовикам, котрі вже встигли затиснути душу, а тіло занাপастити клеймом невідьника – тепер вся його сутність рвалася відплатити негідникам бусурманським.

Уранці Андрій був мовчазним і по обіді сказав Даринці, що піде до Дубовиків, провідати Тимка. Його товариш був удома і також займався лаштуванням садиби до зимівлі, чимало лиха і в них скоїли нападники. Обнялися і з цікавістю дивилися один на одного, бо після втечі не доводилося часто зустрічатися. На Тимошеві також вже позагоювались рани, зійшли синці, і він перебував у доброму гуморі. Підійшла тітка Одарка, обняла Андрія, дякуючи йому за допомогу у визволенні сина, та стала цілувати у згоїнах руки і Андрій, ніяковіючи, відійшов убік.

Хлопці пішли у затінок і довго розмовляли про господарські справи. Андрій поцікавився, як там Оріся, чи вже видужала після втечі.

– Оріся почуває себе добре. Ми ж з тобою, друже, берегли її в дорозі, – посміхнувся Тиміш. – Сподіваюся, що після Покрови поберемося. Вже давно душі наші зріднилися, час сімейством обзаводитися.

– Добре вирішили, – промовив Андрій. – Батьків у нас вже немає, треба думати про дітей...

Трохи згодом він поділився з Тимошем своїми думками про Запорозьку Січ, нагадав про зустріч з отаманом Сірком.

– Душа рветься до помсти за наші страждання та знущання татарські над нашим людом. Піду я по весні до запорожців, омию поганською кров'ю кривди наші! – рішуче сказав Андрій.

Тимко довго мовчав, а потім промовив помірковано:

– Доживемо до весни, тоді й вирішимо, що робити!

Обнялися, прощаючись, і Андрій поспішив до своєї хати. Його товариш довго стурбовано дивився вслід, і серце стривожено калатало в грудях. Відчував і він: не буде прощення бусурманам за смерть батьків, за руйнацію осель. Та куди ж проляже їхній шлях?

На сільській раді вибрали старостою Михайла Олійника, а Андрій відмовився, посилаючись на малий життєвий досвід, погодився тільки заміщати тестя при незвичайних подіях.

Після Покрови повінчалися Тиміш з Орисею, і було веселе маленьке застілля, де згадували, в першу чергу, батька Устима і всіх, кого не було з ними, а потім близькі родичі вітали молодих за сільським звичаєм, але без веселощів та співів.

Підступилися холоди, і вранці морозець добре проморожував калюжі, а на річці й озерцях з'явився ясенєць. Хлопці частіше стали зустрічатися: то готували зимове знаряддя для рибалки, то виливали кулі для рушниць, а то довгими вечорами сиділи вчотирьох в гостях у Тимоша, або ж новостворена сім'я заходила до Підлужних.

ДАРУНОК СВЯТОГО МИКОЛАЯ

У грудні сталася знаменна подія в житті Андрія та Даринки: народився син в переддень Святого Миколая, тож і назвали його Миколкою. Все в домі змінилося з появою дитини: Тетяна стала бабусею, а братик і сестричка Андрія – дядьком і тіткою. Даринка після пологів стала ще кращою, і Андрій, відчувши себе батьком, був щасливим та став відповідальнішим, уважнішим до сім'ї. У хаті завжди було затишно, охайно. Миколка-старший та Галинка частенько вовтузились біля молоді мамі, пропонували свою допомогу.

Похрестили маленького Миколку, і от уже Тиміш Дубовик кумом став, а не просто товаришем. Кумою погодилася бути подруга Даринки Христина, весела та привітна дівчина. Похрестили за християнським обрядом: кум та кума хрестили, а Андрій з Даринкою чекали у притворі. Після хрестин відсвяткували подію з новоспеченими кумами та й розійшлися по домівках.

Час було вже купати маленького янгола Миколку, і Даринка з матір'ю приготували купіль, вливши туди відвар з любистку, ромашки та травки череди. Даринка, перевіривши купіль ліктем, простелила лягну підстилку і поклала Миколку. Ох, і любив же він купатися! І так ніжками вибивав, що всі збігалися і не могли намілюватися його забавками. Скупаного і оповитого Миколку клали в дерев'яну підвішену колисанку, що вже виколихала не одну дитину, і Даринка заводила колискову, під яку Миколка безтурботно засинав:

А-а-а, люлі, люлі,
Прилетіли дві зозулі.
А-а-а котиків аж два –
Були сірі обидва.
Ой, ти, коте, сірий,
Та й вимети сіни,
А ти, котик волохатий,
Йди Миколку колихати.
Не чіпайте клубочок,
Не ганяйте мишочок.
Наш Миколка хоче спати,
Свої сни іде стрічати.
Він у сні буде зростати,
Козаченьком хоче стати,
Люлі, люлі, люлі,
Відлетіли дві зозулі...

СУВОРА ЗИМА

Через деякий час крига скувала річки, і знову неспокій поселився в душі Андрія: знову можуть прийти степовики, і тоді

не буде спасіння нікому. Куди у зимовому лісі заховаєшся з дітьми?

Зустрівся Андрій зі своїм тестем, і вирішили зібрати раду, обговорити, як захищатись у разі зимового набігу татар. Зібралось десятків зо три дужих чоловіків і вирішили по двоє чергувати вночі на церковній дзвіниці, а вдень чергуватиме один вершник.

У першу ніч пішли вартувати Андрій з Тимошем. Не змикаючи очей, насторожено вглядалися у глибини степу, прислухалися до лементу собак. Ніч виказувала всю вразливість, беззахисність їхнього села, і тільки сувора зима або заметіль могли завадити нападникам.

Зима того року була малосніжною, і тривога селян наростала, бо ж знали: якщо трава не захована під снігом, то татари можуть безперешкодно йти степом, не думаючи про харч для коней, та сновигати, шукаючи здобич. Та запорожці не попереджали про напад, а на початку лютого пішов сніг і не переставав цілий тиждень, усі шляхи завалило заметами по груди. Вдень Андрій робив прохід у заметах, а вранці все знову було засипано снігом. Це додало клопотів, зате всі вже знали, що дістатися до них татари у таку лиху годину не зможуть.

Після цього встановилися морози та ясні дні і ночі. Холоди так дошкуляли, що доводилося обсипати снігом загони з худобою, і навіть хату, щоб зберегти тепло, яке геть зникало за ніч. Бували ночі, що доводилося по декілька разів кидати дрова в піч, а то понад долівкою холод так і стелився. Під середину березня, перед Явдохою, сонце стало припікати, і вся живність у дворі вже намагалася погрітись бочком напроти сонечка. Зі стріх звисали бурульки по півтора-два аршини, з-під стін будівель стали гуртом відкидати змокрілий сніг. Весна наближалася невблаганно з появою на пагорках позеленілої трави, і Андрія все більше обсідали думки про те, що слід податися на Січ задля помсти татарам за його понівечену гідність, наругу над собою та смерть батька.

Тесть Михайло, скориставшись відлигою, коли ще можна було їздити на санях, подався на Великокозирщину і привіз добрі новини для селян. Козацькі роз'їзди стали знаходити в степах цілі купи замерзлих татарських тіл, які вже почали шматувати вовчі

зграї та вороння. Пішли чутки, що татари зайшли в Україну цієї зими великою силою при малих снігах, а в лютому потрапили в снігову та заметільну пастку, і тисячі їх померло в полях, балках та яругах, де вони переховувались від холоду. Чимало татар знаходили замороженими у черевах коней, яким вони розрізали животи, щоб, гріючись теплом тварини, врятувати своє життя. Невідомо, скільком вдалося повернутися назад у приазовські степи, але вже з настанням тепла треба було прикопувати їхні тіла, бо могло початися нашествя мору чи якоїсь холери. Дізнались про це селяни і посунули до церкви під удари дзвонів.

Довго молились люди за чудесне спасіння їхніх душ від супостатів, накладаючи персти на чоло та б'ючи поклони. Десять у когось, може, й була жалість до замерзлих ворогів, але в Андріївій душі жалю не було, він молив Господа за спасіння своєї сім'ї та християнського люду.

З десяток дужих хлопців з їхнього села із заступами та сокирами відправилися на збір до Великокозирщини, щоб по степах прикопувати тих, хто йшов до них, несучи смерть та неволю. Повернулись вони лише через два тижні, як уже майже зійшов сніг, лишивши пам'ять про себе тільки в яругах та лісочках.

Зібралися наступного дня у старости Михайла, де хлопці оповідали про страхіття людської смерті, про понівечені вовками тіла людей та коней, деякі були неушкодженими, і на почорнілих скуластих обличчях позастигали сліди смертельних мук та страждань. Довелося тяжко працювати, і це було помітно по них, загартованих побаченням. Добре було те, що привезли чимало зброї, і староста більшу частину вирішив роздати всім, хто вже міг тримати в руках шаблі та луки, а решту склали в клуні Михайла для тих, хто, втікаючи від татар, може опинитися в їхньому селі.

Весна брала своє, і треба було порати землю, тому із раннього ранку до пізнього вечора всі працювали у полі. Необхідно до Великодня обсіятись, посадити городину і ще зробити безліч господарських справ. Андрій вирішив розповісти одному з прибулих хлопців, Іванові, про свій намір вирушити після весняних трудів на Січ. Треба було зробити ще й підземний

лаз із клуні, як порадив Іван, розповідаючи, що в них був такий лаз і вони успішно рятувалися від нападників.

От і почали копати рів глибиною у два аршини, від клуні – до найближчої яруги, на відстані тридцяти сажнів від садиби. Важка це була праця, але в ній брали участь усі: хтось копав і дбайливо клав глинисту землю в один бік, а верхній ґрунт – в інший, Гриць з Миколкою возили з ліска колоди різних дерев – для перекриття. Прокопали хід і зробили посередині розширення – для того, щоб люди могли розминутися у вузькому ході, а через п'ять аршинів поставили віддушини з випалених усередині дровин і замаскували їх під зрізані дерева. Засипали перекриття два дні, а решту глинозему віднесли подальше від збудованого ходу.

Тепер можна було з льоху, що знаходився у клуні, відсунувши діжку, поповзом через невеликий отвір опинитися далеченько в ярузі, а далі – тільки тебе й бачили! Брат Миколка все рвався першим спробувати пролізти збудованим підземним ходом, але Іван сказав, що він сам першим полізе. Парубок заліз у лаз і хутко зник у його темряві, а Андрій з усіма неспішно пішли до яруги, намагаючись не затоптувати трав'яний дерен, покладений над підземним ходом. Почекали трохи, і от уже замураване Іванове обличчя виринуло з отвору, і він щасливо вибрався, радіючи, що виліз, а ще більше – з того, що все у них вийшло, як і було замислено. Прикрили лаз дерев'яною заслінкою і замаскували гілками та травою, а Андрій заборонив всім приходити туди, щоб не привертати уваги та не витоптувати траву.

Неспокійно було на серці у Андрія, він усе поривався розповісти Даринці про свої наміри, увесь час відкладав, бо знав, якою це буде несподіванкою для любої дружини.

У селі додалося ще люду – з тих, хто втікав від сваволі польських панів, і ті втікачі селилися або на місцях згарищ, або вибирали собі нове, вільне місце. Так от і прибився до їхнього села коваль Петро з дружиною та малолітньою донькою. Староста дозволив їм оселитися неподалік від церкви, щоб з усіх кутків селянам було зручно ходити до коваля. Всім миром

побудували їм хатку, попрацювали й на спорудженні кузні, бо ж, як зауважив староста, кузня всім необхідна.

Через тиждень кузня вже попихкувала димком, а молодий коваль з дружиною ладнали привезений реманент і звідти доносилося цокотіння молота. Андрій з Даринкою швидко зійшлися з молодого сім'єю і вже побували в гостях у Петра і Варвари.

НАПЕРЕДОДНІ РОЗЛУКИ

Великдень був цього року раннім, і працюючі господарі вже встигли впоратися на полях. У Підлужних ішла підготовка до великого свята. Андрій як повновладний голова сім'ї господарював, а мати готувала святкові страви. Миколка і Галинка вимели хату, протерли вікна і заходилися викрашувати яйця. Бігали по хаті з крашеними руками та похвалялися, які вони молодці. Навіть малий Миколка і той не скиглив, а водив оченятами за своїми родичами, буцімто розумів, що дорослі зайняті важливими справами, тож не хотів нікому заважати.

Андрій, осідлавши коня, завітав у садибу Олійників, і вони домовилися з Михайлом про те, скільки вершників здійснюватиме сторожу на випадок нападу бусурман. Ганна, Даринчина мати, спитавши про здоров'я онука, побажала всім добра та злагоди і передала гостинців та маленьку пасочку для Миколки. Андрій взяв у тестя зброю для коваля Петра і поїхав понад балкою до ковалевої хати.

Швидко обговорили питання на крайні заходи, і Андрій простягнув зброю Петру. Той із задоволенням витяг криву шаблю зі шкіряних піхов і мовив, що прийде час, коли власноруч викує добрячу козацьку шаблю, а зараз і ця буде йому захисницею.

Під вечір все затихло, і навіть коваль Петро вже не вицокував своїм невтомним молотом, роблячи різний реманент для селян. Наближалось свято Великодня, останній день Великого Посту, і на завтра буде радість душі та тілу.

Андрій повернувся до своєї хати, і тут вже його чекала вечеря: парувала просяна каша, красувалися на столі печений гарбуз та солодкий узвар, від якого приємно пахло димом від

запечених дуль. Мати з Даринкою зібрали Андрієві кошик з посвятою, а Іван з Грицем також лаштували свої посвяти, бо збиралися всі втрюх іти до церкви. От тільки брат Миколка сумно дивився на їхні приготування, бо він мав залишитися при домівці за старшого, як наказав Андрій.

Великодні дзвони пролунали від церковної дзвіниці опівночі, і люди, як і їхні пращури, вітали одне одного з Воскресінням Христовим.

Під час свят Андрій з Дариною та маленьким Миколкою гостювали у діда Михайла і бабусі Ганни, то вже навітішалися вони своїм першим онучком. А що їм ще потрібно для щастя? І от сьогодні, на другий день Великодня, Андрій вирішив сказати тестю про своє рішення іти на Низ, зазнати козацької долі в Січі... Довго говорили, радились, і тестеві не дуже сподобався його задум. Єдине, що розраджувало Михайла – це те, що з ним іде Іван, уже досвідчений хлопець, бо він був старшим за Андрія та й татар бачив частіше. Вирішили не говорити про задум нікому, а як прийде час, то вже всі дізнаються... А поки що треба мовчати.

Та Даринка душею відчувала, що з Андрієм коїться щось незрозуміле: вночі, доки засне – всі боки заштовхає Даринці, став підніматися у темряві та приколисувати маленького синочка і довго, до нестями виціловував Даринку, пестив ніжне тіло, а вже вранці милувався її красою, доки вона спала, розпустивши русяве волосся на подушці. Дружина розплющувала очі і зустрічалася з Андрієвими очима. З любов'ю чекав, доки вона прокинеться, щоб знову пестити й виціловувати свою зіроньку, любов свою – єдину в цілому світі...

«Де ж ти, мій милий, виїжджаєш,
Що ти мене, молодую, покидаєш?»
«По чім же ти мене пізнала,
Що ти мені всю правду сказала?»
«Рано встаєш, коня напуваєш,
Частенько коням обрік даєш,
В сіни ідеш – сіделка шукаєш,
До хати ідеш – дитину колишеш:
Люляй, люляй, дитино малая,

Зосталася мати молодая!
Вернися ж ти, мій миленький, вернися,
Куреной горіли напийся!»
«Не вернуса, мила, не вернуса –
Я в дорозі сирої нап'юся».
«А хто ж тобі, миленький, головку змиє?»
«В чистім полі дрібен дощик ліє,
То і мені головоньку змиє».
«А хто ж тобі, мій миленький, постільку постеле?»
«В чистім полі травиця шовкова,
То для мене постелька готова».
«А хто ж, мій миленький, могилу тобі оплаче?»
«В чистім полі чорний ворон кричє,
То ж мені могилку оплаче».

Цього ранку, коли мати вже вийшла з хати, а малеча ще спала, Андрій, приголублюючи голову дружини до грудей, сказав їй про свій намір вирушити до війська Низового – воювати проти ординців, що спаплюжили його душу, вбили батька та понівечили тіло рабським клеймом. Очі Даринки застигли в невимовному жахові, вона не могла повірити, що це не сон. Та чи може таке бути?..

– Андрійку, любий, у нас же синочок... А як же ми без тебе, батечку ти наш? – і взявши малого з колисанки, поклала поміж них.

А малий Миколка, ніби відчувши невідворотність цієї події, не розуміючи нічого спросонку, водив оченятами то на Даринку, то на Андрія, тягнувся рученятами до них обох... І тоді сльози бризнули з очей Даринки, як при неочікуваному сліпому дощі, коли ще навколо сяє сонце і не видно темних дощових хмар, аж раптом – дощ.

– Миколко, Миколко, скажи татусеві, хай не кидає нас, – шепотіла заплакана Даринка. – Ми хочемо зростати з татком!

А немовля притулилося до Андрія, хапало рученятами за чуб і тягнуло до себе.

– Добре, добре... Так йому, – стала підбадьорювати Даринка. – Ми подужаємо, ми – також козачки. Тягни, синочку! –

промовляла Даринка, а сльози не висихали на її розчервонілому від збудження личку.

Андрія самого душили сльози і гнітила невідворотність події, що майже не полишала його останнім часом.

– Все буде добре, Даринко... Я ж не сам іду, а з Іваном. Тиміш лишається в селі, а брат Микола з Грицем – по господарству... Розумієш, гнітить мене смерть батька, невідомщена наруга над малими дітьми з нашого села... Не зможу я більше так, – промовив Андрій, а потім примовк і тільки цілував її мокрі щічки, заплакані очі, руки, які, обнімаючи його, не хотіли відпускати від себе.

– Відпусти!... – ледве видавив із себе і знову безперестанку цілував і цілував, а малий Миколка з подивом дивився на своїх батьків, помахуючи їм ручками, та лепетав щось, тільки йому зрозуміле...

Через деякий час Андрій з Даринкою зібралися, вийшли на подвір'я. Жінка стала заклопотано поратися по господарству, часто підходячи до малого Миколки. Андрій стурбовано поглядав, як протягом дня Даринка кволою ходою переступала по подвір'ю і раз по раз схилялася у задумі над Миколчиною колісанкою.

Іван, добре знаючи свою справу: готував коней до від'їзду, замовив у коваля наконечники для списів, поїхав на Орлику, щоб перекували підкови, завітав до Андрієвого тестя і привіз від нього ще дві татарські шаблі й пістолі, які вони також візьмуть у дорогу. Коваль Петро здогадався, куди лаштуються хлопці, і прагнув якнайскоріше виконати доручення. Від'їзд Андрій призначив на середину травня і, коли замовив у матері дорожню їжу та загребів, вона уважно глянула на сина, потім, заплакавши, впала йому на груди, промовила:

– Може, не треба... А як же ми?

Андрій пригорнув матір і схвильовано сказав:

– За батька...

Під вечір про новину вже взнала вся родина, тож невесело поглядали на Андрія з Даринкою, от тільки Миколка-старший носився по дворі з паличкою і «рубав» щосили уявних татар.

– Вгомонися, Миколо, завтра твій брат їде до війська, а ти, як лоша, гасаєш! – нагримала на нього мати.

Вечеря була ситною і смачною, але радощів не було. Говорили про настання спеки, про селянську війну, що вже спалахнула на правобережжі, про нового кошового Богдана Хмельницького та про підступність польської шляхти... Андрій не втручався в розмови, сидів, пригорнувши Даринку, і вдихав запах її волосся, ледве чутний запах тіла, змішаний з пахощами материнки та відомий тільки йому запах годувальниці їхньої дитини, їхнього первісточка. «Чи почую ще колись такі рідні повівання дружини, моєї коханої Даринки?» – думав Андрій, і йому хотілося розчинитися в її чарівних пахощах, заховатись у них від усього світу, забути про сьогоднішнє та наближення невідомості...

ЧЕРЕЗ ПЕРЕПОНИ

Прохолода травневого ранку і думки про далеку дорогу змусили на якийсь час забути про найдорожче: про тепло жіночого тіла, гарячі обійми та поцілунки дружини. Миколка мирно спав побіля їхньої постелі, а тато, обцілувавши чоло дитяти і маленькі рученята, уже поспішав у дорогу.

Ще тяглися від обрію довгі ранкові тіні, а двоє козаків були готові виїхати на степові обшири, туди, де гартується бажання до волі. І матері з Даринкою нічого не лишалося, як тільки плакати, нишком одна від одної, та перехрестити козаків перед дорогою, щоб вона була щасливою. Вони виїхали за ворота, і Андрій обернувся до рідних, знявши шапку, вклонився домівці, матері, дружини своїй. А тоді хлопці, пришпоривши коней, хутко гайнули по росяній траві за своєю чоловічою долею...

Після від'їзду чоловіка Даринка дала волю сльозам, щоб вилили жіночу тугу за коханим чоловіком, батьком її дитини. Мати Тетяна теж забила десь у свої господарчі закутки, і в усьому дворі відчувалась якась пуста, навіть худобина поводити себе тихо, не гупала головами об огорожу.

Сонце швидко викочувалося на небосхил, і треба було продовжувати свою справу тим, хто лишився: Гриць уже виганяв з двору всю худобу, а Миколка з хворостиною ладнав гусей до паші.

Хлопці виїхали за село і попрямували до бусурманського шляху, що вів на південь у володіння низових запорожців. Проїхавши до обіду по Муравському шляху, вони зустріли на передихові великокозирщанських козаків, що також поспішали на Січ. Тут зібралися бувалі рубакі, котрі вже не раз ходили до Низу зі своїх зимівників. Вони порадили хлопцям іти окружним шляхом, бо ж Муравський шлях відомий усім, і тут можна зустріти і польських жовнірів, які не пускають люд до запорозької вольниці, і татар, котрі часто невеликими ватагами нападають на поодиноких мандрівників.

Подумавши, хлопці запросилися рухатися з ними до перевозу на правий берег Дніпра, в обхід, бо краще знайти перевізників, аніж потрапити в лабеті, як не поляків, то своїх малоросійських козаків, що несуть повинність за королівську платню. Отак набралось більше десятка козаків з доброю волею пристати до Війська Низового і прилучитися до боротьби за волю. З'їхали з Муравського шляху і взяли, наскільки міг зрозуміти шлях Андрій, праворуч, поближче до гирла Орелі.

Дорога була майже неходженою, тож усі трималися наготові. Іван підказав Андрієві, щоб спис він тримав вертикально, і тоді кинута мотузка не зашморгне вершника, а впаде на землю. Розтягнулися сажнів на сорок і проїхали без ніяких пригод майже до вечора.

– Треба шукати нічний притулок! – прокричав старший з великокозирщанських Павло Гаркуша.

Козаки, з'їхавшись поближче, уповільнили ходу, а Павло послав наперед чотирьох хлопців – для пошуку перевозу або місця відпочинку побіля Орелі, яка протікає поряд з Дніпром і десь ближче до Кодака впадає в нього. Не встигли козаки від'їхати, як попереду почулися постріли, крики людей та ляскит шабель.

– Хлопці, швидше, розсипом вперед, до бою! – наказав Павло, і козаки поміж дерев, не гублячи один одного з очей, стали пробиратися до місця невидимої сутички.

На галявині, де недалеко виднілося плесо річки, було спантеличення від неочікуваної зустрічі – як для польських жовнірів, у більшості своїй піших, так і для козаків, що йшли попереду.

– Хлопці, бийте ляхів! Вони по наші душі прийшли! – закричав Павло і першим накинувся на кінного світловусого жовніра, одягненого в яскравий жовто-червоний кожух.

Іван також метнувся вперед, а Андрій, який жодного разу не зустрічався з поляками, розгублено дивився на бійку. Від річки до них підскочили двоє жовнірів, які встигли сісти на коней, і Андрій, побачивши у їхніх руках довгі прямі шаблі, нарешті оговтався і кинувся їм напереріз з батьківською шаблею. Поляки стишили ходу і намагались ударити Андрія з двох боків, але все було марно. Андрій взяв уліво і, не стишуючи лету Орлика, рубонув правицею ближнього до себе, і жовнір, зойкнувши, злетів зі свого жеребця. Другий, побачивши смерть товариша, поставив коня на диби і миттю поскакав геть від місця сутички. Андрій не став його переслідувати, а крутнув Орлика назад і побачив, що на галявині козакам не вдається перемогти спішених поляків. Лунали їхні вигуки:

– Пся крев, лупи холопів!

А Павло підтримував своїх:

– Бийте ляхів, обходьте їх, не давайте взяти пістолі!

Андрій підскочив до того вусатого жовніра, що вже забив одного з козаків і, коли той розмахнувся, щоб вдарити Івана, пересічним змахом шаблі на лету відтяв його руку з шаблею, занесену над Іваном.

Від такого шаленого удару жовнір звалився в траву і зопалу побіг до річки, тримаючи відсічену правицю лівою рукою. Побачивши поранення свого товариша, поляки охолонули і, ставши спинами один побіля одного, почали кричати:

– Добже, добже, хлопчаки, ми ніц герцювати!

Козаки миттю оточили їх і запитливо поглядали на Павла Гаркушу, а той дивився то на поляків, то на поранених товаришів

та забитого земляка, що, розкинувши руки, лежав закривавлений у траві і невидючими розплющеними очима дивився в небо.

– Кидай зброю! – наказав Павло, а коли поляки стали неохоче відкидати від себе шаблі та пістолі, додав: – Ану, хлопці, заберіть це добро!

Козаки спішилися і хутко прибрали зброю із землі.

– По двоє виходьте з кола! – закричав Гаркуша і наказав козакам, щоб в'язали полонених по двоє з вивернутими назад руками.

Все було швиденько зроблено, бо ж козаки добре вміли зав'язувати зашморги. Четверо хлопців мали пильнувати галявину зі зброєю наготові, на той випадок, коли до жовнірів з'явиться раптова допомога за звісткою їхнього товариша, якому вдалося втекти. Андрій з Іваном кинулися до пораненого вусатого жовніра і, порвавши його сорочку на стрічки, перемотали відрубану руку, що ледве трималася на шкірі. Андрій із жалем дивився на вусатого супротивника, а Іван швиденько підвісив руку через шию стрічкою. Вусань приліг до землі без тям. Інших поранених жовнірів не чіпали, лише перев'язали їхніми ж порваними сорочками.

– Вбивати не будемо!.. Вони самі кинули шаблі. Хай живуть! – підвів ризику Павло після захоронення земляка і, стрибнувши на коня, поскакав до броду.

За ним помчали й уцілілі хлопці, які після втрати свого односельця та доброго товариша їхали мовчки. Вирішили зупинитись подалі від місця події і вже у темряві, надивавшись якийсь байрак, стриножили коней і розмістилися на ночівлю. Обійшлися без вечірнього куховарства, кожен дістав з торбинки домашні заготовки, ними і задовольнили голод.

Рано-вранці Павло Гаркуша розбудив своїх козаків і, хутко зібравшись, усі поспішили до Дніпра, щоб якомога раніше знайти спосіб переправи на інший бік. По дорозі стали траплятися шелюги, і важко було навіть на коні об'їхати величезні кущі.

– Шукайте схованку, а ми з Андрієм поїдемо вперед – шукати перевізника до протилежного берега, тут Дніпро не дуже широкий, – сказав Павло, і хлопці, спішившись, стали лаштуватись до схову.

Андрій оглянув свою зброю, і вони з Павлом неспішно поїхали у бік річки. Рухатися було дедалі гірше і, щоб знайти дорогу назад, Гаркуша часто зупинявся і ставив мітки латочками, які помітно біліли по їхньому шляху. Під копитами коней почався грузький пісок, і вершники зрозуміли, що десь недалеко вже й річка, яку, що б там не було, треба чимскоріше перейти. Павло, залишивши Андрія вартувати коней, пішов до берега шукати когось живого або якогось човна. Він зник з поля зору, і Андрій, вийнявши шаблю, застиг, прислухаючись до звуків прибережного довілля.

Десь за півгодини з'явився Павло. Він схвильованим голосом розповів про зустріч з місцевими і про те, що поляки частенько прочісують берег, а якщо знаходять човен чи інший плавальний засіб, то палять або рубають на друзки. Місцеві обіцяли знайти тільки один або два човни, а для коней полагодити бодай один пліт, інші переправлятимуться прив'язаними до плоту.

Повернулися до своїх, орієнтуючись по залишених мітках, і вирушили до берега. Таких, що не вміли триматися на воді, було лише двоє, і це вже добре: у якомусь непередбачуваному випадку їх можна гуртом витягти з води. Гаяти час було ніколи, і козаки, дружньо зібравшись, поспішили за Гаркушею, який їхав попереду по своїх білих мітках.

Швидко дісталися до берега, де їх уже чекали бородані з двома човнами та чималеньким плотом, з огорожею по краях, на якому переправлятимуться коні. Павло розрахувався за перевіз наперед, і старший, «партійонний дядько» Микита, як називали його шестеро помічників, зник у верболозах. Перевізники добре знали свою справу, і шестеро коней уже стояли на плоту, прив'язаними до дебелої огорожі. Четвірку інших коней, найсильніших та наймолодших, прив'язали до плоту одним кінцем повода і, коли прийшов дядько Микита, – все було готове до відплиття. Перший човен відчалив, а як відплив від берега сажнів на тридцять, козаки з другого човна і веслувальники допомогли відчалити плоту та підбадьорювали коней, які досить неохоче йшли у воду. Андрій умовляв Орлика та гладив його по

міцній шиї, поки той не зайшов у воду разом з рештою коней. Пліт потихеньку поплив до протилежного берега.

Хлопці посідали у другий човен, і дядько Микита відштовхнув його від берега, мерщій заплигнув та став хутко загібати, щоб йти неподалік від плоту з кіньми. Микита покрикував на плотарів, аби вони брали правіше, а то на середині Дніпра є вир, тож коні можуть заплутатись у поводах і потягнути пліт за собою. Андрій з Іваном не зводили очей зі своїх коней і коли Андрій побачив, що Орлика несе течією на середину річки, просто до виру, злякано став кричати:

– Орлику, Орлику! До мене, до мене, Орлику!

Та кінь, мабуть, не чув, бо було видно, як він злякано водив головою у різні боки і з усіх своїх кінських сил вигрібався від виру. Плотарі щосили гребли у протилежному від виру напрямку, а решта коней, що пливли, притиснулись до плоту головами, немовби допомагаючи людям.

Андрію вже здалося, що Орлик от-от попаде у вир і потягне за собою пліт, і тоді невідомо, чим усе закінчиться.

– Орлику, до мене! – заволав Андрій.

Кінь таки почув владний голос свого хазяїна і з силою став вигрібати до плоту, а повід, який натягнувся, не давав йому потрапити до виру, підтягував його до гурту коней і рятівного плоту. Ближче до берега течія вже втратила свою силу, і Орлик з легкістю наблизився до плоту та й протилежний берег був майже поруч. А там вже чекав гурт козаків з першого човна: вони перепливали раніше. Всі кинулись у воду і стали підтягувати пліт якомога ближче до берега, щоб коні могли без перешкоди ступити на мілину.

Андрій першим вистрибнув з човна і, кинувши вузол з одягом на пісок, почав підтягувати повід з Орликом до берега. Кінь, побачивши хазяїна і відчувши під копитами дно, став із силою вибиратися з ріки. От він уже стояв біля Андрія і, крутячи головою, бадьоро струшував із себе воду. Андрій припав до нього і, поцілувавши мокру гриву, промовив:

– Орлику, Орлику, ти врятувався! Який же ти сильний і розумний!

А кінь стояв, і з очей його капала вода, а може не вода, а сльози...

– Молодці, хлопці, будете і по морю плавати! – бадьоро промовляв, бігаючи поміж козакам, Павло Гаркуша, хоча зуби його цокотіли від переживань та холоду.

Одяглися швидко, а четверо козаків, за наказом Павла, відділились від усіх і прилягли на пагорбі біля прибережних кущів: були готові до несподіванок на правому березі Дніпра.

Перевізники вже розпалили багаття і відпочивали, готуючись до повернення на той берег, звідки припливли. Хлопці підійшли до перевізників, присіли поруч на дерев'яні колоди.

– Часто доводиться возити туди-сюди нашого брата? – запитав Гаркуша і посміхнувся, згадавши недавню пригоду.

– Останнім часом – часто... Іде люд до Низу, – зізнався Микита і, набурмосившись, додав: – Та відбирають в нас роботу ляхи... Побили та попалили перевізні дуби, човни, плоти. Коли ми ще побудуємо нові... Бояться люду православного, не дають нам поєднатися. Так і рискають берегом та забивають таких, як ви!

А другий, також немолодий чоловік промовив:

– Раніше побіля Кодака пропливали до Низу, а зараз – така фортеця з гарматами стоїть, що і колода непомітною не пропливе! Ми раніше багато лісу сплавливали, добре жили, а тепер не дозволено поставляти ліс до Січі. Правда, партійонний?

Микита ствердно махнув головою і похмуро вимовив:

– Уже недовго лишилося стояти лаській фортеці. Богдан зібрав військо і, люди кажуть, незабаром вдарить по панах аж до Києва!

Козаки осідлали коней і, кепкуючи один з одного, заглибились у правобережні хащі верболозу, осик та диких маслин.

Нарешті вибрались на пагорби, і тут уже легше було правити кіньми, які, вибравшись із піску, відчули полегшення для себе і весело затупотіли копитами по твердому шляху. Павло зібрав усіх до одного гурту під розлогими тополями, нагадав козакам, що тут майже нічия земля: кожен рухається понад Дніпром, куди кому треба. Ще раз нагадав про пильність у дорозі

і, поділивши гурт на дві частини, поставив Андрія старшим з протилежного боку.

Тепер пішли на схід. Сонце вже добряче припікало, а зупинитись було ніде. Гаркуша мав намір поближче наблизитися до володінь запорожців, бо тоді зменшувалася можливість зустрітися з татарами або поляками.

Нарешті натрапили на зарослу очеретом річку з поодинокими плесами, і Павло сказав, що це Сура, тут вони напоють коней і якийсь час відпочинуть. Андрій з Іваном потрапили в першу чергу до варті і засіли в кущах, спостерігаючи за місцевістю.

Стільки вони вже пройшли, а жодного багатолюдного поселення не зустріли. «Чи живуть тут люди?» – думав Андрій, пригадуючи своє рідне село, близьких йому людей, доброзичливих сусідів.

Незабаром їх змінили на варті, і хлопці, напоївши коней, помили їх та пішли до вогнища, де вже кипіла вода для кулешу. Довго не засиджувалися, поївши, швидко приготувались до походу. Через деякий час передні хлопці побачили вервечку возів, схожих на чумацькі, і, не видаючи себе, послали до них вістового Харитона, який вирізнявся тим, що був уважним і дотепним.

– За сигналом мого свисту будемо з двох боків зближуватися з ними, але зброю в хід не пускати, може, це свої люди – чумаки, – наказав Павло.

Вони так і вчинили: оточили вози, проте, зблизившись з ними, впізнали своїх, і коли Харитон роздивився, що там під шатрами у возах нема нікого, спішилися, мирно підійшли до чумаків.

– Чого це ви накинулись на нас, як на бусурманів? – запитав дебелий старий чумака і пішов назустріч Павлові Гаркуші, що наближався до нього, розкинувши руки для привітання.

– Та вже даруйте нам за таку немилість! – відповів Павло.

Він коротко розповів, як його побратими ледве вирвалися із жовнірської засідки. Козаки розпитали старого чумака про шлях, а тоді всі чемно розпрощалися, і кожен, не втрачаючи пильності, поїхав своєю дорогою. Сонце вже світило їм у спину, і Павло поспішав знайти надійний притулок для ночівлі їхньому гурту.

По дорозі їм ще зустрілася річка, яку Гаркуша знову назвав Сурою, проте біля неї вирішили не зупинятися, надто наїждженою була тут дорога. Незадовго до заходу сонця стали біля непримітного ярка із дзюркотливим джерельцем на його дні зі смачною водою.

Коней не відпускали, а прив'язали поряд, потім швидко приготували вечерю і поставили змінну варту. Нарешті всі завалилися спати. Частині хлопців Павло наказав прив'язати коней до рук – за поводи, а вночі так само мали зробити інші, щоб коні встигли відпочити та напастися травою. Андрій з Іваном прилаштувалися спати головами один до одного і кожен прив'язав коня до лівої руки, щоб у разі нападу швидко застрибнути у сідло.

Тільки Андрій почав згадувати свою Даринку, як сон поглинув його і поніс у невідомість. Спав хлопець чи не спав, а його вже будили побратими, що були на варті. Вони з Іваном швидко піднялись, відійшли трохи, зайняли зручні для споглядання місця.

Ніч уже закінчувала свої мандри по землі, бо на півночі зорі стали згасати, і хлопцям було прохолодно від вранішньої роси, що невідомо звідкіля взялась і зволожила їхній одяг та навколишні трави. Андрій полюбляв спостерігати за травневим ранком, милуватися дивом зміни кольорів, метушнею початку нового дня, дослухатися до пташиних голосів.

А зараз він був далеко від домівки, де небезпека могла прийти просто з чарів весняної пізньої ночі, тож уважно вдивлявся в тіні на тлі світлого обрію. Тільки Орлик, ще не усвідомлюючи сутності нового життя, повного небезпек, аж до раптової смерті, мирно походжав поряд, форкаючи від задоволення і відчуття того, що навколо так багато соковитої, смачної трави.

Раптом десь недалеко від яруги якось порушився загальний гомін степу, і Андрій, окликнувши Івана, потягнув за повід Орлика, відвів його нижче до яруги, щоб кінь не бовванів на горизонті. Потім Підлужний тихо розбудив Павла, і хлопці швидко підтягнули своїх коней до низини та мерщій позав'язували їм морди. Тепер уже можна було почути тупіт

копит та людську мову, незрозуміло тільки, чию. Хлопці поклали тих коней, які були навчені лягати. Андріїв Орлик і Іванів Гнідко ще не були навчені цьому, тож вони тихцем зійшли нижче в балку і, знайшовши там кущі терну, причаїлися, чекали у невідомості та передчутті бійки.

По гребеню яруги знизу підіймалися вершники. Вирізнялися на тлі неба рамки луків, що стирчали за спинами, і вже можна було розгледіти на головах гостроверхі татарські шапки. Заброди порівнялися зі схованкою козаків, та ніякої підозри, що в ярку хтось є, у них не з'являлося. І вже почало відлягати на серці у Андрія, він сподівався, що все минеться. Десь позаду цієї татарської вервечки один з коней грайливо заіржав і, зупинившись, втупився своєю конячою головою в сутінки яруги.

– Вйо, вйо! – став підганяти його вершник, поглядаючи в яругу.

Останній татарин зупинився і став насторожено прислухатися та вертати круглою головою на всі боки. Щось крикнув передньому товаришеві, а тоді, взявши стрілу, миттєво випустив її у глибину яруги, де сиділи козаки. Стріла влучила в чийогось коня, і він злякано й беззвучно став загібати землю, щоб підвестись на ноги.

Нагорі почули тупіт копит, і тоді крики татар сполошили не тільки козаків, а й увесь навколишній світ. Птахи, що мирно спали у кущах, знялись у повітря і стали шугати над яругою, піднімаючи ще більший лемент.

– До гребеня, до гребеня!.. Хай коні будуть на місці! – став кричати Павло.

Всі кинулися вище, щоб татари не змогли згори перебити їх стрілами, як зайців. В усіх були мушкети, а в Андрія й Івана були ще й луки, якими вони полюбляли полювати у себе вдома. Верхові татари від'їхали подалі і довгенько про щось радились, а козаки тим часом вже встигли зайняти зручні місця і поглядали з яруги на ворогів.

– Двоє – на другий бік яруги! Дивіться, щоб вони нам у спину не вдарили! – наказав Павло, і Харитон з товаришем стали спускатись униз. Швидко розвиднялося, і вже добре було видно зо два десятки татар, котрі готувалися напасти на козаків.

Один із заброд щось заволав у їхній бік, але ніхто не зрозумів його гортанного крику.

За той час, доки вороги ще вагалися, Андрій з Іваном повідводили коней у низину яруги і хутко повернулися назад. Почулися крики, і татари ланцюгом, один за одним, мчали, і перед поворотом кожен випускав стрілу у їхній бік.

Перший рій стріл нікому не завдав шкоди, і татари, бачачи це, почали підскакувати ближче, щоб знову засипати стрілами невидимих ворогів. Стріляти було ще зарано, і козаки лежали мовчки, дивлячись на старання ворогів, які знову стали радитися. П'ятеро заброд спішилися і, розсипавшись ланцюжком, обережно стали наближатися до козацької хованки.

– Не стріляти, хай підійдуть поближче, – почули хлопці наказ від Павла, і всі стали цілитися в напівзігнуті постаті татарчуків.

Уже було видно обриси їхніх облич і криві шаблі, що загрозливо блищали.

– Пали! – пролунав нарешті гучний голос Павла, і одразу вистрілило декілька мушкетів.

Упало троє ворогів, уражених кулями, а інші, лаючись, навколішках подалися назад до свого гурту. Запала тиша, і тільки стогони поранених ворогів чулися десь попереду, а потім і вони затихли. Татари не могли зрозуміти, скільки перед ними козаків, а якщо багато, то чому не нападають на них, а лежать собі, щось чекаючи...

Через деякий час позаду, за яругою, пролунав постріл, і всі схвильовано озирнулися назад. Але там все затихло. До ватаги татар підскочив верховий і став щось показувати, вимахуючи руками. Після цього татари посідали на коней.

Козаки подумали було, що вони від'їжджають, але знову вервечка різко повернула у їхній бік і, випускаючи на ходу стріли, пронеслася перед хлопцями.

Андрій з Іваном приготували луки і чекали слушного моменту, а коли біг коней, що скакали, уповільнився, вони випустили по стрілі. Двоє татарчуків миттєво злетіли з коней і покотилися перед своїми кінями, щось викрикуючи. Цього вже було досить для войовничих ворогів, вони згуртувались подалі

від місця сутички, і, помахавши кулаками у бік яруги, зникли з очей.

Павло, не роздумуючи, наказав усім спускатися до коней і вибиратися з цієї яруги якомога швидше. Прибіг і Харитон з товаришем, бо ж побачили, що татари забрались геть. По пологому схилу вибрались на гребінь балки, і двоє хлопців метнулися збирати полишену зброю. Андрій, побачивши татарського коня, погнався за ним, і вже через лічені хвилини кургуза коняка дісталася зраділому Харитону замість його пораненого коня, якого довелося залишити на виживання. Треба було поспішати, тож радіти вдало відбитому нападу не було коли. Харитон на радощах розповідав хлопцям, як вони сиділи в засідці, як двоє татар хотіли зайти позаду, а він тут і стрельнув в одного, а другий ледве втік...

– Це ти відомстив за свого коня, – промовив Гаркуша і нервово гукнув до всіх: – Дивіться, хлопці, на всі боки, а то тут, мабуть, чимало вештається бусурманської сволоти!

Проїхали до обіду без пригод, а потім оглянули місцевість, і Павло крикнув переднім:

– Тепер беремо правіше до півдня, а то приїдемо в лапи полякам! Треба йти, а тільки потрапимо до Дніпра, будемо йти понад ним, за течією.

Їхали без обіду та перепочинку, жуючи сушену рибу і запиваючи водою. Ніхто не скаржився на таку поспішність, всі вже наситилися пригодами. «Та це ще й Січі не бачили», – міркував у ці хвилини кожен...

Уже сутеніло, коли передні прискакали до гурту і сповістили, що попереду Дніпро, і тоді вирвалося різноголосе: «Слава Богу!», «Дякуємо Господу!», «Слава Всевишньому!»

– Тут татар, напевне, не буде, а заставу все одно виставимо, мінятимемося частіше, – зауважив Гаркуша, і всі, розділившись на купки, сіли вечеряти.

Першими знову випало вартувати Андрієві з Іваном. Хлопці розташувались неподалік від гурту, а коней залишили пастися на крутому березі Дніпра. Спати Андрієві хотілося так, що голова, підперта кулаком, сама падала до землі, тим самим не даючи йому заснути. Поруч лежав Іван і щось бурмотів, щоб не заснути.

А так же гарно озивалися цвіркуни, і коли-не-коли чувся плескіт дніпрових вод, що лагідно запрошував до сну... Хлопці відчули, що вже час їх змінювати, бо сузір'я Плеяди стало перекочуватися на другу половину неба, тож пішли будити свою заміну.

Ледве вдалося розштовхати молодих великокозирщанських хлопців, а коли ті розплющили сонні очі і закліпали, Іван і Андрій примостилися спати біля побратимів, які сопіли уві сні.

Прокинулись, як сонечко вже стало підігрівати повернуті до нього спини, і всі почали бадьоро розштовхувати один одного. Попереду була дорога, і ніхто не знав, коли вона закінчиться...

Цього ранку зварили гарячого кулешу і жадібно почали їсти. Присохлі черева мандрівників мали собі вранішнє «свято живота», після якого скоро вже не буде такого щастя. Павло Гаркуша сказав, що вони у будь-якому випадку мають на ніч прийти до Січі, бо вже досить вивіряти долю. Отаман дозволив усім по черзі спуститись до Дніпра і хутко скупатися перед дорогою.

Напоєні Орлик та Гнідко також були готові в дорогу, і хлопці, перевіривши стремена та підкови, скочили на своїх вірних скакунів. Цього разу так само попереду їхав Павло з половиною хлопців, а Андрій з Іваном замикали гурт вершників, час від часу оглядаючи пройдену дорогу.

– Давай уважно придивлятися, Іване. На зиму додому підемо, то ніхто нам підказувати не буде, – промовив Андрій, а Іван відповів:

– Та добре було б дістатися додому... Тільки б голови наші були цілими, Андрію!

Вже десь ближче до вечора помітили, що до них зі степу летить з десятків вершників, і Павло вигукнув, щоб всі підтягнулись і чекали. За всіма прикметами це були запорожці. Коли ті під'їхали ближче, всі побачили оселедці на їхніх головах, а у деяких – башлики від козацьких шапок.

– Я виїду вперед, а ви дивіться, – сказав Павло і скочив на коня.

Проскакавши вперед сажнів зо двадцять, зупинився в очікуванні. З гиканням та свистом підлетіли запорожці і оточили

Гаркушу, не звертаючи уваги на хлопців, які просто таки застигли на одному місці.

– Хто такі будете? – запитав дебелий козак.

Павло випрямився в сідлі, відповів:

– Самарського куреня, козак Гаркуша. А це – мої земляки з Великокозирищини...

Запорожці мовчки обдивилися незнайомців і стали гукати:

– Добре, рушайте до Хортиці! Ми дамо двох наших товаришів, які вас доправлять! Зустрінемося ще!..

Хлопці з радістю поспішили до козацької вольниці у супроводі двох козаків. Дорогою почали розмовляти, і один з них, дізнавшись, звідкіля прибули Андрій та Іван, радісно вигукнув:

– А я – Санько Голота, родом з Кочерезьких хуторів, що побіля Самари! Мене хлопцем забрали татари, тож десять років слугував біля Тугай-бея, доки одного разу запорожці не визволили нас під час походу!..

Привітним хлопцем був Санько, та все розпитував про свій рідний край, хоч і говорив, що вже майже не пам'ятає нічого, тільки ім'я матері залишилося у згадках. Запитав у Андрія, чому вони з Іваном мають власні луки, а у інших – два татарські... І Андрій розповів, що він з цим луком ще у юнацькі роки ходив на звіра і дуже поважає цю зброю.

– Я також! – засміявся Санько Голота.

У СІЧІ

Невдовзі дісталися до берега, навпроти якого виднівся великий острів.

– На острові – наша Січ, – гордо пояснив Санько.

Вони під'їхали до перевізників, яких чимало тут розмістилося: хто на плотах, а хто – з човнами. Треба було переправлятися, і хлопці, спішившись, підійшли до тих людей, привіталися з ними. Побачивши добрий гурт незнайомих козаків, перевізники запропонували свої послуги і кожен запрошував до себе. Щоб переправитися на острів, треба було заплатити трохи грошей. За коня брали більше, але хлопці швидко порозумілися з шельмуватими човнярами. За те, щоб переправили коней і їх з

Іваном, Андрій заплатив дві копійки, а інші козаки, що торгувалися, заплатили меншу суму і були цим дуже задоволені. Коней Андрія та Івана переправляли на окремому плоту, а в човні підстелили ще й вовняну підстилку для зручності. Човен ішов поряд з плотом, на якому стояли коні, і хлопці весь час промовляли до них заспокійливі слова. Перевезли їх без пригод, і тільки човни наблизилися до острова, як у воду зайшли швартувальники і хутко почали прив'язувати плоти та човни. Не гаючи часу, хлопці забрали своїх коней, які задоволено вимахували хвостами, відчувши руку хазяїна. Поїхали верхи до головного майдану Січі, де відбуватиметься їхній огляд, пройдуть козацькі розпитування.

На майдані було повно прибулого люду. Всі чекали своєї черги до огляду та рішення козацької громади – кому бути козаком, кому молодиком, а кому джурою! Тут зібралися різні люди, це видно одразу: були такі, що чекали черги, стоячи у якихось лахміттях, без зброї, а про коня – і мова не йшла... Були також хлопці, неслов'янської зовнішності, що дуже здивувало Андрія і його товаришів, але Санько Голота пояснив:

– Чимало гарних хлопців приходить, і майже всіх приймаємо, аби тільки віру християнську визнавали та добре рубалися, нехай їм біс!

Після цього Санько кудись зник і, з'явившись, повідомив, що новоприбулих чекають біля Самарського куреня, де і вирішиться їхня подальша доля.

Швидко підійшла черга Андрія та Івана, бо ж хлопців, щоб не гаяти час, викликали по двоє. Десятка зо три козаків упродовж декількох хвилин розглядали новоприбулих.

– Звідки ви будете? – запитали їх.

Андрій, вийшовши наперед, відповів, що вони з Михайлівки, що на річці Багатій, неподалік від урочища Попасного. З усіх боків посипалися запитання:

– То що ви тут шукаєте? У вас добрі зимівники, то і жили б собі сиднями?

– У кого жінка вже є, то нема чого козакувати... Краще жінку доглядати!

– Звідки у вас такі добрячі луки і навіщо вони вам?

Тут Андрій не витримав і коротко зауважив:

– Батько мій, козак Підлужний, через рани осів на землі, та й то його дістали ногайці... Загинув він торік, а мене таврували. Втік я з полону, але від тавра не втік, хочу кров пролити татарську за свого батька!..

– Добре, добре! – примирливо промовив курінний. – Був у нас козак Підлужний, і на морі він встиг побувати. Козаком тебе не можемо взяти, а от, як добре володієш зброєю, – будеш при курені! Хлопці, ану киньте овечий валашок, хай спробує...

Швидко принесли шматок збитої вовни і підкинули вгору. Коли Андрій миттєвим помахом шаблі розрубав валашок, задоволено загомоніли:

– Попав, попав, пополам!

І знову почулося з усіх боків:

– Давай бери, курінний, бачимо, не підведе товариство!

– Нам сагайдакери потрібні, добре стріляє хлопець, і лук у нього справний... Не голодранцем же прийшов!

– А битися добре вмієш? – запитав хтось позаду. – А то я вийду, поспробуємо!

До кола вискочив худорлявий хлопець, на ходу виймаючи шаблю. Андрій блискавично кинувся йому напереріз і став до бою.

У гурті зареготали:

– Гляди, Степане, цей хлопець від татарина втік, а від тебе тікати не збирається!

Степан зробив впевнений випад у бік Андрія, але той легко відбив шаблю нападника і хотів іти в наступ, проте курінний зупинив:

– Годі, молоді півні, видно, цей парубок знає діло наше справно!

І тоді зухвалий козак Степан підійшов до Андрія, простягнув йому руку. Тут втрутився Санько, гукнув до натовпу січовиків:

– Та він по дорозі сюди двох поляків поклав, та й татар додав зі свого лука!..

Івана також недовго «баламутили». Товариство взяло їх до Самарського куреня поки що без козацьких привілеїв – платні,

одягу і такого іншого. Хлопці вклонилися за таку товариську раду, і Павло Голота повів їх влаштовуватися на ніч до притули для новобранців, що стояла поряд із Самарським куренем. По дорозі промовив:

– Не хвилюйтеся, хлопці, скоро почнуться такі герці, що всі будете козаками. Чули, що Богдан Хмель розбив поляків під Жовтими Водами і йтиме далі, щоб боронити Україну. Кошовий збирає військо йому на поміч... Далекі походи вже чекають нас, хлопці... Погуляємо!

Наступного дня вони дізналися, що вже приписані до куреня і повинні підкорятися діям курінного Пантелеймона Бута. За непослух у бою і втечу чекає смертна кара або ж побиття киями – все одно смерть, тільки ще й ганебна: біля стовпа, від своїх же...

Після сніданку все товариство, яке перебувало на Січі, загуло, мов дикі бджоли, з усього видно було, що тут щось вирішувалося. Перед обідом ударили в тулумбаси, і козаки висипали на майдан. Андрій з Іваном не поспішали, і коли всі почали потроху вгамовуватись, стали позаду гомінливого натовпу січовиків, які то вимахували руками, то сердито плювали на землю.

Андрію здався досить дивним такий лемент козаків, і вони з Іваном зацікавлено розглядалися навкруги, міркуючи: «А де ж ті славні запорожці, котрі б'ють татарина і поляка?» Рада кричала, голосила та гуділа, а потім стало тихіше, і кошовий отаман гукнув так, що було чути навіть позаду гурту:

– Хто піде на поміч Богдану – визволяти Україну від ласької неволі і покласти свою голову за це?

Піднявся ще більший лемент, і кожен вигукував щось своє, що не можна було зрозуміти. Через деякий час всі, лаючись, почали розходитись, а увечері, після ще більшого гвалту побіля їхнього куреня, було вирішено йти до Хмельницького та боронити Україну, поки жодного ляха не залишиться...

Цього ж вечора всі стали готуватися до походу, кожен займався своїми кінями та ремонтом одягу та взуття. Андрій з Іваном і собі стали перевіряти підкови, потім погострили шаблі, купили в лавці польського пороху, приготували собі харч на дорогу. Вечеряли всі спокійно, і ніхто на хлопців не звертав

уваги, а поївши, всі кинули монети за вечерю та пішли лаштуватися до сну.

Їм довго не давали заснути: було чути лемент підпилих козаків, що готувалися до походу і прагнули надолужити своє, бо в поході навряд чи вип'ють. Рано-вранці – півні ще й не співали утретє – валка возів уже витягнулась ланцюгом до походу під Білу Церкву, на допомогу Богдану Хмельницькому. Іван та Андрій також були готові вирушити в далеку дорогу, вони гарцювали на конях і спостерігали, як військо збирається в похід. Частина козаків вже чекала в степу, поки переправиться решта війська, і хлопці були разом з усіма, аж поки сонце не стало добре пригрівати.

Врешті-решт зібралась досить грізна сила, і тепер був час Андрієві дивуватися добре впорядкованому війську. По обидва боки кінного і пішого ряду козаків котилися вози, а далеко в степу виднілася передова верхова сотня. Похідну валку позаду охороняли верхові козаки, готові до захисту війська.

Хлопці зі своїми самарськими козаками і курінним ішли всередині похідного війська, і ніхто їм нічого не доручав, була в них лише одна справа: чимшвидше прийти з військом до Хмельницького та додати йому сили козацької у боротьбі з ляхами...

ПОХІД

Минуло так два дні. Ніяких пригод не трапилось, і Андрієві стало цікаво, чому вони йдуть так довго, проте ані річки жодної не переходили, ані ворогів не бачили. Сумно було хлопцям, і вони, знайшовши Санька Голоту, намовили його, щоб попрохав курінного дозволити вести бокову сторожу, адже бачили, як хорунжий по черзі відправляв козаків у дозор.

На третій день походу під'їхав хорунжий і сказав, що вони після обіду і до темряви перебуватимуть у десятці бокової сторожі, тож треба бути наготові.

– Яровий, Підлужний! Виїздіть праворуч до сторожі! – почули знайомий голос курінного.

Вони швидко вибралися зі стану і, побачивши гурт козаків, наблизилися до них. Десятеро козаків зібралися швидко, і старший, Василь Рівний, розподілив усіх по двоє, дав настанову, як треба діяти при появі ворога. Хлопці пришпорили коней і поїхали в степ – змінювати тих, хто перебуває у сторожі. Андрій з Іваном помітили у степу вершників і попрямували до них. Ще здалеку стали вимахувати руками, і двоє дозорців швидко наблизилися, потім, привітно кивнувши головами, зникли у напрямку козацької валки.

Місцевість була важкою для дозору: чимало дерев, а по балках – непролазні чагарники. Хлопці зрозуміли, чого тут треба остерігатися, щоб не загубити свою голову, та й товаришів не підвести. Вирішили вести сторожу, як порадив Рівний: то наближаючись до стану, що рухався, то від'їжджаючи подалі в степ, і при цьому пильно придивлятися до балок та яруг.

Увесь час тримали в полі зору один одного і раділи, коли десь попереду чи позаду вдавалося розгледіти двійко вершників з їхньої десятки. Стало траплятися більше крислатих дубів та ясенів, тож необхідно було наближатися до стану, що рухався, а то, не доведи Боже, можна ще й заблукати. Побачивши вдалині видовжену змієподібну валку, заспокоювались та й знову заглиблювались подалі.

Іван уже вкотре попередив товариша:

– Андрію, весь час тримай списа догори, а то ще татарські вивідувачі заарканять нас!

Дійсно, було чимало зручних засідок для ворожих пронир, які тільки й мріють захопити вершника. Коли Андрій проїздив поміж деревами, то до нього можна було рукою доторкнутися, а арканом – то взагалі...

До них підскочив Василь Рівний, і Андрій зрозумів, глянувши на нього, чому чоловік має таке дивне прізвище. Сам високого зросту, худой статури, сидів у сідлі, випрямившись, немов придивлявся до чогось, що було попереду.

– Що бачили, хлопці? А чи не притомилися? – запитав Рівний.

Постояли, перемовляючись про дорогу, якою йшли, а далі Василь повідомив, що його хлопці бачили в степу татарських вивідувачів, та не змогли їх перейняти.

– Андрію, як побачите щось, зараз же паліть з мушкета... Їм потрібен «язик», щоб дізнатися, куди ми намірились іти. Отож і рискають навколо... – повідомив Василь і разом з товаришем поскакав геть.

Хлопці стали крутити головами, як гуси, боячись прогавити ворожі витівки. Раптом Андрій почув незрозумілий свист. Орлик раніше, ніж його хазяїн, щось зрозумів, сіпнувся, відчувши небезпеку, і татарський аркан упав, ляснувши коня по крупу.

Андрій ослабив повід, давши Орлику самому вискочити з небезпеки. Сажнів за п'ятдесят він зупинив схвильованого коня, витяг мушкет, розвернувся назад, шукаючи поглядом Івана.

Позаду пролунав постріл, і Андрій, витягнувши з піхов шаблю, швидко поїхав у напрямку пострілу. Він побачив, що Іван б'ється з трьома нападаючими, четвертий валявся в траві і, скрутившись, волав від болю. Не гаючись, Андрій вистрелив у крайнього вершника, але куля тільки чиркнула його плече, і він, розвернувшись, хотів зустріти Андрія помахом кривої шаблі.

– Тримайся, Андрію, їх небагато! – почувся викрик Івана, і Андрій навхрест відбив занесену над ним шаблю, відчувши дуже руку кремезного вилицюватого татарина.

Іван бився з двома вершниками, а Андрію дістався хоч і один, та зате дебелий татарин уже немолодого віку. Підмоги не було з обох боків, і бійка продовжувалася на рівних. Андрій зрозумів, що легкої перемоги не буде, тож напружено слідкував за діями бусурмана, міцно стискаючи шаблю, яка зараз була його спасителькою. Орлик, відчувши загрозу своєму хазяїну, слухався кожного руху його лівої руки.

Ворожий вершник, побачивши, що перед ним майже безвусий юнак, вперто насідав, і шабля невпинно посвистувала від його розмахувань над Андрієвою головою. Краєм ока Андрій побачив, що Іван впевнено відбиває випадки своїх ворогів, тож і сам сміливіше почав наступати та загрожувати супротивнику.

Вершники гарцювали на одному місці і ніяк не могли завдати кривди один одному. Андріїв нападник відступився

подалі від нього, а тоді повернувся і, набираючи швидкість, з йойканням пришпорив коня, високо піднявся в сідлі і виставив свою шаблю далеко вперед. Андрій не встиг розігнати свого Орлика і отримав сильний тупий удар по піднятій ним шаблі, яка дивом не вилетіла з руки. Той удар звалив Андрія з коня, і він, перекутившись на землі з піднятою шаблею, схопився на ноги, шукаючи очима ворога.

А невтомний татарин уже повертався в його бік і з веселим йойканням чвалом попрямував до хлопця у передчутті своєї перемоги. Андрій миттєво повів головою врізної і, помітивши невелике дерево, швидко кинувся під його захист. Але впевнений у перемозі ворог, спритно крутнувшись на місці, намагався пронизати Андрія шаблею. Він міг уразити Андрія, який, можливо, вже подумки прощався із життям, проте вершник із занесеною шаблею раптово її випустив, і здивований Андрій побачив, що в шії татарина стирчить довга стріла, а на всі боки від неї цівками бризкає кров.

Почулися постріли, тупіт коней, і в ту ж мить підскочили козаки з їхньої десятки, серед яких був Санько Голота. Він весело кричав, показуючи рукою на татарина, що звалився з коня зі стрілою в шії:

– Хлопці, дивіться, якого я доброго гуся завалив! Що, Андрію, хотів тебе зарубати бусурман проклятий? А дзуськи... Спіймав він мою стрілу!

Андрій оглянувся, шукаючи поглядом Івана та його супротивників, і побачив, що його побратим наближається до гурту козаків, які сміялися, розвеселені жартами Голоти.

– Іване, а де ж твої татари? – розгублено запитав Андрій.

Тут всі ще дужче зареготали, і знову Санько крикнув:

– Та їх, Андрію, як вітром здуло, я сам бачив!

Іван встиг кинути в степ і привести зляканого Орлика на повіді. Ніби вибачаючись, промовив:

– Пробач, друже, що не встиг тобі допомогти. Добряче оті чортяки притиснули мене. Сам ледве виплутався!

Андрій скочив на коня, і вже світ для нього перемінився: він знову – козак при повній зброї, тож швидко скинув острах смерті. Всі миттєво роз'їхались, бо ніхто не звільняв від обов'язку нести

степову охорону, а цей напад – гарне повчання для всіх. До вечора вже було недалеко, і хлопці об’їжджали місцевість дуже швидко, не наближалися до підозрілих місцин, де могли бути засідки, навмання випускали туди стріли, витрачаючи їх без жалю.

Коли сонце вже закінчувало свій шлях по небу, побачили четвірку козаків, котрі чекали на них для заміни. Незабаром уже ночівля, тож нічна посилена варта перебрала дозор на себе, розпитавши Андрія про їхню пригоду. Цього разу ніхто не сміявся, бо на них також чатує невідомість. Розповівши про все, хлопці поспішили до свого місця у стані.

Коли під’їхали, тут уже готувалися до вечері та ночівлі: у деяких місцях стояли тринogi та висіли казанки, хтось вів до річечки купати свого коня-товариша, і майже від усіх гуртів тягнулися принадні димки.

Під’їхали до свого куреня і розповіли курінному про напад татар, спитали дозволу викупати коней після бойової пригоди. Пантелеймон Бут втомлено махнув головою на знак згоди.

Орлик та Гнідко з великою втіхою пішли у воду, доки вона не покрила хребет, і з силою трусили головами у різні боки, пофоркуючи від задоволення. Такому купанню раділи всі. Хлопці забігли у воду і також стали пустувати: то бризкаючись, то підтоплюючи один одного – хто кого! Вийшли з річки, пострибали на одній нозі, нахиливши голову набік, за дитячим звичаєм «виливали воду з вуха».

Весело свиснули коням, і вони, здогадавшись своїм кінським розумом, що це до них, слухняно вийшли з води.

– Тепер і нас коні слухатимуться – на свист! – зраділо сказав Іван.

– Вважай, що вони вже зрозуміли цей сигнал, – підтвердив Андрій, і хлопці з любов’ю поплескали коней по щелепах.

Поверталися у свій табір, тримаючи коней за повід, і вчасно з’явилися, бо вже кожен козак діставав свою ложку, яка завжди була при ньому. Поспішали до загального казана, як на свято.

Виснажені довгою ходою козаки їли швидко, притримуючи ложки при їді, – хто сухарем, а хто зірваним поряд листком

подорожника. Після вечері курінний розподілив нічну варту і став вмошуватися спати. Зараз же всі поспішили зайняти зручні місця для відпочинку. Вражень від цього дня у хлопців було багато, але сон – миліший за все.

Нічний степ наповнився високими голосами цвіркунів, які ніби чекали миті, доки люди вгмоняться. Тільки парубоцькі голови притулились до сідла, як сон захопив їх своєю чарівною силою.

Легкий та міцний був парубоцький сон, і вони прокинулися не першими. Їздові вже підводили коней до возів та готувалися в дорогу. Коні, побувши нічку на волі, не дуже хотіли ставати до дишла, і тоді їздові лаялися на них, підстьобуючи лозинами, і все було так, як хочуть ці невгамовні люди.

Хлопці побігли до річки і швиденько вмилися, доки туди гуртом не повалили козаки і не скаламутили воду, а потім розшукали своїх коней, які радісно зустріли своїх хазяїв легеньким іржанням. Прив'язали коней до возів і, помолившись до сходу сонця, поїли на дорогу сушеної риби із заgreбами та запили водою з міхурів. Згодом передні вози рушили вперед, і весь табір грізно та поважно продовжив свій шлях.

У поході дні минали швидко, і от на сьомий день пішли чутки, що попереду Корсунь і сьогодні по обіді вони стрінуться з військом Богдана Хмельницького. Хлопці раділи цій звістці, бо їм таки добряче набридло іти за кінськими хвостами в нудному обозі, хотілося чистого поля, річки, де не чути скрипу возів та похідного галасу людей.

Передній загін пішов на зустріч з військом гетьмана, щоб злагодити місце возз'єднання, а новоприбулим наказали розташовуватись побіля притоки річки Рось, на південному сході, та споруджувати шанці. Всі курені поспішали зайняти якомога вигіднішу позицію, і в окрузі носилися бувалі козаки, вибираючи місце для своїх. Нарешті прискакали посланці Пантелеймона Бута. Самарський курінь швидко згуртувався, відійшов сажнів на п'ятсот убік і став розташовуватися на ніч.

Андрій роздивився місце і відзначив, що воно вдале для проживання та оборони. Притока річки Вільшанки, хоч і невеличка, зате зробила разом з Вільшанкою затон, такий

зручний у разі несподіваного нападу ворога. Тут можна виставляти тільки секрети, а кінні роз'їзди не дадуть із заходу та з півдня пропустити ворога непоміченим. Доки не стемніло, гурти поспішали зварити собі на ніч гаряченької соломахи або тетері.

Поки всі готувалися до ночівлі, обмивали коней, копали тимчасові шанці, хлопці-кухарі вже накрили на траві сирно (столи), кожному куреню окремо. Тут уже стояли, рідко бачені в поході, дерев'яні миски, в які насипали соломаху. Смачно пахло, бо, мабуть, кухарі на завершення переходу ще й докинули сала, і звідусіль лунали втішні вигуки зголоднілих козаків.

Андрій та Іван, довго не роздумуючи, також присіли до гурту, дістали свої дерев'яні ложки. У деяких куренях, можливо, й дали дозвіл на оковиту, але в Самарському повечеряли без неї та й усілися відпочивати, а курці, знудьгувавшись за умиротвореним курінням свого самосаду, пожадливо попихкували люльками. То там, то тут було чути звуки кобзи та свистунів, і гурти тих, кому хотілося повеселитися, стали збиратися окремо від бажаючих тихо відпочивати.

– Пішли, Андрію, до музик, послухаємо, як козаки грають, – запропонував Іван, і Андрій на знак згоди кивнув головою, швидко підхопився з трави.

Приєдналися до ближнього гурту, де вже зібралися козаки з різних куренів і зацікавлено дивилися, як четверо парубків весело витанцювували під звуки музик, а їх, обступивши колом, підбадьорювали зіваки. Серед гурту побачили декількох знайомих козаків з Великокозирщини. Привітавшись з ними, приязно обнялися, бо під час походу рідко бачилися – не до того було. Тут стояв і Павло Гаркуша, який так виручив усіх під час переходу на Січ. Андрій підійшов, і вони обнялись, як брати. Потім весело привіталися з ними Мина, Конон, Гнат, Микита, які за цей час встигли якимось змінитися: загострилися від недостатнього харчу носі, потемніла шкіра на вилицях, от тільки очі в усіх блищали весело та радісно.

– Які ви молодці, що сюди дійшли... Знаємо про ваші пригоди на Тясминських урочищах. Добре впоралися, по-нашому! – вітали їх.

Тут Санько Голота не витримав і весело знову розповів, як він своєчасно підміг Андрієві, а той обійняв свого рятівника і промовив:

– Тепер за мною буде... Як непереливки стане – кричи, прискочу негайно! От тільки Іван шкодує, що ти зарано прибув і він не встиг тих двох бусурманів переполовинити...

Тут хлопці стали поплескувати Івана по спині, промовляючи:

– Нічого, брате, ще бусурманів чимало буде у тебе. А тут ляхи, сучі діти, не дадуть сумувати!..

Потім зайшла розмова про похід та про те, що буцімто існує договір Хмельницького з татарами.

– Будемо воювати проти тих, на кого поведе батько Хмель! Все одно всі вони на наших шиях сидять... Богданові видніше, кого бити! – промовисто зауважив Павло і додав: – А зараз нехай хтось із наших вийде на танець. А ну, Микито, вірж, не підведи нас!

Грай-грай! От закину
Зараз ноги аж на спину,
Щоб світ здивувався,
Де такий козаченько взявся?
Наварили ляхи меду,
Та й не шумували:
Гей, взяли собі Вкраїну,
Та й не шанували.
Ой ви, ляхи пикатії,
Ляшки недовірки,
Годі вже вам панувати:
Богдан зібрав козаченьків –
Будете нас знати!

Уміли веселитися козаки і в своїх наспівах вже висміювали майбутнього ворога – ляха, що зазіхнув на козацькі та українські вольності, за що має заплатити кров'ю.

Потроху всі стали розходитися по місцях, і хлопці вирішили навідатись до своїх коней, що були прив'язані біля возів. Коні ніби чекали їх. Відмотавши повід, Андрій відпустив Орлика, а Іван – Гнідого до гурту коней біля річки.

Добре, що хлопці вчора рано вмостилися спати. Ще зорі світили по-нічному, півні не співали пробудження, а сотенні та десятники вже всіх підіймали на ноги. Швидко вишикувалися сотні, і козакам дали наказ разом з полком Мартина Пушкаря зайняти лісок побіля Сахнівки, що над річкою Россю.

Військо Пушкаря вже десь ішло попереду в напрямку Стеблова, і січовикам треба було зайняти своє місце в «хвості», щоб оберігати полк Пушкаря під час руху. Сотник застеріг, що тут десь польське військо, що кіннота Тугай-бея – союзник Хмеля у битві проти Польщі, тож при зустрічі з ханськими роз'їздами треба бути миролюбними та приязними.

– Всі зрозуміли?! – грізно спитав сотник, і в козацькій лаві нарізно прогуділи, що добре зрозуміли.

«Оце так справи, оце так відплатив за батька...», – гарячково думав Андрій, та вигуки сотенного – вирушати! – розігнали сум. Треба було не загубитися з Іваном у швидкій ході кінного та пішого війська, що з волі Бога поспішали на війну.

Вже настав світанок, і їхати стало легше: було видно переднього вершника. Прохолодна роса зволожила траву, яка перемелювалася тисячами людських та кінських ніг. Рідше стали покрикувати сотники та десятники, бо військо вже втягнулося в ходу, і люди думали – кожен про своє – у цій тисняві живих істот.

– Андрію, тримаймося разом. Якщо буде бійка, то не відривайся від мене! – напучував Іван.

Андрій мовчки кивав головою, раз у раз поглядаючи у бік товариша, котрий, видно, також був схвилюваний невідомістю. Чомусь на згадку Андрію прийшла не домівка, а захист Самарсько-Миколаївського монастиря, де він уперше в житті цілився в людей, бачив їхню смерть, що так вразила своєю справжністю. Не вірилося, що ворожа куля або шабля позбавить його життя на цьому світі, що він ніколи не обніме Даринку, не побачить дорослим свого синочка Миколку. Щось у душі щеміло, і серце калатало в грудях, як і колись, при обороні монастиря. Згадалися молитви, які він любив читати, ще будучи хлопчаком при монастирській школі: «Отче наш, іже есі...» Прочитавши про себе молитви, Андрій знову згадав монастир, своїх друзів-наставників – Симеона та Івана, і вже на душі ставало спокійніше,

і хлопець промовляв подумки: «Я не загину, я хочу жити та побачити свою родину... Господи, покрий мене своєю міцною рукою, не дай загинути душі моїй, амінь!».

Перед обідом підійшли до річки Росі, де вже перейшов брід майже весь полк Мартина Пушкаря. Андрій з Орликом не вперше переходили річку, тож вони у складі шеренги з десяти верхових впевнено просувалися до протилежного берега. Вода сягала Орлику під груди, і Андрій здивувався цій мілізні, проте, побачивши неподалік вози з камінням, зрозумів: тут уже попрацювали прокладальники, які пристосували кам'яний брід під перехід війська.

Їхня сотня знову йшла позаду полку, і раз по раз сотники направляли по черзі козаків, щоб вони наглядали по боках руху війська. Настала черга й десятці Рівного, і вершники тісним гуртом відділились від головного війська та зі зброєю напоготові неспішно рухались, не віддаляючись від своїх. Усі були збуджені, адже перебували в очікуванні зустрічі з поляками, і думки про домівку вилетіли з голови Андрія. Єдине втішало, що разом з ним – вірний товариш Іван, і вони поглядами підбадьорювали один одного.

Поляків вони не побачили, і через деякий час їх уже змінила наступна десятка козаків. Прийшов наказ спішитися, і хлопці з полегшенням зіскочили з коней, розминаючи ноги та спini. Стали швидко підкріплюватись їжею, бо з учорашнього вечора ніхто і в роті нічого не тримав. За короткий час встигли поїсти та нагодувати коней, приготувати та оглянути зброю. Наближався вечір, але прийшов наказ спішно вирушати до лісу Круглик, що по дорозі на Богуслав.

Перед вечором стали зустрічатися татарські роз'їзди, які, перетнувшись з козацькими, хутко зникали у південному напрямку. Івану з Андрієм, та й решті хлопців, незручно було відчувати неподалік присутність татарського війська, але що вдієш, така була воля гетьмана.

Наставала ніч, але козаки йшли далі, не зупиняючись, і коли нарешті досягли густого лісу, почули вигуки – спішитися та прив'язати коней. Через деякий час підійшов Рівний і наказав половині десятки відпочивати, а решті – з заступами та

реманентом іти за ним до шляху на Богуслав, де вже оруднують козаки, перекопуючи отой шлях вздовж і впоперек. Хлопцям було не звикати до риття шанців, і вони п'ятіркою стали копати рів поперек дороги, що ледве проглядалася під місячним світлом.

Викопали глибоченький рів, а вже й місяць завис на половині свого небесного шляху. Рівний віддав наказ збирати реманент і гуртом пробиратися помежи війська до свого обозу. Швидко дісталися до свого нічного прихистку. Розбудивши другу п'ятірку, Рівний повів тих хлопців до шляху, де порсалися тисячі нічних копачів, які готували пастку на випадок відступу поляків.

Перед ранком Андрій почув крізь сон, як повернулися п'ятеро хлопців і попадали спати, тулячись попід боками один в одного.

КРИВАВИЙ ШЛЯХ

Ранок почався зі співу птахів. Вони не боялися присутності в лісі тисяч озброєних людей, які так безцеремонно заповнили місце їхнього мешкання. Вартові вигуками будили козаків, котрі не встигли додивитися свої швидкоплинні щасливі сни. Вмиватися було ніде, і Андрій, повернувшись обличчям до сходу, подумки прочитав вранішню молитву. Вони з Іваном сіли снідати, як це вже робили їхні друзі по десятці. Ніхто з них і гадки не мав, що цей гарний, сонячний ранок перейде у страхітливий день, трагічний для тисяч людей різного віросповідання, які зійдуться на цій вузькій дорозі. І єдине, про що вони будуть думати: як залишитися живим у цьому пекельному бою, бодай хоч сьогодні!

Через деякий час через гінців наказного отамана прийшло розпорядження: кінним козакам спішитись і разом з пішим військом захищати раніше перекопану дорогу. Хлопці швидко поприв'язували коней і, з жалем поплескавши по шиях вірних скаунів, попрямували до своєї сотні, що вже збиралася на галявині. Сотник втлумачував козакам, що битимуться вони з поляками, які ймовірно почнуть відходити, а татарська кіннота буде підтримувати козаків. Збагнули чи ні, важко сказати, але всі

ствердно кивали головами, мовляв, дещо зрозуміли, а далі – видно буде...

Посунулась ближче до дороги і десятка Рівного, зробили засідки в кущах та за деревами, і кожен став облаштовувати собі місце захисту.

– Андрію, будемо стріляти, доки є набої, а потім – стіна на стіну... – промовив Іван.

Побіля них і решта козаків перемовлялися, раз од разу поглядаючи на понівечену дорогу, на якій доведеться тримати бій. Рівний підвів двох козаків, щоб допомагали заряджати мушкети. Друзі познайомилися з Петром Ласкавим та Павлом Годиною, порадилися, як їм спільно діяти під час стрілянини. Андрій оглянув зброю хлопців і, залишившись задоволеним її станом, віддав свого мушкета та ладівницю Павлові. Той покрутив їх і також задоволено хмикнув. Стрілятимуть Андрій та Іван, а в разі необхідності, мінятимуться, а можливо, всі будуть битися на шаблях.

Всіх помітно морозило: чи то від хвилювання, чи то від вранішньої прохолоди. Та от, нарешті, залунали десь збоку вигуки:

– Ідуть, сунуть ляхи! Тримайтеся, хлопці!

Зліва від них уже було чути постріли, і стрілянина підкочувалася ближче, ставала гучнішою, а від колони чужого війська, що рухалася на них, чувся якийсь загрозливий гуркіт, змішаний із сотнями криків людей, які зійшлися в борні на вузькій смузі землі.

Польське військо вело наступ широким обозом – по два, а де й по три вози по боках, і, незважаючи на постріли, від яких валилися десятки людей і коней у запрягах, вони не могли зупинитися від тисняви люду та возів, які рухались і притискали передніх іззаду. Нарешті до засідки десятки Рівного пробилися верхові драгуни та вози, і хлопці, кожен вибравши ціль, почали стріляти по них з мушкетів. Із возів вели вогонь з гармат, а піші поляки дружньо палили по козаках, що сиділи у засідках.

– Бийте по конях! По конях стріляйте! – волали десятники. – Не давайте їм рухатися! Бийте коней та гармашів!

Загальний бій втягнув людей у цей шалений вир смерті, і Андрій з Іваном уже не бачили один одного, а тільки сердито кричали на своїх помічників, коли вони хоч на декілька секунд затримувалися з подачею заряджених мушкетів. Валка возів зупинилась, і спішеним полякам, які йшли посередині, нікуди було подітися. Вони, засівши за возами, послали стрілянину по засідках. Вже деякі поляки перелазили через вози і нападали на козаків.

– Хлопці! Скоро на шаблях! Не відходимо, бийте ближніх! – лунало з усіх боків, і незрозуміло було, хто кричить.

Андрій сліпо виконував усі накази, і вже не один яскраво одягнений жовнір упав від його влучно посланих куль.

– Скоро набої закінчатся! – волав Павло, але Андрій нічого не чув, а тільки раз за разом простягав руку за зброєю.

– Все, все, Андрію, немає зарядів! – почув він крик Павла просто в вухо.

Закінчилися набої і в решти козаків, тепер Рівний, тримаючись за закривавлену щоку, заволав на всю горлянку:

– Шаблі, шаблі наголо!

До їхньої засідки уже бігли рудовусі жовніри з оголеними шаблями, щосили горлопанили:

– Кришіть холопів, Польська – з нами!

Тут Андрій відчув поряд плече Івана, який, вимахуючи шаблею, і собі кричав:

– Разом, разом, Андрію! Павле, Петре, стоїмо разом!

Постріли звідусіль стали затихати, і лише коли-не-коли бабахали гармаші з обозних возів, які вціліли від козацьких куль. А навкруги вже заповнили вранішнє повітря звуки сотень шабель, що весь час шукали собі в жертву людське тіло і знаходили його, бо щосекунди лунали передсмертні викрики пораниених та забитих людей, які вступили у двобій.

Високі на зріст, міцні польські жовніри швидко зійшлися з десяткою Рівного, і він сам першим кинувся на переднього жовніра, зав'язалася рубка. Тут підоспіли ще поляки, і Андрію дістався кремезний молодий жовнір. «А гарні хлопці ці поляки, не те що татари кривоногі», – чомусь подумав Андрій, і дві шаблі закрутилися в смертельному двобої.

Поряд бились Іван та Павло, яким також дістались дуже поляки, що вміло володіли шаблями. Де-не-де було чути звияжні крики польських вояків, а то вже козацькі голоси сповіщали про свою перемогу.

– Отримуй, бодай тебе жаба вбрикнула!.. Більше не ходитимеш сюди! – лунали крики козаків, які перемагали поляків.

Андрій ніяк не міг зачепити свого супротивника і вже бачив, як той задоволено посміхався, з силою відбиваючи випади у свій бік. Іван у цей час поранив свого супротивника у груди, і той звалився під дерево, волаючи від болю.

– Хлопче, не візьмеш його один! Завзятий він у тебе! – звернувся Іван до Андрія і збоку зачепив жовніра по нозі.

Але той не падав і продовжував відбиватися від уже двох козаків. Андрій помітив позаду польських вояків, а до них бігло ще більше десятка жовнірів. Побачивши небезпеку, Андрій зосередився і зумів поцілити супротивникові у плече. Той, впустивши шаблю, відбіг трохи, та упав набік, закриваючи рану на плечі рукою. Андрій в гарячці бою хотів добити його, але товариші жовніра вже добігли до пораненого ворога.

Тут уже Андрію та його хлопцям стало непереливки від кількісної переваги поляків, котрі насідали і билися, як загнані у кут хижакі. От коли Андрій повною мірою відчув, що таке козацький вишкіл та вміння, і одразу згадав всі козацькі бойові хитрощі, які йому підказували Симеон, батько та інші вправні вояки.

Поряд уже нестямно ремствували козаки, бо на кожного з них випало по два, а на декого і по три дебелих польських жовніри з довгими прямими шаблями. Андрій поряд з Іваном та Павлом Годиною оскаженіло відбивався від ворогів і вже відчував, як німіє правиця, тому він, вибравши якусь миттєвість, перекинув шаблю у ліву руку і зумів ударити боковим випадом жовніра в живіт. Удар його був смертельним для ворога, бо поляк одразу прихилився до землі, і тепер у Андрія вже залишився один дужий супротивник, роками такий же, як він. Хлопцеві здалося, що на обличчі ворога після поранення його товариша з'явилися гримаси страху. Андрій потіснив ляха, але той був таки вправним і не хотів піддаватися.

А тут нова хвиля поляків стала наближатися на допомогу своїм, і звідусіль долинали крики десятників та сотників:

– Відходимо, відходимо разом, хлопці!

Почули і наказ Рівного:

– Відступай назад, тримайтеся купи!.. Гуртом відступаймо, та бийте ляхів!

Стало трішки вільніше, бо поляки розтяглися, і хлопці, ховаючись за дерева, наносили удари по тих жовнірах, що наступали. От почувся переможний крик Івана, після того, як його супротивник звалився забитим, а тим часом двом затятим ворогам – Андрію і жовніру – ніяк не вдавалося дошкулити один одному.

Поляків прибувало все більше і більше, вже було видно попереду, як вони заповнили увесь ліс своїми яскравими мундирами, і от-от козацький ланцюг розвалиться, а якщо хтось повернеться спиною, то це може бути кінцем для їхньої сотні.

– Хутчіше відходимо! – кричав Рівний, не забуваючи при цьому «мінати» своїх супротивників, які раз по раз падали від разючих ударів його шаблі.

Іван з Павлом також добре орудували шаблями, і вже не один польський вояк відкочувався від них із раною на тілі. Проте їхнє місце займали інші, що поспішали на допомогу своїм переднім товаришам. Позаду у козаків лунали підбадьорливі голоси підмоги, що також поспішала на поміч, і одразу стали хутчіше вимахувати шаблями хлопці Рівного, а той радісно кричав:

– Хлопці, підмога! Тисни на них!.. Коліть, не жалійте!

Ряди польських жовнірів хитнулися, начебто до відступу, але позаду їх підбадьорювали товариші, які прибували до місця бою. Ще жорстокіше стали блискати у смертельному танці шаблі з того та з іншого боку. Сили зрівнялись, і здавалося, що цьому не буде кінця, але крики і стогони забитих та поранених нагадували всім, що кінець може настати дуже швидко.

Від дороги знову посунули яскраво одягнені вороги і, наступаючи, радо кричали:

– Криши холопів, наша єсть!

Василь Рівний уже загубив майже половину хлопців зі своєї десятки і сам вибивався із сил, але знав, що спасіння – тільки в бою, вороги не пожаліють їх, якщо вони не втримаються.

Андрій уже бився з третім польським вояком і був увесь у пошматованому одязі та закривавлений так, що його і впізнати було неможливо, проте встигав помічати, як поряд завзято б'є ворогів його вірний товариш Іван, та й Павло з Петром не відстають, хоча вже також виглядають, мов порубані опудала на козацьких ігрищах.

Рівний знову підбадьорював хлопців вигуками:

– Не візьмуть вони нас, самарці! Додайте їм жару!

Уже не раз Андрій перекидав шаблю з руки в руку, але відчував, що може не вистачити сили, аби й далі відбиватися від наступаючого ворога. Уже майже дві години йшов бій, а переваги жодної зі сторін не було видно...

Десь на дорозі чулися стрілянина з рушниць та безладне бахкання гармат. Жовніри сподівалися, що бій незабаром закінчиться, і ще завзятіше стали натискати на козаків, які відходили. Аж тут до ворогуючих сторін долинули крики: «Алла, аллах, алла...», а потім – тупіт копит. Всі зрозуміли, що то татарська кіннота поспішає на допомогу козакам.

Від дороги, де знаходилося польське військо, донеслися крики розпачу і відчаю вояків, на яких навалилися татари. Все рідше було чути постріли мушкетів та гармат, а загальна метушня змусила поляків послабити натиск, і вже підбадьорливі вигуки козаків лунали поміж дерев:

– Наша бере!... Рубайте, татари прийшли!

Польські воїни відчули, що їм непереливки, і стали відходити до дороги, а дехто вже й побіг, розвернувшись спиною до козаків. Врешті-решт польські ряди стали дружньо відходити, хоча їхні товариші намагалися втримати ряди відступаючих, щоб не дозволити козакам повністю їх розбити.

На дорозі відбувалось щось неймовірне: загальний клекіт бою вже заглушав усі крики та накази старших, а в напрямку до відступаючих бігли сотні польських вояків з перекошеними від жаху обличчями та майже без зброї. Побачивши безлад війська, що відступало, розгублені жовніри стояли з опущеними шаблями

і вже не чинили опору козакам, а ті дедалі впевненіше витісняли їх з лісу до дороги. Бій у лісі став вщухати, бо тепер і козаки опустили шаблі, мовчки дивились на це страшне видовище, коли з'являється панічний страх. Першими оговталися козацькі сотники та десятники і стали кричати на своїх:

– Чого стоїте? Нехай здаються... Примушуйте кидати зброю!

Це, мабуть, зрозуміли і польські вояки, бо то тут, то там на землю вже падали шаблі, і жовніри збивалися в гурти з похиленими головами переможених. Андрій дивився на свого ворога, з яким тільки-но герцював у двобої, і махнув йому шаблею до землі, щоб той кидав зброю.

– Добже, добже! Зачекай, хлопе, – кивав головою жовнір, проте не квапився кидати шаблю.

Іванів супротивник уже був обеззброєний і почвалав до гурту своїх вояків, а Іван, побачивши, що жовнір побіля Андрія не здається, замахнувся на нього шаблею, і тільки тоді той злісно відкинув зброю далеко від себе. Десятники змушували козаків, вільних від охорони обеззброєних поляків, відносити зброю до себе в обоз. До козаків стали прибиватися цілі юрми жовнірів, що втекли від ошаленілої татарви, яка рубала польське військо по дорозі на Богуслав. Поляки розуміли, що краще здатися в полон до козаків і, можливо, повернутися до своєї землі... Якщо татарин візьме свій ясир, то це – пряма дорога в рабство або тяжкий викуп за свою душу.

Перегук бою став переноситися ліворуч, у бік села Самородня, і звідти до лісу Круглик стали прибувати втікачі від татарської кінноти, що вибила з дороги польський рухомий табір і далі шматувала разом з козацькими вершниками вже напіврозбите військо Потоцького. Схоже було, що поляки вже готові визнати поразку, бо сотні жовнірів та обозників ішли величезними гуртами просто в руки козацького війська, не опираючись, а ті, що були зі зброєю, складали її на вози Самарського та інших куренів.

Козаки валилися з ніг, приймаючи до полону величезні гурти поляків, що сподівались отримати від них помилування. Десятка Рівного знайшла свій обоз і, осідлавши коней, носилася,

направляючи полонених у табори, що швидко створювалися на північно-східній околиці лісу. Раптом Андрій почув, як з боку дороги знову долинули відлуння бою та шалений гвалт поляків і татарські заклики. Всі побачили, як просто на них несуться сотні польських вершників, котрі, мабуть, пробилися крізь татарську кінноту і, змітаючи все живе на своєму шляху, рятувалися втечею. На якусь мить всі залякли і мовчки дивилися на цей несамовитий біг польських кіннотників до порятунку.

Почувся крик Рівного:

– До лісу, хлопці, до лісу!.. Зімнуть нас!

Усі кинулись під захист дерев і, на щастя, зробили це своєчасно, бо передні вершники вже порівнялися з ними і, ні на мить не затримуючись, пронеслися на спінених конях далі, у північному напрямку. Хлопці напружено дивилися, як летіли повз них польські кіннотники, а позаду вже стугоніла земля від татарських вершників, і розносився їхній войовничий клич: «Алла, алла!»

Останні польські кіннотники, що відступали, гарцювали на поранених конях або й самі були поранені і от-от мали стати здобиччю ненажерливих кривих шабель. Побачивши позаду татарських кіннотників, які дихали їм у спину, на повному леті заскочили поміж дерев у ліс, а поруч пронеслася чорна лава вершників із високо підібганими стременами. Десятків зо два польських кіннотників зупинились і повернулися у бік переслідувачів, мовчки стояли з піднятими догори шаблями і подумки, мабуть, прощалися із життям.

Так тривало деякий час, і коли рій татарської кінноти став рідшати, поляки не без здивування побачили, що в лісі також стояли козаки та поглядали – то на татарських кіннотників, то на поляків, які заскочили до лісу. Трагедія польського війська приголомшила їхніх непереможних драгунів, і вони не хотіли першими встрявати у бійку, ще не отямившись від такого напору татарських кіннотників.

Нарешті хтось із козацьких ватажків крикнув польським драгунам:

– Здавайтеся!.. Кидайте шаблі, зльзьте з коней!

Але ті стояли непохитно та слідували за діями ворогів.

Тепер всі козаки стали гукати до них:

– Та здавайтесь, ляхи! Вже пізно воювати!

Декілька козаків попрямували у бік поляків, показуючи їм, щоб кидали зброю. Серед них був пишновусий сивий драгун у дорогому офіцерському мундирі, і поляки дивились на нього, очікуючи вирішення своєї долі.

– До кола! – різко вигукнув офіцер.

Два десятки драгунів зробили коло, приготувалися до бою.

– Будемо герцювати до смерті, не здамося цим холопам! Польська непереможна! – знову крикнув він і разом з декількома драгунами кинувся на прорив до околиці лісу.

– Тепер тримайтеся, ляшки недобиті! – закричав Рівний і кинувся з піднятою шаблею напереріз шляхтичам.

Зав'язалася шалена рубка. Ляхи, оточивши живим кільцем свого офіцера, завзято відбивалися від козаків, які наседали. Вже з однієї та з іншої сторін валилися забиті вершники, а живе кільце все наближалося до околиці, і ляхи мали нагоду вирватися з оточення, та тут Рівний підскочив до міцного молодого драгуна і звалив його одним ударом шаблі. У колі з'явилася прогалина, і хлопці кинулись купою до поляків, що не встигли зімкнути коло навколо офіцера. Дуже вправно, зі знанням військової справи боронилися польські драгуни, але козаків було більше, і все частіше ляхи валилися під копита своїх та чужих коней зі смертельним криком.

Андрій з Іваном добре колошматили поляків, але завдати остаточного удару комусь із драгунів їм не вдавалося. Раптом у сідлі випростався сивоголовий офіцер і заволав:

– За Польську!

З цими словами кинувся на козаків, що їх оточили, звалив з коня когось із самарців, і десятка польських драгунів вирвалася на галявину та понеслась геть убік, куди нещодавно промчали польське та татарське війська.

У кільці залишилися тільки поранені драгуни і ті, кого знесилені коні вже не могли винести подалі від загибелі або полону. Василь Рівний швидко отямився від такого несподіваного повороту подій і заволав до хлопців:

– Швидко догнати! В полон не беріть!

Всі, хто був недалеко від Василя, на хвилинку затримались, щоб зібратися, і от уже з десятка півтора козаків помчали за втікачами, а серед них були Андрій, Іван та Павло.

Невдовзі побачили попереду поляків, котрі вирвалися з оточення, і з особливим завзяттям стали їх наздоганяти. Драгуни збагнули, що їм не втекти, тож швидко та однастайно крутнулися і з вигуками помчали назустріч козакам. Сутичка ставала неминучою, і Андрій, прихилившись до шиї Орлика, миттєво оглянув ворогів, вибираючи собі противника. Старші козаки закричали в захваті зустрічного бою:

– Пугу, пугу, ляхів – в дугу!

За мить хрускіт кісток та лязкіт шабель змішалися з кінським іржанням та гупанням об землю людських тіл.

Поляки з люттю бились, і вже не один козак звалився у смертельних судамах. Андрій, незрозуміло чому, проскочив стрій польських драгунів і, розвернувшись, підступився до купи вершників, які схрестили шаблі у герці. Не зовсім вдало рубались козаки, а може, драгуни були досвідченішими, бо половина козаків уже лежали на землі чи плазували, волаючи від болю.

Андрій побачив, що Іван б'ється з двома поляками, і, підскачавши, з люттю рубанув одного ворога поперек спини. Лях, не видавивши із себе ані звуку, мов мішок, завалився на бік. Іван крикнув товаришеві:

– Давай, трохи їх, бо не буде нам дороги додому, Андрію!

Це додало сили, і він, розвернувшись, став рубатися з поляком, який затято навідався на Павла Годину. Той був геть закривавлений і ледве відбивався від кремезного драгуна.

Ще декілька козаків повилітали із сідел від ударів польських шабель, і Андрій помітив, що поляки вже чисельно переважали козаків, але ті впевнено рубались, прагнучи перемогти драгунів. Уже на одного козака випадало по двоє ляхів, і Андрій знову відчув, що сили полишають його, бо не так спритно відбивається від ворожих вершників.

– Будемо вириватися за моїм сигналом! – гукнув Іван, проте його голос вже не гримів так сильно, як на початку бою.

Андрій прокричав у відповідь лише одне слово:

– Будемо!..

Але їх так щільно обступили польські драгуни, що вирватись було майже неможливо, і бій продовжувався хоч уже і не на рівних, але без явної переваги одної чи іншої сторони. Тут Андрій почув крик Івана і побачив, як його побратим зсувається по череву Гнідка.

– Іване, Іване, я допоможу! Тримайся! – кричав Андрій.

Іван уже лежав на землі, а Гнідко нахилився над ним, ніби закриваючи собою свого хазяїна.

Перевага схилилась на бік драгунів, і от офіцер, відтіснивши своїх убік, став підступатися до Андрія, мабуть, прагнучи й собі дістати перемогу, а то він увесь час перебував під захистом підлеглих, і його шабля ще не закровила жодного козака.

– Кінець тоб'є, холопе! – весь час вимовляв він.

Намагався рубонутися по Андрію. Хлопець уже майже вибився із сил, проте вдало відбивав напади не дуже міцного офіцера.

Павла оточили драгуни, і він не міг допомогти Андрієві. Тут підскочив поляк, щоб, мабуть, догодити пану офіцеру і загнати Андрія просто під його шаблю. «Невже це кінець? А як же далі? Як Даринка, синочок?» – проносилися в голові Андрія швидкоплинні думки.

І тут він побачив, як над головою офіцера мелькнув аркан і той, ніби птах, широко розкинувши руки, вилетів із сідла. Гупнув об землю своїми важкими сідницями, а ворогуючих вершників миттєво оточили татари. Хто з поляків не встиг викинути шаблю, був розсічений ординцями.

Один татарин подивився на польські та козацькі тіла, що лежали на землі, і, звертаючись до Андрія, з презирством вимовив:

– О, шайтан поляк, багато ваших поклав...

Потім з радістю чи незрозуміло чому, посміхнувся і приєднався до своїх одновірців, які орудували над полоненими.

Андрієві було не до роздумів і не до розмов з татарами, щоправда, він помітив в обличчі цього татарчука якісь знайомі риси, та й шрам на щоці здався йому примітним...

На землі упереміш лежали поранені й забиті свої та чужі вершники, і Андрій роздивлявся навколо, шукаючи Івана.

Помітив неподалік Гнідка, що стояв на одному місці, опустивши голову, і кинувся туди, а тоді побачив й Івана. Він лежав обличчям униз, підібгавши ноги під себе, наче спав.

Андрій нахилився над товаришем, обачно перевернув його горілиць, і почув ледь чутний стогін. Оглянув Івана та побачив тільки невеликі порізи, і рани на грудях, руках та плечі уже не кровоточили, а взялися темними струпами.

– Іване, Іване, друже, отямся! Куди тебе поранено? – тормосив товариша Андрій, але той мовчав.

Тільки тепер побачив, що неподалік валяється сідло, а подивившись на пораненого Івана, зрозумів, чому він сповз у бою під свого коня. Андрій збагнув, що ворожа шабля зачепила ноги, а далі – перерубала попругу, тож Іван разом із сідлом опинився на землі. Діставши міхур з водою, Андрій став обережно промивати рани.

Тут підбіг Павло Година, і Андрій крикнув, щоб він нарвав зілля та ще приніс води. Через декілька хвилин Павло вже стояв біля Андрія з водою та пучком трав, що позривав неподалік.

Хлопці удвох обережно перенесли Івана до лісочка у прохолодне місце, і Андрій обдивлявся, де ще могли бути рани у його товариша. Не побачивши інших пошкоджень, спробував напоїти Івана водою, але той лежав зі стиснутими зубами, і тоді, витягнувши ножа, Андрій розщепив йому зуби та залив воду до рота. Іван закашлявся і відкрив очі, здивовано поглядаючи то на Андрія, то на Павла, що посміхалися до нього. Андрій легенько змив з його лиця бруд вперемішку з кров'ю.

Відходили Івана, і він уже веселіше дивився на побратимів та розпитував, чим же закінчився їхній бій з драгунами. Андрій розповів про щасливе закінчення їхньої сутички, от тільки багато козаків полягло.

На вози збирали поранених. На один з них хлопці поклали Івана. Він тільки й промовив:

– Не віддавай, Андрію, Гнідка нікому, тримай при собі... А я повернусь...

Всі, хто залишився живим після важкого бою, зібрались побіля своїх возів та заходилися приводити себе до ладу, змиваючи з тіла і одягу свою та чужу кров. Після всього цього

порядкування Андрій з Павлом та іншими хлопцями викупали та напоїли коней, не забувши про Гнідка, який горнувся до них, відчуваючи в Андрієві та Павлові своїх друзів.

Невдовзі прийшов Рівний, який, хоч і ледве тримався на ногах, все ж таки виконував свої обов'язки. Опустивши голову, віддав наказ розійтися по лісу і шукати тіла побратимів, котрі поклали голови у цій битві. З десятки Василя разом з ним залишилося шестеро, а ще вранці всі були здорові та веселі, і ніхто не очікував такого свого кінця, адже були молоді та життєрадісні, хотіли жити...

Ховали забитих – своїх і хлопців з інших куренів – у неглибоко вириті могили, і якщо не встигали приходити священики, то читав молитву хтось зі старших козаків. Мертвих обережно опускали в могилу, ногами на схід, і клали зброю біля них. Андрій вперше в житті бачив скільки мертвих товаришів і болісно переживав дійство похорону, придивляючись до ликів козаків, які йшли на вічний спочинок, нібито хотів запам'ятати всіх, хто поклав свої голови, виборюючи вольності для себе, для своїх рідних та України.

До темряви ледве вистачило сил робити цю страшну, але необхідну повинність, і вже старші стали збирати всіх до гурту на вечерю та відпочинок. Сотворили вечірню тризну по убієнних, і похідний священик відспівав по загиблих обрядові молитви – ради спасіння їхніх душ.

Втома від цілоденного бою та майже безсонної ночі валила людей до сну, і військовий табір заснув, тільки обозні, які лишилися на варті, перегукувалися поміж собою, та стомлені коні коли-не-коли пофиркували у темряві ночі.

Прохолодний травневий ранок розбуджував воїнів і без побудки вартових. Незначний приземний туманець та густа роса швидко освіжали козацьке тіло і голову. Хутенько повмивались і, поки оглядали коней, гострили зброю, готували ладівниці із зарядами для мушкетів. Кухарі приготували куліш, і козацька братія накинулась на їжу. Ще не закінчилась повинність по відшукуванню тіл убієнних товаришів, і всі козаки, поділившись на гурти по п'ять-шість душ, розбрелися по перелісах – виконувати свій братерський обов'язок.

Андрієві з Павлом Годиною та ще чотирма хлопцями випало йти поза межі лісу, по ярках та балках шукати останнє місце бою своїх побратимів. Хлопці ланцюгом обходили місця вчорашніх подій і по тому, як лежали тіла, бачили, хто якою смертю загинув. Ось лежить козак горілиць і шаблю навіки зажав у руці, а біля нього впали три жовніри, зрозуміло, що до останнього подиху бився та свою лицарську справу зробив! Траплялися й такі, що лежали до землі лицем, а біля них не було ані жодного забитого ляха...

Десь ближче до обідньої пори хлопці почули якийсь гул, тупіт коней та викрики татар. Всі заскочили до ярка зі зброєю наготові, стали спостерігати, що ж воно там коїться. Побачили, як уздовж ліска суне величезна людська валка: попереду – кінних татар із сотню, а по боках – теж у два ряди з шаблями наголо йшли піші ординці. Хлопці побачили, як поміж ними замелькали польські мундири.

– Поляків женуть, – ледве перевівши дух, вимовив Павло Година, і його побратими ствердно кивнули головами.

Коли величезна валка полонених під вартою порівнялася з ними, хлопці вийшли із засідки і мовчки дивились на це страшне видовище – плоди військової поразки та людського приниження. Поляки йшли рядами по шість-вісім душ, були нашпиговані на палиці, як шматки м'яса... Багато з них були поранені і ледве-ледве волочилися у загальному гурті, і тільки жага до життя примушувала рухати ногами, не впасти на землю, не бути затоптаними своїми ж товаришами.

– Дивіться, яка татарва вправна, – промовив хтось із козаків.

– Таки вправні... Били поляків ми, а ясир – їхній. Ох і жадібні ж вони до живого ясиру. Подивимось, що з того вийде, – задумливо підтримав розмову Андрій, бо добре йому ще пам'яталася та страшна хода в рабство, що пережив він з друзями та односельцями.

Охоронці, побачивши, як козаки дивляться на гнітючу ходу валки, глумливо шкірили зуби і показували свою зверхність, підганяючи полонених ударами кийів. А звідусіль чулися зойки і прокльони у бік тих, хто нещадно бив їхні виснажені тіла.

– Пішли краще своїх ховати, а то через нас не одного ляха заб'ють... Мабуть, чинять так, щоб і нас залякати, – сумовито промовив Андрій, і козаки повернулися до своєї необхідної справи.

Після обідньої пори всі гурти, що займались захороненням козаків, стали збиратися до свого табору, а на місці Корсунської битви вже вели гурти полонених поляків, і вони ховали своїх, і роботи в них було не менше, ніж у козаків. Прийшли вістові від полковника Мартина Пушкаря з вимогою завтра вранці вирушати походом під Білу Церкву, і накази сотників та метушня підготовки до подальшого походу вивітрили сум з голови Андрія, який не міг отямитись від останніх двох днів войовничого життя.

УРОЧИСТОСТІ У БІЛІЙ ЦЕРКВІ

Через день після ретельної підготовки до походу і приведення полку в належний стан, військо вирушило обозом під Білу Церкву, дотримуючись заходів безпеки. Бувало, що на якихось дорогах до Білої Церкви зустрічались чималі орди татар, які впевнено снували по Україні. Під час походу дійшли чутки, що Богдан Хмельницький буде проводити парад спільно з військом Іслам-Гірея, і вони разом крокуватимуть переможною ходою перед своїм гетьманом та татарським ханом та беями.

Тільки похідний Запорозький Кіш став табором неподалік від Білої Церкви, як почали відбирати вправних верхових на гарних конях, і Василь Рівний був за старшого над відібраними козаками їхньої сотні. Потрапили до відібраних п'яти десятків і Андрій з Павлом. До початку урочистостей залишалося декілька днів, і вони добряче піддавалися вишколу: ходили рівним ланцюгом, вчилися тримати відстань, лаштувалися до урочистої ходи. І так до вечора. У кого був обношений одяг, отримали нові каптани, і хлопці, які не звикли бути такими причепуреними, весь час кепкували один з одного.

– Дивись, Павле, щоб тебе татари не сплутали з драгуном і не накинули зашморґ на шию, – сміявся Андрій з гордовитого

Павла, що тепер і справді став більше схожим на поляка, аніж на низового козака.

У свою чергу Павло, сміючись, говорив Андрієві:

– Ти ж дивись, друже, щоб не затіяв бійку з татарами, бо в тебе на них добрячий зуб мається...

Хлопців встигли добре вишколити, тож у день урочистостей всі виглядали просто чудово. Козаків вишикували колоною, і, коли сонце підсвітило краєчок неба, вони вже були на конях. Чим ближче до міста, тим частіше зустрічалися гурти козаків та кінних татар, котрі також були гарно одягнені. Знамена їхніх загонів, чамбулів святково маяли, сильне враження справляли гарний вишкіл та святковий одяг, а особливо – гостроверхі шапки.

Поскидали із себе вивернуті жупани, мабуть, через те, що понабирали багато в поляків. То тут, то там дзвеніли жарти козаків, які відчували певну незручність від того, що доводиться йти поруч з недавніми ворогами.

Коли гурти зближалися, крайні татарські вершники також щось викрикували на адресу козаків і весело реготали. Так, пересміюючись, і дісталися до околиць Білої Церкви, а коли побачили попереду гарне місто, що розкинулося перед ними у всій своїй красі, – всі замовкли.

Сотенний зупинив колону і вкотре проскакав перед ними, придивляючись до кожного, потім весело крикнув:

– Козаки! Не зганьбіть Низове Військо, покажіть, що не тільки добре рубається, а ще й марширувати вміє. Не підведемо нашого гетьмана Богдана Хмельницького! Нехай усі подивляться на славних запорожців. Слава Богдану!

Декілька тисяч козацьких горлянок так бадьоро рывкнули: «Слава!», що в усій окрузі сотні птахів піднялися в повітря і закружляли над козацькою кіннотою, ніби раділи козакам. З іншого боку поля через деякий час заволали ординські кіннотники, але нашим козакам мало було радощів від їхнього бойового кличу. Андрій бачив, як багато козаків сплюнули на землю і перехрестилися, мов почули бісівські голоси.

Врешті-решт, всі призвичаїлись, і багатьом хотілося побачити гетьмана та показати себе бравими козаками, що такі добряче пом'яли ляхів. І кожен відчував у цьому свою заслугу.

Першим до міста вирушив чамбул Іслам-Гірея, але це вже нікого не турбувало, і козаки веселилися, відчуваючи значимість події та участі у ній кожного. Вишикувалися десятками та стали входити у Білу Церкву. Попереду Андрій бачив козацькі хоругви, що яскраво майоріли у світлі гарної літньої днини попереду кожної сотні. Списи над колонами виступали грізно та густо, здалеку здавалися маревом, що покривало українське військо, яке рівними рядами входило на огляд тамтешнього люду.

День був чудовий, і коли Андрієва сотня увійшла в місто, з огорож, з вікон, звідки можна було виглядати, люди радо вітали визволителів від польського гноблення. Дівчата і молоді жіночки задумливо та привітно махали хустинками, а дітвора бігла вздовж сотень, і всі хотіли стати поряд з верховим, що тримав свою хоругву, а коли наблизились до майдану, де на підвищенні стояло декілька десятків яскраво одягнених верховних, дітлахів – наче вітром здуло.

Василь Рівний чи то від хвилювання, чи то помітивши, що хтось «зламав» стрій, заволав до своїх:

– Тримайтеся рівно, списи держіть прямо, бісові діти!..

Всі відчули велич цієї митті, і коли пролунав вигук: «Слава Богдану!», козаки так рывкнули тричі у відповідь, що серед тих, хто оглядав парад, Андрій побачив усміхнені обличчя козацьких ватажків і криві посмішки ханських беїв. Намагаючись тримати дистанцію до переднього вершника, Андрій все ж таки хотів побачити легендарного Богдана Хмеля і таки розпізнав його серед гурту розкішно одягнених козаків. «Ото і є Богдан!» – подумав Андрій, уздрівши величавого вершника на білому коні. З правого і лівого боків стояли двоє дужих козаків, одягнених у шиті золотом каптани та гарні смушкові шапки з червоними башликами. На голові Богдана була гарна шапка, обшита десь до середини хутром, а посередині на ній виднівся яскравий червоний камінь. Від нього доверху піднімалися три білосніжні лебедині пір'їни, що підкреслювали велич володаря цього убору. Легкий, бордового кольору плащ, накинутий на його плечі, був

застібнутий великою діадемою побіля шії і додавав могутності та впевненості. Під плащем виднівся яскраво-синій жупан з густими золотавими петлями, що доходили до широкого червоного пояса. У правій руці Богдан тримав чималу гарно оздоблену булаву і підіймав її, вітаючи славу козацьку сотню, а легенький вітерець тормошив опушку плаща та біле пір'я на величавій шапці.

«Добрий у нас гетьман: і гарний, і вуса козацькі, а погляд, як у орла, за такого можна і у вогонь, і у воду», – радів Андрій, віддаляючись від гетьманського почту, а в голові закарбувався образ гетьмана, який пронесе через усе своє життя. Андрій ковзнув поглядом по татарських беях, які зневажливо дивились на їхню сотню, і також вгадав серед них Іслам-Гірея, який всією своєю статуєю виділявся серед інших, величаво сидячи на білому коні з оздобленою зброєю, можливо, із чистого золота.

Далі дорога виходила з міста, і козаки, перебуваючи під великим враженням від баченого, вже виїжджали у південному напрямку, до лісостепу. За околицею міста знову побачили довжелезну колону татар, що повернула західніше, туди, де був їхній стан. За короткий час всі були вже у своєму таборі, де їх чекав гарячий обід, а охочих – кварта горілки. Сьогодні був святковий день – навіть для тих, хто відпочивав ці дні, поки інші готувалися до параду.

Після обіду Андрій з Павлом, який вже встиг «прикипіти» до Андрія, стали готувати вогнепальну зброю та заряди до ладівниць. Близьче до вечора Андрій, взявши свого Орлика за повід, відвів його подальше в степ і там заглибився у свої мрії...

ПІСЛЯ РОЗЛУКИ

Після від'їзду свого коханого чоловіка Даринка декілька днів не могла оговтатись, не знала, куди себе притулити, і якби не малий Миколка, який увесь час нагадував про себе, ладна була бігти по сліду Андрія, аби лише бути з ним разом. Потроху біль від безпорадності та спустошеності у душі стали притуплятися, а натомість прийшли нескінченні домашні турботи та думки про завтрашний день. Треба було не тільки турбуватися про дитину,

але й займатися господарством, тим паче, що цього року був гарний приплід від худоби. Добре підсобляли менші: брат та сестра Андрія, які могли годинами возитися зі своїм малим племінником Миколкою.

До їхнього селища доходили чутки про народне повстання, яке очолив Хмельницький, про перемогу під Жовтими Водами, і Даринка здогадувалася, що Андрій потрапив у самий вир війни з польською шляхтою. Частенько бував у них її батько Михайло і своїми розмовами про перемоги повстанського війська трохи вгамовував бентежні думки Даринки. Ще він розповідав, що Богдан домовився про мир з татарами, і вони не підуть грабувати Україну, тому можна пожити, не страхаючись нападу.

Маленький Миколка вже ставав на ніжки і цупко хапав усіх, хто йому попадеться до рученят, більше за волосся, і весело при цьому верещав. Навідувались у гості і куми, які восени також чекали первістка. Оріся весь час про все розпитувала Даринку і зі щасливою посмішкою погладжувала вже добре заокруглений живіт. Казала, що Тимко бідкався за Андрія, який пішов без нього на Запорозжя і воює з ворогом. Також до них вечорами «густо» зачастили, як говорив старший Миколка, коваль Петро з Варварою.

Коли Даринка згадувала свого коханого Андрія, на її лице падав смуток невідомості за його долю. Ночами вона інколи майже фізично відчувала його обійми і чула ніжний шепіт просто у свої вушка: «Кохана, люба моя, чекай на мене... Я буду живий, повернуся до тебе і до нашого синочка...» Тоді вона кидалася рукою на місце, де колись лежав її Андрійко. Солодке видіння зникало, а виникало відчуття порожнечі та самотності. Вона хилила голову на подушку та молила Господа, щоб зберіг її чоловіка, і шептала слова, які повинні долетіти до коханого: «Андрію, хай береже тебе Бог, бережи себе, мій любий, я і наш синочок чекаємо тебе...» Тільки й бачила розраду та радість у маленькому Миколці, який був частинкою її чоловіка. Сон кудись зникав, і Даринка мовчки сиділа перед колисанкою, а як в хаті трохи просвітліє – роздивлялася свого синочка, шукаючи рисочки на обличчі, схожі з його батьком, прислухалася до дихання хлопчика. У вільний час або раненько, коли ще всі спали, вона

в'язала Миколці то теплий жупанчик для гуляння по подвір'ю, то свитку, а холошників вистачало на виріст – це вона запаслась ще при Андрієві.

Під кінець травня було вже зовсім тепло, і Даринку приходили провідувати її менші – братик Василько та сестричка Надійка. Вони радо тягали за собою зроблений Андрієм візок. Сидячи в ньому, їхній племінник радів від таких забавок та вимахував ручками – хутчіш!

Одного дня, в неділю, прийшли Василько з Надійкою та сказали, що запрошують у гості дід Михайло та баба Ганна. Даринка умовила свекруху, щоб дозволила погостювати у своїх рідних, запросила й старшого Миколку з Галинкою, і вони всі разом вирушили в дорогу. Дітвора по черзі тягла візок з маленьким Миколкою, який вперше так далеко мандрував, тож із цікавістю та з осторогою розглядався навкруги, крутячись туди-сюди.

– Козачок малий приїхав до нас, оце радості сьогодні Бог нам послав! – раділа Ганна.

Миколка запхикав, потягнувся рученятками до матері.

– Звикай, синку, це ж твої рідні дідусь та бабуся, – весело приказувала Даринка і з радістю озиралася навкруги, бо вже й забула, коли була у своїй рідній садибі.

Нарешті маля згодилось йти на руки до бабусі, і Даринка забігла в хату, щоб розглянутися, що тут змінилося без неї. Обдивившись скрізь, вийшла на подвір'я, і мати Ганна давай пригощати обідом. Тепер за гостей були не тільки старший Миколка з Галинкою, а й Даринка з малим, і їх з радістю приймала Даринчина рідня. Після обіду малий Миколка захотів спати, а старші діти заходилися грати у хованки.

Михайло Олійник добре знав про те, що діялося в Україні, і, розповідаючи про останні події, весь час поглядав на стурбовану доньку. Вона тільки зараз зрозуміла, що вся Україна палає повстаннями і ніхто не знає, коли цьому буде край, коли повернеться коханий чоловік.

От малий Миколка прокинувся, підгодувався від матері, насмоктавшись смачного молочка, і всі стали збиратися до своєї домівки. До вечора ще мали час, тож неспішно та весело тягнули

візок по натоптаний дорозі понад Тимошевим пагорбом, побіля якого селяни брали глину на вози та розвозили поселянам, котрі відбудовували хати або споруджували нові. Додалося люду цього року у Михайлівці і здебільшого – з-під Чигирина та з Лівобережжя, де не було миру поміж поляками та українцями.

У гарному настрої вони прямували додому, як раптом позаду почулися крики людей, шалений гуркіт воза та дике іржання коней.

– Що там трапилося!? – закричала Даринка.

Вона побачила, як по дорозі, що мала ухил, їм назустріч несамовито неслися очманілі коні. Візник намагався їх зупинити, але марно. Він на всьому лету рухнув з возу та покотився по траві.

– Коні понесли, біжімо на узвишшя! – закричала Даринка.

Але Миколку та Галинку, котрі тягнули візочок, як заціпило: вони стояли на дорозі і дивились, як на них щодуху мчать коні, ошаліло тягнучи воза, з якого сипалась глина та відлітали дошки.

Даринка, не тямлячи себе, вихопила візок з рук Миколки, і тільки тоді діти побігли за нею на пригірок. Через мить на цьому місці прогуркотів віз з оскаженими кіньми, лише свіжовикопана глина розліталася навсібіч. Усі зі страху попадали на землю і зляканими очима дивились, як трохи далі віз став розлітатися на друзки, а коні, вивільнившись від тягара, тягли за собою рештки воза та неслися далі.

Першою отямилась Даринка і, нахилившись до свого дитинчати, вихопила його з візка. Не в силі стояти, присіла на землю, пригорнувши Миколку до грудей.

– Господи, слава Тобі, слава Богу! Ти врятував нас від смерті! – промовляла Даринка, а малий Миколка дивився на неї, посміхався і тягнувся рученятами до її вуст.

Діти також уже отямились і злякано дивились то на Даринку, то на малого Миколку, винувато кліпаючи очима.

– Ми... Ми не хотіли... – по черзі вимовляли діти слова, повторюючи одне й те саме.

– Все гаразд... Ви ще самі діти. Немає тут вашої провини, – нарешті промовила Даринка і, притиснувши до себе дитя, тихо додала: – Ходімо додому, мати вже нас чекає.

А до них уже підбігали люди, які бачили це страхіття і чудесний порятунок, та заспокоювали Даринку:

– Це той Матюха нерозторопний, не втримав коней з пригірка, вони й понесли... І сам он лежить. Чи живий?

Даринка спішно спустилась з пригірка, не слухаючи нікого, а за нею дріботіли діти, тягнучи по дорозі Миколчиного візка. Прийшли до хати, і коли вона роздягнула дитину та поклала до колиски, відчула холод у грудях і впала без пам'яті поряд з ліжком...

Наступного дня всі знали про пригоду Підлужних під горою, і мати Тетяна, прочувши про це, поспішила до церкви, віддячити Господа за його милість до них. А винуватця цієї пригоди Дмитра Матюху через день поховали на цвинтарі, бо ж він так і не отямився від удару об придорожній камінь. У Михайлівці він жив одинаком, нещодавно поселився на місці згорілої садиби. А прибився з-під Кременчука, втік від панських утисків та боргів.

Після цього випадку Даринка сиділа вдома, не хотіла кудись ходити з дітям, а малі няньки Миколка та Галинка швидко забули про страшну пригоду і весело бавилися з дитиною.

ПЕРША ВИЛАЗКА

Недовго козаки прохолоджувалися після урочистостей у Білій Церкві, і вже через три дні весь Самарський курінь влився до полку знаменитого Івана Ганжі. Вирушили під його начало – вести війну західніше від Умані, визволяючи від поляків містечка та фортеці до самого Молдавського кордону. Знову зібралися похідним табором і з-під Білої Церкви пішли до Умані, де в цей час перебували головні сили полковника Івана Ганжі. Бувалі козаки, дізнавшись, що воюватимуть при Ганжі, були задоволені та розповідали про цього гарячого полковника бувальщини і легенди. Новоспечені козаки з цікавістю слухали оповіді про неймовірні пригоди їхнього полковника. Всі уже знали, якої він статури, що він дуже запальний до бійки з ворогами, а боягузів та слабких – і на нюх не переносить. Ганжа змусив реєстрових козаків, що йшли на битву з Хмельницьким під Жовтими Водами,

чи через переконання, чи силою таємного характерництва, перейти на бік Богдана, і під Жовтими Водами вони добряче дали перцю полякам.

Через п'ять переходів козаки Самарського куреня влились до Уманського полку, підійшли до міста і зупинилися на ночівлю західніше, виставивши застороги.

Ніч минула без пригод, але знову треба було йти походом далі на південь, відвойовувати у поляків містечко Брацлав. Через два дні полк Івана Ганжі, підсилений запорожцями, вже стояв під Брацлавом, а передові загони встряли у бійку із силами ворога в цьому місті.

На ранок у стан Самарського куреня приїхав Іван Ганжа, щоб поглянути на поповнення полку. Він залишився задоволений хвацьким виглядом козаків та звернув увагу на те, що у багатьох з них, окрім мушкетів за спинами, виднілися рами луків, тож голосно крикнув:

– А що, добре стріляєте з цієї зброї? Хто може збити птицю на лету?

Вперед виїхало на конях з десятків козаків, і серед них були Санько Голота, Павло Година та Андрій Підлужний. Козаки стояли посеред поля, де був їхній курінь, та перевіряли луки. Час минав, але жоден птах над ними не з'являвся.

– Пане полковнику, а де ж наші птиці? Може, стрельнемо по опудалах? – сміливо крикнув Голота, якому не терпілося показати своє вміння, набуте у татарському полоні.

Тут показалися двоє вершників, котрі везли поперед себе, як уже всі здогадалися, мішки із живими птахами.

– Подивимося, як ви зможете простого голуба забити! – кепкували козаки з почту Ганжі.

– Випускай, хай летять у небо! – пролунав голос Ганжі.

Зо два десятки голубів, відчувши волю, розлетілися врізнобіч.

Андрій вибрав одного, прицілився та чекав, поки птах хоч декілька секунд не змінюватиме напрямок польоту, а потім випустив стрілу. Через мить голуб звалився на землю, а доки Андрій лаштував другу стрілу – було вже запізно: голуби позникали в небесах.

З юрби вибігли охочі зібрати птахів. Підняли їх, покладали до однієї купи. Голубів було шість, і козаки, підійшовши до забитих птахів, розпізнавали, хто з них влучив, – по стрілах.

Андрій підняв птаха зі своєю стрілою, погладив, ніби хотів вибачитися. Дві стріли із забитих голубів тримав у руках тільки Голота, і всі здивовано дивились на нього.

– Як же ти так встиг? – вражено викрикнув Година, стріла якого загубилася десь у степовій траві.

Під'їхав задоволений Іван Ганжа і, зіскочивши з коня, уважно роздивлявся стріли Голоти, які той, радісно посміхаючись, тримав у руках.

– Та я й серед татар був добрячим сагайдакером, – зізнався Санько. – З беєм їздив на полювання, і ніколи ми не поверталися без здобичі...

– Добряче б'єш із лука, та й ці хлопці нічого... Такі якраз мені й потрібні. Отож усі п'ятеро підете під крило Петра Гусака, він буде вашим десятником.

Підійшовши до коня та поставивши ногу в стремено, Ганжа вже хотів від'їжджати, а Андрій, побачивши, як Павло Година, стоїть похнюпившись, підскочив до полковника і вигукнув:

– Пане полковнику, у мене є приятель – не підведе, вірний... А з лука я його вишколю.

Ганжа з цікавістю глянув на Андрія, спокійно промовив:

– Ну якщо приятель, то нехай буде так, – і махнув головою на знак згоди.

Павло, почувши такі слова, підбіг до Андрія, і хлопці, обнявшись, пішли до своїх коней.

Вони ще не знали, як воно буде при новому десятникові, але відчували, що попереду їх чекають і нелегкі дні, і несподіванки. Увечері під'їхав новий десятник і наказав збирати свої пожитки, бо вони перебуватимуть в іншому стані, поки це буде потрібно.

Петро Гусак виглядав міцним козаком, і в ньому відчувалася сила, а ще – деяка зверхність над оточуючими. Він мав гарне округле лице з високим чолом і великими зеленкуватими очима, що пронизливо дивились на співрозмовника. Вуса мав не дуже довгі, і вони гарно підкреслювали його повні червоні губи. Кінь у Петра високий, і коли козак розправлявся на його широкій спині,

то враження складалося таке, що ворогу при зустрічі з ним буде непереливки.

Хлопці швидко забрали з воза свої нехитрі пожитки, підійшли до гурту козаків, що стояли поруч з Рівним, і, по черзі обнявшись з усіма, застрибнули на своїх коней і поїхали слідом за Петром, а Василь Рівний навздогін крикнув:

– Хлопці ще зустрінемося, бо ж вік довгий, а земля кругла... І повоюємо разом!.. Бувайте здорові!

Було якось щемко у кожного на душі, але Петро не давав часу на смуток. Зупинившись на мить, крикнув:

– За мною, хлопці!

Підстьобнув коня і вирушив уперед.

Через півгодини вже були в стані Уманського куреня. Тут уже зібралися всі відібрані козаки, які раді були бачити один одного, а особливо Санько Голота, який щасливо посміхався землякам і допомагав перенести до їхнього воза мішки з речами Андрія та Павла.

Хлопці стали знайомитися з іншими козаками, яких також зібрали за наказом полковника Ганжі. Вечеряли вже у новому гурті, і Андрій побачив, що хлопці тут зібралися непрості. У словах та рухах були якісь швидкі, робили все досить вправно.

Після вечері Петро Гусак зібрав їх окремим гуртом і став говорити, що вони будуть у пана полковника окремою десятикою: вестимуть розвідку по місцезнаходженню ворожого війська, захоплюватимуть «язиків» з чужого табору, при нічних вилазках прибиратимуть ворожих дозорців, а ще – будуть виконувати чимало незвичайних доручень, які даватиме полковник. Їм необхідно вправно володіти різною зброєю, навчитись бути непоміченими, навіть серед ворожого табору, і не мілувати себе, що б там не було, бо за зраду полковник Ганжа карає на смерть.

Завтра вночі вони повинні підкрастися поближче до стану ворога у Брацлаві і, поки основні загони козаків підготуються штурмувати місто, знешкодять таємні ворожі засідки та вартових. Петро оглянув озброєння десятки і наказав принести пістолі та ножі для тих, у кого не було такої зброї. Попрохав раніше лягти спати, бо дуже рано їх розбудять і пошлють здійснювати таємний наліт.

Утрюх хлопці вклялися побіля заднього колеса воза, а коней доручили доглядачам, яких прислав Петро.

Тільки-но почало розвиднятися, як приставлені до коней хлопці тихцем розбудили козаків, і через декілька хвилин вся десятка зібралася у готовності вирушати до міста. Десятник Петро повторив, що наказ не змінюється, і, поділившись по двоє, хлопці коротким ланцюжком попрямували у бік Брацлава.

Місцевість була незнайомою, і тому всі їхали, не поспішаючи, прислухаючись до шелесту літньої ночі. На тлі неба виднілись якісь будівлі, і Петро наказав усім спішитися. Двоє хлопців мали залишитися біля коней, а решта – на відстані двадцяти сажнів один від одного – рухатися по двоє у напрямку міста. До ранку всіх вартових чужого табору треба знешкодити, тихо і швидко. Андрій і Павло відійшли від місця їхнього розташування і, вдивляючись у темряву ночі, майже на колінах стали рухатися у бік міста. Брацлав озивався ледве чутним гавкотінням собак, перегуками вартових та іржанням коней на випасах за околицею. Схоже було, що місцева польська залога не чекає нападу козацького війська, тож хлопці дедалі сміливіше заглиблювалися в його бік. Уже було видно обриси будинків, десь далеко виднілася вежа невеликого замку. Проте нікого з ворогів хлопці не зустріли попереду, та і збоку було тихо, хоча Андрій знав, що десь там пробираються козаки з їхньої десятки.

Нарешті хлопці дісталися до крайніх приземкуватих хат і почули, що у дворі пирхають коні, а це означало, що у садибі можуть ночувати польські жовніри. Коли козаки пробралися в садибу, де стояло з десятків коней, то побачили, як по підвір'ю рухаються дві постаті, ймовірно, вартові. Крок за кроком хлопці тихцем наближались до жовнірів, але ті стояли у незручному для нападу місці, тому Андрій присів і, затаївшись, став думати, як непомітно їх знешкодити. Після цього поповзом наблизився до Павла, який також лежав неподалік, не знаючи, що діяти далі, і пошепки сказав, щоб він підбирався поближче до вартових, а коли Андрій з лука поцілить в одного з них, Павло мав хутко підскочити до другого і безшумно його забити.

Павло поліз уперед, а Андрій, зручно прилаштувавшись, дістав стрілу і навів на дозорця, який за статуєю був дужчим.

Коли той повернувся до нього обличчям, випустив стрілу, прицілившись у горло, щоб ворог не встиг викрикнути. У тиші ранку почувся глухий звук. То впало тіло жовніра. Андрій, роззираючись навколо, широкими кроками побіг до вартових.

Павла не було видно, і Андрій вже подумав, що з товаришем щось трапилось. Нарешті побачив, як Павло підбіг до другого вартового, який нахилився над тілом забитого, хотів ударити його ножем. Польський вартовий, побачивши стрілу в шиї товариша, отямився, і коли Павло готовий був нанести йому удар, відхилився, вихопив шаблю та став до бою. Павло, побачивши свою невдачу, миттєво дістав шаблю, і вони стали один проти одного. Ніхто не наважувався напасти першим. «Зараз буде гвалту!» – подумав Андрій і, призупинившись, вирішив обійти вартового іззаду та спробувати все скінчити без галасу і зайвого клопоту. Поки двоє супротивників – Павло та польський вартовий – примірялися, ходячи один перед одним, Андрій підкрався і швидко накинувся на вартового, затиснув рота рукою і вдарив ножем у груди. Той випустив шаблю, і обм'якле тіло сповзло на землю. Павло мовчки дивився на все це, стояв, не опускаючи шаблю.

– Чого рота роззявив, вояко? Бери другого, і відтягуємо подалі в куші, а то хтось вийде, і тоді вже нам буде непереливки, – напучував товариша Андрій.

Через хвилику часу на місці нічної бойової драми було вже чисто і тихо. Махнувши Павлові рукою, щоб слідував за ним, Андрій підійшов до тину, тихо запитав:

– Що далі будемо робити? Підемо чи почекаємо, поки вийдуть поляки, щоб спробувати перебити їх?

Павло, вже оговтавшись після своєї невдачі, запропонував:

– Давай, Андрію, поріжемо на їхніх конях попруги та вуздечки і підемо далі, а вранці нехай спробують сісти на коней.

– Добре вигадав... А то я думав, що ти таким нерозторопним і далі будеш. Пішли!

Знову тихенько пробрались на подвір'я, на якому добре було вже видно, бо на півночі посвітліло небо. Вони нещадно шматували ножами кінську зброю, а покінчивши з цим, вибрались із садиби і рушили далі. Розвиднялося все більше, і

козаки йшли обережно, тримаючи поперед себе луки з налаштованими в тятиві стрілами. Домовились, що тепер ворога будуть знешкоджувати з луків, бо підійти непоміченими до вартових уже не вийде. Знову при вранішньому світлі побачили двох жовнірів, які безжурно розмовляли, стоячи напроти один одного.

– В мене завжди буде лівий, а якщо один вартовий, то б'ю я, а ти чатуєш... Коли ж трапиться другий, його б'єш ти, – наставляв Андрій, а Павло ствердно кивав головою, і вони непомітно підступали до варти на прицільну відстань.

Андрій кивнув головою, і через декілька секунд двоє жовнірів звалились на землю, не видавши жодного звуку. Андрій схвально кивнув головою у бік Павла, і той задоволено посміхнувся, бо ж згладив свою недавню провину... Рушили далі, і хоча на їхньому шляху стояла лише одна занедбана кобила, все одно порізали кінську зброю, а коняка здивовано дивилась на непроханих гостей, навіть перестала вимахувати хвостом.

– Колись гарна була кобилка, а зараз возить якогось панка, – тихо засміявся Павло, та раптово замовк, бо Андрій показав йому кулак.

Сонце вже готове було показати з-за обрію свій яскравий ріжок, а, на думку Андрія, справ було зроблено ще замало, і вони вже сміливо, на весь зріст вирушили далі. Надягли жовнірські кашкети і, як справжні поляки, впевненим кроком рухались уперед. А от далі йти було зовсім небезпечно, бо подекуди вже було видно ляхів, навкруги лунали викрики вартових на побудку.

Хлопці вирішили відшукати якесь укриття, а ще краще було б знайти своїх з десятки Петра Гусака. Проте це було марною справою, і козаки вирішили зачекати повстанське військо, залишаючись непомітними для ворога.

Побачили якийсь крутосхил до невеличкої річки, побіля якої росли буйні зарослі терну та очерету, і обережно спустилися вниз. Раптом почули постріли з мушкетів та бахкання гаківниць, і Андрій зраділо сказав товаришеві:

– Може, вже козаки пішли... А то ми в цій ярузі ще й на ночівлю залишимося.

Далі заgrimіло та забаккало звідусіль, і, прислухавшись до відгомону бою, Андрій вирішив вибиратися звідси та приєднуватися до своїх, а то ще їх сприймуть за боягузів. Хлопці обережно піднялися по крутосхилу і, не побачивши ні своїх, ні чужих, похапцем пішли на гуркіт бою, що йшов недалечко від них.

Невдовзі побачили, що до них біжать Санько Голота та його напарник і ще здалеку радо гукають:

– Здорові були, козаки! Що робити будемо?

Хлопці також зраділи цій зустрічі і відповіли, що йдуть шукати своїх, щоб воювати далі. Вони разом поспішили на пошуки своєї десятки. Тут ще прибилося двоє козаків, і вже цілою ватагою рушили на гуркотіння бою.

Раптом із ближнього двору вискочили польські вершники і, зупинившись, здивовано дивились на козаків. До ляхів дійшло, що їх за чисельністю вдвічі більше, тож вони кинулись на козаків. Хлопці не розгубилися – троє козаків присіли на коліна з луками, і одразу троє вершників звалилися з коней. Це трохи спантеличило поляків, проте вони продовжували напад. Аж тут полетіли в їхній бік ще три стріли, дві з яких збили коней, а третя – підранила вершника, який повернув назад. Інші зупинилися, також вирішили втікати, а Павло, заклавши пальці до рота, просвистів та закричав їм услід:

– Зади бережіть, а то всаджу стрілу!..

Козаки весело зареготали і продовжили свій шлях понад тинами та огорожами. Їх наздогнали троє товаришів, що поралися побіля забитих поляків, збирали їхню зброю.

– Шкода тільки, що коней не вдалося виловити, – промовив один з них.

– Андрію, повикидайте жовнірські шапки, а то ще свої стрельнуть, – попрохав Санько, і хлопці жбурнули кашкети подалі.

Дісталися до місця бою своєчасно. Хоча повстанці брали гору і вже притиснули поляків до стін фортеці, зайві шаблі їм не завадили. Побачивши, що козаки підходять на підмогу, вони стали запальніше тиснути ляхів.

– Так буде краще! – знову кричав Санько.

Він вимахував навсібіч шаблею та так, що один з ворогів злякано кинув зброю і відвернувся, закривши голову руками. Санько штурхонув його ногою під зад, примусивши лягти на землю.

Було видно, як до фортеці, що стояла неподалік річки і видавалася грізною спорудою, відходили з усіх боків поляки.

Де не взявся десятник Петро Гусак. Він крикнув хлопцям, щоб відійшли назад і не лізли до дідька в пекло.

– То вже не ваша справа! Ви мені потрібні живими! – горланив Петро, зібравши свою десятку до кола. – Немає ще двох... Хтось бачив їх або чув?..

Усі врзнобіч завертіли головами, бо ніхто з учорашньої ночі тих хлопців не бачив.

– Добре, знайдуться... – задумливо вимовив Петро і наказав усім повертатися до своїх коней і лаштуватися на відпочинок, а коли всі здивовано глянули на свого десятника, він, засміявшись, мовив: – Та буде і у вас робота... Он яка фортеця, а треба ж її відвойовувати...

Після цього всі гуртом попрямували до своїх коней, бо скучили за ними за цей час. Побачили вірних друзів доглянутими. Спочили на них і жваво поскакали до свого обозу. Коли трохи під'їли, їх зморив сон. Кожен із хлопців вибрав собі затишне місце, і вони дружно засопіли.

ПРИСТУП ФОРТЕЦІ

Усі стали прокидатися, коли добряче припекло сонечко, а козаки – швидкі на підйом, тож незабаром потяглися до кухарів, щоб пообідати. Наминаючи кашу, дізнались, що ворога побіля фортеці розбито, але в самій фортеці засіло ще чимало поляків, які не збирались здаватися.

Потім усі стали готувати зброю до нових сутичок, про які вранці натякнув Петро. До них пристали і «зниклі» козаки з їхньої десятки. На запитання Санька Голоти нічого не відповідали, нахилили голови та відмахувалися від розпитувань.

Надвечір Петро Гусак привів до них двох справних козаків, які назвалися Кузьмою Грабарем та Макаром Пилипенком. Потім

Петро кивнув на хлопців, які, було, загубилися. Ті піднялися і пішли з десятником, мовчки кивнувши головами до гурту козаків – на прощання. Через деякий час Петро розповів, що хлопців відправили воювати далі до того загону, з якого були забрані. Тих невдах вночі захопили у полон польські дозорці, і вони сиділи в сараї, чекаючи, поки пани виспляться та допросять їх, проте налетіли козаки і визволили бранців.

Та не тому прийшов Петро, щоб розповісти про сумні пригоди тих хлопців, а для того, щоб дати настанови на подальші дії бойової десятки.

– Відомо, що у фортеці засіли ляхи, і їх звідти не так просто «викурити». Тому ми вночі «допоможемо» їм швидше здати фортецю, – сказав Петро.

Після цих слів усі зрозуміли, що ця ніч для багатьох з них буде нелегкою, а може, й останньою. За задумкою Петра, треба було непомітно проникнути всередину фортеці, у вказаному місці закласти порох, а після підриву зсередини не допускати ляхів до вирви, крізь яку підуть на штурм повстанці. З цією метою Петро Гусак приєднав до них ще п'ятьох хоробрих та спритних хлопців.

– Бережіть їх ліпше за себе... Ці козаки добре знаються на підривному справі, – зауважив Петро і наказав до сутінок зайняти вигідні залоги перед фортецею, добре роздивитися підступи до неї, щоб вночі легше було діяти.

Залишивши у таборі коней, козаки, які мали особливе завдання, стали пробиратися до фортеці назустріч незвіданій небезпеці.

При заході сонця, коли ще добре підсвічувалося небо, нечутно підкралися поближче до стін і стали прискіпливо роздивлятися, як краще туди потрапити.

– Лихо б її взяло, цю фортецю... Тут можна і голову звернути, – бубонів Санько Голота, а хлопці цикали на нього, щоб замовк.

Уже опустилися сутінки, і Петро віддав наказ відступити назад, а коли всі зібралися, знову стали радитися, як краще все зробити.

– Мотузки у нас є, і одночасно по них може залазити четверо, а решта – за ними, – стурбовано говорив Петро.

– А якщо нашому війську пошуміти з іншого боку, поляки туди і заглядати будуть, а ми собі тихенько – на стіну, – сміливо запропонував Павло і додав: – Ми, як ходили до Очакова, то так і пошуміли, а наші з протилежного боку – швидко на стіни... І взяли!..

Петро задоволено почухав потилицю і вимовив:

– Ви тут тихо сидіть і готуйтеся, а я піду домовлятися зі своїми.

Після того, як він зник у темряві, старший, Кузьма Грабар, наказав перевірити все та підходити поближче до стіни. Вони з Макаром Пилипенком закидатимуть «кішки» з мотузками на стіни, а інші мають готуватися до дій. Далі Макар відібрав тих, хто першими полізе на стіни, а вправні стрільці – Андрій, Санько та Павло спостерігатимуть за стінами. Якщо з'являться вартові і виявлять наших лазутчиків-козаків, – безперервно стрілятимуть по ворогах, що знаходяться на стінах.

Довго не було Петра, а коли повернувся, звелів усім відпочивати, сказав, що перед ранком козаки пошумлять там, де треба, і тоді вже десятка має бути у фортеці... Без такої допомоги взяти її приступом дуже важко.

Треба було відпочити, і вони, виставивши двох дозорців, збилися до купи та поснули міцним сном неподалік від муру. До сходу сонця вартові збудили козаків, і всі приготувалися до приступу. Незабаром десь із протилежного боку фортеці почувлися стрілянина та гупання гаківниць. Петро всіх підняв:

– Пішли, хлопці, з Богом...

Першим мав закидати мотузки Макар, за ним – усі інші, а трійко хлопців примостилися у зручному для обстрілу стін місці і чекали, поки лазутчики почнуть підніматися по канату. На протилежному боці фортеці чулася безладна стрілянина, а тут стояла тиша, і Андрій уже бачив на тлі стін обриси козаків, що дерлися вгору.

– Добре почалося, – весь час повторював Павло, та Андрій не міг зрозуміти: що ж тут доброго...

Нерви в усіх були напружені. Андрій Підлужний мовчки дивився, як по стіні один за одним лізуть козаки. Ніщо не

завадило дістатися нагору, і от уже Петро Гусак прийшов за ними.

– Ваша черга, а я йду останнім, – вимовив він, і трійка друзів стала пробиратися до стіни.

Тут, чекаючи на них, стояв один козак. Андрій першим перекинув лук на спину і став перебирати руками мотузку, піднімаючись все вище. Поряд з ним дерлися хлопці, які сопіли та пихтіли, як і Андрій, – таки важкувато було підійматися. До мети лишилося метрів зо два, і вже виглянула голова одного з перших козаків, що були нагорі. От простягнута дужа рука допомагає Андрію вибратися. Через п'ять хвилин уже всі зібрались на гребені фортеці і, на всяк випадок, заховали мотузки за якимось камінням. Тепер уже всіх вели вперед підрильники, а Петро Гусак йшов позаду.

У фортеці було чути крики, її захисники метушилися, проте на козаків ніхто не звертав уваги, і вони, опустившись по східцях униз, залізли у підмурок.

– Копайте тут, під склепінням, – тихо наказав Макар, і всі, окрім тих, що зайняли позицію для захисту, кинулися рити западини.

Робота виявилася важкою, раз у раз доводилося видовбувати каміння, та яма поступово глибшала. І всі з полегшенням зітхнули, коли почули владний окрик Макара Пилипенка:

– Досить, а то з вас уже вода тече...

Тепер звідси всі вийшли до переходу, що вів нагору, і почали чекати повернення підрильників. З'явилися Макар з Кузьмою і, задоволено кивнувши головами, стали вибиратися нагору, а за ними, по черзі, всі інші.

– Займаємо місця, а то як бахне, то тут повно буде поляків, тільки встигайте... – гаркнув Петро, і всі стали лаштуватися до стрільби.

Поки знаходили собі місця, знизу так рвонуло, що Андрій завалився на спину і якусь мить лежав, прислухаючись, чи він живий. У фортеці все затихло, навіть пострілів не було чути, і тільки хмари диму затуляли ранішній схід сонця. Через деякий час сюди вже бігли жовніри і зникали в куряві диму та пилу, що нависала над місцем підриву.

Хлопці сиділи тихо. Серед пилюки нічого не було видно, окрім мигтючих постатей, та чулися ошалілі крики старших жовнірів. Та вже з іншого боку, там, де нещодавно прогрімів вибух, залунав войовничий клич повстанців, і поляки ринули вниз, до діри у брамі, побіля якої засіли козаки. Андрій вирішив спочатку використати стріли, а потім вже, як Бог дасть. Він, взявши стрілу, чекав команди Петра Гусака. Та от збоку почувся постріл з мушкета, і Андрій зрозумів, що настав час...

Відстань до ворога була невеликою, і кулі з мушкетів та стріли Андрія і його друзів били без промаху. За короткий час Підлужний, стріляючи майже впритул, випустив всі стріли і, поки вороги зрозуміли, що на майданчику їх чекає засідка, – уже бездиханно лежало більше трьох десятків польських вояків. А знизу, мов дідьки з пекла, вискакували повстанці, що йшли в наступ, і розсипались по обидва боки фортеці. Ворог від такої несподіваної та швидкої появи повстанців запанікував.

Якийсь час хлопці мовчки сиділи, слідкуючи зі своїх засідок за тим, що відбувалось, а тоді почули голос Петра:

– Годі вже сидіти, виходимо!

Вони почали виходити та ставати побіля Петра, поглядаючи на забитих ворогів.

Андрій з якоюсь незбагненною тривогою дивився на жовнірів, у тілі яких стирчали стріли, і в ту мить йому подумалося: «Це ж я зробив...»

В отвір у стіні проходило все більше повстанців, і відлуння бою вже чулося на другій половині фортеці. Нарешті ті, хто наступав, подалися далі, і Петро зі своєю десяткою неспішною ходою пішли до воріт фортеці, які вже було відкрито. З них виводили полонених жовнірів.

– Побили ми Мартина Калиновського, ох як побили... Добре було б зараз глянути на нього! – промовив Петро і трусонув кулаком у повітрі.

Від воріт фортеці було видно, як у місті палали пожежі і сотні людей снували від одного будинку до іншого, та доносилися крики – то розпачливі, то звияжні.

– Що там діється? – запитав Андрій, підійшовши до Петра Гусака.

Той промовчав, а через хвилину неголосно мовив:

– Тобі краще того не бачити, хлопче, ти ще молодий... Переможці бавляться, сп'яніли від здобутків...

Кров ударила в голову Андрія, і він уявив орду чужинців, які хапали, руйнували та паплюжили все, що траплялося на шляху в їхньому селі.

– То хіба так можна, десятнику? Ми ж звільнили людей від ляхів...

– Та вони не чіпають своїх, а колошматять євреїв та посполитих, уніатів... Таке наше життя! – видихнув тяжко Петро і гнівно глянув на Андрія. – Відчепися від мене! Я що, всіх собою закрию? Я – не Бог!

Радість від перемоги була з присмаком якоїсь гіркоти, і хлопці пішли до свого табору, не розпитуючи більше ні про що.

Цього разу після сніданку не вкладалися спати, а вирішили пройтись по місту та викупатись у річці Каменці, що протікала поруч.

В обідню пору вже було досить тепло, й побіля річки відпочивали козаки, купались оголеними, тільки й мелькали сідниці побіля води. Це розвеселило хлопців, і, вибравши зручну місцину, всі швидко роздяглися та кинулись до води. Потік швидко освіжив, і вони, як колись у дитинстві, вже розважалися водними забавками.

Після гарної прогулянки прийшли до табору, де вже відчувався смак перемоги. Молоді козаки ходили по стану і хизувалися своїми чубами під оселедці, а хтось із відпущеної за час походу бороди залишив тільки вуса і увесь час, посміхаючись, підкручував їх на козацьку манеру.

– Коли вже підійшли, то сідайте, будемо ваші буйні голови приводити до ладу, – запрошували перукарі. – Вибирайте стрижку... Можемо будь-яку: хоч макітру, оселедця або «холопа», всього лише за два шаги. Для вас, молодих, це не гроші.

Хлопці присіли на колоди, і біля них стала поратися трійка перукарів, яка добре володіла ножицями. Через деякий час, козаки були вже, як нові гроші. Кепкуючи один з одного, вони пішли до свого гурту, де вже розливали по мисках шербу, зварену

зі свіжої риби, а побіля мисок лежали шматки смачних загребів, які спритні кухарі встигли підсмажити на залишках вогнищ.

Після вечері хлопці пішли до своєї десятки і полягали на траві відпочивати. Андрій задумливо дивився на вечірні хмари, які клубочилися на небі, щохвилини змінюючи свій вигляд: то зображували вершників, то страшних головатих дідуганів з бородами... Але частіше в небесних хмарах Андрій відшукував личко своєї милої, яка залишилась далеко за небосхилом, на рідній Самарщині. Притомлені ратними трудами, всі мовчали, а хтось, може, дрімав, а на Андрія знову нахлинули спогади – про Даринку, про маленького Миколку, і, закривши очі, він уявив, як маленькі рученятка тягнуться до його вусів та добряче смикають за них. Даринка дивиться і радіє їм обом, рідним їй людям, а Андрій з Миколкою на руках приступають до неї. Дитина з вереском хапає свою неньку за волосся. «Де воно, все це? Чи здійсниться? Чи ви живі, здорові, мої любі? А я тут якоїсь розради шукаю!» – вкотре думав Андрій. Знову перед очима поставали моторошні картини: смерть батька, звірства чужинців, і він уже ні про що не жалкував...

ДО ШАРГОРОДА

Наступного дня військо було зайняте наведенням ладу, і оскільки до обіду нікому не було до хлопців ніякого діла, всі займалися особистими справами. Нарешті з полковничої ради з добрим настроєм та гумором повернувся Петро Гусак:

– Оте, що ти говорив про повстанців, Андрію, дійсно підтвердилося. Так воно і є! – промовив десятник.

Розповів, що Іван Ганжа, вислухавши своїх сотенних, був розгніваний розгулом повстанців, і з сьогоднішнього дня вулицями ходитимуть дозорці та слідкуватимуть за порядком.

– А якщо в ці краї приїде Богдан, то він все робитиме по правді... Йому люди вірять, – закінчив розповідь Петро і задоволено подивився на всіх.

Андрій слухав свого десятника, і відчував полегкість на серці: він згадав постать Богдана на урочистостях і радів, що повірив цій людині та її благородним намірам.

– Це інша справа, хлопці... А то рубайся з панами, а наші гноблять своїх же. Богдан не допустить знущань над своїм народом! – нарешті виговорився Санько Голота і став задоволено кивати головою до друзів.

– Ти, Санько, не кивай, а послухай мене, – почав говорити Петро Гусак. – Ми ж боремося проти ляхів, так?

– Так! – здивовано кивнув головою Санько.

– А коли так, то чому ми, визволителі землі своєї, повинні все пробачати панкам та їхнім прихвосням орендарям-євреям, які сиділи на наших шиях та пили кров з нашого брата, та дозволяти панувати далі? – продовжував Петро. – Тут завжди жило вільне козацтво, мало свою землю, а ляхи та жиди – правдами та неправдами – повідбирали землю, а нас закріпачили! То скажи, Санько, повинні ми повернути правду? Ніхто нам не поверне наше! От ми й виженемо цих трутнів з нашої землі!

Андрій задумався та згадав, що коли вони з Даринкою хотіли побудувати свій дім, то батько їздив брати дозвіл на землю до польського розпорядника, а земля ж наша, і раніше козаки розпоряджалися нею...

Тут Санька осінило, і він знову вигукнув:

– Та нехай і чимчикують у свою Польщу! Чого їх сюди дідько прислав? Лупцюватимемо їх, десятнику, не гірше, ніж татар!

Тут уже всі відчули полегкість від таких перемов і весело реготали – чи то з пропозицій Голоти, чи то з самих себе, бо майже у всіх не було нічого за душею: ані землі, ані грошей, ані жінки... Тільки коник, захоплений у бою, шабля, мушкет та жага справедливості на цьому світі та волі для душі своєї.

Ранок наступного дня почався для них наказом – збиратися в дорогу в голові війська, що назавтра піде завойовувати Шаргород з надійно укріпленим замком. Добре відпочивши, повстанське військо вирушило в дорогу. Рухаючись, не зустріли ніякого опору і за один день пройшли майже половину шляху. На ночівлю зупинилися неподалік від Рахни, у гарній місцевості, де ліски перемежовувалися зі схилами, на яких майже не було дерев.

Отаборилися біля річки Мурафи з кам'яними берегами і дуже смачною водою, яка сподобалася козакам, до того ж, вони встигли переполовинити свої похідні припаси.

Кухарі з дерев'яними цебрами жваво тягали воду до казанів, а коли хтось поспішав купатися, то вони лаялись і відганяли зухвальців геть. Андрій, Павло та всезнаючий Санько пішли купатися та прати свій одяг далі, униз по течії.

Вартові ще не були виставлені, і хлопці, пройшовши сажнів п'ятсот, знайшли гарне місце із затишним плесом, куди ледве долинав гамір з козацького стану. Хутенько роздяглися і вже майже відчували блаженну прохолоду від чистої води, як позаду за деревами почувся жіночий зойк та якась метушня. Голота ще не встиг роздягнутися, і поки оголені Андрій та Павло якось отямилися, кинувся за дерева, виймаючи на ходу шаблю. За ним кумедно побігли друзі, прив'язуючи на ходу очкурі на штанах.

– Хлопці, сюди мерщій! – почувся голос Санька, і всі вибігли на гарну галявину, де сиділи двоє дівчат із зав'язаними руками.

– От тобі й на! Оце так діло! – промовляв за спиною у Андрія Павло, який прибіг трохи раніше і, зупинившись поряд із Саньком, витріщився на дівчат.

– Хто такі будете і де ви тут взялися? – на правах старшого запитав Голота, не зводячи очей з дівчат.

– Та ви розв'яжіть спочатку, а потім питайте! – гнівно випалила старша дівчина і сердито поглянула на Санька.

Тут всі втрьох чимдуж кинулись їх розв'язувати, а коли дівчат було звільнено, ті з посмішками подивились на хлопців, і одна з них промовила:

– Ми із Шаргорода... Наш пан Тачанський забрав нас та хотів відвезти до свого маєтку у Вінницю, а побачивши ваше військо, покинув тут та заховався подалі. Ми не хотіли їхати з міста. Служили в нього при заїжджому дворі, а тут піднялась колотнеча, мовляв, козаки ідуть... Так нас зв'язали, аби не втекли...

Дівчата безперервно торохтіли, оповідаючи про свої біди, про те, що козаки можуть вбити, аж поки Павло не прикрикнув на них:

– Та кому ви потрібні? Ви ж не ляшки... Ніхто вас не чіпатиме. Годі вам, ідіть додому. Відпустимо їх, хлопці?

Всі ствердно кивнули головами.

– Та як же ми підемо? Там же війна буде. От якби з вами... Он які у вас шаблі довгі і пістолі є. З вами нам не страшно... – міркувала старша, а потім додала: Мене звати Яриною, а дружку мою – Софією...

Тут уже хлопці зніяковіли та дурнувато зиркали на дівчат. Мовчанку порушив Андрій, як знавець усіляких закамарків у дівочих душах:

– Дівчата, ми зараз на війні і взяти до себе вас не можемо, а як через тиждень-другий Шаргород визволимо, то зустрінемося в місті.

Хлопці трохи оговталися і повеселішали, почувши про згоду дівчат зустрітися в місті. Вперед виступив Санько, який від хвилювання не міг встромити шаблю в піхви, і, по-дурному тримаючи її у правій руці, промовив:

– Ви, дівчата, поживете у людей в селі, а як почуєте, що Шаргород звільнено, – йдіть у місто.

– Та де ми вас там знайдемо? Он вас як багато... – зауважила Яринка.

– Я придумав, як побачимося... У Шаргороді церква є? – зраділо випалив Павло.

– Церква, звичайно, є, і не одна... У нас іще й церква для євреїв є, синагогою її називають, – розповідала Яринка.

– Навіщо нам синагога? Приходьте до нашої, православної... Вранці, якраз через тиждень. Там і зустрінемося, – завершив перемови Санько Голота і нарешті запхнув свою шаблю у піхви...

ОТ ТОБІ Й ШАРГОРОД

Після розмови з дівчатами, які так хвалили всю трійцю козаків, не дуже хотілося їх полишати, та час було повертатися до стану. Вже стали з'являтися козацькі роз'їзди, і хлопці мали їхати звідси, бо на них почали звертати увагу, а дівчата також,

махнувши рукою «до побачення», пішли по лісовій стежці від цього місця, стомлено перебираючи ногами.

– Оце так скупалися... У мене ще й досі всі жишки теліпає... – бубонів Санько Голота і щасливо посміхався.

– Ти, Санько, і козакувати покинув би заради такої паняночки... Скажи по правді: покинув би нас? – допитувалися Андрій та Павло.

Голота задоволено посміхнувся, випростався в сідлі й гордовито випалив:

– Полишив би я вас, хлопці... Але ненадовго...

Почувши таку відповідь, всі почали задоволено реготати та долучати до цієї пригоди все більше й більше подробиць.

У стані їх уже чекала смачна вечеря, і всі запитливо дивились на хлопців, а тоді Петро, дожовуючи загриб, незадоволено подивився на трійцю та гаркнув:

– Де це вас носило, дідько б вас забрав? Я вже хотів гінців посылати.

– Пробачте, пане десятнику, купалися, не помітили часу... – за всіх відповів Андрій, а решта хлопців переминалися з ноги на ногу.

– Відслужимо, Петре... То, мабуть, лихий поплутав! – додав Санько, і Петро Гусак, махнувши рукою, запросив усіх до вечері.

Нарешті стали лаштуватися до сну, і Петро, обійшовши свою десятку, повторював:

– Завтра йдемо першими. Встаємо раніше за всіх та сідлаємо коней... Оглянемо, як краще підступитися до Шаргорода.

З цими настановами всі й поснули, вже не дослухаючись до десятника.

Вранці, коли ще весь табір був заглиблений у сон, дозорці тихо всіх розбудили. Хутко осідлавши коней, десятка виїхала у напрямку Шаргорода. З ними було ще четверо вістових, які теліпалися позаду десятки та готові були донести кожную звістку до головного війська.

Дорогу було вже добре видно, і провідник, якого вчора знайшов Петро, порадив звернути зі шляху та їхати неподалік від нього. Добре, що було літо і робити це було легко. Коні впевненою ходою йшли по різнотрав'ю поміж перелісків. Уся

степова живність прокинулась і, вітаючи новий день, стоголосно заявляла про себе. Вершників зачарував цей ранок, і вони, наповнюючи степовими руладами слух, а запахами – легені, покірно тяглися ланцюжком – один за одним.

Незабаром цей спокійний ранішній рух стихився, коли дійшли до річки, яку провідник назвав Мурафою. Назва ця всім сподобалася, бо річка була з чистою водою та гарними краєвидами.

– Це славетна Мурафочка, годувальниця наша та напувальниця, – промовив провідник і запропонував напоїти коней та відпочити.

Скориставшись зупинкою, Петро відправив одного з вістових до головного війська – повідомити про їхній прихід до річки та відсутність на шляху ворога. Успішно переправились на правий берег, і через те, що округа тут мала густу рослинність та яруги, поділились на три гурти і на відстані ста сажнів один від одного обережно їхали вперед. Санько Голота нервував і весь час гасав на своєму Вороньку від одної групи до іншої та підбадьорював усіх або ж себе самого, а хлопці слухали його кумедні перемови і тихенько насміхалися.

По обіді зупинилися на відпочинок побіля якоїсь затоки, що була досить зручною для захисту від раптового нападу поляків. Вогнища не розпалювали, аби не привернути на запах диму нежданих гостей. Відіслали другого вістового – повідомити про умови переходу та місце свого нічного привалу. Після передиху Петро підійшов до Санька Голоти, наказав йому:

– Коли ти, Санько, такий невгамовний, то бери з собою когось та поїдьте вперед, у бік Шаргорода, до самої річки Мурашки. Добряче все там огляньте та повертайтеся назад.

Санько піднявся та підійшов до Андрія Підлужного, що сидів разом з Павлом, – хлопці рахували заряди в ладівниці.

– Андрію, десятник наказав розвідати дорогу на Шаргород, чи не видно десь там ляшків, – промовив Санько і запитливо дивився, очікуючи відповіді.

– Ти, напевне, сам напросився, а тепер і мене тягнеш, – зауважив Андрій незадоволено.

Взявши зброю, він пішов до Орлика.

– Поїдемо, Орлику, нам з тобою Санько війну шукає, – звернувся Андрій до коня і, поправивши лук, стрибнув у сідло.

Тільки-но від'їхали від гурту, Санько запропонував Підлужному:

– Андрію, тут нас і захопити можуть... Виріжмо палі замість списів, то хоч на аркан не попадемося.

Вирізали дві довгих палиці, і Голота, засміявшись, знову звернувся до Андрія:

– А ти знаєш, Андрію, якщо прив'язати до палиці білий прапор, то будемо схожі на парламентарів. Правда?

Зліз з коня, скинув із себе свиту та прилаштував до палиці полотняну сорочку, що тепер майоріла на вітрі, мов прапор. Ця Санькова витівка розвеселила обох козаків, і вони далі пересувалися в доброму настрої та гуморі.

– Ти тільки, Андрію, як раптово попадемося, тримайся гордовито та мовчи, а я вже говоритиму з панами, краще б їх не бачити...

Не встигли проїхати і ста сажнів, як їх раптово оточили десятеро польських вершників, почали вимагати, щоб вони кинули зброю, кружляючи навколо хлопців з криками та погрозами.

– Стійте, стійте... Ми – парламентарі! – спробував перемінити настрій польських вершників Санько і високо підняв палицю з уявним білим прапором.

Поляки ледве вгамувались і вже не вимахували шаблями, якими щойно загрожували знищити козаків.

– То доповідай, що тобі наказано! – зі злістю вигукнув їхній старший вершник, і всі стали, охопивши хлопців колом.

– Я – сотник Війська Запорозького, а це – десятник... Ми – посланці полковників Ганжі та Кривоноса. Наказано передати, щоб ваше військо вийшло з міста і фортеці та здалося!.. – випалив Санько і став зухвало роззиратися навколо.

Після нетривалої мовчанки почулися гнівні викрики поляків, дехто з них намагався підступитися до козаків, порубати їх.

– Та замовкніть вже, – закричав старший. – Підемо до хорунжого, нехай говорить з ними... А ви – злязьте з коней та зброю – на землю!

Санько зі злістю відкинув палицю і крикнув:

– Наше діло – передати ці слова, і нікуди ми з вами тарабанитися не будемо!

– Зброю не кинемо... Не маєте права нас полонити! – підтримав свого товариша Андрій і крутнувся на місці конем.

– Хто нас зачепить, того полковник Ганжа накаже на палю посадити, тож моліть Бога тоді, щоб вас позабивали в бійці! – гнівно продовжував Санько і з піднятою шаблею гарцював на одному місці.

– Хлопи смердючі, дідько вас послав до нас! Не маємо права гаяти з вами час!.. Кидаєте зброю або ми вас пошинкуємо! – розізлився старший вершник, і поляки підняли шаблі, приготувавшись до нападу.

– Годі вам вимахувати шаблями! Поїдемо з вами, але парламентарі на переговори приїдять зі зброєю. Складемо її перед вашим полковником! – зухвало промовляв Голота.

Нарешті старший поміркував і крикнув своїм:

– Нехай будуть зі зброєю, пся кров! Ведіть у Шаргород на допит, та за непослух карайте на смерть!

Хлопці ще не встигли і шаблі заховати у піхви, як навколо них залунали постріли і декілька польських вершників впали з криками на землю.

Навколо гурту поляків гарцювали козаки з підсиленої десятки Петра і готові були рубатися з поляками, котрі залишились живими після пострілів. Поляки, що були поряд зі своїм старшим товаришем, розвернули коней та зустріли козаків ударами шабель. Тут уже і Санько з Андрієм отямились та давай колошматити ближніх до себе польських вершників, і один уже завалився на землю після різкого випаду Санька. Тепер уже явна перевага була на боці козаків. Після удару Петра Гусака шаблею по черепу старшого з поляків запал притих, і вони один по одному стали кидати шаблі на землю. У козаків один із розвідувачів лежав долілиць, а поляків лягла половина їхньої десятки, і козаки вже метушилися побіля полонених, знімаючи з них решту зброї та військовоє начиння.

– А чия то біла сорочка на палі? – здивовано запитав Петро і подивився на Санька Голоту.

– Та це моя, пане десятнику... Впала ненавмисно. Зараз я... – нахилився, щоб відв'язати сорочку, Санько, і тут козаки, здогадавшись у чому справа, зареготали на всю галявину.

Поляки, що були майже всі пов'язані та шоковані полоном, здивовано дивились на козаків і переглядались поміж собою. А Санько, відв'язавши сорочку, став натягувати її на себе, не піднімаючи голови, з похмурим лицем. Тут уже й поляки все зрозуміли і, незважаючи на своє невольницьке становище, зайшлися сміхом разом з козаками.

– А твоя сорочка, Андрію, хоч на тобі? – реготав і Петро, який щойно похмуро поглядав на хлопців.

Через хвилику всі вгомонилися. Пов'язаних поляків Петро відправив з двома козаками до головного війська, а тоді всі заходилися копати могилу для свого забитого товариша та поляків.

Віддавши шану загиблому в бою козакові, вирушили вперед вже разом, тільки розтягнулися ланцюгом. Позаду їхали Андрій, Санько та Павло, який весь час картав себе за те, що вранці не поїхав разом з товаришами. Попереду виблискувала дуже миловидна невелика річка, по берегах якої негусто росли дерева. Всі спішилися й підійшли до Петра, який уже розсилав козаків у різні боки.

– А ви двоє будете побіля мене. Чатуйте побіля коней і чекайте наказів! – звернувся він до Андрія та Санька.

Хлопці стали побіля коней, що їх лишили вислані назирці козаки, і, прислухаючись до звуків, готові були кожної миті кинутися на допомогу товаришам. До них під'їхав Петро з провідником. Він схвильовано роздивлявся все довкола, стиха про щось розмовляючи зі своїм поводитирем.

Десь через годину стали з'являтися козаки, і Петро вже осягнув, де засіли поляки. Лазутчики доповіли, що бачили два загони піших поляків, душ по тридцять у кожному, і вони засіли побіля неширокого мосту, який вів на протилежний берег річки.

– Добре, хлопці, все зрозуміло, – нарешті вимовив Петро і наказав всім готуватися до зворотного шляху, а сам відійшов з Макаром та Кузьмою і довго їм про щось намовляв, а ті мовчки слухали, киваючи головами.

Нарешті Петро підійшов до гурту козаків, які мали вирушити у зворотному напрямку, і сказав, що двоє лишаться тут назирці, а інші – від'їжджають, аби підібрати місце для ночівлі війська. Проїхавши зо три версти по пройденому шляху, зупинились, і Петро крикнув усім:

– Оглянути місцевість, чи нема засідок, з'ясувати, де є вода, а тоді – до мене!

Через деякий час всі повернулися з добрими вістями про озерця в цьому місці та про те, що ворог не зможе підійти непоміченим.

– Санько з Андрієм лишаються тут. Постійно оглядайте ці місця та чекайте підходу головного нашого війська. Головами відповідаєте за надійний огляд місця ночівлі полку! – наказав Петро і з п'ятьма козаками попрямували назустріч загонам Ганжі.

Хлопці, які весь час відчували якусь провину перед своїм десятником, старанно оглядали місцину, де стоятиме табір, та навіть раді були зустріти ворога, аби довести свою звитягу. Але навкруги, окрім швидкокрилих птахів та диких звірів, що пробігали повз них недалеко, вони нічого не помічали.

Десь під вечір усі дикі мешканці цієї місцевості сполошилися. Спочатку стали пролітати дикі гуси, а потім дрохви, тетерки, стрепети, а де-не-де почали з'являтися невеличкі зграї кабанів, що також поспішали полишити це місце.

– Може, наші підходять? – з надією промовив Санько та запропонував обережно їхати в напрямку руху війська.

Незабаром попереду побачили передовий загін і, впізнавши своїх, поспішили назустріч.

Наближалася ніч, і тільки-но зупинилась валка, як відразу всі стали копошитися, немов мурашки, та ще й неподалік від річки Мурашки. Не встигло сонце лягти за обрій, як уже стояли ряди наметів та розташувалися в три ряди вози, які щільно прикривали місце відпочинку війська. Табуни коней, під доглядом обозних, шукали собі навколо стану свіжої паші. Андрій з Саньком швидко знайшли свій віз і, передавши коней доглядачам, пішли до озерця, щоб змити бруд і освіжитися. Швидко повернулися назад, де вже зібралися всі, окрім Макара та Кузьми, яким на нічну заміну послали інших козаків.

Вечеряли в сутінках, і коли вже ця необхідна справа наближалася до кінця, Петро поглянув на Санька і Андрія, запитав:

– То скажіть, хлопці, що це було, коли вас поляки захопили? Ви що, в полон хотіли до ляхів?

Санько, дожовуючи заgreбу, голосно, щоб чули всі, відповів:

– Та то в нас, пане десятнику, така була козацька хитрість... Ми начебто парламентарями були. Запропонували полякам здатися без бою полковникам Ганжі та Кривоносу, а ляхи хотіли нас відвести до міста на перемови...

– От якби ви залишилися без зброї, то були б у нас «парламентарями» біля ганебного стовпа, а так, можливо, ви вірно й зробили, – закінчив розмову Петро, і всі, почувши про щасливий кінець цієї пригоди, радісно посміхалися.

Вранці повстанці та козаки вже робили спроби підійти та приступом заволодіти Шаргородом. Але місто з фортецею та високим, до дев'яти сажнів, земляним валом було міцним горішком. Десятку Петра Гусака ніхто не спонукав до приступу, та і його самого не було видно. З'явився пан десятник тільки під вечір, став розповідати про задум їхніх дій:

– Завтра повстанці ще постріляють, а ми будемо видивлятися, де у поляків стоять гармати, головні сили. От як ви, хлопці, добре роздивитеся місто та замок, то ми підемо туди вночі та наробимо ляхам лиха: через два-три дні місто буде наше.

Наступного дня десятка лазутчиків на чолі з Петром Гусаком увесь час до полудня перебувала побіля міста. «Гарне воно, і якби не війна, – міркував Андрій, – то тут можна було б жити...»

Шаргород стояв на березі річки Мурашки, яка своїми берегами прикрашала вид на фортецю, будинки, церкви. Петро розповідав, що тут є великий католицький костел, і вказував хлопцям на його грандіозні вежі, що їх було видно далеко за межами міста. Також тут була і церква євреїв – синагога. І хоча під стіни міста нерідко навідувалися татари, воно весь час відроджувалось.

– Хлопці, нам треба визволити це місто, та щоб поменше його зруйнувати, і щоб люду менше полягло, – закінчив Петро і

додав: – А тут багато живе християн, які допомагатимуть нам зсередини.

Визнавши підступи, а також помилювавшись цим містом, від'їхали подальше на захід і побіля річки Гнилої зробили перепочинок. Під вечір знову об'їхали околиці Шаргорода, побіля якого вже майже не було чути пострілів, а тоді відправилися через брід до свого табору.

Підлужний прокинувся дуже рано, вибрався з-під воза, під яким хлопці спали на сіні. У них був день відпочинку, і Андрій лежав та милувався навколишнім світом, для якого ця війна була зайвою. Звиклі до людської присутності птахи, заводили свої співи, наче хизувалися своїм умінням. По небу пролітали граційні лебеді, і він чув, як від їхніх крил з якимось шелестким тріском розсікалося повітря, і цей шелест був таким вабливим, що Андрієві самому закортіло отак легко та граційно майнути над землею і здивувати своєю красою людей.

А на землі допитливі бабаки визирали зі своїх нір на великих земляних горбиках, які створили, мабуть, ще їхні предки. Великий бабак виліз зі своєї домівки і незадоволено дивився на людей, які посміли оселитися на його угіддях, а потім, посвистуючи, раз по раз ховався до своєї нори, так і не наважившись запросити свою родину прогулятися навколо. «Всім ми тут заважаємо. Вдерлися до малих істот, які жили своїм життям, і господарюємо на їхніх землях», – міркував Андрій і згадував свою недобудовану хату. Чи створять вони з Даринкою родинне гніздо?

Поринув у спогади про рідну Михайлівку, про свою річечку, як казав батько, хоч і мала, та Багатою зветься, тому й люди багаті побіля неї живуть. Дивився, як до озерця потяглись обозні з сітями. Видно, риби самим закортіло, а може, сніданок буде з рибкою. Андрій зрозумів, що з новим днем всі живі істоти прагнуть одного: наситити себе, знайти їжу та прожити на цьому світі ще один день, продовжити життя... «Як Бог так створив світ, що в ньому багато живих створінь, і всі живуть, поїдаючи одне одного, та ніхто вмирати не хоче, побачивши красу великого творіння Господнього? От зараз почнеться день, і підуть люди вбивати... І я піду. Боже, пробач мене, грішного, і проясни: чи

твоїм промислом я піду вбивати і чи твоїм можуть вбити мене, твоє творіння, яке прагне до життя та любові до світу, створеного тобою?» – роїлись думки в голові Андрія, і, щоб викинути їх з голови, повернувся обличчям до сходу та подумки прочитав вранішню молитву...

Поступово всі прокидалися, а коли піднялися двоє його друзів, вони разом почимчикували до води, де вже метушились рибалки та купальники з голими сідницями. Андрій зайшов у воду та згадав про Івана, який також любив вранішню купіль: «Чи видужав уже? Добре було з ним, не вистачає його... З ним і домівка здавалася ближчою». Коли вийшли з води і, одягнувшись, попрямували до свого воза, Андрій нагадав хлопцям про Івана, і всі згадали його добрими словами як вірного товариша та незламного козака.

Після сніданку в таборі повстанців та козаків закипіла робота: з усього, що потрапляло під руки, майстрували засоби приступу. Було чути перестук ковалів, які немовби змагалися поміж собою, куючи штурмові кішки та цвяхи для виготовлення сотень драбин. Плели якісь корзини, готували довгі палі з металевими шпичаками та гаком на кінці. Багато людей приміряли здобуті кольчуги, польські шоломи, а ще – плели з лози спеціальні корзини та з любов'ю приміряли їх на свої буйні голови. Теслі майстрували дещо значніше: і вже одна вражаючих розмірів гарба була перероблена на здоровенний дерев'яний щит на колесах.

– Цього ранку братимемо приступом замок!.. Ти бачив, Андрію, що роблять?! – задоволено вигукував Павло Година, а в самого на обличчі була ледь помітна тінь тривоги.

Підійшли до одного гурту, і Підлужний в одному дерев'яному виробі признав великий лук. Посміхаючись, спитав у майстрів:

– А це що, хлопці, готуєте гарпун, щоб на змія триголового запустити?

Теслі весело подивилися на Андрія, і хтось із них жартома кинув:

– Та ні, козаче, це пану Вишневецькому будемо палю в дупу вставляти!..

Наближався вечір, і хлопці вже вкотре обмірковували з Петром свої дії щодо таємного проникнення у фортецю. Раз у раз Петро малював на піску свої задумки, а хтось із козаків заперечував, мовляв, так не вийде, і все починалося спочатку, а особливо вміли вставити «шпильку» в Петрів план Макар та Кузьма, які, за їхніми словами, вже добрий десяток фортець брали, і навіть одну в Трабзоні.

Нарешті, під вечір всі питання узгодили, але на душі в Андрія Підлужного було неспокійно, та, мабуть, й інші також хвилювалися перед майбутнім приступом.

Перед заходом сонця всі були вже наготові. Швидко осіддали коней та пустилися в обхід замку, який братимуть приступом від річки Гнилої. На цей раз разом з ними було десятка зо два простих козаків, які охоронятимуть лазутчиків, якщо щось повернеться не в той бік... Прилаштувались на ночівлю в п'ятистах сажнях від мурів замку, і Петро наказав усім спати, а варту нестимуть приставлені козаки.

Серед ночі всі дружно прокинулися від дотиків вартових і поспішили ланцюгом до замку, що височів зовсім поряд. Рів перед цією спорудою був незахищеним, але Петро Гусак послав вперед одного з приставлених козаків, для впевненості, і той, повернувшись, підтвердив, що за ровом немає нікого. Цього разу, розтягнувшись вздовж муру, козаки довго вдивлялися в його вежі, намагаючись помітити бодай найменший рух вартових на стінах. Петро дав знак, і козаки наблизилися до стін для закидання «кішок» з мотузками, а знизу лишили тільки Голоту та Підлужного, що готові були своїми стрілами вразити тих, хто спробує перешкодити дев'ятьом козакам дертися по стінах. Андрій сидів на деякій відстані від Санька і міцно стискав правицею тятиву. За якусь мить побачив, як на стіни полетіли гаки з мотузками, проте деякі з них попадали на землю, не зачепившись за стіну.

У стані ворога поки що все було тихо, і от знову три гаки полетіли на стіну і зачепилися за якісь виступи. По мотузках уже дерлися хлопці з їхньої десятки, і Підлужний не зводив очей зі стіни, де кожної миті могли з'явитися вартіві. Через якусь хвилину до Андрія донеслися звуки людських голосів, і він

побачив, що перед самим гребенем стіни застигли в очікуванні його товариші.

Лазутчики могли вже бути на стінах замку, але майнуло світло від смолоскипа, і двоє вартових наблизилися до карниза і стали оглядати зовнішні стіни фортеці. У Андрія щось аж засмоктало під серцем від напруги, і він, прицілившись у ближчого від себе, вже не випускав його з очей, а почувши умовний звук від Санька, випустив стрілу, коли дозорець уважно оглядав те місце, де на мотузках, притиснувшись до стіни, застигли його товариші. Так і не встигши випрямитись, польський вартовий завалився головою вниз, прохрипівши щось перед смертю, а за ним навздогін уже летів його товариш, немовби доганяв смолоскип, який випустив зі своєї руки. Підлужний виразно побачив, як смолоскип висвітив на мить темні обриси козаків, що прилипли до стіни в очікуванні подальших подій. Та за якусь мить козацькі постаті вже мелькали нагорі. Андрій подався вперед, до мотузок, що звисали зі стін.

Нагорі було тихо. Андрій краєм ока побачив смолоскип, що догорав у траві, і став швидко видиратися на стіну замку. Поряд дерся Голота. Вони одночасно виглянули з-за гребеня і побачили, що в першого гурту все склалося добре. Швидко перестрибнули через карниз і вже були біля своїх. Петро зібрав усіх до гурту і, поділивши по двоє, дав наказ тихо прибирати вартових, поки ще владарює темрява.

Андрій із Саньком поскидали з себе луки і швидко подалися за товаришами – шукати «здобичі» для своїх ножів. Не полюбляв цю справу з ножем Підлужний, а Санько, який знав про це, посварився на нього кулаком. Вони тихо рушили в глиб фортеці. Попереду, ледь перебираючи ногами, йшов Голота. Раптом він підняв руку, і Андрій зупинився, затамувавши подих, намагаючись рухів'я ножа. За якусь мить до Андрія долинув ледве чутний зойк. З темряви випірнув Санько і стиха прошепотів:

– Один дрімав неподалік, а далі я почув розмову людей, там їх щось багатенько... Вертайся до десятника і скажи, що ми вдох не впораємося...

Андрій обережно пробрався до місця їхнього підйому та стиха пугукнув по-совиному. Зараз же від стіни відділився

темний обрис Петра, і Підлужний пошепки доповів йому все, як є. Петро Гусак доручив Андрієві хутко повернути тих, хто ще не встиг далеко відійти, а сам наблизився до стіни, де звисали мотузки, і тричі пугукнув у темряву ночі. Звідти двічі обізвалися, і ось уже п'ятірка з допоміжних козаків дерлася по карнизу фортечної стіни.

Андрій швиденько наздогнав хлопців, які пробиралися у протилежний бік, і вони, один по одному, вже з'являлися побіля Петра.

– Добре, що швидко зібралися, козаки... Там, ліворуч, сторожа польська не спить, нас чекають... Давайте вдаримо по них, і ця стіна буде в наших руках. Скоро вже почнеться приступ, от і допоможемо нашим швидко вибратися на стіни! – зауважив Петро.

Усі все збагнули, проте дивилися на десятника з німим запитанням: «А чи впораємося?» Розтягнулися ланцюгом і швидко пішли у тому напрямку, де засів на чатах Санько Голота. Він здогадався, що крадуться свої, і, вийшовши з темряви, неголосно вимовив:

– Сидять вони, Петре, там, нас не ждуть... Може, вдаримо?

– Вдаримо, Санько! – підтвердив десятник, і вони з оголеними шаблями кинулись до ворожої сторожі.

Звичайно, ляхи не чекали таких «ранніх» гостей і за лічені хвилини на прохолодне каміння фортеці повалилися тіла захисників. Проте польська сторожа швидко оговталась та при своїй чималій чисельності стала відчайдушно відбиватися, а де їй наступати на своїх кривдників. Зав'язалася пекельна сутичка, і з обох сторін раз у раз чулися крики поранених.

Трійко друзів поки що переможно били ляхів. Побіля них на каменях лежали вже шестеро польських вояків. Підлужний вправно орудував шаблею і вже вів рахунок на трьох забитих ним, але здійнявся такий галас від цієї сутички, що його почули польські захисники фортеці, які дрімали, і на це місце бігло більше десятка жовнів.

– Хлопці, ланцюгом відступаємо, лінію тримайте... Скоро й наші прийдуть! – повторював Петро, а на нього натискали вже п'ятеро польських вояків.

Підлужний бився з двома жовнірами, а на декого вже насідали по три, а то й по чотири. Петро, вимахуючи шаблею, виглядав підмоги знизу або якогось захистку від ляхів, що насідали, але марно: вже падали свої, і козацька кров стала поливати каміння фортеці. Аж тут він почув вигук Андрія:

– Десятнику, біля мене сходи на вежу! Пробивайтесь всі сюди! Підходьте, я їх тримаю!

Козаки стали гуртуватися ближче до вежі, яку було добре видно у променях нового дня, а ляхи, побачивши, що їхні вороги збираються там, почали кричати, як різані:

– Не давайте!.. Давіть холопів до стіни! Січіть їх, не пускайте до вежі!

Але хлопці стали пліч-о-пліч, і полякам ніяк не вдавалося розбити їхній стрій. Гусак закричав щодуху:

– Дружно нападаємо, і – ланцюгом швидко до сходинок!

Хлопці стрімголов вдарили по перших рядах ворога, і поляки позадкували. З десяток вцілілих козаків швидко піднялися по сходинках до вежі. І вже тільки два жовніри могли одночасно битися з козаком.

– Тепер витримаємо, десятнику! Дамо перцю ляхам! – весело вигукувала козацька братія.

– Усім, хто не махає шаблями, відійти нагору і приготувати залп з мушкетів та пістолів! – наказав Петро і, першим вийнявши пістоль, всадив кулю у натовп ляхів, які насідали.

Інші козаки теж почали стріляти, тож поляки відкотилися від сходинок вежі, залишивши на каменях декількох забитих товаришів. Із тими ворогами, що боролися на шаблях, спритно справлялися Макар та Кузьма.

Тепер і з польської сторони стали лунати постріли, і двоє козаків звалилися від куль.

– На вежу, хутко!.. Нахилийтеся! Всі до вежі, бо переб'ють нас тут! – несамовито волав Петро Гусак.

Коли всі забрались до вежі, десятник, напружившись, ледве зачинив за собою важкі ковані двері.

– Скільки нас залишилося, Макаре? Порахуй, а всі нехай заряджають зброю! – і спитав, і наказав одночасно Петро.

– Дев'ятеро нас, пане десятнику. Ми ще – добра сила, Петре... У вежі вистоїмо! – вже спокійно доповів Макар.

– Гарні стрільці, займайте бійниці, а решта хай заряджає зброю! – крикнув веселим голосом Петро, і козаки, впевнившись у власних силах, стали готуватися до облоги.

Андрій зайняв бійницю поряд із Саньком, і вони приязно поглянули один до одного, а Голота не витримав, поплескав Андрія по плечу та заявив:

– Ти, Підлужний, тримайся біля мене. Нас тоді жоден лях не візьме!

Сонце вже от-от мало з'явитися з-за обрію, і тоді повстанці та козаки підуть на приступ фортеці. Хлопцям треба протриматись одну – дві години... Це всі відчували та сподівалися на допомогу.

Двері на вежу заклинили перекладиною, а в них були ще й отвори для ведення вогню, тому ляхи близько не підступалися. Деякий час перед вежею було тихо, а за стінами замку вже чулася гарматна пальба, постріли з мушкетів та войовничий клич повстанців.

Захисники вежі повеселішали, вже всі думали, що у них вийде відсидітися, поки їх визволять. Та перед вежею знову пролунали голоси, з'явилися жовніри з мушкетами та в'язанками хмизу, і град куль вдарив по вежі та дверях. Перші постріли нікого не зачепили, та якщо поляки продовжуватимуть так стріляти, то ніхто не зможе й голову висунути перед бійницею – для пострілу у відповідь.

– От бісові ляхи... Хочуть ще й присмалити, як курей! – лаялися козаки.

– Пане десятнику, невже встигнуть нас засмажити, поки підійде військо? – здивовано запитував Андрій.

Петро Гусак також був засмученим таким нежданим розвитком подій, проте став напучувати:

– Якщо кидатимуть палаючий хмиз, то ви, Санько і Андрій, цільтеся одночасно по palіях, а решта нехай б'є далі – по тих, хто стріляє... Не давайте їм прицілитися по бійницях! – Петро замовк, ніби щось вирішував, а потім додав: – Не здаватися ж, їм на радість... Краще вже вмерти.

– Оце такої... Ніхто не збирається вмирати! – знову встряв у розмову Голота, а тоді засміявся і вже випалив, аж закричав: – Пане десятнику, хлопці, давайте я знову стану парламентарем, як по дорозі сюди!..

– Ти що, з глузду з'їхав, Санько! – різко обірвав його Петро і потягнувся до мушкета.

– Та ви мене спочатку вислухайте! – не вгамовувався Санько.

– Та давай, Голота, чеши язиком, він у тебе довгий, – роздратовано промовив Макар і поглянув на козаків.

Нарешті Петро Гусак заспокоївся, а може, сприяли тому крики поляків, що жбурляли підпалені в'язки хмизу під вежу.

– Розповідай, як ти хочеш бути парламентарем... – видавив із себе Петро.

І Санько, поки всі були налаштовані його слухати, поспіхом став викладати свою задумку.

– Знову я знімаю сорочку... – промовив Голота, і всі дружно зареготали. – Не перебивайте мене, братці, я – парламентар! – у відповідь засміявся Санько і продовжував далі, вже спокійно і без пафосу: – Цю ж саму сорочку я закріплюю на вершині вежі. Якщо це білий прапор, то наші припинять стрілянину. Вірно?

Всі мовчали, а Петро таки кивнув головою.

Тепер Санько продовжував далі під постріли своїх товаришів, що відбивалися від ворогів:

– А поляки подумують, що вже треба здаватися, і також перестануть стріляти й кинуть зброю!

Петро дослухав Санька, трохи подумав, а потім махнув рукою:

– Лізь, Санько... Дідько його знає, може, так і станеться. Не горіти ж нам!

Після цих слів хлопці стали ще хутчіше стріляти по ворогах, а Санько, закинувши на піддахові балки мотузку, подерся нагору з палицею, на якій була прив'язана його сорочка. Андрій раз по раз отримував заряджену зброю і, вибравши слушну хвилю, цілився в поляків... Ядучий дим від вологого хмизу виїдав очі. Голота вже був під дахом вежі і намагався його пробити, щоб просунути назовні білий прапор.

– Не виходить, дебелий дах! – кричав Санько, стоячи на лагах основи даху.

– Паліть всі разом в одне місце! Треба пробити дірку для мого прапора! – просив згори Санько.

– Пальнуть, то ми пальнемо, от тільки б тобі зайву дірку в одному місці не зробити! – засміявся Павло Година і першим вистрілив туди, де показав Голота.

Утворилася невеличка дірка, і тоді всі, в кого в цей час були заряджені мушкети та пістолі, пальнули туди, тож і утворилася дірка розміром з добрий кулак.

– Добре, чорти, стріляєте в білий світ! – весело закричав Санько і додав: – Досить!.. Краще б ви в ляхах такі дірки робили, гульвіси!

Усі знову стали палити з бійниць, а Санько через деякий час спустився з-під даху і також почав стріляти.

Тим часом пальба з обох сторін поступово вщухала, і за мить Андрій, виглянувши в бійницю, не побачив перед вежею жодного з ворогів.

– Пане десятнику, – зауважив він, – вже нема в кого стріляти. Зникли ляхи!

– Виходимо звідси, поки не почаділи... Хутчіш! – наказав Петро, і хлопці зі зброєю напоготові стали перед дверима вежі, поки Макар їх відкривав.

Нарешті двері відчинились, і всі, мов корок з пляшки, висипали на сходинок.

– Куди вони поділися, дідько б їх забрав? Нема з ким воювати, – пробував жартувати Санько, але всі були зачумлені димом та напружені від невідомості, тож мовчки сходили донизу.

Де-не-де лунали постріли, а потім козаки почули переможні крики повстанців, які оволоділи фортецею. На майданчику перед вежею з'явилися збуджені козаки впереміж із повстанцями, зупинилися перед хлопцями Петра Гусака.

– А як ви раніше нас тут опинилися? Ми ж першими взяли фортецю?.. – вийшовши наперед, заявив повстанець із кошлатою рудою бородою і таким же волоссям.

Його відсторонив один з козаків, що також у перших рядах увірвався на майданчик.

– Так це ж наші хлопці, братчики!.. Та ви тут, мабуть, з ночі, бо ми чули, як вночі палили з пістолів, а ляхи снували туди-сюди, як блохи на розпеченій пательні! – радісно говорив козак, і вже всі радо обіймали лазутчиків, бо здогадалися, завдяки кому ляхи з таким поспіхом підняли прапор та почали здаватися.

– Це інша справа, а то ми... Кажете: перші, перші... Обіймайте і мене, бо вже тут і прикоптяться встиг! – задоволено вигукнув Санько.

Друзі першими стали обіймати його, примовляючи:

– Парламентар ти наш, Голото!.. З нас бочка меду!

Після бурхливих радощів козаків та повстанців, пов'язаних з перемогою над поляками, треба було робити й сумну справу. Петро Гусак знову зібрав усіх, хто був у вежі, і невесело промовив:

– Святкуватимемо перемогу тоді, як своїх відшукаємо і вчинимо все за християнським обрядом.

Усі дев'ятеро козаків знову стали ланцюгом, шукали своїх товаришів, з якими дерлися вночі на стіни і сподівалися на свою перемогу. Зібравши тіла загиблих хлопців зі свого загону, Петро наказав знайти віз і поховати відчайдухів на гарному місці, побіля річки Мурашки.

«Та й за тучами громовими сонечко не сходить,
За вражими ворогами мій милий не ходить.
Та ой ви, тучі громовії, розійдіться різно,
Та прийди, прийди, мій миленький, хоч не рано-пізно.
Та орав мій милий у ярині та й став у толоці,
Виплакала карі очі за чотири ночі.
Та й уже мені ті чотири та й за вісім стали,
Бодай мого миленького волики пристали.
Та нехай воли живі будуть, а щоб плуг поламався,
Щоб мій милий, чорнобривий додому пригнався...»

У багатьох загонах, козацьких та повстанських, наприкінці дня справляли тризни по своїх товаришах. Як не краялись козацькі серця, та знову життя брало гору, і вже під вечір у Шаргороді гуляли козаки та повстанці, ходили по місту, обнявшись, та виспівували веселих пісень. Святкування перемоги тривало до півночі, а козаки десятника Петра Гусака не чули

нічого – спали, залізши хто під віз, а хто в намет, відсипалися за минулу тяжку ніч.

ПОБАЧЕННЯ З ІВАНОМ

Уранці ще не встигло сонечко нагріти боки, а хлопці вже прихорошували себе: голилися, прали похідну одежину, готували зброю та чекали на подальші накази. Козацька доля не існує без продовження: після перемоги над поляками у Шаргороді військо було зібране на майдані побіля фортеці, і сам Іван Ганжа дякував кожному особисто за велику перемогу та оголосив, що військо йде визволяти від польських гарнізонів міста Лодижин та Бершадь. Для козаків це було доброю новиною, бо вони не звикли сидіти, склавши руки, їм потрібна була війна, і у відповідь на слова Ганжі понеслися вигуки підтримки: «За Хмельницького! Слава Ганжі! Йдемо з тобою, полковнику, поб'ємо ляхів!» Після цього всі стали готуватися до походу, і десятці випало йти із загонами на Лодижин, а частина війська мала зайняти Бершадь.

Знову прибули нові відібрані козаки, і до Підлужного дійшли чутки, що сюди після поранення під Корсунем приїхав Іван. Андрій негайно знайшов Павла та Санька і, сяючи від щастя, повідомив їм новину. Хлопці вирішили, що Івана слід шукати сьогодні, бо під час походу це робити складно.

Підлужний підійшов до Петра Гусака і розповів про свого друга Івана як про вправного козака, попросив взяти його в десятку, коли об'явиться. Петро дав згоду, бо вже впевнився в Андрієвій надійності, знав, що він когось поганого не приведе із собою.

Стали обходити козацький стан та розпитувати про Івана Ярового з Самарського куреня, і невдовзі хтось із козаків показав на сусідній намет – саме там були хлопці з Самарщини. Андрій відкинув полу намету і прямісінько перед собою побачив живого та здорового Івана, який відпочивав на сіні, не маючи й гадки, що його тут шукають друзі.

– Козак Яровий, підіймайся йти в дозор на цілу ніч! – випалив Андрій на радощах, і Іван поспішно скочив на ноги, та,

все зрозумівши, розплився в посмішці, розкинув руки, щоб обняти Андрія.

– Вітаю тебе, друже! – промовив Іван на одному подиху і стиснув Підлужного в обіймах.

Біля намету вже стояли Санько з Павлом, чекали своєї черги, щоб привітатися з Іваном.

– Що, Яровий, думав уже не побачити нас на цьому світі! А ми – тут! – радісно вигукнув Санько і загірб Івана до себе.

– Та ти так не дави мене! – благав Яровий. – У мене ще не все загоїлось... А то знову доведеться лікуватися.

Павло стриманіше обійняв Івана та промовив:

– А мене пам'ятаєш, Іване? Побіля Корсуня у ліску я тобі мушкети заряджав...

– Та чому ж не пам'ятаю, Павле? Мене ж не по голові вдарили... – посміхнувся Іван.

А Павло тоді сказав:

– Я твого мушкета при собі ношу. Завтра отримаєш. Як новенький, доглянутий...

Загальна радість перейшла на інших, і біля них уже стояло чимало козаків. Сипали дотепами, розповідали, як лікувався Яровий. Втішившись зустріччю, хлопці відійшли убік та розповіли Іванові про їхню незвичайну повинність у козацькому війську. Іван вислухав Підлужного і особливо розхвилювався, коли йому розповіли про взяття Шаргородського замку.

– Андрію, я відчував, що тобі було важко. А мене ледве взяли знову до війська, бо ж рани ще не повністю зажили. Я знав, що потрібен тут, що будемо разом...

Андрій знову обійняв Ярового, промовив:

– Іване, ти залишишся поки що у Самарському курені, бо ми буваємо в таких бувальцях, що і чотирьох рук не вистачило б.

– Таки клятві ці ляхи... Добре б'ються, не хочуть нам віддавати нашу землю, – підтвердив Санько.

Павлові також хотілося, щоб Іван був з ними, і він додав:

– Ми, Іване, поговоримо з десятником, щоб через тиждень-другий забрав тебе.

Раніше, як стали розшукувати Івана, домовились йти у місто. Санько першим почав розмову, бо в нього аж язик чесався, щоб розповісти про зустріч з дівчатами побіля річки Мурафи.

– Іване, ми з такими красунями домовились зустрітись у місті, що ти як їх побачиш – відразу всі рани загояться. А імена у них, як у цариць: Ярина та Софія, – жваво говорив Голота, і розмова вже тільки й точилась, що про їхню зустріч з дівчатами.

– Підемо, підемо... Я згоден, щоб дівчата вибрали будь-кого їм, – промовив Іван.

– Згода, хлопці?! – підтримав його Павло, який аж заговорювався, хвилюючись від усвідомлення недалекої зустрічі з дівчатами.

Коли все було домовлено, хлопці стали збиратися до свого загону і з гарним настроєм прощалися з Іваном.

ДІВЧАТА

Наступного ранку Санько з Павлом підійшли до Петра Гусака і попросили дати їм дозвіл побути день у місті. Петро розпитав хлопців про їхнього товариша та, призначивши старшим Підлужного, дозволив гуляти по Шаргороду цілий день. Наостанок застеріг:

– Дивіться, не встрявайте в суперечки, бо там сьогодні будуть дуків потрошити, а можливо, і євреям дістанеться!

Через півгодини хлопці, причепурившись, зайшли за Іваном і почимчикували по дорозі до міста, яку вже натоптали за ці дні сотні козацьких ніг.

У Шаргороді було неспокійно. Якихось людей повстанці виганяли з домівок. Усезнаючи Санько пояснив:

– Шукають євреїв та дуків. Одних у нашу віру навертатимуть, а інших примусять поділитися своєю мошною. Всім дістанеться...

Загальний гамір на вулицях ледве не зіпсував хлопцям святковий настрій, проте ближче до церкви було спокійніше, і вони шанобливо зайшли до храму, де саме правилась утренья. На вулиці побіля притвору в церкву залишився Павло. Обійшовши

навколо церкви і не зустрівши знайомих красунь, він зайшов усередину, перехрестився і став поряд зі своїми друзями.

Андрій Підлужний на якийсь час забув про всі козацькі пригоди за останні дні, з радістю клав хреста на груди і вклонявся до церковного олтаря. Молився за залишену сім'ю, за убієнних товаришів та за своє благополуччя. Побачивши, як благоговійно Андрій слухає церковний спів і молиться, хлопці один за одним вийшли з церкви та посідали недалеко на дерев'яні колоди. Через деякий час пролунали відправні дзвони, і різношерстий люд став виходити з церкви та розходитися по домівках. І тут серед тих, хто виходив з храму, Павло побачив дівчат, заради яких вони й навідалися до церкви. Дружненько, взявшись за руки, йшли дві дружки, гарні, немов квіточки.

У Яринки була довга чорна коса, яка звисала до гнучкого тонкого стану та була заплетена яскравою червоною стрічкою. Під час ходи кінчик цього чорного чарівного волосся вигравав на дівочому стані та манив своїми чарами парубоцький погляд. На плечах Яринки лежав білий літник з тонкого полотна та високою горловиною, обрамленою вишивкою, рукава були широкими і також майстерно вишитими, а поли літника закінчувалися побіля стегон та підкреслювали чарівний перехід від спини до стану.

Санько не зводив очей з Софійки, що була русокою. З-під хустини виглядало волосся, в якому на скронях були завиті маленькі квіточки. Дві коси, що спадали донизу тугими, переплетеними зі стрічками змійками, лежали на дівочих грудях, які звабливо піднімали білосніжну сорочку. Тонкий дівочий стан облягала сукня малинового кольору, яка прикривала коліна і була облямована знизу золотою хвилеподібною парчею. Ніжки ступали у легких черевичках також малинового кольору, прикрашених рядками швів та золотими крапками.

Хлопці провели поглядом дівчат, а коли підійшов Підлужний, ладні були бігти за красунями, мов дикі жеребці. Але подивилися на замисленого Андрія і трішки охололи.

– Тут, хлопці, чимало всякого люду, і не варто ганьбити дівчат перед тутешніми. Ходімо помалу за ними, а там – побачимо, – вгамував товаришів Підлужний.

Іван з Андрієм ішли позаду, зі сміхом дивлячись, як Павло та Санько весь час намагалися випередити один одного.

– Так бояться спізнитися, що хоч би не перечепилися, – промовив, засміявшись, Іван і поглянув на товариша, що сумовито йшов поряд.

Люди потроху розсіялися по домівках, і четверо хлопців, ідучи за дівчатами, опинилися на околиці містечка побіля річки Гнилої. Тут дівчата озирнулися, і Яринка допитливо спитала:

– І чи довго, козаки, ви йтимете за нами? Не дасте і краєвидами помилуватися...

Тут уже не витримав Санько і, наблизившись до дівчат, заявив:

– А ви що, нас не впізнали? Та ми ті козаки, що біля Мурафи вам руки розв'язували. Ми ж домовлялися з вами...

– Так ви вже руки нам розв'язали. Бачите, ми не зв'язані... Ідіть собі, ми вдячні вам ще раз... – додала Софійка, і обидві весело засміялися.

– Ходімо, хлопці, до табору... Бачу, ви дуже поспішали повеселитися, та повеселимося в себе, – сердито вимовив Підлужний і, глянувши на Івана, повернув у бік міста.

Санько з Павлом стояли поміж дівчатами та хлопцями і не знали, куди їм прихилитися. Після декількох хвилин мовчання Павло не витримав, зауважив, звертаючись до дівчат:

– Ну й «добре» ж ви розмовляєте з визволителями. А ми заради вас і ляхів з міста вигнали, і ледве не згоріли у вашому замку...

Дівчата дивилися на хлопців та ніяковіло посміхалися. Нарешті Яринка промовила:

– Ми вас чекали... Але вас так багато, а нас же двоє...

Після цих слів Андрій повернув голову до Івана і, підморгнувши йому, промовив:

– А ми не до вас, дівчата, прийшли. Ми от друзів своїх вартуємо!

Всім стало весело, і гучний парубоцький сміх злився із дзвінким сміхом двох красунь, розвіявши якусь невидиму перешкоду поміж молодими залицяльниками та друзками. Сміючись, хлопці наблизились до дівчат, і тепер Санько Голота

вже відчув себе володарем становища і став називати імена хлопців:

– Ось цей – Павло, а це Андрій та Іван, а я – Санько. Іван вчора прибув до нас після поранення під Корсунем. Ми всі там билися з ляхами...

Потроху розмова перейшла у спокійне річище. Говорили про життя при поляках, і хлопцям дивно було чути, що дівчата не дуже й жалілися на стару, ще вчорашню владу.

– Тепер тут володарюватимуть самі українці, для того гетьман Хмельницький і привів нас сюди. Правда, хлопці? – повідомив Санько.

Розмови про всіляких володарів стали набридати, і козаки почали страхати дівчат різними небилицями та оповідями про пригоди зі свого козацького життя. Андрій побачив, що у його друзів з дівчатами складаються теплі стосунки, і, підштовхнувши Ярового в бік, дав знати, що слід збиратися у свій табір:

– Добре з вами повеселилися, але нам з Іваном у нічну варту йти... Ми до табору! – промовив Підлужний, підморгнувши Саньку з Павлом.

СОЛОДКІ ЯБЛУКА

Двоє друзів повернулись у табір. Підлужний швидко розшукав Петра Гусака, познайомив його зі своїм товаришем. Іван коротко розповів про себе, про службу, поранення і одужання...

– Приходь до нас, як підлікуєшся... Бачу, що ти хлопець бойовий, буде тобі і з нами чимало козацьких справ, – промовив Гусак, задоволено поплескуючи Івана по плечах, потім звернувся до Підлужного: – А зараз, Андрію, для гарного відпочинку нам запропонували розселитися в місті, у тутешніх людей, днів на три. Незабаром буде в нас важка та далека дорога, – повідомив новину і додав: – Можеш зараз йти з усіма, а коли твої друзі повернуться, скажемо, де тебе знайти.

Підлужний швидко зібрав пожитки, та перед тим, як попрямувати до міста, пішов з Іваном оглянути коней – Орлика та Гнідка.

Андрія вже чекали товариші, і обозний Панас повів козаків – розселяти по домівках у місті. Підійшли до невеличкої хатинки з перекошеним тином. Панас кинув погляд на хлопців і зауважив:

– Тут небагато місця, піде одна людина на постій. Давай ти, Андрію... А поряд будуть твої друзі, у хаті напроти... Згода?

– Та нехай вже так, дядьку Панасе. Коли всі поряд, то буде добре! – відповів Підлужний і, відхиливши тин, зайшов у дворище.

Підійшов до дверей, постукав у них кулаком та став прислухатися, чи не обізветься хтось... Почувши позаду себе тихий жіночий голос, він оглянувся і побачив неподалік від себе жінку з дівчинкою, що тулилася побіля її ніг.

– Чи не на постій до нас із Соломійкою? – з цікавістю запитала жінка і відчинила двері ключницею.

– Так! – сказав Андрій і став чекати запрошення увійти.

Жінка посміхнулася, гостинно промовила:

– Проходьте до хати... Мені веліли приготувати для одного вояка охайне ліжко, тож влаштовуйтесь.

У невеличкій кімнаті стояло біля вікна збите з дерева ліжко, вкрите цвітастим ліжником.

– Тут спатимете, а сніданок я подам вранці у саду, біля літньої печі. Там буде зручно і затишно, – повідомила господиня.

– Мене звати Андрієм, – хлопець протягнув руку малій дівчинці, а та заховалася за спину матері.

І тоді жінка протягнула руку, коротко вимовила своє ім'я:

– Поліна. А доньку звати Соломійкою.

– От ми вже й знаємося один з одним, а тепер піду я... Можливо, друзів зустріну. Вони десь навпроти влаштовуються на нічліг, – ніяковіючи, вимовив Андрій і поспішив з дворища.

Неспішною ходою йшов у бік свого табору, сподіваючись зустріти друзів та провести до їхнього постою. Щось невловиме бентежило душу з самої першої хвилини зустрічі з господинею його тимчасового притулку. Так, не помічаючи часу, він пройшов майже версту, а потім, махнувши рукою, повернув назад.

Завернув у знайоме вже дворище. Побачивши у саду Поліну, підійшов і сказав, ніби виправдовуючись:

– Десь собі парубкують... Та не малі діти, знайдуть і без мене шлях.

Поліна приязно посміхнулася, промовила:

– А ти, Андрію, вчасно... Ми саме зібралися до вечері, вже й куліш дозрів.

Підлужний зрадів гарному настрою своєї співрозмовниці і запропонував:

– А у мене в припасах риба прив'ялена завелася. Зараз пригощу вас...

Заглянувши у свою похідну торбину, Андрій знайшов декілька солоних лящів, поспішив до столу:

– Ось і вони!

На столі вже стояв чималий черепок з гарячим кулешем. Маленька Соломійка посміхнулася до Андрія і простягнула ручку до козацького гостинця. Андрій подав рибину Соломійці і промовив:

– Велику рибку дамо Соломійці, матусі – меншу, а мені – оцю, безхвосту.

Соломійка у відповідь на Андрієві слова кивнула головою. Поліна, почистивши рибку своїй доньці, запросила Андрія поїсти, бо поки вона була зайнята, Андрій сидів, забувши, для чого тримає у руках ложку. Їли мовчки та старанно, обдмухуючи гарячий куліш, по черзі черпали з великого полумиска. Куліш швидко закінчився, і всі взялися до риби.

– Піду струшу яблук, – сказала Поліна і піднялась з пенька.

Андрій також підвівся і зголосився допомогти. Розлога деревина вже почала скидати зрілі плоди, тож їх не довелося струшувати. Підлужний, роздивляючись кожне яблуко, вихваляв плоди за розмір та дозрілу красу. Поліні подобалась цікавість Андрія до яблук з їхнього саду і те, з якою обережністю він складав плоди у її фартух. При кожному рухові Андрія у неї солодко тьохкало серце.

Від яблунки повернулись з повною пеленою дозрілих плодів. Поліна пригостила доньку, а решту висипала у дерев'яну довбанку, посміхнувшись, подала Андрієві велике червонобоке яблуко.

– Бери, Андрію, найбільше. Ти знайшов його у траві.

Андрій глянув на Поліну, і у блисківі її усміхнених синіх очей побачив якесь сподівання та неприховану жіночу тугу.

– Так уже й заробив найкраще... Я не садив, не доглядав, а маю таку щедрість від вас, – сказав весело Підлужний, прийнявши яблуко з рук Поліни.

Соломійка і Поліна засміялися:

– А поляків хто вигнав? – промовила господиня. – Заробив, правда ж, доню?

На це Соломійка тихо відповіла:

– Нехай і татар поб'є. Вони нашого татка вбили...

– Так, так, доню... Всіх козак поб'є. Ти їж яблучка... – сказала Поліна, і усмішка зникла з її обличчя.

– Давай, Соломійко, готуватися на нічліг... Козаки також хочуть спати. Правда, Андрію? – вже веселіше промовила Поліна і попрохала принести води з криниці.

Андрій, взявши коромисло, поспішно пішов через садок по воду. У нього всередині все горіло, та якісь незбагненні почуття наповнювали його тіло, і він був радий пройтися – подалі від жіночої принади. «Що це зі мною коїться? Негарно так. У мене ж Даринка і синочок... Лізе у голову непотріб. Зараз же – під холодну воду!» – заспокоював козак своє неслухняне тіло і збентежену душу.

Набравши з криниці води, він відчепив дерев'яне цеберко від «журавля» і, стоячи на траві босоніж, вилив прохолодну воду собі на голову. Вода була освіжаючою, начебто крижані шпичаки пронизали тім'я, що аж дух перехопило. «Отак тобі й треба, дурна моя голово, не думай про чуже!» – напучував себе Підлужний, струшуючи з голови воду. Віддихавшись від купелі, набрав повні цебра, легко підняв на плечі коромисло та весело пішов до двору, немовби очистивши себе від земних помислів.

У дворі вже був приготовлений дерев'яний жбан під воду, біля якого, тримаючи у руці ківш, Андрія чекала Поліна, щоб полити на його козацьку шию.

– Роздягайся, козаче... Поливатиму... Дорожній бруд змивати будемо! – голосно промовила Поліна, і Андрій слухняно зняв сорочку, відкинув її на траву.

Він нахилив голову, і Поліна залюбки стала лити воду – спершу на голову, а далі – на шию та спину. Їй захотілось доторкнутись до його пружної, міцної спини і, ллючи воду, вона легенько терла спину своїми натрудженими і не зовсім гладенькими долонями. Жінці хотілося, щоб вода у ковші не закінчувалася, щоб отак гладити його спину без зупину...

Дуже давно її руки не торкались чоловічого тіла, і коли вже води у ковші не стало, вона старанно протерла тіло, зганяючи краплинки води з Андрієвої спини. Він відчував жагучі дотики її ніжних рук, що пестили його спину, відчував, що знову в тілі зростає якась незбагненна сила і безмірна жіноча принадність глушить свідомість...

Андрій розігнув спину і, випроставшись, подивився на Поліну, яка не зводила з нього очей. В одній руці вона ще тримала ківш, а другою подавала чистий вишитий рушник. Андрій став витирати обличчя і плечі, потім повернув рушник Поліні, а вона ще раз дбайливо обтерла його спину від останніх крапельок води.

Сонце все ближче хилилося до обрію, і Підлужний зайшов у світлицю – влаштовуватися на нічліг. У хаті пахло любистком і материнкою, і від цих знайомих пахоців у нього защемило серце. З думками про домівку та сьогоднішня Андрій поринув у задуму і, коли вже засинав, примарилися ледь відчутні дотики Поліни до його спини.

Не встиг додивитися й перший сон, як щось загадково незбагненне змусило його вмиль прокинутися. Підлужний лежав без руху, прислухаючись до розмаїття нічних звуків. У повній темряві відчув побіля ліжка присутність живої істоти, але не міг нічого розгледіти. Тоді ледве чутно вимовив, немов не своїм голосом:

– Поліно!.. Полю, це ти?

У відповідь до його обличчя доторкнулася тепла жіноча долоня, і надалі Андрій не міг вимовити нічого, а лежав, зачарований цим дотиком, відчував, як його тіло огорнуло жагуче бажання відчутти поряд із собою цю жінку. Андрій ще не усвідомив усього, що діється, а руки мимоволі потяглися в

темряву і, натрапивши на гаряче жіноче тіло, відчули його трепет, а потім він почув ледве чутний жагучий голос:

– Я до тебе, Андрійку!..

Андрій піднявся з ліжка і, провівши руками по обличчю Поліни, наче у якомусь маренні, знайшов губами жіночі уста і обволік їх з усією ніжністю та жадовою. Її уста, повні принади та живлючого вогню, розкрилися і проникли в Андрія, пробиваючи в ньому всі перепони і наповнюючи його тіло чоловічою силою. Чи то душа його затремтіла, чи він увесь тремтів, але Поліна відірвалася від його губ і прошепотіла:

– Вгамуйся, не треба, Андрійку... Я трохи побуду біля тебе і піду...

Та чоловіча пристрась і наснага вже заволоділи Андрієм, і він впився в її уста і вже не хотів нічого ні бачити, ні чути, а тільки пестив Поліну, її найпотаємніші місця, пив солод її чарівних уст.

Голублячи божественне створіння в образі Поліни, він обіймав цілий світ, від самого його створіння, намагався злитися з ним і понестися на його хвилях, славлячи рід людський. Вбираючи в себе шалені прояви чоловічої жаги, Поліна підсвідомо підкорялася бажанню. Вона тихо опустила на ліжко, прилягла на спину, притягуючи до себе вистражданого душею і тілом чоловіка.

Андрій відчув повноту влади над цією чарівною жінкою і, якось трішки утихомирившись, почав пестити її перса, ледве торкаючись кінчиків грудей губами. Йому здавалося, що вони і самі, ставши тугими, принадно пестили його губи. Поліна, відірвавши чоловіка від своїх персів, прихилила його голову до свого тіла, і Андрій відчув, як її живіт здригався від його ніжних дотиків, немов злякався такого сміливого гостя. Його губи опустилися нижче, до тугого пагорбка із шовковистим волоссям, і він став цілувати, ніжно торкаючись до нього. Поліна легенько відсторонила Андрія від себе і, обійнявши, відчуваючи його всім тілом, відкрила свою жіночу таїну...

Повний місяць, що зійшов на небі, освітив у маленьке віконце пестоші двох зачарованих одне одним людей. Андрій у сріблястому небесному світлі глядів на чарівне створіння, що

хотіло ласки та його влади над ним, і тоді він несамовито та ненаситно злився з жінкою в єдиному раюванні. Тіло Поліни давно не відчувало повного володаря, і вона кожною клітинкою свого тіла сприйняла Андрієве кохання як щось неминуче та вічне, всією своєю сутністю злилась з цим чоловіком, котрий осяяв собою жорстокість довкілля.

Невимовне щастя буття охопило їх обох, і тільки місяць, який ніби ненароком заглянув у віконце, став свідком свята кохання. Вони не відчували плину часу, обом не хотілося бути порізно, і, граючись один з одним, знову та знову зливались в єдиній насолоді, віддячуючи ночі теплом палкого кохання. Вже і срібляний місяць відійшов від віконечка, далі мандруючи по небосхилу, крадькома заглядаючи на інші нічні події, а Андрій з Поліною все ще не могли насититися жагою кохання та святом спільної наснаги.

Коли в обителі їхніх пристрастей трохи посвітлішало від вранішньої зорі, їхні стомлені тіла пригорнулися одне до одного та й полинули у солодкий сон...

Уже не перші півні співали, коли прокинулася Поліна, яка спала, поклавши голову на груди Андрія. Вона обережно піднялась і, затримавшись, милувалася дужим чоловіком, який посміхався уві сні. Зловила себе на думці, що знову хоче прилягти на його груди та хоч на деякий час продовжити своє коротке жіноче раювання поряд з ним, який став таким рідним їй чоловіком.

Андрій прокинувся від легкого лоскотання на обличчі і, відкривши очі, побачив маленьку Соломійку, яка грайливо водила біля його носа пір'їнкою та пхикала від задоволення.

– От зараз упіймаю і заколю тебе, заколю... – грайливо вимовив Андрій і піднявся з ліжка.

Дівчинка хутко вибігла з хати, і він, швидко одягнувшись, вийшов на подвір'я, де вже панував пізній ранок. Побачив Поліну, яка вже закінчувала подавати до столу гарячий сніданок – з кашею та яєчнею на салі.

– Так оце, поки козаки сплять, ти вже й сніданок приготувала? От я лежень невдячний! – посміхнувся Андрій і, взявши коромисло та дерев'яні цебра, пішов до криниці.

Облив себе повним цебром холодної води, струшуючи залишки сну та дивовижу цієї ночі. Чи не примарилось йому це все?

Коли підійшов з водою до господині, вже все було готове до сніданку, і мала Соломійка сиділа з ложкою напоготові.

– Давайте вже поїмо, матусю. Хай і козак іде їсти з нами... – весело промовила Соломійка, і Андрій з Поліною присіли до столу.

Всі зголодніли, тож досить швидко впоралися з їжею. Мала зовсім посміливішала і залізла на коліна до Андрія, попросила покалихати її, як на конячці. Поліні сподобалось, що Соломійка не цурається їхнього гостя, і з вдячністю та любов'ю поглядала на забавки Андрія з дитиною. Незабаром почулися голоси хлопців з Гусакової десятки, і Андрій, крикнувши, щоб його почекали, став збиратися до козацького табору.

– Мені, Полінко, треба сходити в табір, дізнатися, як буде далі, а увечері знову прийду до вас, – поспішно мовив Андрій.

Він поцілував Поліну, а малу підняв на руках і підкинув декілька разів на її велику радість, та й вийшов на вулицю.

– Здорові були, хлопці! – весело привітався до своїх Андрій, і всі разом заспішили за місто, до табору.

Там кипіла робота по підготовці до подальшого походу, а коли він почнеться, ніхто не знав. Побіля їхнього куреня сиділи обозні і Павло з Саньком Голотою. Побачивши своїх, піднялися для привітання. Підлужний радо потиснув руки, запитав з посмішкою:

– Ви хоч ночували в таборі, залицяльники? А я вас не дочекався в місті.

– Та був гріх, пізенько прийшли, тож не стали вночі шукати, людей турбувати. Добре виспались і під возом, – весело відповів Павло.

Санько також розцвів у посмішці. Очі заблищали, і він ствердно кивнув головою.

– Ми, Андрію, такого дива, як оці дівчата з Шаргорода, не бачили і, мабуть, не побачимо, бо кращих немає по всьому світі, – додав Санько, а тоді, трохи замислившись, продовжив: – Хвала

Богу, що мене визволили від татар, зустріну своїх спасителів – в ноги упаду!

Андрій засміявся, радіючи успіхам козаків на парубоцькому терені, і всі пішли провідати своїх трьох друзів – коней. Після огляду коней почали готувати заряди, гострити шаблі, а після обіду випрали біля озерця одежину.

Ближче під вечір троє козаків нетерпляче поглядали на сонце, яке сьогодні начебто й не поспішало до обрію. І от, коли спека нарешті спала, доповіли пану десятнику про вечірню прогулянку до міста з ночівлею у Шаргороді. Андрій сказав, що проведе хлопців та облаштує їх на ночівлю поряд зі своїм постом, на що Петро дав згоду, махнувши рукою:

– Ідіть, козакуйте... Ваше діло молоде!

Знову трійця друзів вирушила до міста. Підлужний привів хлопців до місця їхнього постою, а сам, перетнувши вулицю, зайшов на подвір'я Поліни. Першою його зустріла Соломійка, яку Андрій пригостив загребом. Мала приязно посміхнулася і, подавши ручку, повела до матері, яка поралась у саду – збирала яблука та дульки для сушки на узвар.

Поліна радо привітала Андрія, в її очах світилися теплота і ніжність до свого гостя. До вечора ще був час, і Андрій спитав, де у них заступ та сокира. Скинувши сорочку, пішов лагодити перекошений тин, а Соломійка, радо стрибаючи, поспішила за ним. Поліна поглянула їм услід, і скупа сльоза скотилася по її щоці. Промайнула думка: «Хочеться татка дитині, а його немає на світі... Хто ж захистить сиротинку мою?..»

До вечора Андрій підправив огорожу, а потім вони удвох із Соломійкою, весело розмовляючи, підійшли до Поліни. Козак гордовито промовив:

– Йди, приймай нашу роботу! Ми із Соломійкою рівнесенький тин зробили!

Мала вертілася поміж Поліною і Андрієм, «щебетала» про те, як вона допомагала лагодити огорожу. Поліна поливала воду Андрієві на спину, а Соломійка, бавлячись, теж набирала у свої маленькі пригоршні воду і, сміючись, хлюпала на Андрія. Граючись з Соломійкою, не помітили, як стало сутеніти, і на небі з'явилася вечірня зоря, передвісниця ночі. Поліна розповіла

Соломійці вечірню казку, у якій добро бере гору над злом, та й стали готуватися до ночівлі.

Андрій пішов у світлицю, де було його ліжко. Знову відчув чарівні запахи материнки, васильків, а на долівці були простелені нові половики з різнокольоровими смужками. «Ой, Поліно, Полінко, що ж ти мене так зваблюєш? У мене вже зараз серце рветься...» – подумав, картаючи себе, Андрій, не знав, як йому далі бути... Десь же дружина, дитина...

«Ой, чого ти, дубе,
На яр похилився?
Ой, чого, козаче,
Не спиш, зажурився?»
«Гей, мене чарують
Зорі серед ночі,
Не дають заснути
Серцю карі очі.
Гей, лети, мій коню,
Степом і ярами,
Розбий мою тугу
В бою з ворогами».

Поліна раптово і нечутно з'явилася перед Андрієвим ліжком, присіла на краєчку і, нахилившись, ніжно поцілувала його в губи. Андрій відповів на поцілунок і пересунувся далі, даючи їй місце.

– Ти на мене не гнівайся, Андрію. Є у тебе на серці якийсь смуток, а я тут зі своєю любов'ю... – стала тихо говорити Поліна. – Ми живемо поміж вогнем і полум'ям. Чоловіків та парубків вбивають татари, поляки гноблять непомірною працею та поборами. Тільки, хто висуне голову, щоб правду мовити, – її відрубують. От ви прийшли визволяти, а люди кажуть, що й дехто з ваших чинить беззаконня. Під одну гребінку грабують і дуків, і євреїв, та й наших не минули. У місті вже й людей майже не стало, а життя має продовжуватись, Андрію. А хто його продовжить, окрім нас, жінок? Не знаю, як доля складеться, але я хочу від тебе дитину. Ти гарний, добрий, дужий... Буде в мене такий синочок. Захистить нас із Соломійкою, коли виросте...

Андрія від цих слів кидало то в жар, то в холод, і він нічого не міг сказати. Пильно подивився Поліні в очі і, нарешті, почав:

– Так, є у мене, Полю, дружина і дитина, а я не втримався, ти взяла гору... Ти гарна, і я тебе ніколи не забуду. І донька в тебе, мов янгол...

Поліну душили сльози, і вона, не втримавшись, нахилилася на груди Андрія і тоді вже дала волю сльозам, виплакуючи за всіх знедолених вдів та покинутих напризволяще в цьому світі сиріт. Андрій нічого не міг сказати, а тільки гладив шовковисте волосся та раз у раз цілував її мокре лице.

Нарешті Поліна заспокоїлась і сама стала цілувати Андрія та пестити його обличчя, плечі, груди, ніжно цілувати його гарячі губи. Вони обоє, забувши про недавній смуток, цілували одне одного, і знову нестримна хвиля пристрасті захопила їх обох у свою круговерть. Андрій, втративши самовладання, підхопив на руки Поліну, і вони ще з більшою жагою поринули у світ безмірного щастя та таїнства кохання...

Ранок застав їх у обіймах. І тисячу років тому їхні пращури після любовних втіх спали так само, немов діти. Світ продовжував свій плин далі. Вже треті півні співали на подвір'ї – треба було вставати. Першою знову піднялась Поліна, тихенько звільнившись від руки Андрія, що обвила уві сні її гнучкий стан. Щось засмутило чутливу душу жінки, і вона вже відчувала, що цей день принесе їй прощання з нежданим, але таким бажаним гостем, який з'явився у неї в житті.

Поліна швидко вмилася. Прихорошивши обличчя, стала готувати сніданок. До неї підійшла заспана Соломійка і попросила матір, щоб та дозволила розбудити Андрія.

– Добре, доню, розбудиш, тільки спочатку вмийся, причешися... Підемо разом його піднімати, – весело промовила Поліна.

Коли Поліна тихенько зайшла в світлицю, Андрій почув і, затаївшись, чекав, поки наблизиться Соломійка. Мала навшпиньках підійшла до ліжка і тільки хотіла полоскотати Андрія, як той ухопив її за ручку:

– Ага, попалася, лисичка-лоскотушка! От я тебе і з'ім!..

Соломійка верещала в руках Андрія, а потім притулилася до його щокі і запитала:

– А ти будеш моїм татком? Ми з матусею тебе полюбили. Залишайся у нас назавсім...

Андрієві щось шпигнуло під серцем, і він задумливо вимовив:

– Соломійко, я буду завжди вас захищати...

Дівчинка зраділа таким словам і стала стягувати його з ліжка:

– Пішли тепер їсти. Матуся вже пішла та чомусь заплакала...

Вони вийшли удвох на подвір'я, і Соломійка побігла шукати черпака, щоб допомогти гостеві вмитися, а потім, відкинувши черпак на траву, радо брала пригоршнями воду, поливала Андрія і заливчасто сміялася.

Після сніданку він став збиратися до табору, а Поліна з дочкою зі смутком мовчки поглядали на оте збирання.

– Так, дівчата мої, я зараз зайду у двір напроти, за нашими козаками, а увечері – знову завітаю до вас... Згода? – заявив Андрій і пішов викликати на вулицю своїх друзів.

З двору вийшла старенька бабця і сказала, що хлопці ще сплять на сіннику – пізно вночі прийшли.

– Добре, бабуню, то будить їх. Нехай зайдуть за мною, я чекатиму їх у Поліні, – промовив Підлужний і зраділо повернувся до двох любих йому дівчат, що допитливо визирали з-за тину на вулицю.

– Поки хлопці очуняють, ми з вами працюватимемо далі. Сьогодні ми з Соломійкою будемо майструвати двері до курника, а то лисичка курей покраде, – говорив Андрій, йдучи до дворища.

Знайшлися жердини та цвяхи, і він швидко збив двері, поробив до них дерев'яні засуви. Через деякий час погукали Поліну, і вона із задоволенням поцілувала обох «майстрів», промовивши:

– Тепер узимку лисичка не зайде сюди. Дякую, Андрійку, ти гарний майстер.

– Гарний, гарний Андрійко. От якби він був нашим татком... Правда, матусю! – стрибала від радощів Соломійка.

– Правда, донечко. От Андрійко поб'є ляхків та татар і буде нашим татком... – якось сумовито вимовила Поліна і пішла у своїх справах.

Незабаром у двір зайшли Санько Голота з Павлом Годиною. Підлужний, покликавши Поліну, поцілував її, обійняв Соломійку, і троє козаків вийшли з двору.

Прибули до табору і відразу побачили метушню, спричинену збиранням у дорогу. Вони не помилилися: підійшовши до свого куреня, дізналися, що завтра вранці мають вирушати в похід – штурмувати Бершадь та Лодижин. Хлопці й собі стали старанно готуватися до походу. Скупали коней у річці, перевірили зброю і підкови. Орлик, засумувавши за ці дні за Андрієм, тулився до нього щелепою та слухняно відгукувався на кожен оклик.

– Що, скучив за мною? Тепер довго будемо разом... Завтра в похід, – ніжно розмовляв з конем Підлужний.

До вечора все підготували, можна було хоч зараз вирушати в похід, і хлопці, змовившись, підійшли до десятника, щоб той відпустив їх на вечір у місто.

– Що, не накохалися? Добре, але до півночі щоб були тут! – поглянув на них суворо Петро.

Уже смеркало, і вся трійця дружненько попрямувала до міста, а назустріч йшли козаки впереміжку з повстанцями – хто юрбою, а кого проводжала дівчина чи молодиця. Дійшли до Поліниного двору, і Підлужний промовив до друзів:

– Збираємося тут, тільки-но місяць вигляне... Глядіть, не підведіть!

Павло з Саньком хутко розчинилися в темряві.

Андрій ступив на подвір'я і, не побачивши нікого, постукав тихо у двері. Там почулося легке шарудіння, і за якусь мить Поліна, відчинивши двері, припала до Андрієвих грудей.

– Любий, ти повернувся до нас... – ледве видихнула Поліна і стала цілувати його обличчя, руки, обпікала його губи жагучими поцілунками.

– Я не надовго, Полінко. Попрощатися... Завтра в похід... – ледве вимовив Андрій.

І тоді Поліна провела його до світлиці, з усією жагою кохання та близької розлуки притягнула до себе, опускаючись на ложе їхніх любовів. Невідворотність подій та розлуки знову розпалила в обох таку жагу кохання, що вони не відчували більше нічого, окрім щастя злиття їхніх сердець та тіл.

– Мій, мій... Не забуду тебе ніколи... – тільки й чув цей чаруючий шепіт Андрій.

Коли він побачив, що у віконце заглянув рожевий, з легкою щербинкою місяць, отямився, ще раз пристрасно поцілував Поліну і швидко схопився на ноги.

Став одягатися і відчув, як його вже захопила думка про завтрашній похід та обіцянка своєчасно повернутися до табору. Він попрямував до дверей, а позаду мовчки йшла Поліна. На порозі Андрій зупинився, ще раз поцілував уже такі рідні уста і попрямував до воріт. Позаду йшла Поліна і неголосно намовляла:

– Не думай про нас, Андрійку... Головне, щоб ти живим лишився, а ми якось проживемо...

Побіля тину виникли дві тіні його товаришів, і Андрій неспішно вийшов до друзів. Щільно притулив ворота і ніжним поглядом ще раз попрощався з Поліною...

ЗАДУМКА ПЕТРА ГУСАКА

По дорозі до табору всі мовчали, а прийшовши туди, завалилися спати, де хто знайшов собі притулок. Підлужного розбудив обозний, що вже підвів до воза коней:

– Вставай, козаче, – сказав дядько Панас. – Мабуть, пізно ліг учора? Та воно діло молоде... Гуляй, козаче, поки молодий...

Андрій виліз з-під воза і попрямував до озерця, де вже були Санько з Павлом. Вони старанно обмивали спини один одному.

– А давайте і мене швиденько покупайте! – замість привітання промовив Підлужний до хлопців, а ті, мов дурні, стали плескати на нього воду.

Скупавшись, пішли сідлати коней в дорогу. Коли все було готове до походу, навідалися до кухарів та поїли гарячої соломахи.

Військо пішло вперед, а десятка Гусака цього дня йшла позаду разом з приставленим до них ще десятком козаків. Вони вже проминули місто Шаргород, і чим далі Андрій від'їжджав, тим яскравіше поставали перед ним образи Поліни та її доньки Соломійки. Він не міг зрозуміти, чому так переймається за них, адже ще зовсім недавно і не відав про їхнє існування... Тоді знову згадував свою родину, Даринку, Миколку, і йому хотілося повернути все назад, щоб ніколи не знати про Поліну. А думки знову і знову повертали його до маленької хатинки, де лунали ніжний голос Поліни, веселий сміх Соломійки...

На ночівлю зупинилися під Шпиковим і до заходу сонця швидко укріпили табір. Після вечері десятник оголосив хлопцям, що вони нестимуть тільки денну варту, щоб зберігали сили до Лодижина, – у них буде особливе завдання від Івана Ганжі.

Наступного дня табір рухався, майже не зупиняючись, і на ночівлю стали вже у сутінках – на схід від Клебані. Вранці третього дня переходу Петро розпорядився перебиратися в голову валки і нести варту попереду війська ще з п'ятдесятьма вершниками, якими також керуватиме десятник Петро Гусак. Побачивши поряд із собою стільки вершників, Санько Голота не витримав, почав бубоніти:

– Вони що, нас охороняють? Ми самі хіба не впораємося? Скажи, Андрію...

Удосталь наслухавшись бурчання, Підлужний послав Санька туди, де Макар телят не пас.

Після такого швидкого маршу по обіді вони вже побачили Лодижин, що зручно розташувався побіля трьох річок і мав міцну фортецю. Підійшли до міста з південного боку. Петро, залишивши половину вершників у засідці, наказав наблизитися до міста, поділивши тих, хто лишився з ним, навпіл. Хлопці, що були поряд з десятником, неспішно виїхали на околицю Лодижина. Не було видно ані жителів, ані польських жовнірів, і Петро послав одного козака, передати, щоб підтягнулася решта вершників із засідки.

Стали заглиблюватись у містечко, йшли в напрямку фортеці. В одному місці з-під огорожі виглядало двоє хлопчаків, і Петро гукнув до них:

– Ану, вилазьте, молодці! Козаки до вас приїхали!

Хлопчаки, переминаючись з ноги на ногу, неохоче підійшли до вершників і стали їх розглядати з-під лоба:

– А де ж ваші пани польські? Вони що, повтікали? – запитав Петро.

Хлопці засміялися, а тоді той, що був вищий на зріст, махнув рукою у бік фортеці і весело промовив:

– Та ні, дядечку, вони вже три дні у фортеці сидять... Як почули, що ви сюди йдете, так і позалазили у фортецю.

Така відповідь усіх розвеселила, а далі Петро спитав:

– А багато тут польського війська, хлопці?

– Та ми їх не рахували, бо не вміємо... Отак, як біля церкви на Паску, – відповів знову хлопець і розсмішив усіх до сліз.

– А нас ви не боїтеся? – знову спитав Петро та обвів своїх козаків рукою.

– Та ні, ви ж від Хмеля, ви тільки ляхів б'єте, татар – і тих не чіпасте... – похмуріше промовив хлопець, і обидва товариша зібрались знову прошмигнути під огорожу.

– Та не тікайте... Принесіть нам водички попиту. А може, зі старших хто вийде? – вів далі Петро.

Хлопці хутко метнулись до журавля у глибині двору.

Винесли цеберко води з невеликим дерев'яним черпачком. Козаки по черзі стали черпати воду, швидко випили ціле цеберко.

– А чого старший ніхто не вийшов? – спитав Петро.

– Немає в нас батька, і в сусідніх хатинах дядьків немає. Кого ще раніше вбили татари, а деякі повтікали від ляхів, ніхто не знає куди... – невесело відповів один з хлопчаків і додав: – От якби ви ляхів вигнали, та ще й татар побили, ми б до вашого війська пішли.

– Оце так діло! Оце будуть добрячі вояки!.. Пропадуть і ляхи, і татари, – промовляли козаки та посміхалися, бачачи хлоп'яче завзяття.

– Ну, годі вже кепкувати, – заявив Петро, і козаки поїхали далі, у бік фортеці.

Не доїхали сажнів сто до фортеці та й зупинилися. На стінах не було видно нікого, і тоді Санько Голота зголосився наблизитися туди та роздивитися, що діється побіля воріт. Він

легенько підстобнув коня і попрямував до воріт. Уже лишалося зовсім трохи до них, як висунулись на стіні декілька рушниць та пальнули по Санькові. Кулі, мабуть, не зачепили його, бо козак ошаліло розвернувся на місці і рвонув назад, до свого гурту. А хлопцям Петро дав наказ від'їхати назад ще сажнів на п'ятдесят.

Від'їхавши на таку відстань, де кулі вже не могли його дістати, Санько на ходу припустив штани і, ставши на стремена, показав сідниці тим, хто стріляв. У відповідь пролунало ще декілька пострілів та почулася лайка. Санько підскочив на коні до гурту, весело промовив:

– Не вміють стріляти ляхи! Я їм такі сідниці вивалив, що не промажеш, а вони не влучили!

Усі сміялись з такої витівки, а Петро, піднявшись у сідлі, гнівно сказав:

– От якби попали! Для тебе було б краще у таборі отримати три палиці, щоб не був таким хвальковитим!

Тепер уже невесело стало Санькові, і він мовчки приєднався до козаків, які прямували від фортеці до табору.

Прибули на місце, і Петро Гусак виклав свою думку полковникові Ганжі. Звечора треба проникнути до фортеці, а приступ слід здійснити не вранці, як зазвичай, а посеред ночі.

Повечерявши, почали старанно готуватися до таємного проникнення у стан ворога. Задумка була дуже простою: на невеликий проміжок часу передовий загін козаків очолить десятка Петра Гусака, яка буде без шуму та гвалту прибирати польських дозорців та їхні засідки. Позаду вже йтимуть звичайні загони повстанців, які завойовуватимуть фортецю. Свою задумку Петро назвав «беремо з ходу», і всі козаки загорілися бажанням виконати це завдання.

Поки хлопці споряджалися, повз них у вечірніх сутінках потяглися колони з драбинами, невеликими загонами йшли повстанці та козаки, везли гармати. Та коли на возах, у які запрягли коней-вагозовів, хлопці побачили дві вежі, вони здивовано подивилися на Петра і, прицмокуючи язиками, вихваляли цю витівку.

– Так то ж для вас, хлопці, – сказав Петро і махнув рукою в їхній бік. – З вами буде й гарний сагайдакер з нових – Ярема його прізвище.

До хлопців підійшов молодик, привітався, як давній знайомий:

– Ярема – це я... Прийшов з Микільського куреня, а звать мене Віктором...

– А ми тебе зватимемо Яремою. Згода? – сказав Павло і потиснув йому руку.

– Та називайте, як захочете, тільки б ми влучно стріляли. Я в курені стріляв без похибок, – посміхнувся Ярема, і всі вдовольнилися його відповіддю.

Через якийсь час хлопці стали підходити до стін, слід за ними рухалися їздові, щоб вартувати коней. Дісталися до місця передачі коней, і Петро роздав усім дерев'яні світлячки, щоб козаки закріпили їх один одному на спини. Такі світлячки будуть в усіх, хто атакуватиме замок. Друзі із задоволенням стали чіпляти «гнилушки» до спин, і тепер було видно кожному, хто де стоїть.

– Ми ж лазутчики, пане десятнику, то давайте і на шапки почепимо. Коли будемо тихо крастися, то шапки розвернемо назад, а як уже бійка – то бачитимемо своїх... – запропонував мудрий Павло, і десятник з ним погодився.

Невдовзі почулося скрипіння возів з двома вежами, і Петро розпорядився, щоб останній проміжок відстані до фортеці хлопці підтягли ті вози руками. Коней розпрягли і тихо відвели геть. До одного воза підскочило більше десятка козаків, і він тихо покотився ближче до стіни, а потім те ж саме вчинили і з другим. На щастя, зі стіни не помітили цієї підготовки до приступу. Тепер четверо сагайдакерів вилізуть на ці вежі і при штурмі муру фортеці нищитимуть вартових стрілами, а як вже загони підуть на приступ, – стрілятимуть з мушкетів. Невдовзі нечисленний загін Петра, помахавши друзям на прощання, пішов уперед, і деякий час були помітні тільки вогники світлячків на спинах.

Четвірка стала забиратися на верхівку веж, обережно ступаючи на щаблі, а внизу залишилися прості козаки для заряджання мушкетів – на той випадок, коли в сагайдакерів

закінчаться стріли. До них прибіг вістовий, повідомив, що на стіну полізуть після трикратного покрику сови, і тоді хлопці не повинні схибити при появі польських вартових, поцілити в них стрілами.

Андрій стояв поряд з Павлом. Вони вдивлялись у ледь помітні обриси фортечної стіни, боячись прогавити якусь тінь на ній. Вони бачили, як, обминаючи їхні вози з вежами, пересувалися загони атакуючих з драбинами на спинах. Вони тихо розчинялися в темряві, і було видно на тлі фортечної стіни, як сотні тьмяних вогників обліпили внизу місце приступу.

Підлужний помітив, що по верху стіни рухалося декілька людських силуетів і, прицілившись, очікував. Почулося трикратне пугикання сови. Воно ще не розвіялося в темряві, а стріли друзів уже полетіли в польську нічну сторожу. Не почули криків поранених, і це було добрим знаком: стріли знайшли свою здобич.

На стіні вже виднілися тіні перших атакуючих, і друзі знали, що це хлопці з їхньої десятки. Далі уважно слідкували за верхньою лінією стіни. Ще не дісталися до карниза перші лазутчики, як Андрій знову побачив ліворуч від себе декілька силуетів жовнірів. Знову свиснули стріли, і до них донеслися зойки поранених або забитих вояків. Крики почули інші вартові, які знаходилися неподалік, і вже до поранених поспішало ще декілька постатей, проте хлопці одностайно перервали їхню ходу пущеними стрілами.

Нагорі вже замаячили силуети козаків, котрі першими видерлися на стіну, але в стані ворога ніякої тривоги ще не було. Помітили чимало атакуючих, що гуртувалися для подальших дій. Раптом з лівого боку пролунав постріл, і відкрилася перед очима чимала ватага жовнірів, які наближалися до невеликого гурту козаків, що знаходилися на стіні. Тут уже четвірка стрільців тільки й встигала пускати стріли по захисниках фортеці. Чулися крики, лайка, прокляття у бік козаків, які стояли, чекаючи наближення поляків, а ті падали, забиті стрілами, не встигнувши добігти до зухвалого гурту на стіні.

Нарешті залунали часті постріли. Було видно, що два темні гурти злилися, і до слуху хлопців донеслися дзенькання шабелі і крики козаків та поляків.

– Давайте бити лівіше, хлопці! Наших там немає! Б'ємо, поки стріли є! – закричав Підлужний.

З другої вежі почув голос Павла:

– Б'ємо, Андрію!

Стріли вже закінчувалися, тож Підлужний вирішив не стріляти з мушкетів, бо зараз важко було збагнути, де хто є, а коли вже не було стріл, він запропонував не полишати вежі. Невідомо, хто там перемагає...

На тлі стіни було видно, як дерлися на неї чорні тіні та зникали за карнизом. Хлопці сиділи на вежах з мушкетами наготові, але по різноголосцю викриків можна було зрозуміти: поки що переможених немає. Подалі від цього місця також бахкали постріли, чувся людський гвалт, а ще трохи далі навіть гахкали гаківниці – можливо, били по воротах фортеці.

«Добре... Нашим буде легше. Мабуть, і в іншому місці пішли», – міркував Підлужний, чуючи відголоски бою. А на стіні також усе чули, бо стали переможно кричати: «Круши їх! Бийте!», а іноді й таке: «Бийте їх скоріш, а то нам не дістанеться!» Було вже зрозуміло, що фортуна повернула у бік нападаючих, і все частіше лунали переможні вигуки козаків: «Отримав? Знайте наших! Так тобі і треба! Здавайтеся, ляхи!». Андрій погукав Павла і запропонував злазити з «дуба». Той засміявся і погодився.

До фортечної стіни продовжували прибувати гурти атакуючих, і хлопці вирішили не відходити від своїх веж, чекати розпорядження десятника. А в замку вже звідусіль чулися звияжні вигуки атакуючих. Постріли рушниць лунали все рідше, перестали бахкати й гаківниці.

Сонце вже добряче підсвітило небо, і було добре видно, як у фортеці мелькали тіні атакуючих, і от, нарешті, звідусіль стали долимати голоси сотень переможців: «Наша взяла! Хвала Ганжі! Наш Лоджин!», а подекуди лунав хвацький свист майстрів цієї справи.

Четверо козаків радісно плескали один одного по плечах і раділи цій перемозі, в якій бачили і свій внесок. Добре, що залишилися живими. Тепер вони, посміхаючись, пішли до своїх коней. А вже й оголосили про збір тих, хто лишився живим після штурму Лодижинської фортеці.

Вони першими підійшли до обозних і розібрали своїх коней. Оглянувши Орлика, Підлужний приліг поруч з возом, очікував, коли збереться решта товаришів. Ось уже прийшли Макар з Кузьмою, з прикрістю розповідали, що під час приступу козаки з десятки Петра десь розпорошилися, і про долю декого з них вони нічого не знають. Через якийсь час повернулися ще двоє козаків, і всі завалилися спати просто під возом. Хлопці були вкрай виснажені і нічого не знали про інших, навіть про Петра Гусака.

Всі лежали, дрімаючи, та чекали свого десятника, і коли був поклик сотників – іти ховати забитих, козаки залишилися на місці. Обозні принесли води, і хлопці стали вмиватися, змивати з одягу бруд та криваві плями. У Макара було декілька порізів, і його старанно підліковував Кузьма, прикладав траву на поранені місця. У решти були синці та незначні подряпини, і козаки допомагали один одному привести себе до ладу.

Підлужному і трійці сагайдакерів було трохи незручно від того, що в них на тілі – ані подряпини. Вони відійшли від табору, стали підшукувати підходящі гілочки з дерев та очерету – для стріл. Нарешті прибав посильний з повідомленням, що Петро Гусак поранений, а десятником буде Макар Пилипенко. Все було зрозуміло, і Макар заходився збирати вцілілих козаків. Забравши зброю, хлопці вирушили до свого місця в таборі.

ЗНОВУ РАЗОМ

Розташувались поблизу річки Клебань і, забувши про відпочинок, стали заготовляти заряди та стріли для нового бою. Близьче до вечора все владналось, і кухарі стали всіх згукувати до вечері. Про двох своїх товаришів вістей не було, і тому справили тризну по убієнних у цій битві та згадали добрим словом десятника Петра.

Вранці у таборі вже гуртували похоронні гурти з обозних, а полонених поляків повели до замку, щоб ті довкола нього поховали своїх забитих товаришів.

Макар Пилипенко вирішив дізнатися, де зараз вигоюється Петро Гусак, отримати вказівки про наступні дії десятки, яку ще треба поповнювати трьома молодцями. Андрій та Санько спробували відшукати Івана Ярового, тож стали розпитувати, де він зараз. Через деякий час таки знайшли Самарський курінь, і на їхню радість побачили Івана – живого та неушкодженого. Він сидів на колоді та набивав заряди до ладівниці.

– Здоров був, Іване! З перемогою тебе! – привіталися хлопці.

Яровий подав їм по черзі руку. Побачивши Івана не в доброму гуморі, Андрій стривожено запитав у нього:

– Чому ти, друже, такий невеселий?

Іван нахилив голову, тихо промовив:

– Цієї ночі багато наших, Самарських, полягло... Ми йшли просто на ворота, там майже половина й залишилася лежати...

– А як ти?.. Навіть не поранений... – промовив Санько.

Іван відповів на це:

– Мене після отого клятого поранення позаду поставили, зброю заряджати, от я й лишився...

«Ой за темними лісами
Лежить козак застреляний,
Лежить козак застреляний,
Ще й кровію обілляний.
Нема кому потужити,
По козаку подзвонити.
Дзвонять коні підковами,
А козаки шабельками.
Чорний ворон крилоньками,
А матінка – слізеньками.
Не плач, мати, не журися,
Бо вже твій син «оженився»:
Узяв собі царську дочку –
В чистім полі могилочку,
Узяв собі два музики –
В чистім полі два патики...»

Хлопці скинули шапки, засумували за своїми земляками. А потім Підлужний звернувся до Івана:

– Мабуть, ще нескоро ми на передньому краї воюватимемо... Давай, Іване, переходь до нас. Нам троє хлопців потрібні, та й десятник поранений...

Яровий уже веселіше подивився на своїх друзів і кивнув головою на знак згоди.

– От ми Макарові й скажемо, щоб тебе до нас приписав! – зрадів Санько, і всі посміхнулися.

Трохи ще поговорили та стали збиратися до себе. Незабаром мав прийти Макар, тож буде відома їхня подальша доля.

До їхнього намету вже повернувся Макар, і по виразу його обличчя хлопці зрозуміли, що не все так погано в їхній десятці. Макар розповів, що Петро Гусак поранений ударом по спині, проте його поріз уже добре зашили і вигоюють травами козацькі знахарі. Петро говорив, що через тиждень прийде, а от двоє козаків з десятки не повернуться ніколи – полягли вночі при взятті фортеці. Підлужний опустил голову, він чомусь подумав, що тут є і його провина...

Тепер настав час замовити слово за Івана. Андрій і двоє його друзів звернулись до десятника:

– У нас, пане Макаре, товариш після поранення повернувся. Петро обіцяв його взяти... Третій козак. Ми четверо під Корсунем стояли. Не підведе...

Макар уважно поглянув на друзів і дав згоду:

– Якщо Петро Гусак обіцяв взяти, то я не проти. Підемо завтра до його куреня, заберемо. Разом будете.

Вранці Андрій з десятником Макаром та Саньком Голотою вирушили до Самарського куреня. Зустрілися з сотником, і Макар від імені Івана Ганжі запропонував передати козака Івана Ярового до особливої ланки полку. Довго вмовляти не довелося, та й Іван уже був зібраний, стояв з мішком за спиною. Підійшли всі до Василя Рівного, вшанували його увагою і поспішили до свого намету. Тут же підійшли ще декілька козаків, що відзначилися своїм хистом та вмінням. Знову їх разом з Макаром було одинадцять козаків, готових до незвичайних задумів Івана Ганжі...

ПОДІЇ З ЛІТА 1648 РОКУ

На початку липня 1648 року на Правобережній Україні склалося не дуже сприятливе становище для подальшого звільнення одвічно українських земель на захід від лінії Житомир – Вінниця – Могильов-Подільський. На початку липня князь Ярема Вишневецький (нащадок одного із засновників Січі) уникнув битви під Корсунем. Там було розбито військо Миколи Потоцького, корінного гетьмана України, який потрапив у татарський полон. Зробивши місячний рейд в обхід повсталих теренів України, князь вийшов з військом у Покуття, де були його володіння.

Вишневецький із шеститисячним військом став входити у міста і села та жорстоко придушувати повстале населення. Він закатавав сотні українців. Це були не просто вбивства. Використовували страту на палях, насаджували на них відразу десятки людей. Колесування з витягуванням суглобів та жил також було тяжкою смертю. Відбувалося залякування українців, особливо тих, хто не хотів визнавати Унію та залишався вірним православ'ю.

Навіть поляки не витримували, коли дивилися на катування жінок, вбивства дітей на очах у їхніх батьків. Надмірна жорстокість колишнього володаря викликала ненависть до всього польського, а також до української шляхти, і сотні людей, не дочекавшись приходу війська Вишневецького, втікали до повстанської армії, поповнювали її ряди.

У місті Погребище було знищено майже все населення, включаючи дітей та жінок. Чутки про неймовірну жорстокість розправ з мирним населенням дійшли до гетьмана Богдана Хмельницького та його соратників. Гетьман Хмельницький негайно послав передові загони на знищення війська шляхти і одночасно подав на збір полків до Маслового Ставу, особисто взявся формувати повстанські підрозділи. Мирного завершення повстання проти Речі Посполитої не відбулося, і українське козацтво вступило у новий етап затяжної війни заради визволення своїх земель.

Таким чином, повстання під проводом Богдана Хмельницького переросло у Визвольну війну, а станові інтереси козацтва відійшли на задній план. Тепер метою повстання Хмельницький обирає створення Української держави, власних збройних сил на основі територіальних козацьких полків з адміністративним самоврядуванням.

До війська під командуванням Яреми Вишневецького стала приєднуватись інша шляхта, у якої були особисті заgonи для захисту маєтностей, і тому з середини липня 1648 року під його началом військо збільшилося до десяти тисяч вояків – за рахунок загонів київського воєводи Тишкевича, воєвод Осинського, Корицького та Заславського.

Ярема Вишневецький неодноразово звертався до польського уряду з проханнями про надання йому допомоги у придушенні повстання, але канцлер Польщі Осолінський відмовив – через неготовність польського війська та порадив Вишневецькому не вести бойових дій з військами Богдана Хмельницького, бо в цей час проводились мирні переговори про завершення війни. Таким чином, Ярема Вишневецький дав поштовх до прискореного збору польського війська проти загонів українських повстанців.

У Маслянному Ставі стали формуватися повстанські полки на основі реєстрових полків, які знаходились поблизу, – Канівський, Черкаський, Переяславський. Селяни-добровольці, згідно з універсалом Богдана Хмельницького, йдучи у козаки, повинні були мати двох коней, вогнепальну і холодну зброю, порох, декілька кіп свинцевих куль, а на десятиох – віз та запаси провіанту. В похідних кузнях кували холодну зброю, підковували коней, виготовляли залізні деталі до возів, які виготовляли майстри по дереву, а сотні бондарів виробляли діжки для перевезення провіанту та всіляких припасів.

За короткий проміжок часу військо Хмельницького зросло до шести – десяти тисяч осіб, але боєздатних та навчених воїнів була лише половина. Для подальшого ведення Визвольної війни Богдан запросив допомоги у турецького султана, бо ж Кримське ханство перебувало під султанатом Туреччини. Богдан Хмельницький вислав назустріч татарському війську, яке йшло під началом Кантемира-мурзи, близько двох тисяч козаків, для

допомоги у швидкому пересуванні орди до району майбутніх бойових дій. Буджацька орда під керівництвом ханів Крим-Гірея, очолювана Тугай-беєм та Кая-беєм, встигла своєчасно підійти до району битви, яка вже розгорялася під маленьким містечком Пилявці, поміж Старокостянтинівим та Хмельником.

На початку вересня 1648 року військо Яреми Вишневецького становило тридцять тисяч боєздатних воїнів і до семидесяти тисяч допоміжного складу. Воно зібралося побіля сучасного міста Теофіполь (Човганський камінь).

ТЕРНИСТИЙ ШЛЯХ ДО ПИЛЯВЦІВ

Минуло три дні після взяття Лодижина, і козаки, владнавши обрядові справи по вшануванню полеглих при взятті фортеці та набравшись сил, одного ранку були зібрані на полі для зустрічі з Іваном Ганжою. Хлопці знаходилися побіля сотні полковника і дивились на Ганжу, що стояв зі своїми отаманами просто перед ними.

– Козаки, – промовив на увесь голос Ганжа, – шляхта не хоче віддавати вольностей! Вишневецький топить у крові наших братів та сестер, підняв військо, яке хоче знову повернути в рабство козацьку душу. Богдан Хмельницький наказав нам розбити цього недоляшка, і ми завтра йдемо в похід далі на захід – помститися за невинно пролиту кров! Відрубаємо голови нашим гнобителям!.. – гнівно закликав полковник.

Тисячі воїнів загорланили йому у відповідь:

– Підемо, посічемо губителів землі нашої!.. Веди, полковнику! Не зганьбимо своєї честі!

Наступного дня вранці військо Івана Ганжі було готове до десятиденного походу заради визволення народу православного від насильства шляhti. Добре ставало на душі у Підлужного, коли бачив, що поряд з ним гарцює на коні його вірний друг Іван, і щиро вірив: разом вони непереможні.

Десятка на чолі з Макаром Пилипенком знову несла з обох боків сторожову охорону обозу. Рухались по Чорному шляху, і Андрій вперше бачив, до чого довели люд, який проживав у

містечках поблизу цього шляху. Впродовж нього рідко зустрічали живих людей. Та вони, побачивши козаків на гарних конях, добре озброєних, уже не знали: радіти їм чи тікати подалі від їхніх очей. Обідрані та худі, немов скелети, люди подекуди виглядали зі своїх осель і боялися навіть наблизитися до козаків. Одне тільки, що дівтора досить сміливо підходила до козаків. Крокуючи поряд, малі задирали голови на вершників і просили: «Візьміть нас у козаки! Ми будемо бити ворогів, за Хмеля! Дайте нам тільки шаблі...» Дивлячись на них, Підлужний ледве стримував сльози і обіцяв взяти їх, як тільки повиростають. Те ж саме, напевне, відчували й інші козаки, бо не було чути ані жартів, ані сміху.

Коли до місця збору війська лишилося днів зо два шляху, після ради у полковника приїхав Макар і сказав, що завтра зі сходом сонця вони повинні зробити глибокий похід осторонь їхнього шляху, подивитись, що діється побіля Меджибіжа та Чорного шляху. Під старшинство Макара Пилипенка прислали ще десяток козаків. Десятник належним чином оцінив їхню військову вправність.

Уранці вже двадцять воїнів козацького роз'їзду були готові вирушити на пошуки місцезнаходження польського війська Яреми Вишневецького. Четверо друзів були задоволені самостійним виїздом, і вони разом, в один ряд, виїхали зі стану.

Настрій в усіх був чудовий. Весело щебетали птахи, де-не-де перед козаками піднімалися з трави перепілки і понад самою землею відлітали убік, а потім стрімко падали у траву. В ці хвилини Підлужному здавалося, що ніякої війни немає, що він перебуває на своїй Присамарщині, їде на лови перепелів. Уже коли від'їхали далі, Макар розділив козаків на гурти, збільшено було й відстань, і тепер хлопці бачили тільки четвірку попереду та позаду себе. До обіду не зустріли нікого, навіть місцевих жителів.

Місцевість стала важкою для коней, і Макар, зібравши свій роз'їзд, вирішив зробити передих – для обіду та відпочинку коней. У різні боки розійшлися по два козаки, а решта зайнялися розпаленням двох вогнищ – для приготування варива.

Швидко зварили соломаху і, пообідавши, вирішили перечекати спеку в затінку дерев. Пилипенко підійшов до Підлужного і наказав разом з Іваном йти на заміну дозорців, які прийдуть обідати. Андрій з Іваном знайшли засідку дозорців, зайняли їхнє місце в улоговинці, за камінням. Звідси добре проглядалась місцевість, і Андрій задивився, як у небі літав шуліка, виглядаючи свою чергову здобич. От, нарешті, птах шугонув до землі і, впіймавши щось, злетів та подався геть, тримаючи у пазурах невеликого звірка.

До слуху Андрія долинули якісь незрозумілі звуки та шелест крил сполоханих птахів, що розліталися навсібіч. Хлопці не бачили нічого підозрілого, але за всіма прикметами десь неподалік рухалися люди. Андрій залишився видивлятися, а Іван обережно рушив до гурту. Через деякий час він повернувся з наказом тільки дивитися, не видаючи себе. Лише зараз вони помітили, як з вибалку поміж деревами виїхали ристю з десятком вершників. По зброї та одягу Андрій зрозумів, що це поляки.

Поповзом пробралися Санько з Павлом і передали наказ: повернутися до своїх коней та бути в засідці, коли козаки оточать поляків та запропонують їм здатися у полон. Усі четверо позадували в кущі, а потім швидко добігли до коней та миттєво скочили на них. Макар наказав вступити у бій лише половині козаків, а решта – перебуватиме у засідці.

Дюжина козаків несподівано напала на ворогів і, погрожуючи їм пістолями та мушкетами, запропонувала здатися у полон. Польські вершники миттєво стали у захисне коло, але вирватись від козаків можливості майже не було. Старший їхнього гурту щось мислив своє, і ніхто не збирався кидати зброю. Неподалік почувся тупіт копит, і коли супротивники зрозуміли, що може все змінитися, «заговорили» козацькі пістолі, на землю звалилися декілька вершників.

Задзвеніли шаблі, і людська кров стала поливати землю та кінські гриви. До місця сутички от-от мала наблизитися допомога шляхтичам. І тоді із засідки вирвалось восьмеро козаків на чолі з Макаром і на повному ходу, перерізавши шлях ворожим вершникам, збили з лету трьох перших атакуючих кіннотників. Андрій вибрав собі ворога, який мчав другим в атакуючому крилі,

та вдарив його збоку навскіс у груди. Проскочивши крізь стрій поляків, Підлужний повернувся через сажнів тридцять і знову помчав на ворога, а на місці сутички вже всі змішалися і затято рубали один одного до смерті.

У загальній метушні швидко знайшов собі супротивника, і не встиг той повернутися до Андрія, як був збитий його шаблею і завалився з коня. Була явна козацька перевага, і вже на одного підляшка припадало по двоє козаків. Деякі поляки кидали шаблі. Тут хтось із козаків послабив тиск, і дужий шляхтич несподіваним ударом майже перерубав його та рвонув з кола оточення.

– Не прогавте його, хлопці! Треба наздогнати, скарати на смерть! – закричав Макар.

Тут Андрій побачив, як Санько швидко зістрибнув з коня і, на ходу виймаючи стрілу, присів, випустив її у втікача. На мить ворогуючі застигли і дивилися, що буде з утікачем. Проте надії шляхтичів були марними: вершник, випустивши повід, випрямився і миттєво вилетів із сідла. Тепер уже решта ворогів під направленими на них шаблями кинули зброю на землю. Козаки швидко взяли їхніх коней під вуздечки і примусили злізти із сідел та хутенько позабирали у них вогнепальну зброю.

– Отак краще буде! – вигукнув Санько і задоволено подивився на хлопців.

В іншій ситуації всі могли посміятися та похвалити Голоту, але на землі лежали двоє забитих товаришів, і козакам було не до жартів. Змусили шляхтичів копати могили для своїх. Макар сумовито промовив:

– Для наших братчиків самі копатимемо, щоб могила чистою була...

Шляхтичі рили землю поспіхом, не знаючи, чия це буде могила, і з ненавистю поглядали на козаків, а один з них копав з такою люттю, що заступилно на його заступі тріснуло навпіл, і він, тримаючи в руках уламки, дивився з-під лоба. Підійшов Пилипенко, наказав йому вилазити з ями. Шляхтич, похмуро поглядаючи на Макара, виліз, кинув уламки заступа на землю.

– Зв'яжіть його та відведіть від інших... Допит вчиню йому, – наказав Макар хлопцям.

Швидко зв'язали шляхтичеві руки і повели за кущі, де стояли козацькі коні.

– Як звати тебе, чоловіче? – звернувся Макар до пов'язаного шляхтича.

Полонений молодий поляк мовчав, і тоді Пилипенко сказав своїм:

– Ану, хлопці, приготуйте йому палю... Вони в Погребищі не один десяток людей посадили. Хай поспробує і він!

Санько з Павлом кивнули головами та пішли вибирати підходяще дерево. Через декілька хвилин повернулись, несучи вдвох чималенький стовбур.

– Готуйте йому, хай посидить... Може, розмовлятиме краще, сидючи... – продовжив Макар і повторив своє питання.

Шляхтич, не зводячи з палі очей, тихо відповів:

– Заславський Стефан... Але більше нічого не скажу. Вас самих на палі посаджають, холопи!

– Ти не розкажеш, то розкажуть інші, коли дивитимуться, як ти будеш крутитися на палі... А ми почекаємо, – продовжував Макар і наказав хутчіше стругати палю.

Хлопці підвели Стефана та, зав'язавши йому руки вздовж боків, вільний кінець мотузки віднесли убік. Пилипенко подивився, як побагровів шляхтич, і тоді ще раз запитав його:

– Де стоїть військо Вишневецького і куди вас несла лиха година?

Тут Стефан не витримав:

– Пане, за мене батько дасть хороший викуп. У мене батько воєвода, князь!..

– Викуп – то добре, награбовані гроші ми згодні забрати... А як не розкажеш, то й викупляти нікого буде. Хіба що купу лайна, – іронічно зауважив Макар і подав знак хлопцям, щоб знімали штани з підляшка.

– Не чіпайте мене, хлопи. Я все розповім, хоча це вам і не допоможе... Вас скоро всіх переб'ють, як раніше Наливайка... Те ж саме буде і з Хмелем, – розпатякався князівський нащадок.

– От ти якої заспівав, ти вже і Хмеля згадав... Ану, хлопці, підводьте його – задом до палі. Нехай полоскоче його! – гнівно наказав Пилипенко.

Козаки накинулись на норавливого підляшка і, зігнувши його дугою, підвели до палі. Коли гостряк торкнувся сідниці, Стефан заволав не своїм голосом і впав на коліна, просячи пощади у безжального Макара.

– Та мені твій зад не заважає. Розповідай усе, а ми послухаємо... Потім подивимось, – вже спокійніше сказав Макар.

Довелося підляшку все розповісти: про їхній похід з Вишневецьким та про заклик князя до збору війська, перемови з Осолінським про прихід польського війська для боротьби з повстанцями та про місце зібрання шляхетського війська побіля Човганського Каменя на річці Горинь.

Після цього Макар наказав відправити полонених у полк Івана Ганжі. Доручив це зробити двом досвідченим козакам.

– Ти дивися, Стефане, не дуже патякай. Сиди смирно на коні, це ж таки не паля, а то і не діждешся відкупу, хлопці тебе по дорозі зарубають, – повчав на дорогу Пилипенко і наказав хлопцям: – Як буде непереливки, то рубайте голови, щоб нікому не дісталися!

При цих словах полонені опустили очі, і хлопці вирушили в дорогу, помахавши товаришам на прощання.

Обмивши обличчя забитим, поховали їх, загорнули могилу, і Макар прочитав молитву та стиха вимовив:

– Отака наша доля козацька. Скоро й не видно буде, де наших братчиків кістки лежать... Проте вони – у своїй землі, і душі їхні вільними були.

Швидко зібрались, і вже меншим складом поїхали далі. А думати про долю козацьку не було коли: навкруги можуть бути ворожі засідки, і смерть може чекати кожного за пагорбком чи за ліском. На щастя, до вечора більше не було пригод, і козаки, вибравши зручну залогу, на випадок ворожого нападу, зупинилися на ніч.

Розпалювати багаття Макар Пилипенко заборонив, щоб не накликати на себе біду, адже дим міг виказати місце ночівлі. Поїли харчі, заготовлені раніше, кожен зі своєї торбини, запили чистою водою. Макар навіть заборонив декільком затятим курцям палити люльки, щоб запах тютюну не навів на них нічних ворожих лазутчиків.

Андрієві з Іваном випало стояти на варті після півночі, і вони, стриноживши коней, завалилися відпочивати головами один до одного. Опівночі їх розбудили хлопці, які провели свій час на варті, і вони, швидко отямившись, зайняли зручне місце для охорони товаришів, котрі відпочивали. Прилягли на відстані декількох сажнів один від одного, і кожен вслухався у нічне різноголосся. Одноманітні звуки причаровували дозорців, і коли голова Андрія падала на складені навхрест руки, Іван, глянувши у бік напарника, збадьорював його:

– Андрію, не спи, дивися, що там у тебе попереду перебігло! Чи не вовк часом?! – гукав Іван.

Підлужний також не лишався у боргу, і коли голова Івана нахилилася, намацував на землі камінець і кидав у бік товариша. Той, у свою чергу, сварився до Андрія кулаком.

Нарешті небо посвітлішало, і навколо стало видно обриси дерев, навіть на віддалі, проте хлопці знали, що саме цей час є найнебезпечнішим для козаків, що дрімали. Охоронці вже забули про сон і вдивлялися в обриси вранішніх тіней, а легенький туманець по вибалках додавав химер ще не закінченій ночі.

Підлужний побачив віз, а вже потім почув його поскрипування. Той віз ніби коливався у вранішньому туманці та неспішно котився, запряжений двома круторогими волами.

– Іване, підіймай всіх, а я – на чатах, – прошепотів Андрій, підповзаючи до товариша.

Іван швидко зник у світанковому мареві, та через деякий час вже з'явився разом із заспаним Макаром, що хотів власними очима роздивитися, що ж то за люд рухається возами.

– Схоже, це мирні селяни. Та всі хлопці вже на ногах... Я вийду один, без шаблі та в оцьому потертому сіряку, яким вночі вкривався. Ви – уважно спостерігайте, – розпорядився Пилипенко і, піднявши із землі якусь ломаку, пішов до возів, що рухалися назустріч.

Хлопці зарядили луки і сиділи тихо, поглядаючи, що діятиметься на шляху. Андрій побачив, як Макар підійшов до переднього воза і привітався, поклонившись візникові. Той, зізши з воза, про щось став говорити з Макаром, а він стояв та показував руками у різні боки, нібито заблукав. Нарешті вони про

щось домовились, і Андрій побачив, як з воза Макарові подали ківш води, і він, уклонившись на знак вдячності, почвалав у той бік, звідки їхали вози.

Два вози швидко, без будь-якої шкоди для їхніх господарів, зникли з поля зору хлопців, а збоку виріс із-за пагорба Макар і швидко підійшов до хлопців.

– Це були втікачі від переслідувань Вишневецького... На возі – тільки домашні пожитки і провіант, та й дітлахи спали, – швидко відповів Макар на мовчазне запитання хлопців.

– Напевне, десятнику Макаре, вони не запідозрили, що ви – козак, ви ж бо таким сіромахою зробились, що і ми б водички дали, – пожартував Підлужний.

Пилипенко посміхнувся і відказав:

– Добре ж вам насміхатися з десятника... А от ми сьогодні маємо побіля Хмільника все видивитись і завтра вранці встигнути в Синявку, де нас чекатиме військо Ганжі.

Усі поспіхом поснідали та вирушили в дорогу. Макар наказав глядіти на всі очі, бо Ганжі цікаві найменші подробиці про події, які тут відбуваються. Макару і всім іншим прийшлася до душі витівка з обшарпаним сіряком, і десятник наказав Павлові з Яремою одягтися якнайгірше, вимазати коней у багнюку, а зі зброї взяти лише пістолі та ножі.

– Будете їхати попереду нас, привертатимете до себе увагу. Ми на відстані приглядатимемо за вами, – наставляв Пилипенко.

Хлопці, замурзані, немов місяць не бачили води, поїхали попереду сажнів за триста.

Андрій з Іваном та Саньком увесь час стежили за тими, хто їхав попереду, і коли вдалині з'явилося з десяток вершників, що рухалися з Хмільника, хлопці непомітно наблизилися по узбіччю до своїх.

Підлужний здалеку побачив, що назустріч їдуть шляхетські вершники, це було помітно по конях та одягові. Коли порівнялися з ними, хлопці послужливо дали дорогу шляхтичам. Ті зневажливо поглядали на хлопів, а коли вже роз'їхались, – один з них окликнув козаків:

– Звідки ви взялися, такі голодранці? Чи не козаки ви Хмелеві, що такі замурзані?

Треба було щось відповідати, а Павло мовчав, і от, нарешті, почули його голос:

– Та які ми козаки?.. У нас і шабель немає. Пограбували нас у дорозі, вертаємось без возів... Все відібрали грабіжники лісові, ми ледве ноги винесли звідти!

Шляхтичі про щось порадились, і один з них крикнув уже навздогін хлопцям:

– Забирайтеся скоріше звідси, а то і без голів залишитеся, дуки задрипані.

У Підлужного відлягло від серця. Слава Господу, що так обійшлося, інакше треба було б встрявати у сутичку. Тоді їхня вилазка провалилася б. Два ворогуючих роз'їзди мирно роз'їхалися в різні боки, чим був задоволений Макар, бо через деякий час наздогнав їх і наказав Андрієві зупинити Павла з Яремою з в'їздом до лісу.

Швидко всі зібралися та вибрали, де густіший ліс і щоб подалі від шляху.

– Тепер чекатимете тут нас з Андрієм, а ми з ним у Хмільник на своїх двох підемо! – розпорядився Макар і наказав Андрієві одягнутися якнайгірше, а зі зброї взяти тільки ніж.

Андрій узяв дрантя з Павла і натягнув на себе. Підійшов до свого Орлика і погладив його шию:

– Тихо будь, Орлику, я скоро повернуся, – шепотів коневі на вухо.

У ХМІЛЬНИКУ

По дорозі Макар розповів Андрієві їхню легенду. Мовляв, вони – батько й син, шукають роботу та житло, бо повстали селяни спалили їхній шинок.

– Так ми з вами, пане Макаре, багатії, проте обідрані, – засміявся Андрій.

– Який ти тепер багатій? Тебе з дому вигнали, а майно спалили. Ти тепер – сіромаха, безхатко! – вперто напучував Пилипенко.

– Та все зрозумів. Скажу так: при батькові у шинку стояв і, як треба, наливав, за що вони нас і спалили, все забрали, злидарі!

– Досить, досить, угомонися, синку... Ти ба, як сподобалося бути шинкарем, – уже веселіше сказав Макар.

Показалися крайні хати Хмільника, і двоє вивідувачів безтурботно йшли вулицею, роздивляючись усе довкола.

Подекуди зустрічалися різні перехожі та поодинокі вершники, що не звертали на них жодної уваги. Побачивши гарний дерев'яний будинок з прибудовами для худоби та чималими загонами для овець, Макар постукав у ворота. З'явився дебелий дядько з батогом у руці та з неприязню гаркнув:

– Чого це ви у ворота барабаните, як у свої власні? Геть звідси, у самих немає чого їсти!

– Та ми не їсти просити, а заробітку шукаємо... Зігнали нас із місця голодранці, все наше в дим пішло, – сумно промовив Макар, а Андрій тільки кивав головою та топтався на місці.

– Я добре рахувати вмію і «Отче наш» знаю, я роботящий і не дурний, як каже мій батько... – запричитав Андрій.

– Рахувати тобі ще зарано, а от роботу можу дати та й батькові знайду заняття, – згодився хазяїн, вислухавши такі жалібні зізнання.

Зайшли на дворище. Дядько сказав, що його звуть Денисом, та й повів показувати їхню роботу. Зайшли до стайні, і Макар запитав, куди поділися його наймити. Дядько сердито махнув рукою, відповів, що всі подалися до Хмеля. Тоді Макар присів на колоду і запитав Дениса:

– А скажи, добрий господарю, скільки шляхетського війська у вашому містечку перебуває?

Той став задкувати од Макара та мовчки подибав до дверей стайні, але тут стояв з ножем у руці Андрій.

– Кажи, Денисе, розповідай... Ми якраз від Хмеля сюди й прийшли! – вже суворіше промовив Макар і також, відсмикнувши сорочку, показав господарю ножа за поясом.

– Та дідько вас знає, за кого ви. Ну та вже добре, скажу... Шляхта вийшла з міста ще вчора зранку, а тут залишились такі, що, як на них цикнеш, то вони й у штани накладуть, – похмуро відповів Денис.

– Добре, що сам розповів, не хотілося тебе змушувати. Правда, синку? – Макар весело підморгнув Андрієві і піднявся з колоди.

Вийшовши з двору, Макар шепнув Денисові:

– Не треба нікому говорити про нас. А спитають сусіди, то відповідай, що якісь люди заходили у пошуках роботи.

Швидко пройшли вулицею і звернули на іншу. Побачили зубожілу хатинку зі здоровенною смерекою посеред дворища і сміливо зайшли у двір, бо й огорожі ніякої не було. Після окликів з хати виглянув якийсь кошлатий дядько, і в двір поза ним вискочили троє хлопчаків та, оточивши козаків, стали просити грошей.

– Ану геть, малеча! Ми самі – злидарі! – пригримнув на них Макар, і ті розбіглися, стали бавитися поміж собою.

Кошлатий дядько підійшов, глянув спідлоба і промовив:

– Могли б дати дітям по шагу, а вони й зраділи б... Що вам треба від нас?

– Дамо, чоловіче, як заробиш... Ми від Хмеля на вивідинах. Чи багато у вас тут ляхів стоїть військом? – тихо промовив Макар.

– Були, були, та геть всі забрались, як почули, що сюди йдуть такі голодранці, як ви! – глузливо сказав дядько.

Тут Макар вийняв декілька срібних монет і простягнув недовірливому дядькові:

– Візьми, якщо не віриш, що ми від Хмеля. Тут буде на чотири пуди зерна, та ще й на одну косушку горілки.

Дядько мовчки взяв гроші, а тоді став талдичити:

– Немає тих підляшків недобитих... Уже два дні, як немає. Приходьте вже, чекаємо...

Макар, кивнувши головою, пішов на вулицю, за ним подався й Андрій, а діти весело круtilись побіля них та примовляли: «Приходьте, приходьте вже...»

Треба було вибиратися з містечка, і Макар з Андрієм, не зустрівши нікого на вулицях, безперешкодно вийшли на окраїну. Швидко знайшли схованку решти вивідувачів і, перевіривши зброю на конях, розділилися навпіл та попрямували до свого війська.

Їхали в напрямку Старої Синяви, де було намічено ночівлю полку Івана Ганжі. Розділилися ще на гурти і без відпочинку проїхали залишок дня. Вже ледве не при заході сонця зустріли перший загороджувальний роз'їзд з трьох десятків вершників. Вони впізнали Макара Пилипенка та підказали, як проїхати навпростець до куреня Івана Ганжі.

При наближенні до стану Макар звелів шукати свій намет, а сам поїхав звітувати полковнику про те, де знаходиться військо Вишневецького. Обозні забрали від них притомлених коней, і хлопці з жадібністю накинулись на гарячий куліш, а потім завалилися спати.

Після нічного відпочинку почували себе досить бадьоро, наче й не було виснажливого походу. Хлопці пішли до невеликої річечки і через деякий час вже снідали, готуючись знову в дорогу. Похідний козацький стан вирушив далі, але цього разу десятка весь час перебувала побіля возів з головним військом.

На короткому перепочинку, в обідню пору, до них приєдналося ще троє козаків, яких Макар умовив перейти до їхньої десятки. Це були хлопці з Уманського куреня – Микола Бабій, Дмитро Саєнко та Василь Потихенченко.

Під вечір зупинилися у п'яти верстах від Росоловецької переправи через річку Случ, що південніше Старокостянтинова. Тут треба було зміцнювати стан. Оскільки не вистачало часу, до темряви всі роботи відмінили. Було призначено посилену сторожову варту, і виснажені походом козаки Івана Ганжі після нашвидкуруч приготовленої вечері вляглися спати.

Вранці до самого сніданку облаштовували стан з возів та рили окопи. Потім облаштовували пастки для ворожої кінноти, а по обіді Пилипенко дозволив перепочити, бо дехто мав уночі йти на вилазку побіля переправи.

Осінь того року розпочалася з гарного бабиного літа. У повітрі літало павутиння, що величаво пропливало, несучи маленьких мандрівників у своїх тенетах. Зграї шпаків снували над землею, показуючи хитромудрі повітряні забавки.

Після дводенного відпочинку Пилипенко, прибувши від Івана Ганжі, приніс звістку про похід їхньої десятки за Случ – вивідувати наміри польського війська.

Виїхали ранком наступного дня і переправлялися через Случ самотужки, в обхід дерев'яного мосту під Старокостянтиновим. Добре, що вода була ще не дуже холодною. Переправившись через річку, хлопці швидко зігрілися, побігавши по лівому берегу Случі, вкритому змішаним лісом.

Розділилися по троє та й вирушили на захід, все більше заглиблюючись на землі, зайняті шляхетсько-польським військом. На подив козаків до самого вечора не зустріли ніяких ознак перебування ворога. Розташувавшись на ночівлю, Макар з Андрієм вирішили оглянути місцевість.

Макар сказав, що необхідно заглибитися на захід, доки дозволяє короткий осінній день. Натрапили на малопомітну дорогу і, спішившись, вирішили спостерігати за нею. Вже готові були вирушати назад, як почули кінський тупіт, побачили чималий гурт кіннотників, що прямували на захід. Швидко замотали коням морди, лягли і затаїлися, спостерігаючи за вершниками. Підлужний нарахував декілька десятків драгунів, які поспішали до свого табору, можливо, повертались, дізнавшись, де стояла повстанська армія.

– Десятнику Макаре, щось будемо робити чи нехай собі ідуть? – тихо запитав Підлужний.

Пилипенко якийсь час мовчав, а потім відповів Андрієві:

– Якщо їх мало, то зуміємо полонити бодай одного. Вже сутінки, тож неважко напасти непомітно.

– Давайте спробуємо... Дізнаємося про все, і тоді не треба буде завтра пхатися далі, – зауважив Андрій, і Макар на знак згоди ствердно кивнув головою.

Вони почекали появи інших шляхтичів, що опікувалися безпекою головної групи вершників, котрі перебували позаду. З'явилися двоє, і козаки назирці, розмотавши кінські морди, поїхали за ними. Треба було вигадати, як непомітно наблизитися до поляків. Вже насувалися сутінки, а слушної нагоди не траплялося.

Нарешті ті двоє зупинилися та, роздивившись довкола, стали шукати, де б «сходити до вітру». Макар кивнув Андрієві, і тільки поляки налаштувались до справляння своєї потреби, як

козаки підскочили до них. Макар миттю рубанув одного по голові, а другий так і заляк у незручному положенні.

– Давай, швидше завершуй свою справу, – пригримнув Макар, і той, нервово зав'язавши штани, очманіло поглядав на забитого товариша.

Поки Андрій хутко приборкував коней, що стояли поруч, чекаючи на своїх хазяїв, Макар зв'язав шляхтича, який залишився живим, та допоміг йому сісти на коня. Козаки швидко прибрали забитого з дороги і, замівши сліди бойового нападу на ворога, швидко зникли.

Вже настала ніч, і лише по якихось невідомих прикметах та підсвідомих здогадах Пилипенко привів до місця ночівлі загону. «Пугу-пугу-пугу!» – викрикнув десятник, і вони завмерли, прислухаючись до відповіді. але такої не почули. Проїхали далі, і коли Макар знову протяжно пропугував, з ліску неподалік почули відгук, тож через якийсь час уже були зі своїми. Хлопці швидко зняли полоненого і відвели вбік чотирьох коней, стриноживши їм передні ноги.

Вони швидко поїли, а тоді Пилипенко наказав нагодувати ще й полоненого. Після цього Макар допитав підляшка, якого, як з'ясувалося, звали Янушем, і всі влаштувалися спати.

Вранці хутко зібралися і, направивши вперед трійку козаків, поспішили назад до річки Случ. Боялися переслідування і за половину дня вже були на березі. Швидко склали одяг на сідла коней і уплав перебралися на правий бік Случі. Через деякий час вже були у своєму стані. Макар наказав Підлужному особисто вести полоненого до Ганжі, а сам ішов поряд, хитрувато поглядаючи на Андрія, який трохи знітився, бо ж мав уперше зблизька побачити пана полковника.

Підійшли до намету, і вістовий побіг доповідати про прихід вивідувачів. Іван Ганжа вийшов, радо привітався з Макаром Пилипенком і зацікавлено подивився на Андрія, та так, що той опустив очі додолу.

– Бачу, що привезли «язика»... Добре, зараз прийдуть сотенні, і він розповість усім про ляське військо! – весело промовив полковник. – А тепер, Макаре, зайди в намет, доки мої

зберуться, а твій підручний нехай не спускає очей з цього підляшка! – далі розпорядився полковник.

Януш уже змирився зі своїм становищем полоненого і з цікавістю розглядав усе довкола. Побіля головного намету полковника стояв окремий ряд возів, які обрамляли три головні великі намети, а з внутрішньої сторони возів піднімався невисокий рів з два аршини висотою. «Добре, що полковника захищають окремо, і люду тут напоготові чимало розмістилося. Мабуть, особиста охорона, дебели хлопці...» – роззирався навколо і розмірковував Андрій, бо ж уперше бачив, як охороняють полковників.

Через деякий час прийшли шестеро сотників. Вістовий передав наказ привести полоненого і залишився стояти побіля намету. Макар дав знак, і Андрій швидко зайшов у намет, завівши полоненого Януша з зав'язаними руками та, залишивши його, вийшов.

Нарешті з'явився Макар Пилипенко, повідомив Андрієві, що його чекає сам Іван Ганжа. Коли зайшов до полковника, там ще були сотники, і всі з цікавістю стали розглядати Андрія, який стояв перед ними, розгублено дивлячись на присутніх.

– Так от ти який, Андрій Підлужний, молодий ще, а вже доброї слави зажив! – з пафосом промовив Ганжа і, взявши з рук одного із сотників гарну, з оздобою шаблю, простягнув її Андрієві.

Той від несподіванки не сказав нічого, а тільки присів на одне коліно та поцілував лискучу рукоять шаблі.

– Добре, синку, починаєш своє життя. Не буде місця ляхам на землі нашій... Вірно, пани сотники? – промовив, звернувшись до присутніх, Іван Ганжа.

Андрій вийшов з намету, все ще тримаючи поперед себе дорогоцінний подарунок. Тут його зустрів Макар і, сміючись, сказав:

– Та вже чіпляй її до череса. Ніхто в тебе цю шаблю не забере, ти її заслужив!

Здавши полоненого під охорону, вони пішли до своїх, і Макар знову та знову підсмикував Андрія та застеріг його, сміючись, щоб часом не загордився.

Дні потяглися не дуже веселі, треба було майже щодня виїжджати далеко від стану на вилазки, і хлопці за тиждень виснажливих роз'їздів вибилися із сил. Нарешті їм дали два дні перепочинку, але прийшов раптовий наказ залишити цю місцевість побіля Росоловецької переправи і вирушити назад, до річки Ікви, щоб влитися у війська, підпорядковані полковнику Максимові Кривоносу.

Уманський полк Івана Ганжі зайняв оборону на лівому боці річки Ікви, майже напроти Пилявецького замку. Тут, поміж Старокостянтинівим та річкою Іква, точилися жорстокі короткі сутички польських загонів з повстансько-козацьким військом. На вилазки тепер вирушали не менше ніж півсотнею, а то й цілою сотнею козаків. Добре, що вже до них нарешті повернувся після одужання Петро Гусак, якого побачили побіля свого воза після денної вилазки у бік ворога. Він мав досить гарний вигляд і наавтра збирався вирушити з усіма у розвідувальний похід.

СОТНЯ ГУСАКА

Уранці Петро Гусак уже очолив не тільки свою десятку, а й усю сотню верхових козаків. Після сніданку він не віддав своїм козакам наказу виїжджати, а звелів чекати розпорядження. Коли в полі попереду них зібралась сотня козаків, Петро неспішно повів усіх уперед. Андрій під'їхав до нього, запитав схвильованим голосом:

– Пане Петре, чому ми так пізно виїхали і не поспішаємо нікуди?

– Всьому свій час, Андрію... Тобі можу сказати, що попереду нас вийшли ще вночі близько двох тисяч повстанського війська – на вилазку в напрямку Старокостянтинова, – довірливо сказав Петро.

Андрій їхав та милувався навколишньою красою – ці місця були дуже привабливими: переліски чергували з вибалками, а деінде були і яруги з кам'яними виступами. Треба було долати чималий шлях, аби потрапити на інший бік тієї чи іншої завади. Пройшли чималу відстань, але нічого підозрілого не виявили. Не було й ворожих засідок.

В обідню пору Петро дав наказ спішитися у ближньому гайку, з якого добре було видно навколишню місцевість. Багато козаків уже вибрали собі місце для відпочинку. Вони позлазили з коней і походили вперед та назад, розминаючи застигли суглоби. Тут до Петра примчав гонець з передового гурту їхнього загону і схвилювано доповів:

– Польські вершники женуть нам назустріч повстанців та рубають їх, мов капусту!

– Розтягтися ланцюгом та бути готовими до бою! Праве крило поведе Пилипенко, – наказав Петро Гусак.

Козаки почали розтягуватися поміж деревами в одну лінію – для атаки, а здалеку вже було чути людський лемент, який став переходити в загальний гвалт передсмертних викриків, проклять та благань про пощаду.

Із вибалка показалися перші втікачі, які без зброї мчали щодуху через поле, побіля якого у засідці стояла сотня козаків. Люди були в шаленому передсмертному переполосі й не чинили ніякого опору польським вершникам, які махали справа наліво своїми довгими шаблями по незахищених головах повстанців. Усіх вразила шалена різня, на яку дивитися було моторошно, і деякі козаки вже поривалися до атаки, але владний голос Петра зупиняв їх. Тільки тоді, як з лощини вивалило ще декілька сотень людей, яких переслідували поляки, Петро гукнув:

– Макаре, закрий вибалок, а ми цих запеклих різників посічемо!

І сотня, розділившись навпіл, вискочила із засідки на тих, хто переслідував повстанців. Поляки рухалися швидко, відчуваючи себе невразливими, і лише тоді, як над полем понеслося козацьке «пугу-пугу-пугу!», лаські вершники трохи охололи – хто призупинився та спробував розвернути коня, а хто, не зупиняючись, півколом повертав назад... Проте було вже запізно. Чувся хрускіт ворожих черепів, лунали передсмертні крики тих, хто тільки-но карав інших на смерть. Зараз у самих вбивць відлітали врізнобіч голови і руки, а від ударів деяких несамовитих козаків роздвоювалися тіла. Тепер уже смерть витала над тими, хто встиг перейти ярок і опинився під шаблями

козаків, які ошаленіло всіх рубали, не чуючи благань про пощаду та про допомогу «матки-боски»...

Підлужний, забувши про все на світі, носився по полю і безтямно крушив чужих вершників, не даючи їм опам'ятатися, з диким ревінням добивав пораних і ганявся за тими, кого ще не зарубали козаки.

З боку вибалка почулися наступальні крики шляхтичів, і Андрій помчав туди, рубаючи на ходу польських драгунів, які втікали з поля бою.

Сюди також неслися хлопці з другої половини сотні і не давали ворожим вершникам вибратись з яру на рівнину, а ті неспроможні були набути стрімкості, тож стали вразливими для козацьких шабель, і тут не одна шляхетська голова покотилася вниз до яру. Нарешті поляки побачили, в якій вони опинилися скруті, і чимшвидше повернули коней назад та помчали вниз, залишивши у вибалку декілька десятків забитих.

Уже поверталися недавні втікачі від польських вершників, і деякі з них стали слізно дякувати козаків Гусака за такий чудодійний порятунок від неминучої смерті: «Бережи вас Господь, братчики, рятівники наші....» Петро запитав одного з повстанців:

– А де ваші сотники? Як вони в таку халепу влізли?

Той покрутив головою й відповів:

– Нікого вже немає... Порубали майже всіх... Ось оце нас стільки залишилося, а було...

Петро опустил голову, якусь хвилину помовчав, а тоді промовив:

– Знаю, скільки вас було. Та невже стільки полягло? Боже правий, майже всі...

Козаки стали збирати тіла полеглих товаришів, і Петро рахував, на скільки і в його сотні поменшало. З десятки всі були живі і, зібравшись навколо свого старшого, радісно вітали один одного.

– Досить вам обніматися... Допоможіть краще наших поховати. А цих бідолах ми не в змозі по-людському похоронити... – промовив суворо Петро і наказав повстанцям негайно вирушати до свого головного війська.

Під вечір повернулися до свого стану і до сутінків готували зброю до вранішнього походу. Петро з сумом пішов до полковника, щоб доповісти про нещасливу вилазку та загибель двотисячного повстанського війська.

Наступного дня, тільки-но знову вийшли з табору сотнею, зустріли передовий загін поляків. Було видно, що вони не бажали вступати в загальну сутичку, і тому з ворогуючих сторін виїжджали на двобій по декілька вершників та брались за герці, а роз'їжджалися тільки після загибелі когось із учасників сутички. Далі проїхати у бік Старокостянтинова не вдавалося і сотня, покрутившись у цій місцевості до кінця дня, повернула назад, так і не вивідавши нічого про розташування ворожого табору.

Наступного дня сотня Петра Гусака знову вийшла оглядати місцевість на лівому боці річки Ікви, але повторилися вчорашні події з короткими сутичками з польськими вершниками. Та по обіді до Петра прискакав вістовий від полковника і повідомив, що гребля через річку Ікву опинилась у руках поляків і треба повертатися в свій табір. Попередження було своєчасним, бо знахабнілі польські вершники, що переважали козаків чисельно, показалися на протилежному боці балки і вже робили спробу подолати природну перепону та атакувати сотню Петра.

– Будемо відходити! – наказав Гусак, і сотня, не вступаючи у бій, повернула у напрямку свого стану.

До вечора було ще далеко, і козаки, розмістившись відпочити, чекали подальших розпоряджень. Під'їхав занепокоєний Петро і розповів, що польський стан уже з багатотисячним військом розмістився зовсім недалеко від них, на лівому боці річки Ікви. Ніч обіцяє бути важкою, і спати всім доведеться мало, дозорці виїжджатимуть за межі стану змінними десятками.

Серед ночі їх розбудили їздові, і цього разу козаків зі стану виїхало зовсім мало. Очолив дозор Петро Гусак. Далеко від стану не віддалялись, а вартували великим гуртом, щоб уночі не розгубитися у пересіченій місцевості. Добре, що місяць підсвічував нічні краєвиди.

Час від часу Петро зупиняв свою сторожу, і чутливий Павло Година спочатку вслухався в ніч, а потім вухом припадав до землі

та подовгу лежав, сподіваючись щось почути. Якось непомітно козаків застав ранок у полі, і вони, не зустрівши ворога, були раді тому, тож поспішили до стану, де їх чекав гарячий куліш. На траві цим ранком лягла паморозь, і це добре відчули ті, хто був одягнений по-літньому, а з ротів коней валила густа пара.

– Так, козаки, бабине літо скінчилося. Шукайте собі свити та кожухи, бо застане нас зима в полі... – задумливо напучував Петро своїх підлеглих.

ДВОБОЇ ІВАНА ГАНЖІ

Після сніданку просто до їхнього воза під'їхав Іван Ганжа з десятком козаків зі свого сторожового почту, і хлопці, підхопившись із землі, дивилися на полковника, як на якусь дивину.

– Здорові були, козаки! А як там лях у полі, не наганяє на вас жаху? – весело запитав Ганжа, звернувшись до гурту зніяковілих хлопців.

Усі мовчали, і тоді Петро Гусак відповів:

– Всякого буває, пане полковнику... То ми на них, а то й вони на нас можуть нагнати жаху...

– Приїхав я, щоб особисто з вами вийти в поле та позмагатися з посполитими, побачити, якого кольору у них кров, – промовив Ганжа. – Після вчорашнього розгрому одного з полків іменитого полководця Півторакожуха пішли чутки по війську, що поляки – кращі від нас вояки. А ви, козаки, не дозволили добити повстанський полк, дали перцю тим «крилатим» вершникам Заславського!

Козаки, яких тут збиралось все більше, схвально загули: «Було, було так, та тільки мало їм дісталось, вовкам!»

Андрій і троє його друзів стояли разом. Вони схвалювали позицію Івана Ганжі, тільки не хотілося, щоб він йшов у поле як простий козак. Так, поговоривши з козаками, полковник якось загадково зауважив:

– У мене також, братці, душа болить за полеглих учора наглою смертю, хочу сам пустити ляску кров та й свою розігріти у бою! Поїдуть зараз мої молодці викликати до герців їхніх

іменитих вояків, буду битися за марно убієнних стількох душ православних! – закінчив говорити полковник і додав: – Хто піде зі мною в поле, щоб бути свідком двобою?

Щось незрозуміле озвалося в серці Андрія, і воно стривожено та трепетно забилося у грудях.

– Пане полковнику, та не зв'язуйтеся з тими ляхами! Ми їх і самі поб'ємо, ми ж – ваші козаки! – вирвалися слова з уст Андрія раніше, ніж він встиг подумати.

– Поб'єте, я знаю, що поб'єте, а свій смуток зможу тільки цією шаблею зняти, – відповів полковник і взявся за рукояті шаблі.

Під'їхали двоє з почту полковника та доповіли, що після перемовин із драгунами знайшовся охочий битися з полковником на кров. Вся десятка Петра стала сідлати коней, щоб разом з почтом виїхати назустріч ворогові, а на віддалі, сажнів за двісті позаду, рухалася решта загону. Зовсім небагато довелося проїхати, і от у полі вони побачили десятка зо три польських драгунів. Полковник наказав усім залишатися на місці, а сам поїхав вперед неспішною рисою.

Від загону поляків також відділився вершник, вирушив назустріч Іванові Ганжі, поправляючи на голові шолом із забралом. Коли вони зблизилися, хлопці почули голос полковника:

– Давай битися очі в очі... Скидай шолом, пане ляше!

Козаки побачили, як поляк відкинув геть шолом, а його світле волосся стало майоріти на вітрі. Вони обоє, схиливши голови один перед одним, привіталися, немов лицарі, та відразу, одночасно вихопивши шаблі, стали шалено битися. У гурті козаків спочатку запала тиша, а потім, як бій розпалювався все запекліше, стали лунати вигуки на підтримку полковника.

Підлужний гарцював на одному місці конем і не міг вимовити нічого, та не зводив очей з полковника, немовби додаючи йому сили у двобої. Обидва вершники володіли всіма хитрощами та мистецтвом двобою на шаблях, тож ніяк не поступалися один одному, а їхні коні у бою були неначе одне ціле зі своїми вершниками. Дзенькіт шабелі злився в одне безперервне металеве звучання, і вони, немов вогняні, переливалися та

мерехтіли золотавим сяйвом під світанковим сонцем. Не раз уже коні ставали дибки та били одне одного копитами, захищаючи від шабель своїх вершників.

Андрій давно чув про Івана Ганжу як про несамовитого в бою воїна, якому не було рівних у герці. А зараз, побачивши це на власні очі, відчував усю жагу бою разом з полковником.

Здалеку було видно, що когось із них уже поранено, бо обличчя в обох забризкані кров'ю. Щось дике та нелюдське було у цій бійці. Аж раптом всі побачили, як зупинився та піднявся в сідлі польський драгун, і з піднятої руки полетіла його шабля, закрутившись у повітрі. Шалено та одночасно вирвалися переможні крики з грудей козаків, і декілька вершників зі сторони Ганжі кинулися до нього.

Полковник стояв з піднятою шаблею, а перед ним, немовби сніп, повалився з коня польський драгун. Тоді Ганжа схилив голову над його бездиханним тілом і повернув коня до своїх. Змилений кінь забитого драгуна нахилив голову до тіла свого забитого господаря і крутив головою, неначе благав обізватися до нього. Загін польських вершників також наблизився до місця загибелі свого товариша, і драгуни, спішившись, забрали його тіло і поволі пішли геть, несучи бездиханне тіло на руках.

Під'їхав Іван Ганжа з почтом, і, не кажучи нічого, вершники розвернулися й поскакали у табір, а за ними – решта загону. Тут побіля воза десятника Гусака стали обмивати кров з обличчя та одягу полковника. Коли врешті-решт привели його до ладу, Ганжа посміхнувся та звернувся до всіх:

– Міцний лях попався... Скільки він наших братчиків завалив – страшно й подумати, коли я його ледве подужав.

Дещо пізніше треба було виходити у поле для виявлення ворожих задумів, і сотня під началом Петра Гусака знову подалася на нічії простори. Останнім часом Петро вже не ділив сотню на загони, і цей день також не став винятком.

Знову майже побіля стану зустріли ворожу сотню, і було видно, що бою не уникнути. Єдине, що встиг зробити Петро, – це відвести сотню за вибалок, і на протилежному кінці вибалка вони спостерігали, як вороги роздумували: атакувати козацький роз'їзд

чи не варто. Та от найзавзятіші драгуни стали спускатися вниз, а за ними потягнулася і решта вершників.

Тут Санько Голота з Андрієм під'їхали до Петра і запропонували вдарити по них з луків.

– Пане десятнику, дозволь нам спішитися. Ми своєю десяткою їх половину у вибалку покладемо, – спішно вимовляв Санько, і Петро згодився.

Набралось близько двох десятків сагайдакерів. Швидко розташувавшись на гребені вибалка, вони стали нищити стрілами польських драгунів, яким на дні вибалка не було де й заховатися. Побачивши, які кепські справи в тих, хто вже спустився у вибалок, з іншого боку стали стріляти з мушкетів, і кулі влучали у козаків. Тепер уже весь залишок сотні швидко спішився та почав відстрілюватися. З'явилися вбиті та поранені з обох боків.

– Оце так вскочили в халепу! Не знаю, як тепер розійтися з цими дурними ляхами! – лаявся Петро, бо ж бачив, що швидко тут «кашу не звариш».

Нарешті перестрілка стала стихати, а сагайдакери випустили майже всі стріли. І недарма – на схилах та внизу вибалка лежали забиті драгуни.

– Давайте, забирайте поранених та розходимося, пани ляхи! – закричав горластий козак, що стояв поряд із Петром.

– Добже, добже, розходимося!.. Ви не стріляйте! – почувся голос з того боку вибалка, і козаки, взявши коней за повід, стали пішим ходом відступати.

– Добре ми їх постьобали, скажи, Андрію... – по дорозі в табір весь час говорив Санько, а в Підлужного на душі була якась невиразна туга, і він їхав мовчки, не звертаючи уваги на бадьорі приповідки Санька.

Тільки-но заїхали в табір, як всіх вразила звістка про загибель їхнього полковника Івана Ганжі – у поєдинку, на який він визвався після обіду. Козаки з полковникового почту розповідали, що поляки тепер часто викликалися на герці, і треба було йти комусь із іменитих козаків. От полковник і вирішив іти сам. Помер від отриманої смертельної рани на місці бою, і тепер усе було підготовлено до його похорон.

Козаки йшли з опущеними шапками повз труну Івана Ганжі. Ті, хто був з полковником усі ці буремні роки, схилялися на його схрещені руки та плакали.

Підлужний та інші козаки із сотні, що прибула з поля бою, також пройшли побіля труни з тілом полковника. Вдивляючись у застигле вольове лице Івана Ганжі, Андрій відчував у собі приплив нової сили та бажання битися за визволення своєї землі, доки рука триматиме шаблю...

Поки ще не зайшло сонце, треба було поховати славнозвісного полковника, і козаки з почту Івана Ганжі до кінця виконували свою повинність, несучи тіло крізь довжелезний живий прохід, який починався десь далеко внизу і закінчувався півколом на вершині пагорба, де було викопано могилу. Шістьох козаків з почту перед самою вершиною змінили козацькі чини, і серед них був сотник Петро Гусак, який проводжав в останню путь свого наставника.

Січковий священик прочитав молитву, і майже перед заходом сонця тіло опустили в могилу, а довжелезна козацька черга до настання темряви засипала її землею – пригоршнями рук та шапками. Десятка козаків Петра Гусака пройшла повз місце поховання, кинувши по декілька пригоршень землі, а Андрій, на мить зупинившись, коротко помолився за спасіння душі убієнного раба Божого Івана...

СПІЛЬНО З БУДЖАКАМИ

Ранок наступного дня почався з появи вістових та повідомлення про прихід довгоочікуваного татарського війська, яке розмістилося нижче по річці Іква, на лівому березі, неподалік від стану Максима Кривоноса. У козаків, яких тепер знову очолював Макар Пилипенко, повинності не змінилися: треба було виходити в поле пильнувати підступи до табору. Але цього разу до їхньої сотні прибули десятків зо три татарських вершників, разом з ними мали проводити вилазку в бік ворога.

Андрій відчув у душі невдоволення від одного вигляду вилицюватих пихатих ординців, які грайливо гарцювали перед козаками, чекаючи виходу в поле.

– Дідьки б їх похватали, гарцюють тут... Без них впораємось... – бурчав Санько, і всі схвально кивали головами.

Буджацькі татари трималися трохи окремішньо від сотні Петра Гусака, і їхні чванливість та зверхність зникли після виходу в поле, де невідомо, що тебе чекає зовсім поряд. Не забарився і польський роз'їзд, як тільки козацько-татарський загін віддалився від стану на три милі. Поляки, угледівши ворогів, швидко приготувалися до атаки, але, побачивши в козацькому загоні татар, трохи оговтались і стали повертати назад.

Тут Петро зрозумів, що поляки перебувають в якомусь сум'ятті, тож крикнув громовим голосом:

– Розтягніться ланцюгом, галопом... Пправе крило з Макаром бийте ляхів!

І підсилена сотня з гиканням та татарським кличем кинулась на ворожих вершників.

У польському роз'їзді почалася плутанина – одні виявляли готовність іти в атаку на Петрову сотню, інші – розверталися, побачивши татар. У цей час до них підскочив об'єднаний загін та став кришити розгублених вершників.

Підлужний підстьобнув Орлика, і всі четверо друзів кинулись вперед на ворога. «За Ганжу! За полковника!» – то тут, то там лунали голоси козаків, і шалені люті та ненависть оволоділи всіма атакуючими. Татарські вершники підтягнули ноги на стременах і дивовижним чорним клубком врізались у ряди польських драгунів. Звідти стали доноситися несамовиті крики степовиків та передсмертні зойки поляків.

Драгуни перед загрозою повного знищення відчайдушно оборонялися, і от уже козаки стали падати з розсіченими головами, а татари, не витримавши натиску приречених на смерть поляків, відступали. Петро узрів зміну бою не в свою користь і, щоб уникнути загибелі козаків, став кричати:

– Хлопці, залиште їх, відходимо!.. Нехай тікають до Заславського! Дідько з ними!

Андрій та його товариші ніяк не могли розчепитися з приреченими драгунами і продовжували махати шаблями, не даючи ворогам вийти із сутички. Санько не витримав і закричав на всю горлянку:

– За Ганжу! Покладемо їх тут! Бийте!

З новими силами четвірка відчайдухів «насіла» на драгунів. Двоє ляхів умиль вилетіли із сідел, як мішки, а решта – швидко повернули назад та кинулися навтьоки. Тут уже й Павло Година не витримав та засвистів навздогін, а козаки стали глумливо улюлюкати у спину поляків.

Козаки зібрали зброю своїх забитих товаришів та ще й польську. На двох драгунах були кольчуги та шоломи. Хлопці взяли й це, примовляючи: «Пробачте, пани ляхи, вони вам уже не потрібні!» У татар також були втрати, і вони, перекинувши через спину коней убитих, подалися у свій табір попереду козаків.

Повернулися козаки не запізно і з пошаною поховали вбитих товаришів.

– Щодня когось ховаємо. Вчора – полковника, сьогодні – козацьких сіромах... – звертаючись до друзів, сумовито промовив Підлужний.

Уночі всіх тихо підняла варта, і весь стан Максима Кривоноса заворушився, мов мурашник. Козацьке військо готувалося до вирішальної битви з поляками, що стояли військовим табором у десяти верстах від козацького стану.

Сотня Петра Гусака тепер була підпорядкована полковнику Кривоносу, і козакам до початку бойових дій треба було здійснити розвідувальну вилазку в напрямку наступу головного війська.

Тільки-но сонечко показалося на сході, як Петро Гусак повів своїх у похід, але цього разу було ще більше татарських вершників, і вони мали свого начальника – бея, старшого роками за Петра, з дуже крутим норовом. Татари знову йшли відокремлено від козаків, з лівого боку розтягнутого ланцюгом козацького загону. Петро оголосив, що при появі польських заслонів слід відразу атакувати їх та битися до підходу козацького або татарського підсилення. Відступати заборонив під страхом кари на смерть. «Оце так довоювалися... А якщо їх ціле

військо? Вони ж нас зметуть...» – гомоніли поміж собою козаки, але знали, що назад вороття не буде, Гусак – не жартуватиме...

Вище по річці Іква, там, де знаходився Пилявецький замок, в якому перебував Богдан Хмельницький, чулися безладні постріли гаківниць та пальба. Але пізніше пальба з гаківниць упорядковувалась та поступово влилася у загальний гул бою. Попереду з'явилися польські драгуни, приблизно в такому числі, як і розвідувальний загін Петра разом з татарською півсотнею. Місцевість була не зовсім придатною для стрімкої атаки на драгунів, і козацько-татарський загін став неспішно зближатися з поляками. Як лишилося сажнів сто, Петро щосили закричав:

– Бийте ляха! Рубайте!

Прискоривши хід коня, повів за собою інших.

Андрій також підганяв свого Орлика, і хлопці рівним ланцюгом зблизилися з ляхами лице в лице. Кожен вибирав собі супротивника в леті атаки, і Підлужний, напружившись, передбачав зближення з молодим драгуном, що також мчав на нього, викрикуючи щось на ходу. Андрій встиг першим нанести боковий удар. Шабля ввійшла кінцем леза у бік шляхтича, а Підлужний, не спиняючись, продовжив рух уперед, вибираючи наступну жертву для своєї шаблі.

Перед ним з'явився ще один вершник з піднятою вгору шаблею. Андрій, натягнувши повід Орлику, закрився від його зброї і, нахилившись поза шиєю коня, махнув шаблею збоку – в напрямку руху поляка. Знову його шабля полоснула поперек тіла ворожого вершника. Далі почалася якась товкучка. Підлужний чув, як позаду хрипіли коні козаків, що атакували, а попереду було видно лише яскравий драгунський колір рожевих нагрудників. Андрій зрозумів, що тепер його життя залежить від випадковості. Треба було відчайдушно боротися. Краєм ока побачив, як поряд б'ється Санько, ставши в сідлі ледве не на повен зріст, і рука його сама знала, що треба робити. Почувся голос Петра:

– Вибивайте ляске сім'я, кришіть, братчики!

Напруга бою зростала. Було чути бойові вигуки драгунів, передсмертні крики поляків та козаків: «Матка боска!» «Прощайте, хлопці, не піддавайтесь!..» Тріщали черепи, кістки,

дзвеніло залізо, коні під вершниками, затиснуті крупами інших коней, ставали дибки, ніби хотіли вирватися з цього пекла.

– За віру вмираю! – почувся зовсім поруч вигук козака Степана, який нещодавно прибув до сотні.

Підлужний бачив, як ворожа шабля опустилась на шию козака, і він повалився під коня.

Андрій, ніби опам'ятавшись від якогось марення, з новою силою почав битися з драгуном, що був у кольчuzі та шоломі, прикрашеному золотавими бляхами. «Ох, Орлику, дістався нам клятий ворог, такого дістати нелегко», – промелькнула в голові Андрія думка, коли він побачив перед собою цього статного вершника. Поляк жваво вступив у двобій з Андрієм, побачивши перед собою зовсім молодого козака, якого, напевне, можна легко перемогти. Довга шабля миттєво пронеслась над головою Підлужного, і він побачив задоволену гримасу на щелепному обличчі ворога. Та поки рука поляка поверталася для другого удару, Андрій зробив випад і вдарив по руці вище рукояті шаблі. Рукав кольчуги захистив, і поляк перехопив шаблю другою рукою.

Довга драгунська шабля тепер не так спритно літала перед очима Андрія, і він, відбиваючи удари, видивлявся, куди можна найдошкульніше вдарити ворога. І от, при черговому промаху драгуна, Андрій, нахилившись до черева Орлика, вдарив ворога по нозі. Коли той схилився у бік пораненої ноги, Андрій перехопив шаблю та рубанув по його шії збоку. Шабля знайшла слабке місце в кольчuzі, і кров бризнула цівкою, ледве не діставши Андрія. Польський драгун випустив з рук шаблю і, схопившись за шию, повалився з коня.

У цю мить почулися переможні крики татар, і ворожі вершники, захвилювавшись, стали один по одному виходити з бою. «Додамо, хлопці! Натискай, добивай!» – звідусіль чулися викрики козаків. Нарешті опір драгунів було зломлено, і вони, примудряючись розвернутись у такій тисняві, виходили з бою та чимдуж мчали до свого табору.

– Переслідувати не будемо! Назад! – чулися голоси козацьких десятників, і ті, хто встиг погнатися за втікачами, мерщій поверталися.

Знову треба було збирати забитих товаришів, і, спішившись, козаки клали тіла на своїх та ще й чужих коней, яких ловили у степу. Закривавлені друзі також ходили поміж людськими тілами. Тому, хто був живий, перев'язували рани, а мертвим уже починали копати могили.

– Багато цього разу братчиків полягло, – промовив Петро, коли хлопці переносили тіла забитих.

Швидко справили обряд над неглибокою могилою, і Петро Гусак оголосив, що у цей день відпочинку не буде: разом з військом, що наступає, вони братимуть ворожий стан, а хто поранений – поїде до табору.

Під'їхав татарський загін, в якому також поменшало вершників, а поміж ними – сиділи на конях зв'язані до десятка польських драгунів, уже без шоломів та кольчуг.

– Диви, вже обідрали, як з вовків шкуру, – вирвалось у Санька.

Андрій, подивившись у той бік, додав:

– Татари свого не прогавлять, їм потрібен ясир... Не поталанило ляхам.

Швидко відправили поранених. Та й татари, радіючи з наживи, також частину своїх відправили з ясиром, а тоді подалися вперед, до стану ворога.

Чим ближче до польського стану, тим відчутніше лунав гуркіт битви під Пилявецьким замком. Попереду з'явився чималий загін польських вершників, і Петро Гусак закричав:

– Повертайся, галопом назад!

Його клич повторили десятники, і всі, швидко розвернувшись, кинулися тікати від польських драгунів.

– Від такого війська не гріх і втекти! – кричав на лету Підлужний.

Його друзі весело відповідали, улюлюкаючи зі сміхом:

– Рятуємо, Андрію, свої шкури! Вони нам знадобляться! Не відставай!

Десять через дві версти зустріли своїх: їхав до бою передовий загін Кривоноса.

– Куди це ви поспішаєте? – почулося сміхотливе запитання з перших рядів.

Змішана козацько-татарська сотня Петра Гусака зупинилась, і Петро крикнув до своїх:

– Звільнимо дорогу наступаючим... Всім швидко згуртуватися – до ліска, що праворуч!

Козаки повернули у той бік і зупинилися на краю ліска, що тягнувся вздовж якоїсь улоговини.

– Тепер, хлопці, нашу справу майже зроблено. Відпочинемо, а там – що Бог дасть, – говорив Петро, походжаючи з конем на повіді поміж козаками.

Під'їхали татари, і їхній головний сказав, що відбувають у розташування Адласт-Мурзи. Петро привітно помахав рукою, прощаючись з ними.

Хлопці підійшли до Підлужного. Іван, кивнувши у бік татар, промовив:

– Хай воюють самі... Нам і без них добре.

Почулися вигуки, що час уже їсти, і четвірка друзів, зібравшись до купи, діставала з мішків припаси. Коли поїли, Андрій схвильовано мовив:

– Добре було б напоїти коней... До вечора ще далеко, може, доведеться рубатися...

Чимало козаків, взявши міхи для води, вже спускалися у лощину, сподіваючись десь унизу знайти струмок або озерце з водою. Вода була в улоговині, і, напоївши коней, козаки сиділи, прислухалися до відголосків битви, що відбувалася зовсім недалеко. Раптом хлопці почули вигуки дозорців, що були на якійсь відстані від загону: «Татари йдуть!»

Усі стали ловити своїх коней, які вже мирно паслися на узліссі. Кінь Андрія був зовсім близько, і коли хазяїн тихо присвиснув, Орлик хутко підбіг і опустив ший, немов запрошував Андрія залізти в сідло.

ПЕРЕД БИТВОЮ

За якусь мить козаки були готові до всіх несподіванок, але чорна татарська орда неспішно йшла хмарою не у бік відголосу битви, а західніше, не звертаючи ніякої уваги на сотню Петра

Гусака. «Мабуть, в обхід пішли», – подумав Андрій, поглядаючи на напружені вилицюваті обличчя татарських вершників.

– До біса цієї татарви! – почув голос Санька, який стояв поруч з ним, поглядаючи на своїх колишніх ворогів.

– Йдуть добивати поляків... Мабуть, наша бере. Їх завжди кличуть, як треба добивати поляка... За допомогу треба Богданові розраховуватися з ними, – додав Макар, що саме під'їхав до хлопців.

Наближався вечір, і сотня, яка так і лишилась забутою до кінця дня, стала влаштовуватись на нічліг, знайшовши зручне місце – на випадок нападу ворога. Коней залишили у невеликій балці, прикритій ліском та пагорбами.

Ближче до ночі дозорці побачили вози з пораненими, які довгою валкою прямували з-під Пилявецького замку. Учасники бою розповіли, що поляки програють, але тримаються, і завтрашній день вирішить, чия візьме.

– Отже, ми завтра будемо потрібні... Добре відпочивайте, хлопці, – підвів ризику подіям Петро і, розставивши варту, влаштувався на ніч побіля своєї колишньої десятки.

Виставили посилену варту, і після півночі Андрій, Іван, Санько та Павло, осідлавши коней, пустились об'їжджати місцевість навколо козацького табору. Десь глибокої ночі до слуху донісся різнобій гуркоту гармат, і звідти в їхній бік перелітали птахи, з шелестом розсікаючи повітря, відчувалася метушня нічних звірів, які втікали подалі.

Павло Година, зіскочивши з коня, припав вухом до землі, став дослухатися до далеких відголосків. Довго ходив у пошуках потрібного місця, а потім стурбовано мовив:

– Хлопці, я чую важкий гул від пересування цілого війська... Куди ідуть – важко збагнути.

Санько був старшим у дозорі. Він наказав Підлужному будити сотенного Петра і сповістити про рух ворожого війська. Андрій махнув хлопцям на знак згоди і зник у темряві – у напрямку своєї сотні. Швидко знайшов своїх і, прив'язавши коня, підійшов до воза, де відпочивав сотник.

– Пане сотенний, вставайте! Це я, Андрій! – говорив схвилювано, розтормошуючи Петра.

Нарешті сотник прокинувся. Схопившись за зброю, піднявся з солом'яної підстилки, накритої кінською попоною.

– Давай, розповідай, Андрію... Що там у вас знову трапилося? – остаточно розігнавши сон, запитав Петро.

Підлужний повідомив про їхні здогадки щодо руху великого війська. Сотенний, задумавшись, присів на хвилинку, а потім наказав Андрієві розбудити половину їхньої сотні та бути готовими до бою, а решта козаків нехай поки що відпочиває.

Півсотня козаків готова була йти за Петром, але він не знав куди, не знав, що діється в польському стані. Нарешті, ближче до світанку, Петро зібрав четвірку друзів і доручив дізнатися, що діється у поляків.

Хлопці, не гаючи часу, виїхали у бік ворожого стану і до сходу сонця натрапили на козацький роз'їзд з полку Максима Кривоноса. Козаки признали в них своїх і розповіли, що вчора поляки добре оборонялися, але цієї ночі неначе гедзь їх укусив. Немов щури, кидають свій стан та відходять на захід. Андрій попрохав козаків доповісти Кривоносу, що сотня Петра Гусака на ночівлі за п'ять верст звідси, а вранці має бути в стані полку.

Назад поверталися вже завидна і до місця ночівлі сотні дісталися швидко. Сотня була майже готова до походу. Подекуди ще поїли коней, і хлопці, сповістивши про події у польському стані, через деякий час також були готові до виходу в поле.

Сотник Петро оголосив про перехід до головного війська, і козаки, ставши колоною по четверо, почали рух у напрямку Пилявецького замку. Проїхали лише версти зо три і вже зустріли загін з козаків, що рухався їм назустріч. Петро виїхав наперед, привітався до їхнього сотника:

– Здоров будь, пане Гурію!

Той засміявся і, привітавшись з Петром, спитав у нього:

– А ти спав неподалік чи, може, розігнав польських вояків, що тепер їх і татари не доженуть?

Петро обняв свого старого друга і зауважив, що вони після вчорашнього бою залишилися позаду головного війська – для відпочинку.

– Добре, Петре... Поки Кривоніс не повів на переслідування недобитків польських, скачи до нього, позвітуй! – весело закінчив Гурій та повів своїх далі.

Швидко потрапили до табору козаків, які вже були готові виступити на стан Заславського. Петро наказав своїм козакам чекати на нього, а сам зник, розчинився серед сотень вершників та козацького пішого війська, яке шикувалось у шеренги для бою проти польських драгунів.

Сотня Петра Гусака, що стояла осторонь, нікому не заважала, і повстансько-козацьке військо попрямувало вздовж берега Ікви – на штурм ворожого стану. Швидко повернувся Петро, і всі запитливо дивилися на його настрій, а він, побачивши стурбовані обличчя козаків, вигукнув:

– У запасних ми будемо! Відпочивати всім побіля коней!

Підлужний якимось смиренно зітхнув, а козаки, в одну мить спішившись, стали оглядати коней – на випадок раптового наказу про вихід до бою.

Андрій і троє його друзів зібрались підкріпитися, поки вирішиться їхня подальша доля. Стали виймати з торбин харчі.

– Поїмо, хлопці, щоб вдома не журилися, – пожартував Павло Година.

Санько підтримав його:

– Особливо, як немає кому журитися...

У розмовах про домівку минув деякий час, поки сотня отримала наказ: виступити на підтримку повстанців, які не змогли зламати опору на одному зі станів польського війська.

Швидко зібравшись, сотня Петра Гусака вирушила на допомогу своїм. Розрізнені по пагорбах польські укріплені табори були оточені повстанським військом, як мурахами. Тут неспинно бахкали гаківниці, лави наступаючих вели безперервний вогонь з мушкетів, вистроївшись у декілька рядів. В окремих місцях уже виднілися білі прапори поляків, які здавалися в полон, а звідти, де війську Хмельницького вдалося прорватися через оборону до стану, лунали жажливі крики, і людський гул зливався з передзвоном заліза.

Петро Гусак повів своїх хлопців в обхід оборони поляків на західну тилову частину, щоб не випустити оборонців польського

стану, які втікатимуть. Проїхати поміж окремими оборонними станами не було змоги, і сотня довго петляла по забайраченій місцевості, поки нарешті не опинилася позаду польської оборони. Сюди вже проривалися деякі лясські вояки, яких козаки просто обеззброювали та саджали на землю під охороною. Сотня пересувалася на невеликому відрізьку місцевості, бо ж розтягуватися було небезпечно. Якщо прорвуться з оточення поляки, то невідомо, чим закінчиться для козаків їхня спроба чинити опір очманілим від поразки ворогам.

Четвірка друзів пліч-о-пліч гарцювала на конях, не випускаючи втікачів, які при появі козаків самі віддавали зброю, примовляючи: «Проше, пана. Тільки не віддавайте іновірцям-татарам. Ми, ваші полонені, молимо вас». Хлопці робили свою справу і при всяких умовляннях мовчки кивали головами на знак згоди.

Раптом неподалік залунали закличні голоси козаків з їхньої сотні. Всі, хто почув їх, швидко повернули на цей поклик. Виїхали на пагорб і побачили величезну людську хвилю, що котилася просто на них у безладному панічному стані. Тут почули голос Петра Гусака:

– Усім відступитися! Пропустіть їх! Нехай тікають!

Козаки поспішили віддалитися від цього безладного людського потоку, що змітав усе на своєму шляху. Вони стояли у безпечному місці і з якимось жалем дивились, як піші воїни і взяті примусом до війська обозні втікали подалі від цього страшного місця, де їх покинули на загибель їхні пани. Санько дивився на це страшне видовище, потім звернувся до друзів:

– Пани вже давно повтікали, лишили цих бідолах – сідниці їм прикривати!

Андрій кивнув головою та сумно додав:

– А там, далі, їх уже чекають татари. Не будуть вони роздивлятися, де пани, а де холопи, сіктимуть усіх...

Нарешті людська хвиля прокотилася повз них, і Петро знову наказав ставати ланцюгом та переймати поодиноких втікачів.

– Це добре... Хоч небагатьох, але врятуємо від смерті. Потім Хмель візьме викуп за полонених, – промовив Павло, радіючи з

того, що надійшов такий наказ. Нікому не хотілося бити втікачів, вважали це за гріх. Займалися людськими ловами, поки не стали вщухати сутички у стані ворога, а може, оборонці вже здавалися добровільно. Петро наказав вивести з вибалка бранців, і козаки, обступивши їх з усіх боків, повели до недавнього місця їхньої залоги.

Коли підійшли туди, то побачили, що тут не до їхніх полонених: сотні людей сиділи купами в різних місцях, похиливши голови, під вартою вояків повстанського війська. У стані, від якого вже нічого не лишилося, були перебиті вози, валялись забиті люди. Незрозуміло, хто з них – поляк, а хто – повстанець чи козак. Неподалік виднілися й інші польські оборонні табори, які також були захоплені повстанцями та козаками.

– Багату здобич поведуть татари, а воно ж все одно християнська кров... – вимовив Пилипенко, дивлячись, як степовики управляються з полоненими, пов'язуючи їх на довгі дерев'яні палі.

– Своїх не віддамо, правда, хлопці... Це ж наш ясир, – вирвалося у Павла.

Під'їхав Петро Гусак, і хлопці стали просити його, щоб наказав відвести полонених до свого табору, а там – буде як буде. Петро погодився, сказавши, що про полонених йому нічого наказано не було і вони мають право чинити на свій розсуд. Більше сотні полонених козаки спішно повели до табору, звідки вийшли вчора.

Під вечір дісталися до свого обозу. Петро призначив з обозних охорону полонених, старшим вибрав Панаса, наказавши йому нагодувати бранців та роздати воду. Осіння ніч насувалася швидко і несла з собою прохолоду, тому миттєво запалали вогнища, а побіля них, шукаючи теплого місця, стали влаштовуватися на нічліг переможці та переможені...

ПОДІЇ ТОГОДЕННЯ

Пилявецька битва у третій декаді вересня 1648 року закінчилася перемогою повстансько-козацького війська при

підтримці Буджацької орди. Загинуло близько десяти тисяч пішого війська і декілька тисяч обозників, що стали безвинними жертвами внаслідок втечі з укріплень стану верхового війська і вищого керівництва шляхетсько-польського війська.

Польська шляхта, яка виступила проти армії Богдана Хмельницького, була надто впевненою у своїй перемозі, тож вийшла на війну, як на прогулянку. Кожен шляхтич вважав себе військовим стратегом, і на військових радах та при веденні бою часто приймалися протилежні рішення, які вводили в оману війська, створювали безлад. Але польській армії вдалося зберегти драгунські полки, які полишили захисний стан уночі. Серед живих залишилися Вишневецький, Заславський, Конєцпольський, Остророг, Корецький, Лащ, Осинський, а також старий київський воєвода Тишкевич, який своїми бездарними діями поклав початок поразці у Пилявецькій битві.

Ці та інші «захисники» Речі Посполитої, зібравшись на війну, тягнули за собою на возах предмети розкоші та одягу, дорогий посуд, по декілька десятків слуг, рідкісні напої, а для задоволення інших пристрастей в обозі було декілька тисяч жінок, щедрих на втіхи під зіркою Церери. Внаслідок програшу цієї битви у поляків було захоплено трофеїв на суму близько семи мільйонів злотих, самих лише гармат було близько ста штук, а возів – кілька десятків тисяч. Страх близького розгрому охопив усю Польщу, ніколи вона ще не була так близько від загибелі.

Здобута Хмельницьким перемога утвердила його як талановитого полководця, показала високу військову майстерність української кінноти, вдалу взаємодію родів військ, у даному випадку – вміння використання артилерії, пішого війська та найманої татарської кінноти. Треба ще доповнити талант Хмельницького вмінням психологічно впливати на ворога залякуванням та дезінформацією при веденні постійної розвідки. При цьому гетьман ще проводив міжнародні переговори, аби не допустити підтримки Польщі московським царем та литовським князем. За деякими джерелами також існують відомості про переговори з Портою (Османською імперією) та трансільванським князем Дьордем Ракоці, щоб у разі непередбачуваних обставин заручитися їхньою підтримкою. У

той час, можливо, і була помилка Богдана в тому, що він не «двинув» свої війська на Варшаву, як про те намовляло багато з його полководців, але це було його рішення, зважуючи на всі події, що відбувалися.

ДАЛІ НА ЗАХІД

Ніч після битви минула спокійно, а зранку, опісля сніданку, було отримано розпорядження Максима Кривоноса: готуватися до походу на захід. Поміж козаками пройшла чутка про поранення Кривоноса у груди і тяжкий його стан, а також про те, що Хмельницький не задоволений діями його війська при захопленні містечок та сіл. Сотники стали погрожувати розправою на смерть тим, хто грабуватиме населення та чинитиме свавілля.

Петро Гусак перед обідом зібрав свою сотню і довів до відома козаків усі заборони при просуванні війська на Захід:

– Кожен, хто пограбує, згвалтує або займеться побором, – буде забитий киями!

Четвірка друзів ніколи не чинила насильство над місцевим людом, тож, як і більшість козаків, підтримала свого сотника. Полонених забрали у них з табору для передачі десь аж під Білу Церкву, і козаки без жалю дивились, як поляків повели з обозом на Схід.

До вечора сотня була вже наготові, щоб вранці вирушити у похід на Старокостянтинів, де ще були залишки лясського війська та німецьких найманців.

З табору вийшли, як зійшло сонце. Сотня Гусака була в охороні правого боку рухомого стану. По дорозі на Старокостянтинів всюди виднілися сліди втечі польського війська. Валялися перевернуті вози, а подекуди – багаті карети. Тіла вбитих були ще не прибрані і лежали майже оголені, не прикриті нічим. Тут уже літало вороння, яке шматувало тіла, залишені неприкопаними, та туші забитих коней.

Навкруги було видно сліди страхітливої поразки польського війська. На якійсь відстані від дороги, де їхала сотня Петра

Гусака, інколи виднілись сліди розправи татар з польськими обозними та жінками, які супроводжували лаське військо. Тут лежали порубані чоловіки, жінки і декілька татар, котрі, напевне, потрапили під кулі тих, хто захищався. Майно та одяг були забрані, і їхні тіла чекали або дикого звіра, або ж поховання – можливо, хтось вириє могилу. Важко було на це все дивитися, але чим далі вони відходили від Пилявців, тим менше було слідів втечі. Де-не-де хлопці, перебуваючи в сторожі, помічали постаті людей, які слідкували за ними. Почувши вигуки козаків, ті ховалися в кущах та яругах.

Задовго до вечора військо Максима Кривоноса зупинилося неподалік від річки Случ і, виставивши вози та сторожові дозори, почало влаштовуватися на ніч. Давши своїм трохи часу на відпочинок, Петро Гусак відібрав з півсотні козаків, і вони попрямували у напрямку міста – для виявлення ворожих залог. Побіля міста вже кружляли татарські вершники та декілька козацьких роз'їздів. При наближенні забахкали рушниці зі стін замку, і кулі поранили кількох вершників.

– Не наближатися! Об'їдемо, роздивимось, та й годі!.. – гукнув Петро.

– Побачити б хоч одного того німчуру, я б з ним зійшовся... – з гумором промовив Санько Голота, а Павло шпигнув його:

– Та поки скакатимеш на нього, він і голову відстрелить!..

Усі стали кепкувати із Санька.

НІМЕЦЬКЕ САЛО

Уранці пішли на приступ міста, і коли піші козаки почали брати його в облогу, верхові роз'їзди чатували передмістя. Німці добре трималися. День був уже на спаді, а містом ніяк не вдавалося заволодіти. Ще сонечко світило яскраво, як військо Кривоноса почало відходити від міста і готуватися до завтрашнього приступу. Вночі треба було перекрити дороги з міста – на випадок відступу польсько-німецького війська, і, повечерявши, сотня виїхала чатувати виїзні шляхи. Домовилися про взаємодію з іншими роз'їздами. Попереду їхала сотня Гурія,

знайомого Петру ще по Січі, і це додавало впевненості козакам: сподівалися, що ніч пройде безпечно для них.

Осіння ніч кінця вересня була темною та прохолодною, а розпалювати вогнища заборонили, тому і снувала сотня неподалік від міста, зігріваючись на спинах коней. Десь опівночі невгамовний Санько захотів спішитись ради своєї потреби, і хлопці чекали його, поглядаючи у той бік, де розчинялися у пільмі останні вершники з їхньої сотні. Та от з кущів почулася якась метушня, донісся ледве чутний вигук Санька:

– Хлопці, рятуйте...

Зараз же Павло свиснув своїм, і козаки, зістрибнувши з коней, стали продиратися в кущі. Побачили у темряві декілька людських силуетів, які нахилилися, пораючись побіля захопленого Санька. Пролунали постріли, і Андрій відчув, як обпекло його шию. Зопалу не відчував болю і, вихопивши шаблю, рубонув по темній постаті. Його друзі вже також встигли розправитися з нічними лиходіями, а ті, котрі в'язали Санька, побачивши, що їхні справи кепські, піднялися з землі та здалися.

Санько лежав мовчки, і Андрій відразу кинувся до нього. Коли витяг з його рота віхоть, той ще мовчав. Та от покропили на нього водою, і Санько застогнав, подаючи ознаки життя. Побіля них уже було з десятків козаків, і вони, взявши Санька на руки, прив'язали його до сідла. Всю четвірку друзів Петро відрядив до свого стану, давши їм ще для супроводу десятку козаків. Дісталися успішно і, залишивши Санька у наметі козацького знахаря, пішли до себе.

Уранці табір Кривоноса загув, немов бджолиний вулик, знову всі готувалися до приступу міста. Тільки хлопці розплющили очі, як побачили Санька з перев'язаною головою, який, сяючи від усмішки, стояв перед ними.

– Здорові були, рятівники мої! Я вас зараз підготую! – примовляв Санько, нарізаючи всім по доброму шматку німецького сала.

– Тобі вчора німці сала дали чи по голові? – весело запитав Андрій, беручи кусень заgreба з салом на ньому з рук Санька.

– Та ні, хлопці, це Петро Гусак мені видав сало як потерпілому від німецьких найманців! Сало це в них забрали! – голосно промовив Санько.

– Чого ти кричиш зранку? Ми ж не глухі... – сердито сказав Іван.

– Та, може, я став глухуватим... Мене ж добряче огріли по голові, – зізнався Санько і, глянувши на Підлужного, додав: – Та і в Андрія он шия перемотана...

Андрій нічого не відповів, а тільки махнув рукою – мовляв, подряпина.

– Так ти ж сам мріяв зійтися з ними!.. От і зійшовся... – сказав насмішкувато Павло, і всі пригадали вчорашні погрози Санька у бік німецьких стрільців.

– Годі вже глузувати з мене! Якби не я, то не їли б ви цього німецького сала. А я його головою заробив! – примирливо промовив Санько, і друзі відчепилися, наминаючи його гостинець.

Військо стало виходити з табору, і сотня Петра знову йшла пильнувати бокові підступи. Добре, що обозні вже подбали про їхніх коней, і друзі, залишивши Санька в таборі, приєднались до козаків, що виходили зі стану в поле. Макар їхав попереду, а потім, як хлопці зрівнялись з ним, запитав:

– Як там наш Санько? Не рветься у бій з німцями?

Підлужний посміхнувся та відповів:

– Та ні, пане десятнику, згодився пересидіти. Та ще й глухуватим став... Хай відпочине!

Піші війська знову пішли приступом на Старокостянтинів і десь по обіді було чути постріли та галас бою вже в місті.

– Таки взяли місто наші молодці! – посміхнувся до своїх козаків Пилипенко.

– А ми коли зайдемо туди? – звернувся до нього Павло.

– Тобі теж хочеться подивитися на німецьких найманців? Один уже хотів... – відповів Макар і поїхав до сотника Петра – порадитися, що їм чинити далі.

Швидко повернувся та оголосив усім, що сотня вступає в місто у похідному стані – по чотири вершники. Перед входом до Старокостянтинова всі трішки причепурились. Мешканці вже

повиходили на вулиці і радісно вітали переможців. Підлужний з двома друзями їхав у кінній шерензі і роздивлявся невеличке, але таке привітне містечко з кам'яними будівлями, церквою та костелом. Чомусь пригадався Андрієві Шаргород, і він мимоволі став думати про Поліну та її доньку Соломію...

Зупинилися на площі, де священник відправляв службу за перемогу над ворогами. Після цієї церемонії сотня вже іншою вулицею виходила з міста, де зіткнулась з декількома десятками полонених німців, яких вели до фортеці.

– От тобі, Павле, і німці! – глузливо зауважив Іван, і всі засміялися.

– Та я ж хотів тільки подивитися. Бачу, що вони – люди, як люди... Тільки, мабуть, говорять по-німецькому! – розвеселився Павло і привітно махнув полоненим.

Ті здивовано дивились на козака, що так радісно їх вітав, і собі стали махати до нього та голосно викрикувати: «Гут, гут, кгозак!» Тут уже всі не витримали і весело зареготали, махаючи полоненим німцям, і Петрові довелося втихомирювати своїх підопічних.

Прибувши в табір, сотня Петра Гусака раненько повечеряла та стала влаштовуватись до сну після важкої ночі та денних бойових дій. Спати під возом уже було прохолодно, і хлопці вмостилися в одному наметі, який Санько дбайливо приготував для них: натягав туди запашного сіна та позастилав польськими повстяними ряднами – зі здобичі під Пилявцями. Хлопці розповіли йому, як зустріли німецьких бранців, як Павло передав їм вітання від Санька. Він довго сміявся, був задоволений, що його десь там згадують.

Уранці розпочалася підготовка до виходу в похід, далі на Захід, воювати за Збараж, а потім – ще далі, на Львів. Перехід мав бути нелегким, багатоденним, тому Петро особисто перевіряв підготовку до нього. Перевірив, як деякі, не дуже дбайливі козаки підкували коней. Добряче перепадало на горіхи горе-козакові, котрий прогавив прослідкувати за своїм конем. Дісталось тут і Санькові, який через свою побиту голову не помітив потертостей на шкірі коня та не обробив їх дьогтем.

– Ти що це, бісовий сину, за конем не дивишся? Я тобі зараз і руки поперебиваю! Мерщій оброби шкіру! – відчитав Санька сотник, а козаки, почувши таке «батькування», швидко заходилися поратися побіля чотириногих друзів.

За два дні вони були готові вийти в похід, і одного ранку, наприкінці жовтня, величезне військо Хмельницького вирушило до Човганського Каменя. Петро розповів своїм хлопцям, що Буджацька орда, разом з якою вони воювали під Пилявцями, пішла в свої улуси, а в цих краях вони зустрінуть татар з орди Тугай-бея, які нещодавно сюди прийшли. Багатьом козакам це не подобалося, бо ж не хотілося бачити споконвічних ворогів на своїх землях, але так домовився Богдан, і на час війни з поляками доводилося з цим миритися.

ПАЛАЮЧІ СТІЛИ

Військо рухалося Чорним шляхом, розтягнувшись верст на шість, і було поділене на передове та побічне. Козаки Максима Кривоноса рухалися позаду величезної вервечки з возів та піших воїнів повстанської армії та козацьких полків. Іти «у хвості» було більш безпечніше. Козаки із сотні Петра реготали від сміху, згадуючи події дводенної давнини. Дісталось тут усім: і відважним, і тим, хто схибив у поєдинках... Добряче давали один одному словесної «прочуханки», отож під вечір були вже вони прості собі козаки, а не звитяжці-богатирі.

Військо зупинилося на ночівлю у верхів'ї річки Понори. До темряви треба було обладнати стан, напоїти коней та приготувати тетері для тамування голоду. Сотня швиденько поділилася на гурти, і поки їздові ладнали захист з возів, козацькі кухарі вже приготували гарячу страву.

Прохолодний ранок швидко підняв усіх на ноги, і невдовзі військо вирушило в похід. Цього разу бокові дозори зміцнили до десяти вершників в одному гурті, і сотня Петра Гусака розтяглася так, щоб можна було бачити сусідню десятку. При зустрічі з татарами наказано було мирно роз'їжджатися, а при спробі нападу – вести бій, захищаючись. Хлопці з десятки Макара, коли

почули такі настанови, стали ремствувати. Підлужний, не витримавши, гнівно вимовив:

– Так як це – боронитися? Чекати, поки тобі зашморг накинуть? Та ні...

– Дивіться, хлопці, я вам наказав, а там... – додав наостанок Макар, і всі лишилися при своїй думці.

Вже була обідня пора, а їм так нікого й не довелося зустріти, а ближче до Човганського Каменя перед нічною зупинкою передове військо зустрілося з татарськими роз'їздами перед річкою Полква, і, привітавшись обопільними помахами рук, роз'їхалися без пригод.

Уранці у похід вийшли трохи пізніше, бо, як сказав Макар, домовлялися з татарами про шляхи пересування до Збаража. Тепер уже хлопці бачили і татарські роз'їзди, проте не звертали на них уваги і не наближались. День став помітно коротшим, і, не дійшовши до Вишнівця, козаки зупинилися на нічний відпочинок. У цьому місці не було великих водойм, але води вистачало всім – численні джерела славилися далеко за межами цього краю.

До Збаража лишився один перехід, і вранці прийшло розпорядження: пустити хлопців Петра Гусака попереду війська – для проведення огляду місцевості під нічну зупинку всього полку. Ближче до вечора сотні Петра та Гурія обнишпорили навкруги місцевість і, не виявивши ворожих пасток, залишилися, щоб підшукати місце постою. Краєвиди були гарними, а води у маленькій річечці вдосталь, щоб запастися всьому їхньому полку. Перш ніж прибуле військо влаштується на ніч, козаки з двох сотень кружляли неподалік, захищаючи його від несподіваного нападу. Вже вночі їх замінили інші верхові дозорці, і козаки із сотні Гусака у темряві, ледве знайшовши свої вози, завалилися спати у приготовлених для них наметах.

Добре вони відпочили цієї ночі, бо ніхто не турбував, а вранці зайнялися приготуванням до бою за місто і фортецю Збараж. Перед обідом чулося, як десь там уже бахкали гаківниці, важкі гармати гуркотіли, що аж земля здригалася.

Макар Пилипенко ходив поміж козаками, перевіряючи їхнє спорядження до приступу, і підганяв, примовляючи:

– Готуйтеся, хлопці, добре! Відчуває моє серце, що цієї ночі спати не будемо.

Уже наближався вечір, а під Збаражем все ще гриміли гарматні постріли. Сотня так і залишилась на ніч у своєму стані.

Стали лаштуватися на нічліг, і тут Санько Голота не витримав і, підійшовши до Макара, почав сердито говорити:

– Пане десятнику, підіть до Петра чи полковника, нагадайте про те, що ми є... Візьмуть же Збараж без нас, ото засміють...

– Ти, Санько, облиш своє патякання! Без нас не візьмуть. Там вежа і стіни побільші за Брацлавські, – заспокоював його Макар.

Хлопці зацитькали на войовничого Санька, який побіля Старокостянтинова трішки потрапив на язики до козаків, а тепер хотілося показати, що він таки добрячий вояка.

Разом з вранішньою прохолодою десятку Макара Пилипенка розбудив сотник і, швидко всіх зібравши, повідомив, що необхідно перекрити дороги зі Збаража, а досвідченим сагайдакерам слід лишитися на місці. Через деякий час побіля них уже зібралося більше двох десятків стрільців з лука. Усім додали удосталь стріл і наказали підлагодити луки.

– Щось намічає Петро! Мабуть, якусь халепу ляхам! – весело говорив Павло, радіючи з того, що і його залишили з трьома друзями, а він уже себе покаже.

Під Збаражем уже давно йшов бій, а верхові сагайдакери тільки-но виїхали зі стану. Коли Петро роздав мішечки із селітровим гнітом, їм стало все зрозуміло. Зупинилися на березі річки Гнізни і передали коней обозним. Спішившись, стали наближатися до передніх лав атакуючих.

Пилипенко був з ними за старшого і зумів провести своїх хлопців так, що пострілів з вежі по них майже не було.

– Отож, слухайте мене, хлопці... Скоро почнуть брати приступом фортецю, а ви перед цим маєте засипати ляхів стрілами із вогняним гнітом, а коли закінчаться – бийте звичайними стрілами по бійницях, – намовляв Макар.

Андрій, Іван та Павло з Саньком, обвішавшись гілками дерев з пожовклим листям, стали потроху просуватися ближче до фортеці. Коли вже легко можна було влучити в отвори, з яких

вели рушничний вогонь захисники фортеці, хлопці, прилаштувавшись до стрілянини, за сигналами Макара стали засипати отвори стрілами. Звідти зараз же зменшилась кількість пострілів і почулися крики поляків, у яких влучали стріли з вогняним гнотом.

Захисники вежі не встигали прицілитися з бійниць, як були вражені стрілами. Чулися войовничі крики тих, хто нападав, і зараз же на стіни стали дертися по драбинах та мотузках десятки повстанців.

Поки вони лізли на стіни, з вежі не змогли стріляти. Вже зо два десятки нападаючих встигли опинитися на стінах, коли у хлопців закінчилися стріли. Макар Пилипенко крикнув своїм сагайдакерам, щоб відійшли від вежі, але справу було зроблено. Їм було видно, як на стіні вже з'явилося чимало своїх, і бій закипів усередині фортеці.

– Так, хлопці, негайно до коней... Ми ще знадобимося, якщо ляхи стануть утікати звідси, – голосно кричав Макар і підганяв хлопців до постою коней.

Дісталися швидко, мабуть, завдяки Макаровим стусанам, якими він «нагороджував» відсталих. Не зволікаючи, сіли на коней, і Макар Пилипенко повів своїх до сотні Петра. Знайшли місце броду і перейшли на протилежний бік річки, не злязачи з коней.

Не вдалося знайти сотню Петра, бо тут була суцільна плутанина. В одному місці на повстанців насадили ляхи, яким вдалося вирватися із замку, а неподалік перемагали татари, крутячись навколо декількох сотень польських вояків, які шалено відбивалися.

Макар, побачивши, що чималий загін вершників пробивається через піших повстанців і ті от-от поступляться, крикнув своїм:

– Хлопці, рубай ляхів! На головного разом вдаримо!

Козаки зрозуміли Макара. Не встигли драгуни вирватись, як були вражені козаками боковим нападом. Заметалися ляхи від несподіванки і звернули в інший бік, щоб вирватись, але загін татар, відірвавшись від свого чамбулу, накинувся на цей гурт польських драгунів. Не хотіли так легко здавати своє життя

драгуни, тож і зав'язалася смертельна рубка. Сили на цей час були рівними, і з обох сторін стали падати вбиті вершники.

Макар Пилипенко кричав на своїх несамовитим голосом:

– Гуртом, гуртом! Не розтягуйтеся, коліть!

Не одного драгуна вже повалив він на землю своєю важкою рукою.

Андрій з Іваном билися поруч, і обом вдавалося вправно відбивати удари довгих шабель та наносити самим. У них на рахунку вже було по одному ворогу. Ці драгуни таки були досить вправними і чинили несамовитий опір. З лівого боку закричав Павло, на якого накинuliся двоє вершників і от-от могли б прикінчити. Іван, зрозумівши, що не встигнуть з допомогою, вихопив ніж і з силою кинув у найближчого до себе драгуна. Ніж поцілів у шию ворога, і той беззвучно звалився на землю. А тут уже й Павло зумів зачепити шаблею ляха по руці, і той, випустивши зброю, нахилився до шиї коня.

Войовничі драгуни також поклали чимало козаків і тільки тоді, як звідкілясь з'явилися на поміч нові козацькі загони, стали кидати зброю. Закляті драгуни рубалися, поки їхні голови або руки не відлітали геть, але життя своє віддавали за дорогого – на полі лежало чимало порубаних козаків та ординців. Не хотілося полякам іти на аркані у полон, і багато хто з ординців, що прагнули захопити ясир, заплатили за це своєю головою. Загнані в глухий кут драгуни рубали ординців, як капусту, і от, нарешті, татарський ага почав щось кричати на своїх вояків, а ті стали усуватися від сутички і прожогом відскакувати від поляків.

Десятків зо два драгунів збилися в коло і стояли, готові відбити напад татар, але тут підскочила ватага ординців з луками і, ставши півколом, вони стали вибивати стрілами драгунів. Стріли безжально впилися в тіла польських вершників, і вони сипалися з коней, немов важкі снопи, з прокльонами в бік татар та викриками: «Хай жиє Річ Посполита!»

За короткий проміжок часу з ними було покінчено, а козаки безмовно стояли та дивилися на це побоїще, і тільки Підлужний, порушивши мовчання, голосно сказав:

– Гарно померли, але ж не за свою землю, а на нашої!..

– Гарно, якби за свою... Тоді їм і вклонитися було б не гріх! – підтримав його Макар і крикнув усім, щоб збиралися біля нього.

Швидко спішилися і пішли відшукувати забитих своїх хлопців та носити в ярк, який слугуватиме могилою. Татари також збирали своїх, стягуючи до неглибокого рівчака. Деякі з них ходили, витягуючи свої стріли із забитих поляків, розживалися їхньою зброєю, а хто з драгунів ще стогнав від ран – добивали, колючи шаблею у груди. Макар дав наказ також забрати зброю в драгунів, які загинули від козацької руки, та позабирати шаблі полеглих товаришів. Андрій виловив двох козацьких коней і привів до своїх, прив'язаних за вуздечки до дерева. Побачив Івана Ярового, який мовчки витирив від крові ніж.

– Облиш, Іване, сумувати... Ти цим ножем Павлові життя врятував! – звернувся до нього Андрій і, щоби хоч якось підтримати, поплескав по спині рукою.

Могили викопали неглибоку, і тіла товаришів поклали рядком на дно – один на одного. Макар став читати заупокійну молитву, а Андрій і декілька товаришів обмили обличчя забитих, підспівуючи: «Упокой, Господи, душі померлих рабів твоїх, наглою смертю убієнних...» Після обряду Павло підійшов до Івана і, обнявши, зі сльозами на очах звернувся до нього:

– Іване, брате, дякую тобі... Якби не ти... Борг за мною.

Зі Збаража і фортеці вже майже ніхто не втікав, а якщо з'являлися купки городян чи поодиноких вершників, то татари з улюлюканням доганяли їх і, кидаючи на ходу зашморг, брали живцем. Коли втікачі бачили козаків і татар, то вперто тікали від степовиків, а потрапивши до козаків, благально просили: «Проше пана на вашу милість, заради Матки Боски...» Козаки із задоволенням приймали втікачів і клали їх обличчям до землі в одному місці, а татари, упустивши здобич, кричали у козацький бік: «Шайтан козак, мій ясир!» Хлопці тільки посміхалися на ці викрики та привітно махали руками на знак приязні.

День добігав кінця і залишки Макарового загону зібралися до свого стану, ведучи поперед себе до сотні полонених вояків та втікачів з міста, в основному, євреїв та заможних міщан. У стані

вже приготували гарячу тетерю, на яку накинулись зголоднілі козаки, а Макар та його хлопці тим часом передали полонених під опіку обозних та охоронців стану. Стомлені козаки швидко відокремили вояків від простих людей і, нашвидку помившись холодною водою, накинулись на гарячу їжу.

Наступного ранку Петро Гусак зібрав сотню і, перелічивши живих після Збараської битви, оголосив один день перепочинку, а потім – збирання у похід на Львів. Козаки виловили після вчорашньої сутички майже всіх коней і були раді, коли до них прийшли з пішого війська вояки, які зналися на конях або втратили їх на полі бою. Швидко познайомилися, і вже у Макаровій десятці було з половину нових вершників. Хлопці попалися бувалі, били вже ординців, а ляхів знали ще з-під Жовтих Вод. Особливо підійшли четвірці друзів Степан Кулібаба і вправний до всього Микола Заброда, який в останньому бою втратив двох коней, а сам відбувся легкою подряпиною.

Під вечір прийшов Петро зі звісткою про завтрашній похід на Львів через Броди. У цьому місці ще засіли ляхи, і треба було їх звідти викурити.

ПОБІЛЯ ГОРИНИ

Уранці дізналися, що головне військо йде на Львів прямим шляхом, а полк Максима Кривоноса прямуватиме через Броди, збираючи докупі татарські загони, які розбрелися для захоплення здобичі та ясиру, за чутками, аж до самого Кременця. Дуже не подобалося козакам, що їхні «помічники» роблять набіги за здобиччю по українських землях, тож палали ненавистю до них. Але була й гарна новина: для припинення свавілля ординців на землях Волині з їхнім військом перебуватиме Богдан Хмельницький.

Полк Кривоноса рухався попереду багатотисячного війська і вивідував все, що діялося попереду, до десяти верст.

Шлях був не з легких для людей, а для коней – особливо. Дорога проходила по якійсь височині, звідки подекуди було видно на десятки верст. Десь далеко синіли переліски, які чергувалися з нескінченними рівнинами, а то на рівнині можна

було зустріти й гору, що поросла деревами, або просто гору з каміння, що лежить у повному безладі. Краєвиди були тут надзвичайно гарні, і Андрій Підлужний милувався цією місцевістю, дякував Богові за те, що відкрив таку красу для живих своїх створінь.

Усім хотілося побачити бодай один загін ненаситних ординців та затребувати повернути безвинний люд на волю, бо не було ж такої угоди, щоб брати у полон мирних мешканців. Уже наближався вечір, але не зустріли жодного татарина, і навіть жодної живої душі не було видно в цих місцях. Треба було триматися ближче до свого війська, і Петро Гусак додавав ходи своїй кобилі Паві, а за ним уся сотня неслась до умовного місця побіля річки Горинь.

Жовтневий день швидко віддав останні сонячні промені, і нічого не лишалось, як ставати табором на ніч. Поки ще було видно, знайшли придатне місце і, оглянувши все навколо нього, Петро поставив варту з трьох боків. Табір влаштували під невеликою кам'яною горою, і спритні хлопці швидко знайшли струмки з водою та сухостій для вогнищ.

Уже вшістьох друзі лаштувалися до прохолодної ночі, тягаючи сухе гілляччя для вогнища і збираючи трав'яний сухостій під боки. Коли забезпечили себе всім необхідним для ночівлі, розпалили вогнище і дістали з торбинок нехитрий харч – сушену рибу та затверділі заgreби. Коли небо стало чистим від хмаринок, всі побачили вузький ріжок молодого місяця, що, немов човник, висів там – ріжками догори.

– Хлопці, рахуйте гроші і торохтіть ними, щоб місяць почув і побачив... То будуть у вас великі гроші! – голосно вигукнув Санько і поліз щось шукати у поясі.

– Так от у кого гроші водяться! Ану показуй! – грайливо причепився до нього Андрій.

А Санько, не звертаючи ні на кого уваги, дістав якісь копійчини і, склавши у долоні, став трясти ними і бити об коліно, демонструючи оманливе торохтіння удаваними грошима.

– Оце як торохтить, так у кишеню маю покласти! – промовляв Санько вголос, а тоді став крутити навколо себе і

додав: – З чотирьох боків гроші поспішайте, в Санькову кишеню стрибайте.

Тут уже хлопці не витримали і підняли такий регіт, що прибіг Макар і посварився Санькові кулаком:

– Знову ти підняв лемент, Санько! От всипле тобі Петро по спині!

Уже тихіше хлопці продовжили розважатись, а тоді Іван попрохав Андрія, щоб той розповів про зірки та сузір'я, і Підлужний охоче ділився з козаками своїми знаннями зоряного небосхилу...

Усіх розбудила вранішня прохолода, і хоч як хлопці тулилися один до одного і натягували на себе жупани, вставати довелося до сходу сонця. Швидко розпалили вогнища, і Петро вирішив не поспішати з роз'їздом, а нагодувати людей гарячою їжею. Кожна десятка швидко приготувала собі пшоняний куліш – хтось на воді, а в декого знайшовся і шматочок сала для смаку.

Після снідання Петро Гусак відібрав четвірку вістових козаків – до полковника Кривоноса, а сотня продовжила свій шлях уздовж річки Горинь у пошуках броду. Покликавши до себе четвірку друзів, сотник призначив старшим Івана і послав їх уперед – шукати якусь мілину або брід. Хлопці, не вагаючись, швидко перевірили зброю, захопили з собою луки і, обігнавши сотню, поскакали вперед у пошуках броду.

Невдовзі побачили найжджений шлях, що вів під гору, убік від річки, і збагнули, що тут може бути брід. Андрій з Іваном увійшли на конях у річку і, тримаючи наготові зброю, стали переходити на протилежний берег. Орлику не дуже подобалася холодна вода, і він форкав від невдоволення. Посеред річки течія була сильнішою, та він, ступаючи обережніше, все ж йшов уперед. Так мало-помалу вони вийшли на берег і, махнувши хлопцям, стали оглядати прибережні кущі та лісок, що підступав просто до річки.

Вони все уважно обдивилися і, не помітивши ніяких слідів та засідок, повернулися до річки, стали пробувати брід на ширину переходу. Вибрались до своїх і поставили палю на тому місці, де треба заходити у воду. Іван послав Санька – сповістити Петра про

знайдений брід, а решта, сховавши коней, залишилися спостерігати за місцем переходу.

Через деякий час на тому боці з'явилися четверо вершників, які їхали вздовж берега. Хлопці завмерли, спостерігаючи за ними, і Андрій з Павлом стали приладнувати стріли. Іван їх зупинив:

– Хлопці, не дурійте... Видно ж, що це татари. Нам заборонено встрявати з ними у сутички.

– Та знаю, Іване... Але ж так хочеться пустити стрілу он у того, з пир'іною, – тихо промовив Підлужний.

Вершники про щось поговорили і зникли, неначе їх тут і не було.

– Ти бачиш, щось відчули. Мабуть, сліди чужі побачили. Ясир не хочеться віддавати, тож шукатимуть інший брід, – з досадою сказав Павло і плюнув у напрямку зниклих татар.

Тут підійшла сотня Петра Гусака, і Іван розповів про татарський роз'їзд.

– Знають, що була домовленість: не брати ясир під час війни, от і обходять нас подалі, – махнув рукою Петро.

Спочатку на лівий берег перейшла четвірка друзів, а коли вони знову обдивились прибережні кущі – переправилася вся сотня.

– Треба триматися напрямком на Підкамінь, – оголосив Петро і додав: – Якщо когось зустрінете, – швидко приводити до мене.

Ці краї були невідомі нікому, тому їхали майже навмання, вибираючи випадкові дороги, а бувало, що пробиралися поміж кам'яними яругами. Добре, що в цю жовтневу днину ще світило сонце і можна було по ньому визначити напрямок шляху.

Перед обідньою порою на шляху зустріли ще одну річку, і тут їм трішки поталанило. Побіля берега стояв човен, а в ньому копошилося двоє людей. Побачивши стільки озброєних верхових, вони від несподіванки ледве не випали з човна. Петро виїхав наперед і запитав:

– Люди добрі, звідкіля ви? Чи не бачили якихось загонів?

– Та ми, пане полковнику, з Підкаменя, а тут промишляємо на рибу, – відповів літній дядько з чорною бородою.

Петро помовчав якусь хвилину і продовжував далі:

– А скільки буде до вашого Підкаменя?

Тут молодший, подумавши, відповів сміливіше:

– А от, як на конях, то ще й сонце не сяде, а ви вже будете на місці, – а тоді додав: – Там і місток є.

– А чиї ви будете в Підкамені?

– Та ми Гребні будемо... Нас усі знають, – неохоче відповів дядько з бородою і опустив голову.

– Так от, Гребні... Що ви нас бачили – не кажіть нікому! – з притиском вимовив Петро і, підстьобнувши коня, попрямував уздовж річки, а за ним – уся сотня.

Треба було поспішати, але не можна далеко віддалятися від річки. Сотня мала надію до вечора приєднатися до полку Кривоноса. Проте заради безпеки Петро знову вирішив пустити вперед роз'їзд із чотирьох друзів, а за головного знову призначив Івана.

Хлопці, відчуваючи швидке зближення зі своїм полком, їхали більш безпечно, об'їжджаючи кам'яні вирви та куці. Підлужний відчув якусь зміну в щебетанні птахів, і назустріч їм стали траплятися звірі, що немовби втікали від когось, не розбираючи набитих стежок. Андрій крикнув Іванові Яровому, що треба зупинитися, але той також зрозумів, що неподалік люди. Четвірка сміливців застигла, прислухаючись до звуків.

Іван подав знак Павлові, і той хутко зістрибнув з коня, припав головою до землі. Потім швидко піднявся з колін і, підійшовши до Івана, промовив:

– Почув тупіт коней. Їх чимало...

Треба було негайно повертатися до сотні, і друзі повернули по своїх слідах назад. Сотня не набагато відстала від них, і Іван швидко розповів Петрові Гусаку про те, що попереду рухається військо невизначеної сили.

– Хлопці, все одно ви будете попереду... Не підведіть мене. Самим не об'являтися, слідкуйте і край! – коротко наказав Петро, і козаки знову попрямували вперед.

Раптом почули іржання коней, скрип возів та людський гомін. Швидко вибрали безпечне місце і перехватили кінські щелепи поводом. Андрій тримав Орлика під коротку вуздечку і заспокоїливо погладжував його шию. Кінь заспокоївся і стояв

смирно, прядучи вухами. Підлужний шепнув Іванові, щоб потримав Орлика:

– Іване, допоможи, а я швиденько роздивлюся, хто це бреде.

Той мовчки кивнув головою, і Підлужний став видиратися на нагромадження з каміння, під яким вони знайшли собі прихисток. Не така вже й мала була ця камінна гірка, але Андрій вибрався таки на неї і побачив валку з возів, що рухалася кудись, а за нею важкою ходою чвалали люди. Їх супроводжували приблизно двісті ординців. Андрій швидко розпізнав татарський чангул. Високі кожушані шапки на головах, у декого – з кінським волоссям, своєрідна манера сидіння на конях. Він ще трішки обдивився все навколо, а тоді став обережно злазити з гірки, ледве стримуючи в собі якесь внутрішнє тремтіння від побаченого. З хвилюванням розповів Івану Яровому про все, а той трохи подумав і промовив:

– Подивися, Андрію, в який бік вони йдуть та гарно роздивися навколишню місцевість!

Підлужний знову видерся нагору, дивився, як татари, прийшовши сюди нібито для війни з поляками, не забули про своє споконвічне ремесло – грабувати та неволити християнський люд. Нарахував бранців сотні зо три та помітив, що серед них чоловіків було замало, а в основному – жінки, дівчата й підлітки. «Невже ми дамо їм забрати наших людей? Там дітей багато... Хто їм допоможе, окрім нас?» – гарячково міркував Андрій. Валка з возів порівнялася з Андрієвою схованкою, і він побачив, що вози оті завалені всіляким господарським крамом, одягом, кінською зброєю, мішками зі збіжжям. Почув легкий посвист знизу і став спускатися з гірки, думаючи, як проситиме Петра виручити бранців. Сотник стояв побіля гірки, а козаки розмістилися хто де, чекаючи слова свого старшого.

– Ну, так що ти там побачив?.. – став допитуватися Петро, і Андрій розповів про все.

– Давайте до мене десятників. Швидше! – наказав він Івану, і Павло з Саньком побігли до козаків, що були неподалік.

За хвилюк вже всі зібралися біля Петра і мовчки чекали, що він їм такого скаже.

– Козаки, Хмель не вітає такі дії татар, але й битися з ними не дозволяє. Там по дорозі ведуть до татарського полону наших людей. Що маємо робити? – звернувся до своїх десятників схвилюваний Петро.

На деякий час запала незрозуміла тиша, і коли десь, вище по дорозі почувся жіночий крик, Макар Пилипенко не витримав і промовив:

– А що, Петре, чи дорого наші життя коштують? Треба виручити, не шаблею, так помикитити головою!..

– Так пропонуйте, нехай думають ваші сиві голови, як це зробити, не зіпсувавши каші. Треба хитрістю... – закінчив він і запитливо глянув на козаків, що стояли, чухаючи потилиці.

Недовго тягнулась мовчанка, і знову Макар, піднявши руку, виступив уперед та почав говорити:

– Козаки, сотнику Петре, треба тихцем прослідкувати за ними... Коли стануть на нічліг, то мої хлопці викрадуть їхнього мурзу, а там, дасть Бог, обміняємо мурзу на наших...

Запанувала мовчанка, всі обмірковували задум Макара, а він стояв і нервово смикав за рукоять шаблі. Нарешті подав голос Василь Чепіга, товариш Макара Пилипенка з іншої десятки:

– Та вийде в нас!.. Що ж ми, віддамо наших бусурманам!?

Нарешті, всі десятники стали висловлювати свою думку про спасіння люду, і тоді Петро підняв руку і промовив:

– Гаразд, я за все відповім, але, щоб дізнатися, де мурза буде сні дивитися, треба до них якусь приваду заслати.

– Хто піде за власною волею до татар у ярмо? Давайте запитаємо у козаків, – далі вів Петро.

– Пішли до хлопців, у них запитаємо, – зраділо промовив Макар, і всі попрямували до своїх десятків, шукаючи охочого на добровільний полон.

Андрій вирушив за Макаром до своєї десятки, і той став говорити про те, що сотенний не проти порятунку людей. А як дійшов до того, щоб хтось добровільно потрапив у полон заради розглядин у татарському стані, всі притихли і поглядали один на одного.

– Та воно можна б і спробувати татарського батога... А чи вийде вирватися? Може, все життя на каторзі... – розсудливо сказав до всіх Павло, і друзі ствердно закивали головами.

Андрія мучило сумління. Йому було жаль людських душ, що йдуть у неволю, та водночас може статися так, як казав Павло, а вдома – Даринка, мати, синок... Часу було обмаль, та ні з їхнього, ні з інших гуртів не було чути, щоб хтось відгукнувся на таку справу.

ЧИНБАРЮВАННЯ ГОЛОТИ

Подав тихий голос Санько, і всі здивовано поглянули на нього:

– Я піду... Мене колись визволили козаки, тож маю борг перед людьми і перед Спасителем нашим...

Тут Макар рішуче промовив:

– Та ти, Санько, десять років пробув у ярмі! А якщо дійсно не вийде обмінятися? Подумай!..

Хлопці й собі здивовано загуділи, дивлячись на Санька, а той додав:

– Та я й мову їхню знаю... Все так рознюхаю, що окрім мене ніхто так не зуміє...

Андрій обійняв Санька і тихо сказав:

– Пробач, побратиме, я не зміг...

А Санько вже весело дивився на Підлужного, на друзів та випалив:

– От полюблюю подурачити татарву!.. Нехай знають нехристи козака Санька. Заллемо їм гарячого сала за шкіру!..

Козаки трохи заспокоїлися, бо перед цим ще карталися, не знали, як розпорядитися своєю долею. Андрій, засміявшись, голосно сказав:

– Ми його там не лишимо! Під землею пройдемо, а заберемо Санька!..

Макар звелів усім готуватися до походу вслід невольницькому каравану і разом з четвіркою друзів пішов

умовляти Петра Гусака, щоб дозволив заслати Санька Голоту в «татарський полон».

Сотник, побачивши четвірку друзів, усе зрозумів і, не гаючи часу, вислухав їх. Санько став розповідати про свій задум: перегнати збоку невільницьку валку і, залишивши свого коня друзям, з'явитися, начебто ненароком, на очі татарам. Санько розумівся на шкурах тварин і, якщо його стануть допитувати, скаже, що ходить по всіх усядах, чинбарить.

Швидко Санька переодягли в різне дрантя, а в мішок накидали всякого начиння – як для чинбаря. Перехрестилися, щоб задум успішно втілювався, і обережно вибралися зі своєї засідки – у тому місці, де по шляху нещодавно пройшла валка з полоненими та ординцями.

Попереду за версту побачили довгу чорну вервечку з ординців та полонених. Відійшли трохи вбік від натопаного шляху і, побачивши зручну місцину, звернули туди. Часу було обмаль, і козаки по місцевості, де безладно валялося каміння та зяяли скелясті вирви, стали обминати юрбу людей в оточенні ординців, які рухалися по шляху.

Нарешті людський гомін став вщухати, і вже не було чути скрипіння возів. Санько підняв руку і неголосно мовив:

– Годі, хлопці, ми вже попереду... Ви тут чекайте Андрія, а я побіля шляху віддам йому коня.

Підлужний кивнув на знак згоди, і вони стали пробиратися серед незручної місцевості. Та от Санько, махнувши рукою, зупинив Андрія, і той швидко підступив до товариша, взяв за повід його коня.

– Бувай здоровий, брате... Нехай тобі Бог допоможе! – напучував Андрій товариша, а Санько кивнув головою і весело сказав:

– Пам'ятай, я там, де подасть голос стрепет...

Санько зник у кущах, а Андрій, стривожений за долю товариша, поїхав до своїх, тримаючи за повід Воронька.

Голота вибрався на шлях і став помаленьку йти назустріч людському гомону та лайливим вигукам ординців. Його відразу запримітили вершники, що рухалися, нічим не обтяжені, у передньому дозорі. Санько їх також побачив і став робити вигляд,

що хоче втекти зі шляху в бік заростей чагарнику, та став дертися по косогір'ю нагору. Не встиг добратися й до середини, як тугий зашморг перехватив його шию, і Санько покотився вниз, б'ючись головою об землю. Внизу його вже чекали ординці, задоволено цмокаючи губами, та кивали головами, мовляв, нікуди ти від нас не втечеш.

Санько все ще лежав на землі, потроху приходячи до тями від несподівано стрімкого спуску. Удар чоботом під бік примусив остаточно отямитися, і Санько став підводитися, дикувато поглядаючи на татар.

– Чому на мене накинулися? Я – вільний чинбар, – ледве видавив зі своїх вуст, на що татари тільки розсміялися.

Швидко зняли з його тіла зашморг і, перев'язавши руки сиром'ятиною, погнали назустріч своїм. Санько майже біг, спотикаючись об каміння, і ось він, віддихуючись від бігу, вже стояв перед мурзою. Підійшов товмач, і мурза став задавати питання, які Санько Голота і так добре розумів. Проте, послухавши уважно, обдумував, як відповідати, зумисне видаючи себе за тугодума.

– Ти звідки тут узявся і куди йдеш? – запитав мурза, постукуючи канчуком по червоній халяві чобота.

Санько відповідав неспішно, але в лад, і тоді мурза піднявся зі своєї похідної, гарно оздобленої білої овечої шкури і так сіконув канчуком по нагнутій спині Санька, що той аж вигнувся, задравши голову, а коли вдарив ще раз, у хлопця аж дух перехопило, і він тільки застогнав від шаленого болю.

– А це тобі наука... Як б'ють, то не підіймай голову, собако! – рывкнув мурза і показав своїм, щоб його повели нанизати на палі як полоненого. Не встиг він упасти в ноги мурзі, щоб відпустили, як уже добрячі стусани не дали йому й рота розкрити. Прив'язали поряд з якимось уже немолодим монахом. Той поглянув на нього і головою перехрестив Санька.

– На все воля Божа, чоловіче, – тихо і покірливо промовив монах.

Під ляскотіння батогів і крики ординців бранці рушили далі, клянучи своїх охоронців, які з радісним виглядом шмагали по людських тілах, не вибираючи: чи жінка це, чи чоловік, чи

дитина... Тільки по зойках і плачу можна було здогадатися, хто постраждав від батога.

Санько, опинившись у череді бранців, швидко пригадав, як його ще зовсім юним полонили і так само, відірвавши від матері, вели під ляскання батогів у степ широкий. Жагуча ненависть підіймала хлопцеві груди, і він видавив із себе, щоб не заплакати, такий душевний стогін, що монах злякано відсторонився вбік.

– Не варто так побиватися, ми ще на своїй землі... Може, Бог нам допоможе звільнитися, привітно звернувся до нього монах і додав: – Мене звати Никодимом, а в миру я був Миколою. Давно це було... Тепер я слуга Божий.

– А я – Санько Голота... Нікого в мене немає. Ще з малолітства чинбарюю, батько навчив, – повідомив хлопець.

Деякий час ішли мовчки, долаючи крутий гребінь шляху, і Санько, вибравшись нагору, оглянувся назад та порахував кількість татар, які охороняли полонених. Запримітив, що мурза весь час їде поряд з якимось молодим вершником, також вбраним у багатий одяг, і вони весело перемовляються поміж собою. Більше таких, гарно вбраних ординців не було, і Санько зрозумів, що при здійсненні козацького задуму ці мурзи і вирішать долю полону в обмін на своє життя.

ВИДІННЯ НИКОДИМА

Наближався вечір, і ординці сердито підганяли бранців, мабуть, намітивши десь попереду нічліг. Удаліні, пообіч шляху, показалася непримітна лощинка, і всіх стали зганяти туди. Здійнявши гвалт, ординці оскаженіло підганяли юрбу полонених до неї.

– Заб'ють людей бусурмани прокляті! – гнівно промовив Санько, а Никодим підтримав його:

– І на них буде Божа кара – за зло і гріхи їхні!

Нарешті люди опинилися в оточенні своїх поневолювачів у лощині. Татари стали розв'язувати руки бранцям і кидали кожному по шматку м'яса. Залишали й невеликі міхури з водою, на яку, в першу чергу, накинулися люди. Жінки передусім

потурбувалися про своїх дітей, омиваючи їхні припухлі ноги та лиця. Коли діти вже жували м'ясо, самі вгамовували спрагу та вмивалися.

Санько з отцем Никодимом також умилися і, перехрестившись, стали куштувати нехитрої татарської їжі. Санько, відкусивши шматок незрозуміло якого м'яса, не зміг проковтнути і, нахилившись, виплюнув його на землю.

– Ти поїж, синку, кращого тут не буде, а без їжі пропадеш... – порадив Никодим.

– Я хочу вам, отче, сказати, що не думаю тут довго бути, – тихо промовив Санько, притиснувшись ближче до Никодима.

Отець Никодим подивився на нього і став розповідати, як він потрапив сюди. Санько слухав, а сам роздивлявся навкруги, бажаючи визначити, де розіб'ють намет для мурзи, де на ніч посідали залогою дозорці, скільки охоронців біля намету мурзи та його супутника. З'ясувавши, як охороняється табір, Санько став уважніше слухати отця Никодима, а чим далі той розповідав, тим Санька все більше дивувала його оповідь. Усі стали з цікавістю прислухатися до розмови про дивовижні події і ближче підсувалися до Никодима з Саньком.

Отець Никодим був монахом Почаївського монастиря, що знаходиться недалеко звідси. Він, відданий своєму чернечому послуху, ходив по навколишніх селах, а іноді – й набагато далі, проповідував православну віру Христову. Брав із собою лише Євангеліє та пускався у мандри, живучи тим, що Бог пошле. Так проминуло багато років, і на віру християнську він навернув багато людських заблукалих душ.

От одного разу під час таких мандрів заради віри Христової він дійшов майже під Луцьк. Коли ніч застала його поза селами, влаштувався спати в копиці запашного сіна, і оскільки його здолала втома, швидко задрімав. Раптово прокинувшись, побачив напроти себе сяюче світло, а в сяйві стояла Матір Божа Почаївська і, простягнувши вперед руки, немовби звала його до себе. Через якусь мить видіння зникло, але він відчув у собі таку силу, немовби відпочивав усю ніч. Ні про який сон не хотілося думати, і отець Никодим, вибравшись з-під сіна, вирішив повертати назад до Почаївського монастиря. В ті дні місяця на

небі не було видно, проте дорогу отець Никодим бачив, неначе вдень, і сміливо прямував, не боячись звірів.

Сонце застало його вже далеко від місця нічного перепочинку, і він, не зупиняючись, пройшов до самісінького обіду без води і крихти хліба в роті. Нарешті, відчувши втому, сів перепочити і вперше за цей день, попивши води, подумав, що добре було б з'їсти шматочок хліба. Раптом на дорозі заскрипіло декілька возів, і отець Никодим побачив, що то їхали люди з наваленими, як заманеться, домашніми речами. Він вийшов на шлях та привітався з подорожніми, а люди зупинились і, зійшовши з возів, чемно припали до його руки.

– Благословіть, отче, помоліться, щоб згинули вороги, які насіли на наш край! – стривожено просили люди і, стаючи на коліна, плакали й молилися, підіймаючи руки до неба.

– Що сталося, люди? Розповідайте про свою біду, – заспокійливо говорив отець Никодим, кладучи свою правницю на голови тим, хто стояв на колінах.

– Біда прийшла в наші краї. Татарви навалило, як мух... Обсіли села, хапають всіх, придатних до полону, а решту – забивають на смерть, – видавив із себе чоловік, що був у гурті за старшого. – Ми якимось Божим промыслом вирвалися із села і вже на шляху знайшли одне одного, от разом і втікаємо подалі від супостата кровожерливого.

– Та це ще і не зовсім біда... – додала його дружина. – Всі кажуть, що обсіла татарва Почаївський монастир, і вдень, і вночі рвуться до нього, щоб зруйнувати нашу святиню і обитель Матері Божої.

Отець Никодим, як почув таку звістку, похолонув увесь і від хвилювання затрусився всім тілом. Йому стало зрозумілим і видіння Почаївської Божої Матері, і її руки, що були простягнуті до нього... Він благословив утікачів на спасіння і, наказавши їм молитися за Почаївську обитель Божої Матері, став збиратися в дорогу. Миряни дали йому хліба, сиру, міх з водою і слізно побажали благословенної дороги до Почаївської обителі.

Відкусивши декілька разів затверділого хліба, отець Никодим знову відчув у собі прилив сили і, перехрестивши людей, негайно вирушив у дорогу. Ноги самі несли в рідну

обитель, і до вечора він встиг перейти через річку Ікву в нижній течії, а з настанням темряви зупинився ночувати під Дубном. У домівки не просився, відпочивав у якомусь сіннику, щоб якнайшвидше продовжити свій шлях далі, на південь. Перед світанком прокинувся від холоду і, швидко з'ївши шматок хліба з водою, вибрався із сінника та продовжив свій шлях.

Дорога від Дубна на південь була натоптанною, і до настання ранку він дійшов майже до Кременця. У місті орудували татари, бо було чути страхітливі людські викрики, і чорні дими пожеж тягнули свої хвости у бік Почаєва. Отець Никодим вирішив обійти Кременець збоку, тож став пробиратися через чагарники, лісочки у бік Почаївського монастиря. Тут знову перейшов річку Ікву. Це вже були добре знайомі місця, і він ішов далі знайомим шляхом.

Сонце піднялося, і на рівних місцинах пригрівало лівий бік мандрівника та додавало наснаги. Він вийшов на галявину, з якої було видно монастир, що велично стояв серед перелісків і кам'янистих височин. Відчуваючи поблизу небезпеку, отець Никодим обережно пробирався до монастиря з півночі, де підступи до нього були більш пологими.

Невдовзі до нього стали долимати крики ординців, а згодом Никодим побачив, як вони довгим ланцюгом скакали один за одним, і, випустивши у бік обителі стрілу, поверталися, щоб зробити нове коло. З монастиря чувся церковний спів, що весь час лунав, наростаючи до високих тонів. У цей час він побачив у небі над монастирем Матір Божу, що ніби стояла на хмаринці в сяйві незвичайного вогню, який обволік її, неначе щитом. Татарські стріли, долетівши до цього щита, билися об нього і летіли на того, хто їх випускав.

Ординці спочатку не розуміли, чому падають їхні стрільці, а коли вже не один десяток лежав, повалений своїми ж стрілами, зчинився переполох, і вони стали снувати туди-сюди, щоб уникнути ураження. У цьому шаленому коловороті вершників, у хмарах стріл, що випускалися по монастирю та видінню Божої Матері над ним, ординці не могли вгмонитися, поки їх не лишилося удвічі менше. Підскочив гонець мурзи і став кричати, закликаючи до зупину, і дехто послухався. Проте були й такі, що

не могли зупинитися, і тоді кожен падав з коня, забитий своєю ж стрілою.

Отець Никодим увесь час молився, дивлячись на це дійство, і підспівував голосам, що долинали з монастиря. Деякі з ординців, кинувши зброю, попадали на коліна перед видінням Божої Матері і, склавши руки на колінах, били поклони християнській заступниці. Нарешті видіння на воздушях стало набувати вигляд рожевої з білим хмаринки, яку по вітру понесло в інші простори.

Монастирський спів також став замовкати, і побіля монастиря запала тиша. Було чути лише щебетання птахів та стогін поранених нападників. Перед монастирем знову з'явилися ординці та стали піднімати із землі своїх товаришів, які стояли на колінах. Деякі з них, пручаючись, не хотіли підніматися, і тоді старший ординець бив їх канчуком по спині. Спантеличені ординці, закривши лиця від болю, йшли незрозуміло куди, ледве перебираючи ногами.

Потроху їх зібрали подалі від монастиря, а забитих почали стягувати до яру, щоб присипати землею. Отець Никодим вийшов зі своєї хованки і смиренно пішов до монастиря, сподіваючись знайти прихисток за його стінами. Він уже наблизився до бокових воріт, тримаючи поперед себе Євангеліє, і на нього ніхто не звертав уваги. Тільки один вершник, досить молодий, гарно одягнений, з дорогою зброєю, підскочив і щось залопотав по-своєму. Отець Никодим зупинився, не піднімаючи голови, застиг на одному місці, а тут підскочили ще з п'ятеро ординців, і один з них, спішившись, простягнув руку до Євангелія.

Отець Никодим стояв, притиснувши Євангеліє до грудей, а ординець схопився за книгу, став виривати з рук, тягаючи отця з боку в бік. Руки отця не рознімалися, і тоді ординець ударив його по обличчю. Никодим завалився на спину, не випускаючи Євангеліє. Наступивши йому на горло, татарин вирвав Євангеліє і, повернувшись до молодого ординця, простягнув книгу йому.

Никодим підповз до ординця, став благати його, щоб повернув Святиню. Коли наблизився до вершника, кінь, чогось злякавшись, рвонув з місця, і молодий ординець, який затиснув у

руках книгу, не втримався і гепнувся поряд з Никодимом. Він ошаліло дивився на отця, тримаючи перед собою книгу.

Татари застигли на місці, і коли той закричав, мов навіжений, кинулися на допомогу – хто ловити коня, а хто піднімати молодого мурзу. Передавши Євангеліє одному з ординців, молодий мурза став шмагати отця Никодима, по чому вдавалося влучати, і, може, забив би, якби не старий мурза, що підскочив на коні і з лету вихопив канчука з рук несамовитого зухвалого мурзи.

Побитий отець Никодим залишився лежати на землі, а ординці почали спішно відходити з цього нещасливого для них місця. Отямившись, отець побачив, що ординці вже рушили далі, тож побіг слідом за ними, шукаючи молодого мурзу, щоб забрати назад своє Євангеліє. Ніхто на нього не дивився, але й не били, а отець Никодим, побачивши нарешті молодого мурзу, кинувся до нього, падаючи перед конем, та благав повернути Євангеліє. Набундюченому мурзі набридли оті благання, і він махнув своїм, щоб вони прогнали Никодима геть. Отець біг за ними, не зупиняючись, зо дві версти.

От вони зупинилися побіля влаштованого для полонених табору і стали злазити з коней – для відпочинку, а отець Никодим знову знайшов молодого мурзу та благав повернути йому святу Біблію. Та тут терпіння ординця лопнуло, і він гнівно наказав своїм сторожовим церберам відвести неслухняного Никодима до ясиру, де вже набралось чоловік триста християнського люду. Підкорившись волі мурзи, отець Никодим слухняно пішов у супроводі ординців до полонених.

Уже другий день він іде з полоном, сподіваючись забрати якимось дивом Господнім святе Євангеліє, що потрапило до рук бусурман-нехристів...

До поки отець вів свою оповідь, люди потроху непомітно перебиралися до них поближче, і коли стемніло, Никодим з Саньком уже сиділи у щільному колі люду. Як Никодим говорив, люди мовчали, зачаровані виразним, але не дуже гучним голосом отця, і у Санька з'явилася впевненість, що козаки зможуть визволити цих полонених, а отцю Никодиму вони повернуть втрачене Євангеліє.

ПОЛОНЕННЯ МУРЗИ

Стомлені люди потроху вкладалися спати, притискаючись ближче один до одного, і вкривалися різним ганчір'ям, а траву, яку понагрібали руками, клали собі під боки, обкладали нею дітей. Санько Голота розумів: якщо він зараз не скаже людям, що за ним прийдуть вночі, то може статися якийсь нічний переполох, і все пропаде. Ординці будуть пильнішими та ще схоплять і його друзів. Голота повернувся до отця Никодима, коли той, прочитавши вечірні молитви, став вмошуватися спати:

– Отче, я маю повідомити, що прийдуть вночі козаки, аби визволити мене. Треба попередити людей, щоб поводити себе тихо, – став схвильовано говорити Санько.

Отець нічому не здивувався і, трішки поміркувавши, промовив:

– Добре, синку... Шепнемо у різні боки, щоби всі сиділи тихо, що б там не було, а ти – роби свою справу. Я за тебе помолитимусь, і Господь всевидящий покриє нас...

Було чути спочатку, як люди шепотіли, аби вночі не піднімати гвалту, а потім до Санька вже не долітали ніякі слова. Було б добре, якби ніч не була місячною, аби не було змоги щось там розгледіти вартовим... Санько вирішив подати про себе звістку покриком стрепета і неголосно заторохтів. Не почувши ніякої відповіді, довго лежав, прислухаючись до покриків нічних птиць. Через деякий час знову подав знак і зрадів, почувши вуркотіння сови: «Пугу-пугу-пугу...» Десь поряд були свої, і Голота ще раз по зорях перевірів напромак до намету мурзи. Подумки пригадував, які примітні дерева ростуть побіля намету. «Добре було б, якби охоронці вогнище не загасили, легше буде відшукати гніздо цього нахаби бусурманського», – думав Санько і знову подав умовний пташиний покрик. Почув відповідь ліворуч від себе і став потроху перебиратися у той бік, а коли ще раз подав умовний покрик, то відгук пролунав за сажнів двадцять від нього.

Пам'ятаючи місце, де засіли охоронці, він обережно, щоб не зачепити когось зі сплячих, вибрався на край гурту полонених та тихцем поплазував до густих дерев, що нависали темною стіною.

Санько відчував, що вже вибрався з кільця вартових, і тихенько подав умовний покрик, і майже поруч почув знайоме: «Пугу, пугу...» За хвилину він уже був в обіймах друзів.

Козаки були щасливі від того, що з ними знову Санько Голота і, потискавши його в обіймах, стали розпитувати, як пробратися до намету мурзи. Санько зауважив, що у наметі їх двоє і треба брати обох, інакше визволення через обмін може не відбутися.

Вони знову були разом, і хотілося скоріше полонити мурзу. Іван усіх застеріг, що татари сплять досить чутливо, і якщо козаки зроблять щось не так, то буде біда... Санько має йти удвох з Павлом попереду. У Павла є невеликий мотузок, який прив'яжуть до Івана... Так вони ланцюжком проберуться до намету мурзи, а побіля нього зберуться докупі.

Перевірили зброю, мотузки для полонених ординців і, поштовхавшись поміж собою, зайвого брязкотіння не почули.

Санько пішов уперед. Треба було знешкодити сторожову варту, і хлопець обережно поповз до першої татарської засідки, а за ним, немов щур, поспішав Павло, тримаючи в зубах ніж. Побачив, як Санько подав знак: необхідно почекати... Павло вже й сам запримітив дві голови, що бовваніли за декілька сажнів від нього. Санько вибрав ближнього до себе дозорця і крадькома наблизився. Залишився лише один крок... Від удару ножем тіло ординця стрепенулося та одразу обм'якло, піддаючись Саньку, який обережно поклав його на землю.

Другий ординець також дрімав, тримаючи в руках шаблю. Не встиг він розплющити очі, як отримав навісний удар по горлянці, що не дозволив йому навіть застогнати. Павло все бачив і нечутно підійшов до Санька, який витирив ніж об лежачого ординця. Голота тихо промовив:

– Залишилося ще двоє, там, нижче, неподалік від намету мурзи. Ти запам'ятовуй шлях, де вже немає дозорців... За мною, Павле!

Санько рушив далі, і Павло Година, смикнувши мотузку, пішов за ним. Обережно пройшли поряд зі сплячими християнськими полоненими. Коли один з них підняв голову, Санько притулився кулаком до його обличчя, і той чоловіча

стиха прихилився до землі. Попереду стояла сосна, що була добре примітною вночі, і Санько знову поплазував, а Павло застиг, вдивляючись у темряву. Його товариш зник у темряві, ніби розтанув. Минув якийсь час, і до Павла долинуло ледве чутне гупання об землю, а потім – слабкий зойк. З'явився Санько і показав рукою, що вони мають іти далі, Павло зраділо потягнув мотузку і почув, що на другому кінці йому відповіли тим же. Обережно пройшли поряд із забитими татарськими дозорцями і опинилися біля сосни. Саме тут був намет мурзи. Їм було видно, як біля згасаючого вогнища сиділо двоє особистих охоронців мурзи і про щось тихо розмовляли.

– Кепські наші справи, не сплять бусурмани... – розпачливо промовив Санько. – А от луки треба було брати, ми б їм показали...

Він сказав Павлові, щоб той підсмикнув мотузку, і за цим сигналом друзі швидко та безшумно виринули з темряви.

– Андрію, Іване, що робитимемо? Не сплять бусурмани! – пошепки повідомив Санько.

Усі мовчали, і тоді Іван запропонував тихо підкрастися ззаду та одночасно напасти на обох, не даючи їм оговтатись.

– Якби ж то так – «щоб і не пікнули»... А коли хтось пікне? – стурбовано промовив Санько.

Знову запала мовчанка, і тут втрутився Андрій, який запропонував Голоті повернутись і одягти вбрання забитих татар. Санько мову знав добре, та й Іван дещо знав... Санько легенько торкнувся Андрієвого плеча на знак згоди, і вони швидко повернулися з Іваном назад, а Андрій з Павлом лишилися чатувати.

Татари сиділи тихо, іноді підкидаючи галуззя у вогнище. Один з них вставав та обходив намет, а зробивши огляд, знову сідав до вогнища. З'явилися Санько з Іваном, і коли вони виникли перед Андрієм, він аж здригнувся від несподіванки: хлопці стали невпізнаними. Підлужний затулив носа і тихо шепнув Санькові:

– Від тебе смердить, як від барана. Татари тебе по запаху враз признають за свого. Ідіть уже...

Хлопці перехрестилися, піднялись на повен зріст і неспішно пішли у бік охоронців мурзи. Андрій з Павлом, мов химери,

рухались за ними на відстані декількох кроків, не випускаючи з виду постаті друзів.

Підійшли майже впритул до охоронців, і ті, побачивши незнайомців, миттєво схопилися з місць і пішли назустріч. Санько засміявся і заговорив до них татарською мовою. Охоронці заспокоїлися і щось відповіли.

Підлужний бачив, як Санько з Іваном пройшли далі і через мить вже злилися з постатями охоронців мурзи. Андрій почув короткий зойк, і все затихло.

Коли козаки обережно підійшли до місця події, то здивувалися, побачивши, що на землі лежали тіла обох татарчуків, а Санько стояв на колінах, тримаючись руками за бік.

– Таки, бісів син, зачепив мене, хлопці... У нього був ніж, і ми вдарили майже одночасно, – прошепотів Санько.

– Ти сиди тут, не рухайся. Ми зробимо справу і не залишимо тебе, друже, – тихо сказав Андрій, і хлопці мотнули головами.

Треба було брати мурзу і його сина, часу для роздумів не мали. Андрій з Іваном, відкинувши поли, тихо зайшли до намету, а Павло лишився біля пораненого.

У темряві неможливо було щось розгледіти, і тільки прислухавшись до переривчастого сопіння, вони второпали, де хто відпочиває. Ганчір'я й мотузки були за пазухою. Андрій, навалившись на одного, вдарив рукояттю ножа у скроню. Сонний татарин, не второпавши нічого, не подав ані звуку.

Іван «приголубив» свого підопічного не так сильно, і поки козаки в'язали їм руки, той татарин отямився і силкувався виплюнути ганчірку, щоб закричати. Іван щось промовив по-татарськом, і старий мурза притих. Потім Яровий, хмикнувши, шепнув Андрієві:

– Я йому сказав, щоб не смикався, якщо не хоче зараз же побачитися з Аллахом... А ти давай, «відливай» свого. Немає в нас часу, щоб тут сидіти.

Підлужний дістав воду і став хлюпати безпорадному молодому мурзі на обличчя та поплескувати долонями по щоках, і той таки видавив із себе якісь слова. Андрій відчув, як напружилося тіло татарина, і одразу ж почав запихати йому в рот ганчір'я.

– Все гаразд. У мене вже ожило мурзенья... Гукай Годину, нехай розріже поли намету, щоб їх вивести звідси, – сказав Андрій і тут же почув, як потріскує під Павловим ножом намет.

Підставивши ножі під боки татарським мурзам і давши кожному добрячого стусана, примусили виходити з намету. Не дуже пручаючись, ординці вибралися і зупинилися, крутячи головами навсібіч, ймовірно, сподівалися на допомогу.

– Тепер, Павле, бери молодого, а я буду Санька виносити, – промовив Андрій і підійшов до товариша, що лежав на землі.

Санько побачив Підлужного і підняв руку, показуючи, що він живий, а коли Андрій нахилився за ним, тихо сказав:

– Андрію, якщо буде непереливки, то киньте мене тут, а самі тягніть тих бусурманів...

– Не турбуйся, побратиме, витягнемо всіх... Головне – тебе, а ті самі йтимуть... – зауважив Підлужний.

Він почав перев'язувати Санька, обкручуючи полотняною стрічкою живіт. Потім всунув йому палицю в зуби, щоб часом не застогнав від болю під час ходи.

Попереду йшов Павло, що добре запам'ятав шлях назад, посередині – полонені мурзи, а за Іваном, несучи на спині Санька, важко ступав Андрій. Озиратися було ніяк та й неможливо, бо якщо їх побачать вартові, то доля буде одна – покладуть стрілами всіх. Дякуючи Богові, поки що все було добре, не помічені ніким, вони рухалися по звільненій від сторожі стежці. Темна ніч надійно покривала друзів. Уже вибиваючись із сил, Андрій тицьнув у плече Івана, і тихо попрохав зупинитися, хоч ненадовго. Вони всі на хвилику зупинилися, немов застигли привиди, та й знову продовжили свій шлях.

Вийшли в умовне місце і зрозуміли, що найважче – позаду. Іван подав умовний покрик, і, почувши відповідь, вони пішли у тому напрямку ланцюжком. Ще раз почули умовний покрик, і от вже козаки оточили їх. Легенько зняли Санька з Андрієвої спини та стали відходити далі. Підлужний відчув, як йому стало легко ступати, але він ішов за козаком, який ніс Санька, немовби побоюючись, що той впустисть товариша на землю.

Пройшли десь із версту і потрапили в стан. Ті козаки, що не спали, оточили нічних мандрівників, а Петро наказав зав'язати очі полоненим та охороняти їх посиленою вартою.

На сході вже посвітлішало небо, і треба було думати, що робити далі, тому Петро Гусак запросив до себе всю свою колишню десятку і почав радитися, як краще облаштувати цю справу. Андрій слухав сотника уважно, і коли той закінчив, неспішно зауважив:

– А якщо, пане сотнику, взагалі не назвемося, що ми від Хмеля? Скажемо, що тутешні вояки, і станемо вимагати, щоб повернули наших дружин, дітей та всіх інших звільнили...

Макар Пилипенко уважно подивився на Петра і промовив:

– А дійсно, сотнику, ми їм мурзу з мурзеньям, а вони нам – людей! Андрій діло говорить.

Такий хід діла сподобався і Петру. Він замислився, а тоді рішуче сказав:

– Не треба сюди вплутувати Хмеля. Ми заберемо людей та й зникнемо. Вони ніколи не дізнаються, під ким козакуємо!

Всі схвалили намір провести простий обмін, і Петро наказав тим, хто вночі не спав, щоб прилягли на деякий час.

Троє друзів завалилися спати на приготовлену для них суху траву під густою ялиною. Прокинулись від якоїсь метушні, коли вже зовсім розвиднилося, і, швидко схопившись, стали готуватися до походу, але Макар Пилипенко їх зупинив:

– Не поспішайте, хлопці. Зараз до татар поїде тлумач... Отоді й знатимемо, що далі буде...

Та вже було не до снання. Швидко перевірили зброю і поспіхом, обмивши водою обличчя, пішли до того місця, де лежав Санько. Біля нього вже «почакував» козацький знахар, і Голота спав тепер сном праведника. Друзям хотілося дізнатися, що за рана у нього. Побачивши кремезного козака, який був у них у сотні за знахаря, Андрій запитав:

– Пане Устиме, як там наш Санько? Чи зможе далі з нами їхати?

Знахар почухав потилицю і хитрувато мовив:

– А ви, напевне, без нього і воювати не зможете... Полежати б йому треба. Тільки де?

Хлопці похнюпились і мовчки пішли до своїх коней, а коли наблизилися, то здалося, що чотириногі здивовано дивляться на них з німим запитанням: «А де ж Санько?» Андрій прив'язав до свого сідла Санькового коня і, заспокоїливо плескаючи його по шії, промовив:

– Не хвилюйся, Воронько, живий твій Санько...

Нарешті повернулися козаки з тлумачем, і Петро з десятниками та трійцею друзів вислухали відповідь ординців. Татари за повернення людей просять викуп, а мурзу з сином козаки мають повернути, інакше вони прийдуть з більшим військом і спалять усе на своєму шляху.

– Оце так вони хочуть назад свого мурзу... Можливо, й радітимуть, коли не повернемо, та поділять його добро... – вирвалось у Павла Години, і десятники з посмішкою поглянули на нього.

Макар, подумавши, запропонував:

– Треба ще раз послати тлумача та налякати, що вони звідси не вийдуть, допоки не повернуть людей. При цьому треба говорити, що до нас ще прийшла підмога. Поки тлумач веде переговори, ми погарцюємо всією сотнею поблизу. Нехай чують, що нас чимало.

На цьому й зупинилися. Відправили тлумача з двома козаками, а сотня, знайшовши поблизу ординської зупинки підхоже місце для скачок, влаштувала справжнє свято козацької молодечої сили: витягнувшись продовгуватим колом, козаки носились по ньому з улюлюканнями та свистом. Здалеку могло відчуватися, що їх вже тисяча. Довго чекати посланців не довелося – вони наближалися до козацької сотні, радісно вимахуючи шаблями.

Козаки притишили коней і спішилися. Андрій, прив'язавши Орлика та Воронька, кинувся до намету Петра, де тлумач уже розповідав, про що він домовився з ординцями. Микита весело розповідав, як змінився настрій у ординців, коли вони почули шалене тупотіння і козацьке улюлюкання.

– Коли ми, пане сотнику, наблизилися до татар, вони не хотіли й виходити до нас, а потім, як пошептала бабця... Людей чимало наших врятуємо. Відпускають усіх і повертають половину

возів з награбованого! – закінчив Микита, і всі раділи скорому звільненню бранців.

ВДАЛИЙ ВИМІН

Підлужний якнайшвидше кинувся до Санька, щоб сповістити про успіх у домовленостях з ординцями, і коли все розповів, той тихо попрохав:

– Скажи сотникові, щоб отця Никодима звільнили з його Євангелієм, інакше він залишиться у них і піде за книгою в полон...

Андрій здогадався, що цей монах допомагав Санькові в полоні, і твердо пообіцяв:

– Я, Санько, особисто розшукаю того монаха, а Євангеліє повернуть... Не сумнівайся, ми його знайдемо!

Голота вдячно потиснув правицю товариша, і Андрій пішов готуватися до обміну полоненими.

Сотник Гусак, вислухавши Підлужного, пообіцяв виконати прохання Санька і доручив зробити це Андрієві та двом його товаришам. Сотня попрямувала до місця зупинки ординців і тільки поблизу того місця розділилися на дві частини: одні мають приймати полонених, а інші – охороняти мурзу з його сином та бути в засідці, про всяк випадок...

Петро послав Макара з тлумачем вирішувати всілякі недовомки з ординцями, а сам уважно слідкував за діями у стані ворога під час обміну. В бік козаків потягся звільнений люд, і багато хто хотів підійти та подякувати, але їх зупиняли і просили пошвидше полишити це місце. Коли половину люду було звільнено, ординці припинили випускати полонених і стали чекати звільнення одного мурзи, але Петро категорично відмовив, сказавши, що випустять обох одночасно.

Тепер їхній старший забажав, щоб поставили полоненого мурзу та його сина поближче до них, татари хотіли їх бачити. Тут Петро також не піддався на ординські хитрощі, але пообіцяв невдовзі показати їм молодого мурзу. Коли вже випустили майже всіх, вивели молодого мурзу, поставили біля нього сторожу з двох козаків на виду в ординців, і ті неохоче вивели решту люду.

Андрій слідував за визволенням полонених, але отця Никодима серед них не впізнавав, і коли виходили останні, швидко підскакав до Петра і з тривогою мовив:

– Пане сотнику! Отця Никодима не було серед людей!

Петро Гусак задумався на хвилинку, потім кивнув головою і звернувся до тлумача:

– Микито, ану поспитай, де ото батюшка? Чому його не випускають?

Тлумач і старший ординець довго щось один одному талдичили, і нарешті Микита крикнув Петрові:

– Кажуть, що він відмовляється звільнитися... Хоче до них перейти, в їхню віру!

Тепер Андрій спитав дозволу у Петра під'їхати до Микити і, під'їхавши, сказав:

– Вимагай у них Євангеліє, і тоді він вийде за тією книгою!

Микита швидко переговорив з ординцем, і той, зі злістю подивившись на Андрія, закивав головою на знак згоди. З'явився Никодим, який неспішно ішов, несучи поперед себе Євангеліє. Підійшовши до козаків, тричі перехрестив Святу Книгу та благословив християн за визволення.

Привели і старого мурзу. Тепер Петро вимагав ще половину награвованого добра з возами, на що в стані ординців здійснювся гвалт, і вони стали хапатися за шаблі та заплигувати на коней. Петро крикнув, що в тому разі, коли ординці не віддадуть усього, козаки вб'ють молодого і старого мурзу, а їх усіх посічуть на друзки.

Після таких слів у стані виникла суперечка та потроху татари стали вгамовуватись і виганяти з табору вози без їздових. Коні покійно виходили, а козаки переймали їх та передавали звільненим людям. Ті швидко мчали геть від цього місця.

Два останніх вози Петро затримав і наказав козакам відігнати убік. Тепер, розв'язавши очі старому і молодому мурзі, відпустили їх до своїх. Старий мурза, зв'язаний, з ганчіркою у роті, почвалав у бік своїх, тримаючись за молодого, а козаки, улюлюкаючи та присвистуючи, вже забирались звідси.

Андрій підскочив до отця Никодима і запропонував йому хутчіше від'їздити з козаками, на що той із задоволенням

згодився і, перехрестившись, заліз на воза, не випускаючи з рук Євангеліє.

Козаки без зупину проїхали чималу відстань, і весь цей час Андрій не полишав воза, в якому лежав поранений Санько.

Коли наблизилися до містечка Суховоли, Никодим попросив зупинитися, бо йому треба було йти у монастир. Сотня стала на перепочинок. Андрій, під'їхавши до Петра з прив'язаним до сідла конем свого товариша, промовив:

– Пане сотнику, а що будемо робити з пораненим Саньком? Він увесь палає від жару, не витримає шляху...

Петро Гусак під'їхав до воза з пораненим, приклав руку до його чола, а потім, подумавши, звернувся до отця Никодима:

– Отче, тут у нас поранений, а ви ж – людина вчена, знаєте Писання святе... Чи не спробуєте врятувати його від лихоманки?

Отець Никодим підійшов до воза, на якому лежав поранений Санько, і став дивитися на нього та читати молитву. Потім звернувся до Петра:

– Ти правду кажеш, пане сотнику. Потрібні йому лікування та гарний догляд... Як віддасте, то заберу його з собою в монастир...

Петро на це відповів:

– Отче, забирайте віз і все, що на ньому є, на догляд пораненому. Їдьте з Богом, а нам час вирушати...

Коли Підлужний почув ці слова, у нього відлягло від серця.

Петро Гусак пішов обходити своїх козаків, а Андрій з друзями облаштували воза в дорогу і до нього прив'язали Воронька, який мирно помахував головою, ніби радіючи, що він іде за хазяїном. Отець Никодим сів на воза за візника, і коні слухняно пішли у напрямку обителі...

УСЛІД ПОЛКУ КРИВОНОСА

До вечора не було ніяких пригод, і сотня знову шукала зручне місце для нічного спочинку. Треба було людей годувати, тож, зупинившись, Петро наказав усім готувати гарячу страву – хвилювався, що люди після декількох важких днів почнуть

хворіти. Невдовзі вже задиміли багаття, і нехитра козацька вечерея була готова. Після неї сон зломив Андрія з друзями, і вони тісно полягали на сухому бадиллі.

Холодний ранок підняв усіх зарано, і козаки, розпаливши багаття, грілися після холодної ночі та заварювали траву, щоб прогріти застигле тіло. До подальшого шляху швидко підготувались і зі сходом сонця вирушили шукати своє військо, яке перебувало десь під Бродами.

Сотня Петра Гусака зайшла у містечко Броди в другій половині дня, але військо Максима Кривоноса вранці вирушило в напрямку Буська. Петро наказав підлеглим влаштовувати собі нічліг просто у містечку, облюбувавши для цього зручне місце на краю Бродів.

Навряд чи у містечку раділи їхній появі, проте й ворожнечі не було. Лише хлопчачі веселилися побіля козаків та розповідали, що перед ними тут були не зовсім хороші козаки. Один з хлопців, якого звали Левком, опутивши голову, невесело промовив:

– Прийшли ваші несподівано, позабирали в нас харчі та горланили цілу ніч. Добре, що вранці вийшли...

Козаки сміялися та заспокоювали дітей, казали, що вони виспівувати не будуть і теж вранці підуть далі, на що той же Левко мовив:

– Якщо ви хороші, то живіть побіля нас... Зате ляхи сюди не пхатимуться. У вас же шаблі!..

Осіння ніч настає швидко, і дітлахи помчали по домівках, а козаки, виставивши варту побіля стану та коней, знову повкладалися спати просто неба, гріючи себе багаттям.

Вранці хутенько поїли нашвидкуруч звареного кулешу, і Петро Гусак вивів сотню на шлях до Львова.

Не жур мене, стара нене,
Бо я журбу і сам знаю:
До Дунаю приїжджаю,
З кониченька не вставаю,
В піхви шаблю не ховаю,
Все з Дунаєм розмовляю:
«Чом ти, Дунай, став так смутен,

Став так смутен, каламутен?
Що, Дунаю, тебе збило:
Чи галочки чорнокрилі,
Чи коники воронії,
Чи козаки молодії?»
Не п'ють води дунайської?
Ой, не п'ють, не спочивають,
Все на той бік поглядають,
Де козаки кіньми грають,
Шабельками повертають.

Треба було поспішати, щоб якомога швидше долучитися до полку Максима Кривоноса, а то в недобрий час можна було наразитися на гнів полковника, який був крутої вдачі і скорий на розправу за непослух. Добре, що вчора пройшов полк Кривоноса і переправа через річку Стир ще не була розмита водою. Сотня, майже не спиняючись, перейшла на лівий берег річки. Не даючи своїм перепочинку, Петро повів їх далі.

По слідах полку Максима Кривоноса було їхати легше, та населення зустрічало козаків не дуже привітно. Виглядали люди зі своїх осель, як обережні звірки з нір, мовчали... Та сотні було й не до розмов і привітань – за сьогодні козаки пройшли верст із тридцять і зупинилися на ночівлю під Буськом. Передні козаки прислали вістового, що, мовляв, попереду містечко, і Петро вирішив не заходити в нього, а провести ніч у досить зручному байраку, на дні якого протікав чистий потічок.

Ніч настала швидко, і, поївши всухом'ятку, хлопці запили холодною водою та завалилися спати. У цю ніч Андрієві з друзями випало стояти в дозорі аж під ранок, і вони, прив'язавши коней, лягли рядком та поснули.

Накрапав дрібний дощик, який розбудив хлопців ще до приходу вістового, і коли окликнули, то вони вже були на ногах. По схилу байраку з потугами вивели коней і, знайшовши розлоге дерево, прилаштувалися, щоб вести нагляд. Крізь сиру завісу ночі не було видно нічого, і козаки, притулившись спинами один до одного, слухали тихе шелестіння дощу.

Добряче вимокши, друзі раді були світанку, наближення якого сповістили птахи, чіткіші обриси дерев та далекий спів

півнів у містечку. Поступово з байраку стали вибиратися козаки, лаючись на дощовий ранок та коней, які незграбно підіймалися по слизькому схилу байраку. Підлужний відкинув гілку ялини, якою накривався під час дозору, і, осідлавши Орлика, швидко заплигнув на спину коня.

Усі вже вибралися нагору, і, відправивши передову десятку попереду сотні, Петро повів своїх далі – доганяти полк. Не спиняючись, пройшли містечко, змішуючи глиняну грязюку дороги з камінням. Під вечір настигли захисну сотню Кривоноса і, радіючи цій події, стали облаштовуватися на ніч, вишукуючи сухе галуззя для вогнищ, щоб просушити одяг та зігрітися теплою юшкою.

Наступного дня перед обідньою порою підійшли до передмістя Львова. Вибравши місце для табору своєї сотні, Петро поїхав до полковника Кривоноса на звіт про зроблені вивідини.

Андрій старанно готувався до взяття Львова, адже ходили чутки, що тут лишилося багато війська, а місцевий люд також боронитиме своє місто. У Підлужного та двох його друзів уже було дві кольчуги на трьох. Їх роздобув свого часу Санько, і хлопці радились, кому з них одягати кольчуги під час приступу. Вимірявшись на палиці, визначили, що таке право отримали Андрій та Іван, на що Павло зі сміхом сказав:

– Тепер ви будете в мене попереду, а я за вашими спинами ляшків битиму.

Підготовка йшла також і в татар. Їх зібралося, як мурашок, часто-густо цілі чорні чамбули снували повз сотню Петра, і було видно, що вони у передчутті доброї здобичі раділи майбутньому приступу міста.

– Бусурмани прокляті, вже ділять польську шкуру. Кожен хоче привезти звідси здобич. Тьху!.. – бурчав Павло Година та плювався кожного разу, коли повз них проносилися татарські сотні.

ПЕРЕМОГИ І ПРОРАХУНКИ

Після перемоги повстансько-козацького війська під Пилявцями та Збаражем Богдан Хмельницький повів свої полки далі на Захід, розділивши його на дві частини для подальшої

зустрічі біля Львова. Він увесь час вів переговори з майбутнім королем Яном-Казиміром про визнання автономії звільнених Військом Запорозьким земель, про зміцнення королівської влади над Україною та визнання її рівноправним складником Речі Посполитої.

На той час чимало діячів з української верхівки та майже вся еліта Війська Запорозького пов'язували майбутню долю України з Польщею, а всі біди, як вважалося, йшли від місцевих воєвод, євреїв, що орендували українські землі, та польської шляхти, яка нещадно гнітила народ.

Тепер однозначно відомо про скромність висунених вимог перед Річчю Посполитою на тлі грандіозних перемог Українського війська. І навіть обіцянки майбутнього короля про скасування унії в Україні, про захист православної церкви та ліквідацію кوارцяного війська на теренах України не могли гарантувати волю.

Далі йшла мова про амністію всіх учасників повстання, про збільшення числа реєстрових козаків до дванадцяти тисяч осіб, про право козакам судитися на рівних зі шляхтою та про підпорядкування Війська Запорозького лише владі короля, а не коронного гетьмана. Проте це були лише уявні милості та права. З іншого боку, наближалась зима, і вести бойові дії було дуже важко: не вистачало харчів для армії та фуражу для коней, до зброї не вистачало пороху, з'явилися території, на яких чума стала забирати цілі поселення.

Богдан Хмельницький уже під Львовом розглядав укладення перемир'я з Річчю Посполитою, можливо, як деякий відступ на шляху до поставленої мети, а можливо, це було найбільшою політичною помилкою гетьмана, яка мала трагічні наслідки для української нації в її боротьбі за незалежність.

ЗНОВУ ЧЕТВЕРО. НА ВИВІДИНИ ДО ЛЬВОВА

На третій день після злиття сотні Петра Гусака з головним військом почалися випробувальні вилазки козацько-повстанського війська на Львів. Треба було вивідати кількість

вояків та місця знаходження оборонних укріплень, знайти місця розташування артилерії. Для виконання цього завдання Петро запросив до себе трьох друзів і, поглянувши на них та плеснувши руками по колінах, голосно мовив:

– Козаки, я знаю, що серед вас немає одного з побратимів, але треба пробратися в місто і протягом дня та ночі дізнатися про їхні сили та місця захисту.

Далі повів таку розмову:

– У місті ви ніколи не були, та необхідно глянути на все власними очима і привести гарного «язика». Нехай розповість нам про оборону Львова!

Андрій сидів, схвильовано поглядаючи на свого сотника, і вже не раз ловив себе на думці, що їм бракує надійного у такій справі Санька.

Від сотника Підлужний та двоє його друзів йшли, похнюпивши голови. Щойно почули про занадто складне, як на їхню думку, завдання. Треба підбирати ще й четвертого, який буде підручним у Павла. А той, ніби відчув, що думає Андрій, заявив:

– Давайте візьмемо Ярему. Він хоробрий козак та й розумний...

Знайшли Ярему. Коли всі сіли колом, Іван став розповідати йому про проникнення у Львів, щоб дещо там з'ясувати. Ярема слухав мовчки, а тоді сказав, посміхнувшись:

– Хлопці, я вам потрібен? Тоді згода... Давайте готуватися!

Всі троє радо загули, почувши таку відповідь, а Павло, розчулившись, випалив:

– Я тебе ще в Лоджині запримітив, Яремо! Тепер ми удвох не підведемо сотника.

Іван знайшов Макара Пилипенка та повідомив йому про таємний похід до Львова за дорученням Петра, про поповнення їхнього невеликого гурту Віктором Яремою. Макар аніскільки не здивувався, і разом з Іваном вони підійшли до друзів.

– Хлопці, це ми з Петром поручилися за вас перед Кривоносом, – повідомив Макар. – Вертайтесь цілими і про «язика» не забудьте. Цієї ж ночі вирушайте.

Було про що подумати четвірці козаків, от вони і стали радитися, як обдурити ляхів та вернутися живими зі Львова. Знову добрим словом згадали Санька, який був здатний на всілякі витівки. Він обов'язково придумав би щось незвичайне. Тут Андрієві пригадалося, як друзі познайомилися з дівчатами з Шаргорода, і він запропонував:

– Хлопці, а чи не переодягтися нам дівчатами, котрі втікають від козаків?

Якийсь час усі мовчали, а тоді Ярема промовив:

– Добре вам, а в мене ноги, як ходулі... Хто повірить, що такі дівки бувають?

Тут уже пішли суперечки: які з них вийдуть дівчата, де взяти одяг, як ходити... Довго сперечалися, сердилися один на одного, а Іван, слухаючи їх, зупинив і вирішив просто:

– Ми троє будемо дівчатами, а Ярема, найвищий з нас, – буде нашим носієм, та ще й німим. Не хоче бути дівкою, то й не треба!

Іван ішов до сотника, щоб той допоміг знайти дівочий одяг, а хлопці стали вискубувати свої вуса та щетину шаблями. Добре, що в Андрія ще не жорстка, і незабаром він був чистий та підрум'янений роздобутим у кухарів буряком. Доки Іван замовляв одяг, хлопці вже підморгували один одному і можна було подумати, що вони йдуть на вечорниці. Такий регіт підняли, що Макар Пилипенко прийшов їх утихомирювати.

– Що, хлопці, у вас блохи завелися перед вилазкою до міста? – незлостиво буркотів Макар і, зрозумівши, в чому справа, пішов від них, посміюючись у вуса.

Іван з'явився нескоро, але ніс із собою добрячу торбу всілякого дівочого добра. Білосніжні чепчики прив'язав на паличку і був схожий скоріше на якогось міняйла, аніж на доброго козака Івана.

– Беріть, вибирайте оце все, що наміняв та повикупляв у передмісті! Ледве не згорів від сорому! – сказав Іван, скидаючи торбу з плечей.

Хлопці накинулися на жіночий одяг і стали прикладати до себе, як кокотки... Тут Іван не витримав і зайшовся сміхом. Крізь сльози видавив із себе:

— Я людям брехав, що маю дуже гарну, але вередливу дівчину і ще на двох заглядаюся... Якби вони подивилися на моїх пасій, то ніхто б і за золото нічого не дав, дідьки ви в спідницях!..

Потроху всі вгамувалися і вже до вечора «милувались» один одним, а якщо дивитися здалеку, то досить гарні вийшли «дівчата...» От тільки Ярема ніяк не міг призвичаїтися до ролі носія. Він то міняв торби, то бігав шукати якісь кошики. Нарешті в його руках з'явився розкішний кошик з лози, а через плече звисали дві цвітасті торби. Хлопці ще раз оглянули один одного, покрутили сідницями і стали готувати зброю, аби була непомітною під жіночим одягом. Взяли у сотника турецькі шаблі, адже вони коротші за їхні, а з вогнепальної зброї Петро приніс їм по пістолю, але хлопці і цьому були раді, бо ж думали, що сотник не дозволить... Винахідливий Ярема зумів непомітно сховати до своєї торбини лук, знявши з нього тятиву, а стріли поклав на дно торби, обмотавши їх усяким шматтям, туди поклали і шаблі.

Під вечір усі були, немов на ножах, нервували, і вже не було чути ні сміху, ні суперечок. Одягнувши жіночий одяг, не відходили від воза ні на крок, щоб не привертати до себе цікаві погляди.

Тепер до них прийшов Петро Гусак і став наставляти, як поводитися, коли їх побачать жовніри, запропонував вибрати собі імена, і хлопці швидко назвалися: Софійка, Ярина, Миля, а носій у них — Тарас. Сотник, прощаючись, так розчулився, що обійняв кожного, і хлопці зніяковіло дивились один на одного.

— Та повернуться ваші «дівчата», не хвилюйтеся, — наостанок випалив Павло Година.

Всім такий жарт сподобався, і через сміх Петро зняв смуток зі свого серця.

Прийшли козаки, які мали супроводжувати четвірку, і коли з намету вийшли три дівки, вони аж позадкували від несподіванки. Проте, зрозумівши, що це — оковамилювання, яке приготували полякам, тихенько посміювались. У повній темряві вирушили до міста, неспішно ідучи за передніми козаками, і коли попереду показалися обриси будівель і стало чути гавкіт собак, вони пропустили вивідувачів наперед, а самі лишилися назирці.

Попереду, неспішно ступаючи, йшов Іван Яровий. Він час від часу зупинявся та присідав, оглядаючи шлях на тлі небосхилу. Хлопці повторювали за ним кожен рух. Коли почули попереду якісь перемовини, Іван шепнув усім, що треба обходити праворуч, і друзі ланцюжком повернули за ним.

Пройшли сотню сажнів, і вже не було чути ніяких людських розмов. Усі впевнено попрямували у бік міста. Попереду з'явилися темні будівлі, і було видно, що тут живуть бідні городяни. Їхні будинки стояли розрізнено і навіть уночі мали непривабливий вигляд.

– Це добре, що тут живуть незаможні люди, навіть собаки не в кожного є... Ми підемо далі, – шепнув Іван Андрієві, і той схвально кивнув.

Через деякий час стали з'являтися вже й кам'яні будинки з господарськими прибудовами. Радіти було нічому, адже ледь не в кожного господаря були собаки, а більшість садиб огорожено парканами. Вийшли до якогось неглибокого байраку і побачили попереду темні обриси фортеці. Прислухаючись до нічної тиші, присіли гуртом – радитись, як далі діяти. Іван запропонував знайти гарну хованку і до ранку затаїтися, а вже потім діяти за обставинами.

– Не можна ризикувати вночі, прийдемо просто в «лапи» жовнірам. Отож, вирішено: перепочинок! – закінчив говорити Іван, і його підтримала вся трійка.

– Я пропоную залізти в один із сараїв, туди, де немає собак і худоби. Пересидимо до ранку... – додав Андрій, і всі попрямували у якийсь темний закуток.

Знайшли будинок, який здавався порожнім. Уночі неможливо було збагнути, що це за споруда, та, швидко знайшовши лаз нагору, хлопці забралися на горище і, прилаштувавшись поближче один до одного, поснули.

Сірий імлистий ранок доторкнувся до них своєю прохолодою, і козаки стали просинатися від дрижаків, що змушували цокотіти зубами, і голоси в усіх були, наче в заїкуватих.

– Я, я, ви-виберусь назовні, р-рознюхаю, що-що т-там... – видавив із себе Андрій і хотів уже злазити з горища, як раптом

почув голоси поляків, які розмовляли прямісінько під стіною, по якій козаки сюди залізли.

– Наш пан втік до Варшави, а за ним ледве не всі... Що маємо діяти? Хто буде боронитися від того Хмеля? – почувся голос одного із жовнів.

Другий схвально підмукикував, а тоді висловив свою думку:

– Ти добре говориш, Збишеку, але до Варшави неблизько, а голота Хмеля вже побіля Львова.

Той, якого звали Збишеком, трохи помовчав, а тоді сумовито вимовив:

– Заб'ють нас тут тії козаки без жалю... Може, треба втікати, доки баталії не чутно? До Замостя?

З тими розмовами, справивши свою потребу, вони стали відходити далі. Підлужний повернувся до друзів і невесело промовив:

– А як ми будемо злазити вниз? Тут у них відхоже місце, а ми – дівчата?..

Хлопці розвеселилися, але злазити донизу нікому не хотілося, до того ж, знову один за одним сюди стали снувати жовніри для справляння природних потреб.

Іван зібрав усіх півколом і почав швидко говорити:

– Зараз двоє з нас злізуть, і коли трапиться ще один охочий сюди зайти, злапаємо його. На мотузці затягнемо сюди і послухаємо, що він розповість...

Павло з Яремою приготувалися спуститись і, підв'язавши спідниці, шугнули з горища. Андрій з Іваном тихцем спостерігали, що там діється внизу, але було схоже, що всі справили вранішню потребу і чекати вже запізно. Проте відразу помітили, що чалапає, високо задираючи ноги, розцяцькований жовнір. Підлужний, хвилюючись, шепнув Іванові:

– Треба б дати час на його потребу, а то буде потім клопоту...

Хлопці немовби почули хвилювання Андрія, і коли той вояка, весело мукаючи, став зав'язувати очкурі на штанях, гепнули його по голові. Швидко потягли до стіни сараю, з горища якого вже скинули мотузку. Було видно, як Павло з товаришем

обмотували неприємного полоненого. Зав'язавши петлю, Година махнув, щоб підіймали угору, і вони сховалися подалі від сараю.

Важучий був жовнір, і козаки довго метикували, як затягнути його на горище. Коли бранець став подавати ознаки свідомості, сили хлопців подвоїлись, і вони нарешті впоралися з цією роботою. Жовнір розплющив очі і несвідомим поглядом водив то на одного, то на іншого... І тільки він хотів заволати з переляку, як Іван уміло всунув йому ганчірку в розкритий рот.

– Віднині розкриватимеш рота, коли ми дозволимо! – повідомив Яровий полоненому і засміявся.

Знизу почулися голоси Павла та Яреми, і хлопці скинули туди другий кінець мотузки. Притримуючи її, допомогли друзям залізти на горище. Ті були дуже схвильовані, і Павло прожогом кинувся перевіряти, чи добре ганчірка закриває рот полоненому, а тоді швидко вимовив:

– Іване, Андрію, за цим сараєм і, можливо, в ньому – сила-силенна жовнірів, дідько б їх схопив...

Андрій з Іваном, ледве не заїкаючись, запитали:

– А тобі не примарилося, Павле? Туман ще не зник... Як же нам вночі вдалося тут пройти повз них?

– Хлопці, нам плахиття дівоче не допоможе! – розгублено промовив Ярема, поглядаючи на друзів.

Зрозумівши, що всі перебувають у великому збентеженні, Іван суворо сказав:

– Годі вам страхатися. Посидимо тут до темряви, а там – побачимо!

Всі зніяковіло переглядалися, і тоді Андрій зі сміхом промовив:

– Що, хлопці, страшно помирати дівчатами? Мабуть, не варто цього робити! Будемо жити!

Іван кивнув головою, а Павло усміхнувся і показав на полоненого, мовляв, час розв'язати йому язика... Яровий, приставивши ніж до горла зв'язаного жовніра, став виймати з його рота ганчірку.

– Я зараз звільню твою пельку, і якщо ти хоч щось пікнеш не те, швидко відправишся туди!.. – попередив Іван і показав

пальцем у напрямку неба, а потім додав: – Ти зрозумів? Якщо так, то кивни своєю головою, а не вирячайся на мене!

Жовнір ствердно кивнув, мовляв, все зрозумів вірно.

Коли вийняли ганчірку з рота полоненого, він став жадібно ковтати слину і попрохав води. Напившись, мовчки дивився на Івана, чекаючи його запитань.

– Скільки вас тут, побіля цієї комори? – прозвучало перше питання.

Полонений дивився на Івана і, мабуть, боявся відповісти, а потім таки тихо вимовив:

– Ми тут полком стоїмо з воєводою Тачанським... Стоятимемо до останнього вояка за Львів...

– Ти вже не будеш стояти... Розповідай швидше, поки мені не набридло тебе допитувати! – гнівно вимовив Іван і легко протягнув лезом ножа по горлянці бранця.

– То нам так намовляли князі Вишневецький та Заславський: стояти і Львів не віддавати, а самі поpxалися в Замостя... – вже без пафосу повідомив жовнір.

Тепер Іван подобрішав і, давши ще напитися води, запитав, як його звати і звідкіля він, а коли поляк розклеївся і, схлипуючи, ледве вимовив своє ім'я, Іван уже по-доброму продовжив:

– Станіславе, якщо говоритимеш істину, живим будеш... Я щирих ворогів не ріжу. А щось надумаєш «викинути», то помреш, мов вівця на ярмарку.

Мабуть, Станіслав уже не сподівався на своє спасіння, хоч його товариші були майже поруч і гучні голоси жовнірів було добре чути. Знайшовши з Іваном спільну мову, він охоче відповідав на запитання щодо захисту Львова. Всі сиділи тихо, було чути лише приглушені голоси Івана та бранця Станіслава, і Підлужний подумав: «Як добре, коли не нас допитують...»

Нарешті Іван закінчив допит, і Павло Година так спритно засунув у рот поляка ганчірку, що в того аж сльози бризнули з очей.

– Сиди так, щоб не виникло бажання кричати, бо нам, у такому разі, доведеться тебе зарізати, – пояснив Павло бранцеві, і той, на знак згоди, кивнув головою.

Незабаром почулося гупання гармат, і десь недалеко стали лунати рушничні постріли та козацький клич до приступу. Побіля їхньої хованки чулися тупіт ніг і накази польських старших. Через деякий час військо поляків вирушило туди, де розгорявся бій за місто.

Козаки сиділи, прислухаючись до гомону ззовні, але було схоже на те, що жовніри таки забралися геть. Іван з Андрієм вирішили вибратися і самим переконатися у правдивості свідчень бранця про розташування оборонних споруд перед замком.

Павлові з Яремою наказано пильно стежити за жовніром, і якщо Іван з Андрієм не повернуться на початку ночі, вибратися з міста разом з полоненим. Уважно оглянувши зовнішність один одного, хлопці швидко опустились униз по мотузці, а там, помолившись у дорогу, пішли від гуркоту бою. Андрій узяв під руку звитий з гілок береста кошик з дівочим ганчір'ям.

Завулок, по якому вони прямували, вдаючи із себе наляканих панянок, був безлюдним. Пройшовши приблизно версту, Підлужний уже подумав, що тут війська взагалі немає. Але перед ними, немов з-під землі, з'явилися два жовніри і, наставивши зброю, стали кричати, щоб вони забиралися геть. Андрій вчепився рукою за Івана і жалісно благав пропустити їх, бо позаду – козаки:

– Пане, пане, там палять по нас, ми ледве врятувалися... Ми до вуйни йдемо, вона там живе...

Один з поляків підійшов ближче, і «дівчата» опустили голови, немовби соромлячись, а той, подобрівши, оглянувся і дозволив їм пройти далі поза будинками.

– Якщо зупинять, мовите, що Юренд дозволив перейти до вуйни, тільки хутко, – неголосно напучував «дівчат» добрий жовнір.

«Дівчата» вдячно закивали головами і заспішили далі, обходячи поза будівлями заборонений шлях.

– Ти, Софійко, дивись, не лови гав... Он їхні гармати та земляні рови... – повчав товариша Іван.

Інколи їх помічали, і вояки із задоволенням підсвистували услід та підбадьорювали глумливими покриками. Як «дівчатам» не було моторошно, але вони підтюпцем пройшли більше версти і

встигли багато чого набачити у розташуванні поляків. Коли попереду з'явилися мури фортеці, Андрій не витримав і, смикаючи Івана за рукав, став умовляти:

– Іване, дідько ти, а не дівка, давай відшукаємо якусь схованку, а то поляки ще накинуться на нас, як на легковажних...

Поблизу невеликої хати побачили бабцю і швидко попрямували до неї. Старенька здивовано дивилась на них підсліпуватими очима, а двоє «дівчат» плаксивими голосочками стали умовляти, щоб пустила їх до хати, бодай на короткочасний перепочинок.

– Бабцю кривна, впусти нас, хоч на хвилю, ми ледве вирвалися з пазурів козаків, а тут свої присікуються, а далі ми – до вуйни... – заскиглив Андрій, і бабця пропустила їх поперед себе до хати.

«Дівчата», зайшовши, перехрестилися по-католицьки, здогадавшись, що бабця – католичка, і присіли на покуті, склавши на коліна руки.

– Розповідайте, діточки, що це з вами трапилося... Де ваша домівка і чому втекли від батька та неньки? – залопотала побіля них старенька.

У Андрія голос був м'якший від Іванового, і він став розповідати про напад козаків побіля собору святого Юра. А коли ті з'явились в їхній садибі, то ненька намовила тікати подалі.

Розповівши про свої пригоди, «сестрички» сором'язливо сиділи, опустивши голови, а бабця, здогадавшись, що їх слід погодувати, швидко витягла з печі горнятко з кашею і, насипавши на чималу тацю, подала ще й ложки. Якби Іван не штовхнув Андрія, то він встиг би дістати й власну ложку, заткнуту за чересом. Бабця здивовано дивилась на Андрія, що був хутко поліз під плахиття – щось шукати, а потім почесався і, взявши ложку, потягнувся до їжі.

Бабця милувалася «дівчатами», що хуленько вибирали смачну кашу з таці, а коли вже нічого не залишилося, облизали ложки і поклали на стіл.

– Сумирні ви, дівчата, велика радість від вас мені. Погостуйте, доки вгамуються оті вояки, бо ж самотинна я на цьому світі! – промовила бабця і скорботно зронила сльозу.

Хлопці мовчали, слухаючи ці слова старенької, бо не знали, що їй сказати, і тут Андрій тихо промовив:

– А ми з Яринкою будемо до вас навідуватись, коли війна скінчиться. Правда, сестричко?

Іван ствердно кивнув головою і, нарешті, промовив гучним голосом:

– Ми будемо допомагати тобі, бабцю... А як звати? Ще не чули від тебе?

– Ой, вижила я з розуму, що й не назвалася... Ксенією мене звуть, будете мене звати бабою Ксенією. Добже? – промовила, піднявши руки до голови, господиня.

– А мене – Софійкою... Я меншенька в ньеньки, але мамця говорить, що я бойка... – прояснив усе в їхніх стосунках із «сестрою» Андрій.

Бабця на такі слова лагідно посміхалася.

– Нам би прилягти до сну, хоч на хвилику... Ми не спали, палили вночі вояки, – говорив далі Андрій, і бабця Ксенія радо стала лаштувати постіль просто на долівці, кинувши на неї ліжники.

– Дороженька бабцю, ми налякані вояками. Зачиніть, будь ласка, двері на засув, – тихо попрохав Андрій і, коли вкладалися спати, шепнув Іванові, що чатуватимуть по черзі.

Тільки прихилив Іван голову до ліжка, як заснув мертвецьким сном, а Андрій лежав, прислухаючись до гуркоту бою назовні та вовтузіння бабці Ксенії. Він розбудив Івана, коли відчув, що очі вже самі злипаються. І вже тоді мереживо сонного марення понесло Підлужного на своїх крилах до рідної домівки...

Прокинувшись від легкого стусана, Андрій побачив, що у маленькому віконці вже темно і треба виходити до своїх, бо ті нетерпляче чекають. Обоє швиденько схопилися на ноги і, причепурившись, погукали бабцю Ксенію:

– Бабцю, нам необхідно повертатися до ньеньки. Вона там горює, не знаючи, що з нами, – голосно промовив Андрій, і зараз же на порозі з'явилася бабця з вузликом в руках.

– Я, діточки, вже маю тугу за вами. Хочеться, щоб ви до мене приходили... От вам приготувала в дорогу коржів, пригостите ньеньку, – сумовито примовляла бабця Ксенія.

– Ми вашу ласку ніколи не забудемо. От закінчаться вояцькі сутички, і ми прийдемо вас, бабцю, провідати! – сказав Андрій.

На цьому і стали прощатися. Добре, що вже було поночі і бабця не розгледіла щетину, яка стала пробиватися в обох хлопців на підборідді та під носом.

Вийшли з будиночка й опинилися у повній темряві серед гуркотіння бою, який почався ще вранці. Відійшли недалеко та й зупинилися, щоб розгледітися навкруги. Призвичаївшись до темряви, стали обережно пробиратися до сараю, в якому сховалися їхні товариші з полоненим. Іван ішов попереду, поглядаючи на шлях, що стелився позаду, а Андрій ледве встигав обдивлятися навколо, щоб не налетіли зненацька ляхи.

Та не судилося їм пройти непомітно. На півдорозі біля Івана вирости чотири постаті, і було чутно, як вони його схопили. Андрій у десяти кроках від них застиг від несподіванки.

– Йой, що це ви, пани, робите зі мною?! – почувся грубуватий дівочий голос Яринки-Івана.

Андрій почув, як вояків вразило, що вони злапали якусь дівчину.

– Чому це ти, бісова дівко, вночі вештаєшся? Хочеш, щоб занапастили козаки? – гнівно запитав підляшок.

– Пане, я вже майже вдома... Ходила до тітоньки, їжі прохала. Ось несу коржі. Ненька нездужає, а харчі у нас відібрали... – лукавив Іван, пом'якшуючи свій голос.

Андрію було чути якесь бубоніння вояків, які, мабуть, радились, що їм діяти з цією дурнуватою дівкою.

– Ти, панянку, підеш з нами і перебудеш у пана хорунжого до світанку, а там ми тебе відведемо до твоєї неньки, – говорив один з них.

– Що ви, що ви, панове, моя ненька помре до світанку. Батька в нас немає, ми тільки двоє... Відпустіть, я хутенько буду побіля неньки, – став благати Іван.

Вояки засперечались, не знаючи, що їм далі робити, і нарешті один запропонував товаришам сходити до хорунжого і доповісти про дівку, а двоє мають чекати наказу, охороняючи нічну полонянку. Андрієві було видно, як дві постаті зникли в темряві, а двоє стояли побіля Івана, переминаючись з ноги на

ногу та кидаючи зрідка якісь слова. Андрій шаленів від думки, що незабаром прийдуть двоє посланців від хорунжого і тоді швидко проясниться, яка це дівка. «Треба виручати Івана. Нападу на одного, а другого Іван подужає... Тільки б вдалося підібратися непомітно», – вирішив Підлужний і, подавши совиний крик, став обережно пробиратися до трьох постатей, які бовваніли попереду.

Затиснувши в зубах ніж, Андрій тихцем наближався до вояка, що стояв віддалік від Івана. Раз у раз зупиняючись, він обережно обійшов свою жертву ззаду, і коли вже відчув, що за один-два кроки дістане ворога, різко кинувся вперед. Захопивши польського вояка за горло, вдарив ножем у ліву частину грудей. Швидше відчув, ніж побачив, як Іван метнувся до другого. Обох вояків потихеньку поклали на траву.

– Іване, мій затиш... Давай вибиратися звідси, інакше нас на друзки пошинкують, – схвильовано звернувся Підлужний до товариша, і вони, швидко знявши зброю із забитих, пішли далі.

Відійшовши сажнів на сто з місця події, Іван підкликав Андрія і запропонував нести і його зброю, а він залишатиметься недолугою дівкою. Далі просувалися повільніше і через деякий час почули метушню на місці нещасливої для польських вояків події. Знову зішлися, і Андрій запропонував затаїтися десь неподалік, доки не вляжуться панічні викрики поляків, але Іван наполіг, щоб вони пробиралися без зупинок.

Хлопцям було видно, як зовсім неподалік бродили поляки, шукаючи невідомо кого, але ніч сховала побратимів, і голоси швидко вщухли. Козаки крадькома, крок за кроком обходили польських дозорців. От уже у неясному світлі молодика з'явилися й обриси сараю.

– Треба чатувати, спостерігаючи за цим місцем. Тут вранці була сила-силенна жовнірів. Може, вони знову прийшли, – тихо мовив Іван, і Підлужний з такою думкою погодився.

Попильнувавши якийсь час, хлопці нічого підозрілого не побачили, і Андрій намовив Івана подати умовний сигнал. Невдовзі пролунало: «Пугу-пугу-пугу!» Не почувши відповіді, хлопці поплазували ще ближче, час від часу застигаючи без рухів та ловлячи на слух нічне різноголосся.

Тепер Андрій поповзом рухався вперед, передавши захоплену зброю Івану, і через сажнів двадцять від Ярового пропугував по-совиному. Нарешті від сараю долинула довгождана відповідь. Обережно наблизилися до залишеної гамазеї. Андрій ще раз тихенько пропугував, і згори почули голос Павла:

– Ми тут, хлопці... Тримайте мотузку.

Швидко піднялися на горище, і Павло на радощах став обнімати їх, аж Іван на нього пригримнув:

– Тихіше, тихіше, Павле... Ми ж не дівки тобі!

Павло розповів, що вдень тут не було нікого і вони спокійно чекали вечора, щоб вертатися до своїх. Увечері набігли жовніри і стали варити вечерю, а як знову почулися постріли, то вони пішли далі воювати з козаками. Добре, що вночі ніхто із жовнірів сюди не навідався, тож можна спробувати вирушити до своїх. Іван, подумавши, наказав усім готуватися до повернення, і троє друзів підтримали його.

Готували зброю, а Ярема зібрав лук та став говорити з полоненим про мовчанку.

– Що ти з ним ніжишся?.. – невдоволено промовив Іван і звернувся до бранця: – Станіславе, якщо видаси хоч писк, накажу моїм хлопцям розпотрошити тобі черево.

Стали опускатися вниз по черзі. Перший пірнув у темряву Ярема, за ним – Павло, далі – полонений, а Андрій з Іваном – наостанок. Ніч видалася хмарною, і можна було лише уявляти, як їм вийти зі Львова. Проте потроху згадали свій шлях і ланцюжком пішли з міста. Іван рухався попереду, а за ним – Ярема з луком в руках, полонений Станіслав, Павло та Андрій йшли на відстані чотирьох кроків від передніх, щоб захищати від нападу зі спини.

По боках від них було чути перегуки дозорців, а де відпочивало більше жовнірів – там палахкотіли багаття, і козакам було ще зручніше обминати ворогів.

Та недовго їм щастило пересуватися без пригод. Коли вже було видно багаття на козацькій стороні, хлопці побачили, що попереду майже суцільним ланцюгом горять ворожі варти. Було чути гомін польських вояків, котрі у великій чисельності несли

охорону, і Іван подумав, що ляхи не сплять, а неначе тримаються напготові.

Зібравшись купкою, стали радитися. Про те, щоб іти вперед, не могло бути й мови, от і вирішили рухатися впродовж ланцюжка вогнищ і, може, десь знайдуть зручне місце, щоб перейти до своїх.

Ніч стала трохи світлішою, бо поміж хмарин став показуватися неширокий ріжок місяця, та й очі добре звикли до темряви. Четвірка вперто йшла далі, шукаючи хоч якийсь прохід. Уже й місяць заховався на заході, а знайти прогалину в обороні поляків не вдавалося. Коли присіли на перепочинок, Іван запропонував:

– Нас тут і світанок може настигнути... Пропоную прикінчити Станіслава та спробувати перебратися поодиноці, поповзом...

У гурті друзів запало мовчання, яке миттєво порушив Станіслав. Він став махати головою і щось мугикати до Івана.

– Добре, прикладіть до шиї ножа і витягніть ганчірку з його пельки, – дозволив Іван, і Станіславу звільнили рота.

– Панове, пане Іван, треба ще пройти далі... Побачите стайні, і поміж ними можна спробувати пройти. Там гармидер і повно гною. Не ходять туди дозорці – там смердить... – скоромовкою татараторив Станіслав, і Яровий погодився, наказавши знову засунути ганчірку в його рот.

Стали рухатись далі і справді побачили довгі присадкуваті стайні. Звідти потягло прілою соломою, і смердючий запах неприємно вражав нюх. Вогнів тут не було видно, але це не давало хлопцям нагоди рухатися безпечно, вони прислухались до кожного нічного шарудіння. Попереду, поміж стайнями, побачили вогнище і постаті двох дозорців, що сиділи лицем один до одного. Третій стояв неподалік від багаття, і його добре було видно на тлі небосхилу.

– От тобі і немає дозору... Навіть у такому смердючому місці чатують, – зло промовив Година і дав такого стусана Станіславу, що той аж гикнув.

Павло залишився біля полоненого, а троє хлопців міркували, що робити далі для непомітного переходу до своїх.

– Добре було б використати лук. Я влучно б'ю вдень і вночі, – заявив Ярема і став стягувати лук зі спини.

Іван мав власний задум, про який і став говорити:

– Діємо так: ми з Андрієм поповзом наблизимося до дозорців, а Ярема почне прибирати тих, кого він бачить. Якщо їх більше, решту будемо добивати ми...

Часу до сходу сонця було замало, і Іван з Андрієм поповзли у напрямку вогнища та затаїлися неподалік, стиснувши в руках ножі. В Андрія від хвилювання і невідомості серце калатало у грудях, і мурашки з дрижаками охопили напружене тіло.

«Скоріше б стріляв Ярема... Як прийдемо до своїх, то дам йому добрячого запотиличника», – нервово подумав Підлужний, і в цей час побачив, що вартовий, котрий стояв неподалік від вогнища, завалився обличчям до землі.

Біля вогнища сиділи дозорці. Помітили, що їхній товариш впав, і один сказав іншому:

– Це він спати схотів, пся крев. Піду розбуджу...

Тільки піднявся, щоб іти до забитого товариша, як сам завалився набік, схопившись за стрілу, яка стирчала у його горлі. Побачивши, що двоє товаришів упали, третій заволав і кинувся до рушниці, та, зробивши тільки один крок, також упав зі стрілою в грудях. Побіля вогнища стали схоплюватися їхні товариші, і було видно, як вони розгублено крутилися на одному місці, тримаючи в руках шаблі. У цей час просвистіла ще одна стріла, і польський вояка упав на спину, випустивши шаблю з рук.

Більше біля вогнища нікого не було, і два вояки, ставши спинами один побіля одного, стали вимахувати шаблями у темряву. Підійти до них було складно. Позаду себе почули голос Яреми:

– Хлопці, ляжте на землю, я і з цими поквитаюся.

Андрій з Іваном припали до землі і цієї ж миті почули зойк одного з поляків. Потім до них долинув і вигук останнього вояка:

– Не вбивайте, я лишився єден, кидаю зброю... За мене дадуть добрий викуп! – і, відкинувши шаблю, він впав на землю.

Козаки швидко підбігли до того місця, де стояли на чатах поляки, і побачили, що й справді живим і є лише один жовнір.

Хлопці вже зібралися всі, й Іван наказав збирати зброю, а Павлові треба пильнувати довкола.

Зібрану зброю навішали на Станіслава та другого полоненого і, пустивши бранців попереду, пішли далі, сподіваючись вийти на козацькі дозори. Невдовзі почули вигук козацького вартового:

– Стійте! Хто такі будете? Не спитьсь вам вночі!

Іван з полегшенням викрикнув:

– Ми свої, з вивідин... Із сотні Гусака!

– Підходьте, поглянемо, що ви за одні, – почули голос вартового, а коли пройшли далі, їх оточили колом з десятків козаків.

– А це що за панянки? Сміх та й годі... Куди вас принесло? – здивовано закричав один, коли побачив хлопців у дівочому одязі.

– Та не переймайся... Козаки ми, ходили до міста на вивідини. Так треба було! – весело відповів Яровий і додав: – Дивіться, яких ми «гусей» привели до Кривоноса! Все розповідатимуть, гарні «язики»...

До вартових дійшло, що це за козаки, і тепер вони з цікавістю дивилися на хлопців та їхніх бранців.

– Та ви – не прості козаки, а справжні січовики! Ми зараз влаштуємо супровід, а то наші спросоння ще вас лапати почнуть, – доброзичливо промовив старший і звелів двом козакам провести хлопців до сотні Гусака.

Іван наказав повиймати у бранців ганчірки з рота, і всі потяглися за супровідними козаками з радістю, одні через те, що повернулися живими, а інші – від того, що їм звільнили роти від смердючих ганчірок. Йшли назустріч світанковій зорі, яка вже підсвітила небосхил. Тільки зараз хлопці відчули тягар нічної втоми від походеньок поза лясською обороною.

Коли вже почало світати, стала помітною кумедність їхнього одягу та незграбність статури. Тільки вночі хлопців можна було сприйняти за дівчат. Це усвідомили хлопці і стали підсміюватись один з одного під час довгого човгання до розташування сотні Гусака. Першим не витримав Павло Година і, зупинившись, завередував, що зараз же зніме із себе жіноче ганчір'я, а то засміють у сотні:

– Іване, братику, дозволь скинути це ганчір'я! Я можу й голим піти!

– Іди вже собі, все одно дізнаються, що ми ходили до поляків по-дівочому... Витримаємо. Головне, що голови принесли назад, – зі сміхом відповів Яровий, і тут навіть полонені не втрималися, щоб не засміятися.

– Ще ви, підляшки дідькові, з мене, козака, глузуєте?.. Ось прийдемо до сотні, я вам вріжу по жирних дупах! – злісно накинувся Павло на бранців, і ті замовкли та прискорили рух, щоби Павло не дав стусана.

Нарешті супровідні козаки показали декілька пошарпаних буд, побіля яких і розташувалась їхня сотня, а самі попрямували назад, підсміюючись.

У стані Петра Гусака кухарі вже чаклували над приготуванням сніданку, а сотник якраз вийшов з буди, яку він займав для ночівлі. Побачивши чудернацький ланцюг з дівок та жовнірів, здогадався про повернення його козаків і поспішив їм назустріч.

– Здоровенькі були, мої «дівоньки»! Бачу, що не самі повертаєтесь... Радий за вас, що всі живі. Здайте «язиків» і – до своїх, відпочивайте! – з полегшенням промовив сотник і обійняв кожного по черзі.

– Хоч пан сотник обняв мене добряче, а то я вже хотів по дорозі сюди викинути це ганчір'я, – зрадів такій зустрічі Павло Година і розцвів у посмішці.

Загальна радість повернення затьмарила негаразди цієї ночі, і всі стали весело розповідати сотнику про пригоди, а він стояв, щасливо посміхаючись та радіючи поверненню улюбленців.

Коли радості від зустрічі потроху вляглися і бранців відправили до полковника Кривоноса, хлопці стали влаштовуватись на відпочинок, одягнувши своє козацьке вбрання.

Прокинулась четвірка друзів перед заходом сонця. Їх уже чекала зароблена вечеря – соломаха з вишкварками. Страва прийшла до смаку, бо ж зголодніли за останню добу, коли було їм не до їжі.

Прийшов Макар і також радо привітав відважних козаків з поверненням і пообіцяв, що цієї ночі вони відпочиватимуть.

Андрій з Іваном пішли оглянути коней і, впевнившись в їхньому доброму стані, повернулися до свого намету – готувати зброю та спорядження, а закінчили підготовку вже при світлі лоївки.

Вранці їхній сон перебили далекі бахкання гаківниць та метушня в їхньому стані. Підлужний вийшов поглянути, що тут відбувається. Побачив, що козаки готувались до бою без них.

Сотня Гусака пішла приступом на місто, а в стані лишилися лише обозні та десятка Макара. Козаки повсідалися півколом, і хлопці стали розповідати про пригоди тієї ночі. Тут уже правдивість була змішана з вигадками, і такий сміх стояв на весь спорожнілий стан, що інші обозні позбігалися і, розкривши роти, стояли поряд, боячись пропустити щось цікаве. Не упустила свого й четвірка друзів, підтримуючи одне одного у вигадках. Вони сплели зі своїх вивідин таке сміховисько, що і в самих заболіли животи від реготу. Найбільше старався Павло, прикрашаючи свою значимість у нічній вилазці, навіть підморгуючи хлопцям, таємничо повідомив, що один жовнір запропонував йому поженитися...

ПОПІЛ СПОДІВАНЬ

Пізно увечері сотня повернулася з приступу міста, і Андрій зрозумів, що козаків Петра Гусака спіткала невдача. Не прийшли у стан з десятків товаришів, і в цей вечір за вечерею згадували добрим словом побратимів та читали пам'ятні молитви за упокій душі.

Макар розповів хлопцям, як сталося, що загинуло чимало козаків на приступі до Львова. Сотню Гусака поставили на перекриття відступу з міста на той випадок, коли захисники не витримають і почнуть відступати. Розташувались на північно-західних околицях Львова, але відступаючих не було, а у другій половині дня з міста стали вириватися поодинокі драгуни.

І раптом близько сотні три драгунів стали напирати на дві сотні козаків. Поляки за будь-яку ціну хотіли вирватися з облоги і оскажено пробивали собі шлях на Замостя. Від такого натиску похитнулися козаки Гусака, а ті почали кришити наліво та направо, пробиваючи собі шлях, потім ринулися в розірвану

залогу. Хотіли доганяти їх, але дві сотні козаків багато втратили своїх, треба було рятувати поранених та ховати забитих.

Доки копали могили і приводили сотню до бойового стану, надійшла звістка про те, що поляків настигли татарські кіннотники і не багатьом вдалося втекти. Сьогодні Кривоніс виділив час на відпочинок, і Петро Гусак чекає поповнення своєї сотні. Коней вистачає, та й зброї вдосталь, а людей немає. А сьогодні вночі знову десятці Макара треба йти на вилазку, готувати місце для приступу до Львова побіля собору святого Юра.

Цього разу десятка готувалася при опікуванні Макара. Він особисто перевіряв усіх, починаючи з чобіт і закінчуючи оглядом пістолів та луків. У кого не було луків, швидко їх отримали, і козаки почали вправлятися, стріляючи по опудалах, а наставниками були вправні сагайдакери – четвірка друзів. Швидко поновили навички, і під вечір усі були готові вийти у таємний похід до Львова.

Добре повечерявши, десятка козаків попрямувала в супроводі провідників до міста, що темніло вдалині. Макар запропонував перейти оборону захисників Львова не побіля собору святого Юра, а подалі, там, де їх не чекають. Провідні козаки пообіцяли Макару здійснити галас та стрілянину подалі звідси, а десятка в цей час зможе перейти до міста.

Через деякий час, почувши обіцяну стрілянину біля собору, Макар наказав рухатися до міста, пославши наперед четвірку друзів, щоб вивідати засідки ворожих дозорців. Треба було перейти небезпечну ділянку, доки місяць не розсіяв темряву ночі.

Попереду, крадучись, мов звір, рухався Іван, а Андрій ловив кожен його рух і був готовий до всякої несподіванки. Іван присів на коліна, і Підлужний подав умовний знак – зупинитися козакам, що йшли слідом, потім підкрався до Івана, і той вказав на обриси дозорців, які стояли вкупі.

– Треба брати правіше, бо тут можуть ночувати чимало вояків, – тихенько промовив Яровий.

Десятка Макара відійшла назад сажнів на п'ятдесят і, взявши трохи вбік, козаки знову стали пробиратися до міста. Незабаром побачили вогнище, побіля якого тихо сиділи жовніри,

а один з них стояв неподалік у темряві. Іван передав через Андрія, що треба прибирати дозорців, інакше пройти непоміченими не вийде.

Іван повернувся назад і умовив Макара Пилипенка напасти на дозор. Спочатку Підлужний знищить їхнього спостерігача, а вже потім вони четверо нападуть на тих, хто біля вогнища. Макар з козаками мають бути наготові.

Коли все було підготовлено до нападу, Підлужний, зайнявши зручне місце, пустив стрілу в дозорця, і тоді четверо друзів кинулись вперед до вогнища, де куняла решта вартових. Двоє поляків уже встигли схопитися на ноги, і Ярема з Іваном зав'язали з ними бійку. Павлові та Андрію пощастило більше, бо їхні дозорці тільки прокинулись і не могли зрозуміти, що їм робити. Андрій навалився на дозорця і, затиснувши його рот, покінчив з ним, і Павло теж не схибив. Тепер вони стали оглядатися – чи не поспішає підмога до вартових. Нарешті Івану та Яремі вдалося вгамувати тих двох, що відчайдушно відбивалися. Поруч уже була вся десятка на чолі з Макаром. Ставши колом, козаки прислухалися – чи не пробудилися ті польські вояки, котрі відпочивали далі, але ніщо не порушувало нічної тиші.

Макар Пилипенко наказав четвірці друзів одягти жовнірське вбрання, бо вони мають відкрито йти попереду, а решта з десятки – крадькома за ними. Швидко натягнули на себе жовнірські жупани, приладнали до своїх пасків їхню зброю, а луки – передали на збереження товаришам. Сміливо йшли поміж ворожих загонів, і ніхто на них не звертав уваги. Шлях вибирали подалі від вогнищ та людського гомону, щоб ніхто не помітив шістьох козаків, які пробіралися назирці за ними.

До півночі дісталися до собору святого Юра, який виднівся неподалік. Вони зібралися у непримітній клуні, і Макар став ділити всіх по двоє та намовляти, хто як має діяти. Треба було до світанку без зайвого гвалту звільнити від жовнірів прохід до міста, а вдосвіта допомогти загону Кривоноса пройти далі поза обороною поляків, щоб зі сходом сонця вдарити з двох боків.

Завдання було складним, і у всіх спочатку склалося враження, що виконати його неможливо. Козаки сиділи тихо та

слухали Макара, і коли він закінчив, звідусіль почулися глибокі зітхання, а деякі з присутніх чухали свої кошлаті голови.

– Оце так заняття! Чи не забагато дій?.. – чулися звідусіль голоси козаків, а Павло додав:

– Та це не в дівках ходити... Краще б я не знімав запаски, може, хтось би мене й приголубив...

Козаки тихенько посміялися, та Макар швидко припинив усілякі жарти:

– Хлопці, важка буде ніч, але нічого не вдієш, вранці – наступ, не зможемо, то нам все одно вмирати. Кривоніс з нас шкури постягує...

Стали розбиратися по двоє, і в кожній двійці Макар призначав старшого. Зрозуміло, що він поєднав Івана з Андрієм і доручив їм найважчу царину – попереду, з боку собору. Треба було завершити справу якнайшвидше, і навіть перебендя Павло з Яремою зараз же потяглися за Іваном та Андрієм, щоб діяти з ними поруч.

Десятка козаків за обрисами будівель визначила напрямок шляху, і по черзі всі розійшлися в темряву ночі. Андрій з Іваном наблизилися до собору і обережно пересувалися майже пліч-о-пліч. Ворожих засідок не помічали і, натрапивши на якусь клуню, стали прислухатися – чи не засіли там жовніри. Обійшовши споруду в напрямку дверного отвору, побачили шістьох охоронців.

– Мабуть у клуні повно жовнірів, – тихо промовив Іван.

– Давай цих приберемо, а клуню закриємо на засув, – запропонував Андрій, і його товариш кивнув головою на знак згоди.

Підібравшись поближче, стали готувати луки, по чотири стріли взяли в зуби. Коли Іван кивнув головою, перші стріли полетіли у вартових і звалили двох. Тепер стріляли чимдуж, і коли вояки схоплювались на ноги, вони тієї ж миті падали на землю. Було чути лише невиразні зойки та гупання тіл об землю. За мить все було скінчено, і коли козаки швидко підібралися до дверей, ніхто їм у цьому не завадив.

– Треба перевірити, чи є живі, – сказав Іван Яровий, а сам обережно став підкрадатися до дверей клуні, щоб закрити на засув усіх, хто там ночував.

Андрій зачекав мить і, коли впевнився, що ніхто з поранених не зможе встати, щоб чинити спротив, швидко підійшов до Ярового. Вони підперли двері добрячим обаполком, що валявся неподалік.

– Рухаємося далі. Нам немає чого тут робити... – шепнув Іван, і вони пішли у визначеному напрямку.

Через сажнів двісті знову почули голоси і, підступивши ближче, побачили більше десятка жовнірів, що грілись біля вогнища, а поблизу походжали поодинокі вартові.

– Оце нам тут і жаба цицьки дасть! – сердито вимовив Іван, не уявляючи, як їм змагатися з таким чисельним загоном жовнірів.

Довго вони лежали неподалік, спостерігаючи за ворогами, і нічого втішного в голови не приходило, не уявляли, як можна тихцем розправитися з набагато сильнішим ворогом.

– Іване, треба зі своїми з'єднатися... Та де їх зараз знайдеш? – зауважив Підлужний, і Іван погодився з ним, кивнувши головою.

– Давай, Андрію, поповзом облазь все, а знайди хоч когонебудь зі своїх... Скажемо Макарові, що цих треба бити перед сходом сонця за нашим умовним покриком, а там – наші натиснуть, протримаємося... – розпорядився Іван і додав: – Чекаю тебе тут, Андрію...

Підлужний запрямітив місце, де залишив свого друга, і став рухатися поповзом у тому напрямку, де мусили бути козаки з їхньої десятки. Відійшов кроків на сто від засідки і стиха пугукнув. Майже поруч пролунала відповідь. Побачивши дві тіні, Андрій в одній вгадав Павла Годину і тихенько обізвався до нього. Це дійсно були Павло та Ярема.

– А Яровий куди подівся, Андрію? – запитав Година.

Підлужний заспокоїв його і розповів, що вони натрапили на цілий загін жовнірів і самим їм не впоратися. Домовилися, що Павло з Яремою відшукають Макара з рештою козаків і вранці нападуть на польський загін.

Андрію вдалося повернутися до Івана непоміченим. Двоє друзів на radoшах обнялися.

Лишилося тільки чекати вранішньої зорі, і Яровий запропонував відпочити по черзі. Підлужний лишився на чатах, а Іван, звернувшись клубком побіля Андрієвої спини, впав у сон.

На сході небосхил посвітлішав, і Андрій тихенько став будити Івана. Той швидко прийшов до тями. Обоє стали міркувати, як підібратися поближче до загону жовнірів. Добра половина поляків, напевне, заснула під ранок, та все одно чулися тихі голоси багатьох людей. Вдалося пробратися непоміченими на відстань прицільного пострілу з лука, і хлопці чекали, доки більше розвидниться. Іван крикнув, подавши умовний знак для козаків зі своєї десятки, потім повторив іще раз, але відповіді не було.

– Андрію, більше чекати не можна. Або – пан, або – пропав... Будемо розпочинати... – тихо промовив Іван, і вони стали готуватися до непередбачуваної сутички.

Підлужний відповз від Івана кроків на десять і махнув рукою, мовляв, готовий. Зараз же перші стріли полетіли у ворогів. У польському загоні не зрозуміли, звідкіля летять стріли, а коли жовніри, які дрімали, стали підхоплюватися із землі, то поверталися спинами до друзів, і стріляли навмання. Цим скористалися друзі. Вже більше десяти поляків завалилися на землю, а хлопці продовжували вражати їх смертоносними стрілами.

На гамір стали збігатися жовніри з усіх боків, і хлопці помічали, як багато з них, не добігши до місця сутички, падали, вражені стрілами, пущеними з чийось луків.

– Тримайся, Андрію, – закричав Яровий. – Наші підтримали, б'ють збоку...

Та Підлужний уже й сам бачив, як падали по два-три жовніри нараз, і закричав:

– Добре б'ють, а у нас уже стріли закінчуються... Що далі?..

– Давай, Андрію, будемо пробиватися до своїх, а то жовнірів суне сюди, як хмара мух! – запропонував Іван.

Друзі піднялися із землі і побігли з оголеними шаблями у бік засідки своєї десятки, волаючи на ходу:

– Макаре, це ми!.. Ми до вас!

Там їх почули, і тієї ж миті пролунав голос Павла Години:

– Хлопці, скоріше!.. Будемо відходити!

Через хвилину Підлужний уже побачив Павла та решту хлопців з десятки. Вони вже збиралися до відступу, бо майже у всіх сагайдаки були порожніми.

Позаду в десятки Макара Пилипенка стояла якась хатина, і козаки щодуху помчали туди, а переслідувачі не жаліли запалів, стріляли їм у спину. На щастя, всі без поранень зуміли добігти до тієї хатини і зачинили двері, та ще й підперли важкими діжками. Макар наказав усім зайняти під оборону всі отвори, і козаки швидко пристосувалися до захисту хатини, яка стала їхнім прихистком.

Четвірка друзів розташувалася побіля дверей, а решта – познаходили дошки і розмістилися з пістолями наготові... Кулі, залітаючи у розбиті вікна, гуділи по хатині, мов джмелі, і чвакали об внутрішні стіни. Козаки лазили на колінах, аби їх не дістали сліпі кулі.

– Не виставляйте голови у дірки, бісові діти! Хочете в голові дірку мати? Не паліть абияк! – кричав Макар Пилипенко занадто гарячим.

Козаки вгомонились і лежали, попритулявшись до стін хатини. Коли голоси жовнірів лунали майже побіля стін, Макар дозволяв виставляти руку і палити з пістоля навмання. Це стримувало напади поляків, але пізніше козаки почули, що біля хижі гупали головешки смолоскипів, і всередину стали потрапляти дим та сморід від палаючого дерева та смоли.

– Хлопці, засмажать нас, як ховрашків! Шукайте лаз! Можливо, тут є льох! – вигукнув Макар, і всі стали шукати рятівну ляду до льоху.

Тим часом багато козаків уже заходилося кашлем. Це почули поляки, і крики радощів лунали звідусіль: «Ходь до мене, холопе! Легше буде від моєї шаблі!»

Нарешті, хтось із козаків закричав:

– Десятнику Макаре, хлопці, тут лаз! Треба звільнити хід до льоху!

І всі кинулися на голос товариша.

Андрій з Іваном, розпластавшись на долівці, пильнували вхід до хатини, але ніхто з поляків не добивався у двері. Хлопці поповзом дісталися в куток, де вже зібрались майже всі козаки з десятки. Почули голос Макара Пилипенка:

– Ану, хто найбільш худий, першим залазь в льох. Ми тобі приготуємо світоч. Швиденько роздивись, чи зможемо схоронитися!

У лаз спустився хтось із козаків. Нагорі швидко приготували світоч та подали вниз, і коли той узяв, почули впевнений голос:

– Залазьте сюди! Тут камінні стіни, всі розмістимося!

Козаки стали по черзі спускатися, а всередині хижі було вже нічим і дихати. Тоді Макар Пилипенко крикнув:

– Мочить ганчір'я і закривайте обличчя!

Усі, хто ще залишався нагорі, шматували на собі одяг і намочували його, хто чим міг. У кого не було води, змочували своєю сечею. В хижі залишалось троє разом з Макаром, і він гукнув у темряву:

– Андрію, Іване, де вас дідько носить? Швидше униз!.. Через вас і я тут околю!

Підлужний наблизився до лазу, що ледь підсвічувався знизу світочем, і, звисивши униз ноги, спустився у льох, підтриманий дужими руками товаришів. За ним з'явилися ноги Ярового, і його теж підхопили знизу.

– Пане Макаре, залазьте вже! Ви самі лишилися, – крикнув Іван, і десятник, опустивши ноги, вже стояв поряд з ними.

– Давайте шукати лаз! Може, тут є вихід... Як поміст загориться, то всі тут і лишимося! – швидко став розпоряджатися Макар Пилипенко.

Всі почали обшарювати стіни льоху та долівку, коли почувся голос Павла:

– Є тут якась дірка!.. Замала тільки! Я сюди пролізу, а що попереду – нічого не бачу!

– Тримай світоч та лізь, обдивляйся! – радісно закричав Макар, і всі стали підганяти Павла, щоб швидше розібрався з лазом.

Павла Годину майже силоміць просунули у ту дірку, і він зник. Було чути тільки якийсь чортихання та шурхотіння, що

долинали з отвору. Ляду до льоху підперли дошкою, і зверху майже не чули пострілів та тріскання палаючої хатини.

Усі завмерли в очікуванні повернення Павла, і навіть Макар Пилипенко не промовив з темряви жодного слова. В льосі вже зробилося досить спекотно від палаючої згори хижі, і запах горілого дерева дуже бентежив козаків. Уже було чути гуркіт колод, що падали на настил льоху, і серце Андрія завмирало від цього гуркоту. Подумки він умовляв Павла повернутися зі щасливою звісткою про вільний вихід на волю. Напруження в серцях козаків наростало, і коли зверху так грюкнуло, що і душа у п'яти втекла, всі завмерли.

У темряві почувся чийсь несміливий голос:

– Хлопці, будемо прощатися, чи як?..

Але всі мовчали, сподіваючись на повернення Павла Години, а можливо, на те, що настил льоху не прогорить. Тут з отвору почувся голос Павла, і хлопці, схопивши його за плечі, витягнули назовні.

– Пане десятнику, був я нагорі і бачив, що хатина ця згоріла і завалилася. Та наші вже добре пруть на ляхів, вони тікають звідси... – швидко став доповідати Година, запинаючись через слово.

– Добре, Павле, тільки дай мені відповідь: зуміємо ми повилазити звідси через цей лаз? – нервово запитав Макар.

– Вилізуть тільки сухорляві, а хто гладкий – то там і залишиться... – тихо відповів Павло.

Пилипенко на мить замислився, а потім сказав, як відрубав:

– Усі сухоребрі полізуть, хто худіший – попереду будуть, а як виберетеся назовні, потайком чекайте один одного, а тоді – гуртом до хатинки та звільняйте ляду!

Роздумувати не було коли, і Павло крикнув друзям:

– Андрію, Іване, чекайте на нас! Ми вас звільнимо!

Після цього він знову прослизнув у дірку.

За Павлом пішло п'ятеро козаків. Вони – один за одним – хутко зникали в отворі.

Четверо козаків на чолі з Макаром сиділи біля дошки, що підпирала ляду до льоху, і чекали. Гуркоту згори вже не було чути, але в льох набиралося все більше й більше диму, і Макар

наказав хлопцям дихати тільки через мокре ганчір'я. Згори почулися якісь голоси та ляскіт пострілів. Андрій з Іваном стали стукати жердинами побіля ляди і почули у відповідь постукування по настилу льоху.

– Десятнику Макаре, хлопці, нам відповідають! – радісно закричав Іван і заходився частіше стукати в настил.

Усі приготували зброю, бо невідомо було, хто відчинить. Та от згори почувся голос Павла Години:

– Тримайтеся! Ми вже відтягли гарячі головешки. Зараз бийте знизу по ляді!

Андрій з Іваном дружно вдарили по ляді, що миттєво відлетіла з отвору, і вони побачили чорне від сажі, але радісне обличчя Павла, який простягав руку. По приставленій дошці, хлопці підіймалися нагору, а тут їм подавали руки. Дуже швидко всі п'ятеро побачили світ Божий. Вони стояли на згарищі, а по боках ще палали та диміли залишки їхнього колишнього прихистку.

– Пане десятнику, тут ще шастають жовніри. Ми з ними стикнулися, щоб вас визволити... Та от загинув Трохим... – поспішив розповісти Павло.

– Добрий козак був Трохим, звияжець і рубака... Як це він не вберігся? – невесело запитав Макар Пилипенко.

– Ми як добивалися сюди, він трьох поклав, а четвертий – всадив у нього кулю. Та ми й того поклали... – промовив Павло.

Треба було займати зручні місця для захисту, бо зараз незрозуміло було, хто перемагав. Утікали жовніри, а незабаром – козаки відступали... Макар вирішив підійти поближче до своїх. Забравши мертвого Трохима, козаки стали обережно відходити від міста. Павло тримався поряд з друзями та був такий радий, ніби йшов не з нічної сутички, а з вечорниць. Підлужний не витримав і зі сміхом звернувся до нього:

– Павле, ти що, вже свою хоробрість втратив, коли тулишся побіля нас? Ми й так тебе захищатимемо... Ти ж – наш рятівник!

Але тулитися один до одного доводилося всім, бо вже недалечко від них козаки гнали до міста жовнірів, що відступали. Проте бажання воювати не було ні в тих, ні в інших, і десятка Макара мовчки споглядала, як рятували своє життя втечею

беззбройні жовніри. Лише Павло Година не витримав і, коли вже з'явилися свої, зауважив:

– А вони також добре бігають! Не гірше від нас! – і всі стали реготати та нахвалювати Павла, сьогоднішнього звиязця та рятівника.

Коли наблизилися козаки, що наступали, Макар гукнув до них:

– Козаки, ми з нічної вилазки! Потрошили ляхів позаду!

І ті, що наступали, дізнавшись, хто їм підсобляв, привітно махали руками і поспішали наздогнати жовнірів.

Десятка Макара зайшла у напівпорожній стан і потяглася до свого намету, та тут їх зустріли обозні і, підсміюючись, запропонували обмити сажу та бруд з їхніх замурзаних пик. Поклали тіло убієнного Трохима і, постоявши хвилинку, згадали його добрі діла. Макар наказав обозним вирити могилу, обмити обличчя воїна та приготуватися до поховання опісля полудня.

Біля намету поставили теплу воду у жбанах і заходилися відмиватися, натираючи засмалені місця глиною, а потім переодяглися у чистий одяг. Хтось ще чепурих себе, а четвірка друзів умостилися спати, бо всі ледве трималися на ногах.

Спати довго не довелося, бо ж повернулася з приступу сотня, і у стані стало гомінливо. Козаки святкували взяття частини міста, і всі тільки й говорили про падіння Львова з дня на день. Ближче до вечора ховали загиблих, по декілька небіжчиків в одній могилі, а за вечерею поминали тих, з ким зовсім недавно разом билися з ляхами та ділили нелегке козацьке життя. Сьогодні Макар дозволив своїм козакам пом'янути побратима горілкою, і після вечері захмелілі друзі стали лаштуватися до сну.

Ранок зустрів їх новиною. Всі говорили про те, що Львів брати не будуть, а міщани заплатять викуп грошима та провіантом для війська.

Через деякий час сотник Гусак зібрав своїх козаків і повідомив те, про що козаки знали вже зранку. Була і втішна новина. Сотник радісно повідомив, що війська буде об'їжджати Богдан Хмельницький і треба всім підготуватися до зустрічі. Цього дня всі були заклопотані пранням одягу, наведенням ладу у

своєму стані. Перукарі нашвидкуруч стригли всіх, немов овець, а гострі шаблі чаклували над козацькими підборіддями.

ШЛЯХ ДО ЗАМОСТЯ

Холодного, але сухого жовтневого дня, Богдан став об'їжджати війська. Не обминув і полк Максима Кривоноса. Сотня Петра Гусака вишикувалася побіля свого стану у святковому вбранні, а хто його не мав, так причепурилися, що виглядали по-козацькому хвалькувато.

Андрій з Іваном і двоє їхніх друзів стояли поруч з Петром Гусаком, як імениті козаки. Не довго чекали Хмельницького. Він з'явився з невеликим почтом у супроводі полковника Кривоноса. Під'їхавши, привітав усіх та подякував запорозьким низовим козакам – за вірність та відвагу у війні з гнобителями землі рідної. Андрій ловив кожне слово кожного йому полководця, і слова оті наче закарбувалися в його душі:

– Січовики, ми прийшли визволяти землю свою, яка більше тисячі років належала нам. Жили вірою православною християнською, як наші предки. Силою і хитрощами відібрали її у нас, але немає народу без своєї землі, нас воліли зробити рабами на нашій Отчизні. Будемо бити гнобителів, доки руки наші тримають шаблі і не звільниться земля наша від Речі Посполитої, а віра православна розквітне по всьому нашому краї. Та не кровію народу нашого це робитимемо, от і не хочу губити істинно руське місто Львів, хай воно і надалі буде світочем землі нашої. Поженемо далі ляха на Замостя та Варшаву, доб'ємо ворогів землі нашої на їхній землі. Бийте до згину ляха, січовики, ви – оплот нашого війська...

Доки говорив Хмельницький, стояла така тиша, що навіть коні нашорошували вуха, а як закінчив Богдан, сотні голосів закричали хвалу своєму вождю та полководцю: «Слава Богдану! Веди нас далі!»

Після оглядин війська Богданом всі почали готуватися до подальшого походу. Сотня Гусака запасалася порохом, кулями та провіантом, а особливо всі поспішали спорядити собі доброго кожуха або теплого жупана. Чимало було невдоволених новим

походом на Замостя, багатьом отаманам хотілося зайти до Львова з різних причин: одним хотілося слави, а інші знали, що Львів – заможне місто, і в ньому буде, чим пожитися. Ремствував і Павло, дошкуляючи Андрієві своїм невдоволенням:

– Ми тут воювали і ледве не згоріли живцем, а тепер... На біса нам те Замостя?

Підлужний терпів оті нарікання, а тоді випалив йому просто в очі:

– Тобі хочеться багатства людського, дідьки б тебе замордували... А якби при цьому ми були забиті? Навіщо воно тоді, дурна твоя голова?!

Це заспокоїло Павла, і він уже нікого не допікав, а став ретельніше готуватися до походу на Замостя. Перед самим виходом ще й негода заявила своє осіннє право на дощі та густі вранішні тумани з мрякою, волога проникала через одяг аж до кісток.

Частина війська ще вчора рушила на Замостя, а половина полку Максима Кривоноса поки що знаходилась під Львовом, оберігаючи обози повстанського війська. Дійшла черга й до сотні Петра Гусака – вийти на охорону обозів та шляхів сполучення з військом, що вирушило в похід.

Майже вся сотня прямувала в напрямку Жовкви, інколи звертаючи в навколишні села та перевіряючи на постоях обозні загони. День був дощовим, і коні неохоче місили руду грязюку, а вершники, накрившись, хто чим зміг, тулились до теплих конячих спин. Підлужний і троє його друзів їхали разом. Андрій уважно слідкував за розбитим шляхом, боячись, що Орлик шугне десь у яму, і тоді буде кепсько обом.

Попереду чулися крики й лайка, і хлопці, підігнавши коней, побачили якогось вершника, виваляного в багні і з закривавленим обличчям. Він, розмахуючи руками, щось гнівно розповідав сотнику.

Підїхавши ближче, Андрій почув розповідь невідомого про вранішній набіг на їхню валку підвід з провіантом та зимовим одягом для війська Хмельницького. Петро уважно слухав втікача від зловмисників. Той розповідав, що грабіжники з татар хапали у селі все, що потрапляло під руку, а хто чинив спротив, рубали на

місці. Коли побачили на межі села валку підвід, налетіли, як зграя вовків, і стали рубати обозних та не дуже чисельну охорону, мало кому вдалося втекти. Дядько тільки і встиг побачити, що це татари буджацькі. Він з ними вже бував у переймах і ті виверти добре пам'ятає. Скільки було татар, він не знає, але думає, що не менше сотні.

Петро Гусак покликав десятників і недовго про щось радився з ними. Макар Пилипенко під'їхав до своїх хлопців і передав наказ сотника виявити, де зараз татари і сповістити про це. Десятка Макара відірвалась від сотні і повернула на схід, куди показував втікач з пограбованої валки. Макар вирішив звернути зі шляху і попрямував по лісостеповому краю, а наперед послав Івана з Андрієм.

Хлопці їхали, прислухаючись до навколишніх звуків у дощовій імлі, і попереду почули форкання та чвакання коней по баюрах. Швидко визначили, в який бік рухається валка, і повернулися назад до десятки.

Макар послав одного козака сповістити сотника про розкриття напрямку руху захопленої валки, а залишок десятки став вистежувати, які сили має ворог. Робити це було важко, але Іван швидко вигадав, як підібратися до валки, що швидко сунула у східному напрямку. Зробивши подобу шапки татарина з буджацької орди, він тимчасово поміняв шаблю на татарську і, привітно махнувши рукою, крикнув:

– У такій мряці сам себе не визнаєш. Андрію, якщо щось не так, то пугукну совою. Прислухайся!

Невдовзі підійшла сотня, і Петро всім оголосив, що буде бій і жодного татарчука не варто залишати живим, інакше можуть бути чвари з татарською ордою. Стали готуватися до сутички. З'явився Іван і швидко розповів про кількість татар. Вислухавши його, Петро Гусак розділив сотню на дві частини, а десятку Макара послав до голови валки, щоб ніхто з буджаків не втік.

Десятка Макара об'їхала валку підвід та стала рухатись у попутному напрямку, доки не почула, що сотня нападає на татар. Ось уже стало чути лязкіт шабель, крики козаків до бою і татарський лемент. Степовики волали з переляку, бо не чекали такої швидкої розправи. Десятка Макара розвернулась і неспішно,

розтягнувшись ланцюгом, попрямувала з оголеними шаблями до голови валки. На головному возі побачили тільки переляканого їздового. Татарчук від несподіванки вирячив очі на козаків, які з'явилися з імлі. Він навіть віжки не випустив із рук, коли шабля одним помахом відтяла йому голову.

Зупинили коней і по обидва боки валки попрямували на клекіт бою, що розгорявся. Козаки Дмитро Будило з Федором Гончарем вискочили наперед і стали звільняти вози від завзятих візників-татар, а хлопці готувалися до більш рішучого бою. Нарешті, з'явилися перші втікачі від козаків, які тиснули позаду валки, і тут – тільки не лови гав. Розпалені боєм буджаки тікали уздовж довгої валки і, чекаючи переслідування, озирались, а коли перед ними з'являлись козаки, від несподіванки не встигали й дихнути, як були зарубані нещадною козацькою шаблею. Крики розпачу лунали звідусіль у буджацькому кагалі, але це не допомагало – сотня Гусака вершила свій суд над крадіями козацького та селянського добра.

Підлужний ледве встигав махати шаблею у різні боки, а втікачів все більшало. І тоді Макар крикнув:

– Хлопці, швидко ставте вози поперек шляху, будемо їх стримувати!

Андрій, полоснувши їздового по шиї, скинув його та повернув воза поперек шляху, а Яровий – в інший бік і, натягнувши віжки, подав назад. Тепер шлях було перекрито, і Андрій з Іваном, швидко знявши луки, стали випускати стріли по втікачах, а кого не встигали повалити, тих добивали інші козаки, не даючи їм отямитися. Вже зовсім поряд було чути переможні заклики товаришів по сотні, і в стрільців додалося заняття, але й стріли вже закінчилися. Підлужний почув вигук Івана:

– Андрію, на коня, ближче до своїх.

Він скочив на Орлика, що покійно чекав біля воза. Тут посунуло скільки втікачів, що мимоволі козаки відступили вбік, і тоді поміж ними проскочило до десятка вершників. Почули голос Петра Гусака:

– Братчики, не випускайте, добивайте!

І Макар, побачивши, що дали маху, закричав:

– Троє зі мною, а решта – тримайте залогу!

Андрій з Іваном пришпорили коней за Макаром, а за ними ще поспішав Дмитро Будило, здоровий козарлюга, що міг єдиним ударом шаблі перерубати людину. Буджаки, які вирвались з оточення, звернули до лісу, перед яким ще був зелений луг, і четвірка рвонула за ними. Будило на лету став стягувати із-за спини лука і другою стрілою збив одного з вершників. Тепер він випускав їх одна за одною, і ще двоє буджаків впали навznak від його стріл. Татари побачили, що їхні вершники падають, зупинились, і шестеро приречених на смерть кинулися з переможним кличем на козаків. Макар встиг викрикнути:

– Беріть півколом, рубайте бусурманів!

І вершники зійшлись у рубці до загину.

Назустріч Підлужному нісся татарин, виставивши далеко вперед шаблю і стоячи на стременах. Андрій уже не раз зустрічався з такими відчайдушними вояками. Він, різко зупинивши Орлика, пригнувся, виставив убік шаблю і розпоров живіт запальному татарчуку. Після першого зустрічного герцю на боці татар лишилося три вершники, а козаків – четверо, але Будило, проскакавши далі всіх, звалився з коня. Татари швидко повернулися і знову з несамовитим криком «алла-алла...» понеслися назустріч козакам. Та не на тих вони натрапили, щоб залякати. У двобої Підлужний швидко знайшов слабіну в сутичці з молодим татарчуком і полоснув його кінцем шаблі попід шиєю. Не видавши жодного звуку, татарчук звалився з коня, а той понісся по лісу, немовби рятуючи душу свого хазяїна.

Забрали вже мертвого козака Будила, перекинувши тіло через спину його коня, і швидко зібрали зброю загиблих татар.

– А коней виловлять місцеві... Це буде їм за втрати від цих нехристів, – зауважив Макар, і козаки поспішили до валки возів, за яку відбулася ця сутичка.

Тут також було покінчено з грабіжниками обозу. Козаки стягували до якогось рівчака тіла забитих буджаків, а своїм рили загальну могилу. Незабаром дощова імла стала потроху розсіюватися. Вже не мрячило так, і вишина просвітліла, можна було помітити сині латочки осіннього неба.

Козаки провели в останній шлях своїх побратимів і тільки після цього завернули валку возів та доправили її на місце,

виставили тимчасову охорону зі своїх. Поріділа сотня пішла у зворотному напрямку на ночівлю, щоб до настання ночі пройти складний шлях до свого табору.

Їх уже чекали палаючі вогнища – для просихання одягу, а всі, хто на час походу сотні залишався в таборі, стали допомагати козакам привести себе до ладу. Вже при світлі лоївок сіли вечеряти з підігрівом оковитою, на що дав дозвіл Петро.

Сотні Петра Гусака передано наказ: продовжувати захист затиля головного війська, і доки не передали валку з майном, козаки її охороняли. Наступного дня черга була за десяткою Макара, яка поповнилась Миколою Семирієм, замість забитого козака Дмитра Будила. Середнього зросту, чорнявий, з розумним виразом обличчя, Микола швидко став улюбленцем всієї десятки, а найбільше тулився до чотирьох друзів. У сторожу вже вирушали з ним, та ще Петро долучив до них декого з повстанців, що пристали до війська вже під Львовом. Так, у півтора десятка козаків, і виїхали на заміну охорони, що була виставлена до валки вчора після сутички.

Макар нервувач, їдучи попереду, а козаки мовчки гойдалися в сідлах, і кожен думав свою думу. А нервувати Макару було чого. Навколо Львова нишпорили чисельні ватаги татар, і поводити вони себе дуже нахабно: то при зустрічі з козаками гордовито відвертали свої вилицюваті пики, а то відкрито плювали у бік козаків. Макар боявся, що пригода з загарбання валки з майном для війська Хмельницького може повторитися, і вони нічого не зможуть вдіяти, тільки голови свої покладуть.

Заїхали в містечко, розташоване поблизу Куликівки, і на його кінці побачили валку підвід, що стояли щільненькими рядами, а сторожова варта ставила навколо неї огорожу з паль. Побратими дуже зраділи своїй зміні і, не довго збираючись, вирушили до табору. Макар швидко розподілив хлопців до справи, і зацокали сокири, зашавкотіли пилки, а вже під вечір огорожа була закінченою.

У містечку в цей час хоронили загиблих після татарського набігу. До Макара підійшли двоє місцевих – із запрошенням пом'янути забитих. Макар не відмовився і разом з четвіркою відданих козаків відправився до містечка. Коли від'їхали від

своїх, Макар побачив покинуте подвір'я з просторим сараєм та добротним будинком і звернувся до місцевого жителя Гната, який їх супроводжував:

– А чому тут немає господаря?

Той чоловік, якого звали Гнатом, невесело відповів:

– От і їх поховали сьогодні... Покійний Хома засперечався з татарами, так вони забили його і дружину, а діти вже з ними не жили, дорослі...

Макар Пилипенко помовчав, а тоді знову звернувся до Гната:

– А як би нам, пане Гнате, підправити будиночок та на час сторожі пожити в ньому?

– То не я вирішую... У нас є війт, з ним домовляйтеся, – швидко відповів Гнат, і вони попрямували до великого дворища.

Тут уже зібралися ті, кому судилося вижити після татарського пограбування. Вони стояли сумирно, чекаючи запрошення на відправну вечерю. Козаки чемно привіталися до гурту і, знявши шапки, благоговійно перехрестилися через праве плече. Почули голос, який запрошував до поминальної вечері, і всі зайшли до господи.

Частували, чим Бог послав на такий тяжкий час, але Макар і хлопці були задоволені вже й від того, що перебувають серед звичайного люду та побіля мирського життя. Швидко повечерявши, люди піднялися, стали виходити на дворище та розсідатися на колодах. Поселянам було цікаво послухати, як вони гадали, козацького отамана.

– Пане отамане, у гетьмана Богдана з татарами мир, а ми чомусь знову постраждали від них... Чим же вони ліпші за поляка? – почав розмову війт.

Макар не поспішав відповідати, а війт з людьми чекали від нього тлумачення на таке болюче запитання. Нарешті десятник Пилипенко підвівся з колоди і, пригасивши люльку, відповів:

– Татари – наші споконвічні вороги, та іноді слово своє тримають, допомагають нам. Проте і серед них є непослухи і непокірні, які заради наживи прийшли на нашу землю, тому й грабують...

– Ми вже чекаємо, що вони повернуться і переб'ють нас усіх за майно, яке козаки відібрали в них, – продовжив своє віт Петро.

– Вони не повернуться... А ми прийшли, щоб звільнити вас від ляха та повернути віру ваших дідів, – продовжив Макар Пилипенко.

Андрій сидів, прислухаючись до розмови, а тоді додав своє:

– Львів – це руське місто, а поляк хоче його зробити своїм. Окаатоличили людей, силою примушували переходити в іншу віру, а вам жити краще не стало.

Тут і Павло Година не витримав та додав:

– Ми на війну пішли за правду та істинну нашу віру, щоб землю нашу повернути назад від польського та жидівського гнобителя!

Макар кивнув головою і зауважив:

– Життя вже немає на землі нашої. А де житимуть діти наші, якщо не виженемо гаспида?

Довгенько балагурили про життя місцеві і козаки. Хлопці дізналися від війта, що не вся людність сприймає цю війну як визвольну, є й такі, що раді бути під ляхами, і такі, що шкодять повстанській армії.

Підлужний дивувався, чуючи це, зрозумів, що світ широкий і люди в ньому різні. Вони бажають кращого, а дбають, перш за все, про особистий зиск. Та все ж розмова була дружньою, і віт дозволив тимчасово облаштувати осиротілу будівлю на краю містечка під місце для відпочинку козацької охорони.

Поверталися до своїх не дуже задоволеними, бо кожен відчув, що в цих місцях живе інший люд і треба на це зважати.

Вже було розподілено нічну варту. Федір, підійшовши до хлопців, нагадав, що їхня черга настане після півночі, і четвірка друзів разом з усіма стала влаштовуватися на ночівлю у дворищі, яке дозволив зайняти віт.

Серед ночі їх розбудили вартові, які відбули свій час, і хлопці хутко зібралися на нічні чати до валки підвід та коней. Підлужному випало вартувати з Іваном побіля коней, і вони залюбки вибирали місцину для зручного нагляду за кіньми.

Ніч видалася темною та вологою. Андрієві не допомагав і жупан. Доки він пристосувався до нічної прохолоди, довелось потремтіти. З іншого боку кінської прив'язі розташувалися Павло з Яремою, а Андрій з Іваном все ж влаштувалися біля своїх коней, настеливши на землю смерекового гілля. Гнідко та Орлик час від часу здивовано пофоркували, можливо, від задоволення, що їхні власники перебувають поряд з ними.

Було чути, як перегукувались козаки на варті побіля валки возів, і хлопців охопило відчуття спокою та впевненості. Андрій з Іваном не розмовляли під час варти, от і зараз сиділи, кожен думав свою думу.

Ближче до ранку в містечку подекуди загавкали вцілілі собаки, а вздовж прив'язі захвилювалися коні. Андрій насторожено піднявся на ноги і, витягши шаблю, тихо пішов у той бік. Присівши навпочіпки, він пробував щось розгледіти у темряві, але очі нічого не помічали. Підсвідомо відчував, що десь зачаїлася жива істота, якийсь звір, а можливо, кіт полює на мишей. Іван був поряд, і вони обоє застигли в чеканні. Встигли вгледіти, як до коней метнулося дві тіні та й розтанули у темряві поміж конов'язі.

Іван подав Підлужному знак – рухатися далі, і Андрій навпочіпки став безшумно рухатися, тримаючись ближче до товариша, і раптом – просто перед ними – один з коней став відступати задки, ледве не зачепивши Андрія. За конем, тримаючи його за вуздечку, ступала людська постать, не помічаючи хлопців. Хтось виводив коня від прив'язі... І тієї ж митті вони побачили, як коня, що стояв трішки далі, також хтось виводить.

Якусь мить вони розгублено дивились, як хтось хазяйнує з їхніми кіньми, а тоді одночасно вискочили і, заволавши «стій!», кинулися до невідомих, котрі з переляку застигли на місці. Коні, струхнувши головами, вирвали віжки з рук невідомих поводитирів та рвонули бігти, невідомо куди.

Андрій, не довго думаючи, вдарив по застиглому крадію плисковатим боком шаблі, і той, зойкнувши, звалився снопом на землю, а Іван за цей час впорався з іншим і приставив до його ший лезо шаблі. На крики підбігли Павло з Яремою і допомогли

хлопцям зв'язати руки крадіям козацьких коней. Тут уже на гвалт прибіг Макар і, запаливши смолоскип, присвітив на невідомих, одразу ж скрикнув:

– Ова, оце тобі й на... Завелися цигани, що викрадають коней у козаків!

Усі розгублено поглядали на двох чубатих молодих хлопців, що стояли мовчки, примружуючись від вогню смолоскипу, а в того, що Андрій ogrів шаблею, на обличчі була кров, і він непевно тримався на ногах. Макар розпитав Івана, як все було, і звернувся до циганських хлопців:

– Так от, хлопці, за викрадення коней у січовиків ми у себе на Низу карали смертю. А тут вржемо вам кий біля стовпа. Виживете – то ваша добра доля, а ні...

Циганчуків відвели до клуні і приставили охоронця до виконання кари. А Підлужний з Яровим пішли вартувати далі. Залишок ночі минув без пригод, а вранці до них прийшла зміна.

Хлопці спали до обідньої пори, а коли вийшли на дворище, дізналися, що покарання циган уже відбулося, і їх відвезли возом за містечко та залишили на догляд двом циганкам, які замовляли за них слово. Макар на запитання Андрія «чи живі ті крадії?» з посмішкою промовив:

– Циган витриваліший за кішку... Житимуть довго та пам'ятатимуть козацькі кий!

Наступного ранку на зміну охорони валки возів наїхали три десятки вояків з повстанського війська, і підсилена десятка Макара з великою радістю передала право на охорону. Під вечір дісталися до свого стану, де вже чекала приємна новина про виступ їхньої сотні на з'єднання з головним військом Максима Кривоноса під Замостям.

Готуватися до походу стали негайно. Часу обмаль, а осіння далека дорога була важкою. Сотня вирушила в дорогу, коли вже добре розвиднилось, і їй доручили бути в голові війська.

Не раз доводилось сотні Гусака вести передову сторожу заради безпеки головного війська. І цього разу всі зрозуміли, що нелегко буде місити руду глину з камінням по осінніх шляхах.

Попереду сотні, як завжди, мала рухатися десятка Макара Пилипенка, а по боках було доручено стерегти військо сотні

Копиленка, огрядного козака, що в молоді роки міг перерубати шаблею вершника разом з конем. Свідків цього, можливо, й не було, та коли хтось дивився на його руки і плечі, то в це легко вірилось. Перед виступом війська він приїздив до Петра Гусака – узгоджувати дії на випадок сутички з ворогом, і хлопці, які стояли поруч, відчували його силу. Побачили і старого знайомого, сотника Гурія, разом з яким били ляха під Пилявцями. Він дружньо привітався з козаками, Макара ж обняв та мовив добре слово про його десятку, а хлопцям це було, наче цілюща припарка до виразки.

Петро Гусак перед початком руху нагадав козакам, що треба везти з собою сухий хмиз – для легкого запалювання вогнищ, а частину пороху тримати на собі, щоб увесь час був сухим. Андрій з друзями і так знали, що при такій гнилій погоді надій на вогнепальну зброю немає, і хоча в ладівницях було вдосталь набоїв, покладалися лише на свої шаблі, списи, луки та гарних коней...

Макар повів свою десятку попереду – на декілька десятків сажнів від сотні. Козаки розтяглися по шляху ланцюгом і уважно обдивлялися прилеглі переліски та луки.

Підлужний мимохідь милувався краєвидами Львівщини, і знову думки летіли до неблизької Самарщини, до домівки та родини. А потім став добром згадувати Санька Голоту, його вправність, відчайдушність і вірність під час походів...

У ПОЧАЄВІ

Санько отямився на третій день після поранення, і перше, що він побачив, – це велика баня церкви, яка величаво пливла серед білих осінніх хмар по синьому небу. Вмить пригадав, що з ним відбулося раніше, і в голову вдарила думка, що він уже на небесах, а душа пливе в рай.

При цій думці він посміхнувся і спробував підвестися, але відчув, що його хтось тримає за ноги. Обвів поглядом місце, де знаходився, і зрозумів, що він у просторому курені з відкритим отвором, а ноги, прив'язані до великої дерев'яної ступи. У курінь

заглянула постать людини в чорній рясі, і відразу він почув веселий глас отця Никодима:

– Оговтався, козаче? Вважай, що повернувся з того світу... Доки тебе доправили сюди, багато крові втратив, але наші монастирські знахарі з Божою допомогою зупинили біду...

Санько мовчки слухав Никодима, а коли той замовк, нахилився до нього і, приклавши руку до чола, спитав:

– Отче, а наші хлопці де зараз? Ми ж ішли до Львова...

– Боюсь, отроче Божий, що тобі до Львова швидко не вийде... Добре, що живим лишився. Будеш у нас при монастирі, доки не наберешся сили, – заспокійливо говорив Никодим.

– Від завтрашнього дня питимеш відвари з трав. Їжу тобі поки що заказано вживати, – продовжив Никодим і, перехрестивши Санька, вийшов із куреня.

Тепер уже Санько Голота усвідомив все, що з ним трапилось, і дякував Богові за те, що на його шляху трапився отець Никодим. А друзі вже, напевне, давно ввійшли у Львів...

На вечір отець Никодим приніс великого ліжника і, обмивши рани теплою водою з травами, обклав Санька нагрітим камінням. Побіля отвору куреня також поклав каміння, від якого так і пашіло жаром.

– Будемо у курені разом спочивати, – сказав Никодим і заходився читати вечірні молитви.

Вночі Санько спав добре, а рано-вранці його розбудив Никодим. У курені вже сидів незнайомий монах, який, перехрестивши Санька, підняв його голову і став вливати у рот якісь гіркі настої, від яких у хворого аж зводило щелепи.

– Терпи, козаче, отаманом будеш! – примовляв монах.

Він зняв перев'язи і, обробивши рану, поклав на неї тонким шаром якесь мастило. Читаючи молитви, часом прикладав руку на його порізане черево. Від монотонного промовляння Санька охопив сон, і він, заплющивши очі, занурився у світ дивного сну. Силою почуття здійснювся до неба і летів, зачаровано розглядаючи землю, таку знайому і водночас ніби чужу.

І тут він зрозумів, що бачить Самарський ліс і свою хату, а побіля неї точиться запекла боротьба. Він впізнає батька, що з останніх сил б'ється з чорними татарами, але в нього на очах

батько падає, і кров з нього ллється з усіх боків. А від хати біжить жінка з дитиною в руках, і Санько впізнає в ній матір і себе, ще малого. Мати встигає добігти до густого зеленого лісу, але дужий татарин доганяє її і відриває від неї дитинча.

Санько дивиться на все це, і серце його рветься, але не може нічим допомогти, а тільки поглядає, як на великому чорному коні його, малого, кудись везуть, а мати впала на коліна і, витягнувши руки, молить Бога за свою дитину. Доки його віз на коні кремезний татарин, маленький Санько встиг підрости і, вирвавшись ыз рук ординця, біг та махав самому собі у небесах.

Невідомо як, Санько швидко опинився над Львовом і, поглядаючи згори, милувався красою цього міста і побачив яскраву веселку, що, перетнувши місто, висіла над ним. Унизу люди здивовано дивились: чи то на чарівну веселку, чи то на Санька і радо вітали, піднімаючи руки, а Санько, витаючи вгорі, радів красі незнайомого міста. Тільки здивувала пісня козаків, які йшли походом біля Львова. Вони співали веселу пісню так сумно, що на очі Санька навернулися сльози, і він став махати руками, прощаючись з козаками, а вони не звертали на нього уваги, зникали за горою.

Пробудився Санько увечері від дотику чиеїсь руки, коли за порогом куреня було вже темно. У курені світилися дві лоївки, і знову той монах повторив усе, що робив уранці. Потім став шептати молитви, і Санько знову впав у сон.

Наступного ранку пробудився сам і лежав з розплющеними очима, прислухаючись до голосів іззовні. Задзвонили дзвони до утрені, і душа Санька поглинала ці чарівні передзвони, немовби хотіла вилетіти з нього й полинати у світ широкий разом з цим чаруючим благовістом.

Після ранкової літургії у курені з'явилися Никодим та монах-знахар. Після лікувального діяння Никодим повідомив, що знову в окрузі вештаються татарські загони і цілком припустимий другий напад на Почаївський монастир.

Через два дні в обідню пору в курінь зайшов стривожений Никодим, а з ним – двоє ченців. Вони мовчки стали ладнати ноші для перенесення Санька за огорожу монастиря. Обережно поклали хворого козака на овечу шкуру, і Никодим, забравши з

собою нехитрі пожитки, також пішов до монастиря. Тут йому було відведено келію, в якій ледве могли поміститися двоє людей. Було холодно, але приміщення можна опалювати дровами, і дим витягувало через складений з каміння димар. У Никодима відразу з'явилася робота. Він спочатку роздмухав комин, і коли дрівця почали весело потріскувати у полум'ї, став облаштовувати келію до проживання.

Коли прийшов знахар, у келії було вже досить тепло, і діжка теплої води стояла на підлозі. Після огляду рани знахар задоволено гмикнув і, напоївши Санька гіркими настоями, став розповідати Никодимові, як без його допомоги лікувати козака.

Назовні зчинився лемент. Отець Никодим і монах подалися до дверей, залишивши Санька на самоті при невиразному світлі лоївки. Прислухаючись до гомону, Санько несподівано для самого себе заснув.

Прокинувся від дотику руки Никодима і від веселого голосу, яким він співав молитву.

– Отче Никодиме, що сталося? Татари відійшли? – стривожено запитав Санько.

– Не тільки відійшли, а може, навіки пропали, – весело відповів Никодим.

Обробивши рану, розповів таке: вони зі знахарем Кирилом вибігли з келії, підійшли до валу монастиря і побачили навколо нього татар, що гарцювали на конях. Їх було багато, і наставник монастиря, зібравши всіх побіля себе, наказав дзвонити, як на Воскресіння Господнє, та співати молитви. Майже сотня голосів стали виводити молитви так, що приглушували навіть дзвони. Навкруги лунали могутні слова, а їх немовби доганяв церковний дзвін. Ніхто з тих, хто співав, не чув і не бачив нічого, окрім руки свого стерничого, який закликав молитися. Ошаленілі татари підкочувались до огорожі монастиря, і раз у раз їх відштовхувала незбагненна сила. Десь перед обідньою татари, наче згря хижаків, керована вожаком, збились у ватагу і поскакали шодуху – подалі від монастиря, так і не наблизившись до стін.

Після оповіді отець Никодим, ставши навколішки до образу Спасителя, почав читати вдячні молитви, а коли пролунали дзвони до вечірні, тихенько вийшов з келії. Санько лишився на

самоті, і коли денне світло почало меркнути, йому захотілося стати перед іконами та помолитися за спасіння обителі і житія всіх поселян. Хлопцеві здавалося, що звучать неземні голоси богослужіння, і під ці благоговійні співи він впав у забуття.

Прокинувся задовго до сходу сонця і лежав тихо, бо ж мав козацьку звичку прислухатися до всього, що подає навкруги свій голос. Санько почув, що отець Никодим збирається до утрені. Хлопець покликав його і тихо попрохав:

– Отче, навчіть і мене молитви читати та Святі Писання.

Никодим замислено посміхнувся і, поклавши долоню на чоло Санькові, промовив:

– Видужуй... Навчу тебе грамоті, а тоді молитви сам читатимеш.

Санько вдячно посміхнувся та попрохав:

– Почитайте молитви за моїх друзів: Андрія, Івана та Павла. Вони у скруті зараз. Душа моя віщує, що тяжко їм...

Через тиждень Санько вже підводився на лікті і став умовляти Никодима, щоб допоміг йому вийти у двір, але отець ніяк не погоджувався. Проте через два дні сам запропонував Санькові вийти з келії на монастирське подвір'я.

Опираючись на плече отця Никодима, він уперше за час перебування в монастирі стояв своїми ногами та потроху ступав, раз у раз відпочиваючи. Без поспіху вони вийшли на пагорбок перед церквою.

Санькові перехопило подих від величавості храму на Почаївській горі та чудового краєвиду, що відкривався з усіх боків. Неподалік виднілося маленьке містечко, а навкруги була безкінечна далечінь. Виднілися густі ліси, а десь далеко лягли невеликі узвишся. Якщо подивитися на південь, очам відкривалась заобрійна далечина з лісистим краєвидом, але з чудовими рівнинами, вкритими поодинокими деревами або невеличкими гаями.

– Оце так диво! Я неначе лечу і все це бачу! – з дитячим захватом викрикнув Санько, розглядаючи краєвиди.

– Це все створено Богом, для людей... А нам немає часу милуватися творінням Господнім, – промовив Никодим і тяжко зітхнув.

Після цього дня рана у Санька загоювалась просто на очах, і через тиждень він уже самотужки ходив по подвір'ю монастиря та тихцем мріяв осідлати свого Воронька. Та де тепер його вірний кінь?

А за Вороньком весь цей час потайки від Санька доглядав Никодим. І от одного разу він запропонував хлопцеві зробити походеньки до села, що було майже поруч з монастирем. Натякнув Санькові, що там його чекає гарна несподіванка.

До села Санько Голота йшов самотійно, опираючись на величеньку палицю, що її приніс отець. Увесь час хлопця не полишала думка про ту несподіванку, яка може чекати там. Коли зайшли на обійстя побіля якоїсь маленької дерев'яної хатинки, Санько почув до болю знайоме іржання коня... Додавши ходи, пішов до хижі, що стояла окремо від хатинки, а як відчинив верхню половину дверей, то аж ахнув: його Воронько нетерпляче тупцював на місці. Хлопець вивів коня з хижі та вдячно подивився на отця Никодима, що стояв поряд і милувався цією зустріччю.

– Тепер сам за ним доглядатимеш. Кінь останнім часом не хотів слухатися. Мабуть, відчував, що ти живий і прийдеш за ним, – довірливо промовив отець Никодим і, залишивши Санька з його чотириногим товаришем, зайшов до хатинки.

Доки Голота залишався з конем, обдивлявся та радів, що він готовий хоч зараз нести його на собі – до друзів, у бій, з хатини вийшов Никодим з немолодою жіночкою.

– Ось хто доглядав твого коня, Санько. Це Онисія... Ти допоміг і їй визволитися з полону, а чоловік її тоді загинув при нападі... – розповідав невесело Никодим, і Голота співчутливо поглянув на жіночку.

– Щира вдячність, тітонько, за мого Воронька. Мені без нього, як сироті безпритульному, воювати далі аж ніяк... – схвилювано подякував Санько і запевнив, що буде щодня порядкувати біля коня.

Онисія посміхнулася, чуючи ці запевнення Санька, і запропонувала доліковуватися, мешкаючи у її хатині, тим паче, що вже треба опалювати хатину, а їй же ніколи, в монастирі доглядає за недужим людом.

– Якщо можна, я й сьогодні вже залишусь, – поспішно вимовив Санько, і Онисія з усмішкою кивнула головою.

Отець Никодим із жінкою зайшли у хатинку, і показали Санькові місце, де була захована його зброя.

– А завтра я прийду та вчитиму тебе писемності. Це вміння за плечима не носити... Доки сядеш на коня, щось уже знатимеш, – додав Никодим і, попрощавшись, пішов до дверей.

Онисія щоранку перев'язувала рану Санькові. Після прикладання до неї лляної ганчірки, вимоченої в густому настої з квітів деревію та ромашки, хлопець відчував значне полегшення, і майже не було болю. Онисія готувала йому й настої для внутрішнього споживання, та Санько під час пиття кривився від гіркоти цього зілля. А вже через годину Онисія подавала йому густу юшку з неслухняного півника, і Санько із задоволенням сьорбав. З кожним днем все більше міг з'їдати цієї наваристої юшки і зацікавився, яким же це гірким напоєм вона його щоразу пригощає перед їжею. І одного разу, коли Санько вже з'їв полумисок курячої юшки, вона промовила:

– Запам'ятай, козаче... При пораненнях у живіт пити та їсти попервах не можна. Слід вживати відвар з коріння пирію з додаванням полину гіркого. Настоювати треба майже півдня, і пий собі – тричі на день. Після трьох – п'яти днів пиття можна потроху їсти, а вживати настій треба близько місяця...

Санько тільки кивав головою на знак згоди і наприкінці бесіди сказав:

– Серед наших козаків також є знахарі. Хотілося б і мені це ремесло осягнути...

Онисія засміялась і, роблячи якусь хатню справу, промовила:

– Цьому треба все життя вчитися. Перед Богом відповідаєш...

Осінь відраховувала свої останні дні, і Санько вже походжав по подвір'ю Онисії та надвечір чекав отця Никодима, який не полишав надії навчити Санька Голоту грамоти.

Десь на початку грудня, в сиру та прохолодну пору, випав густий мокрий сніг. Санько сидів на колоді, чекаючи Никодима. Він з'явився на подвір'ї у досить кепському настрої. Після

благословення отця обоє зайшли до хатинки. Никодим став розповідати про початок перемир'я з Польщею, про те, що війська Хмельницького повертаються на свої землі під Київ та Чигирин. Санько сидів, не випустивши пари з вуст, не міг зрозуміти, як таке могло статися і куди йому тепер подітися.

– Отче, а як же я тут житиму?.. Військо прямує далеко... Чи дійду до свого Запорозжя? – стиха запитав Санько в отця Никодима, а може, в себе самого.

Никодим ніяково мовчав, а потім промовив:

– Ніхто тебе не буде силувати, щоб у зиму йшов звідси. А настане тепла пора – то вирішуй сам...

СЕРДЕЧНА ЗУСТРІЧ

Надходив вечір, і, не добравшись до Рави-Руської, сотня стала підшукувати місце для ночівлі. Одне таке, врешті-решт, приглянулося Петрові Гусаку, і гінці швидко поскакали, щоб сповістити полковника. Сотня Петра рискала в усі боки, вивідуючи, чи безпечним буде місце нічного постою. Козаки помалу підходили та займали місця на височині, а довкола неї до самої темряви гарцювала сотня Гусака. Коли військо нарешті вгамувалося, зайняли й своє місце, яке облаштували обозні.

Ранок наступного дня видався негожим: мряка сіялася з неба, немов через сито. Всі прокинулися рано, і тільки гаряча соломаха зігріла замерзлі тіла. Подякувавши кухарям, сотня знову зайняла своє місце попереду війська. Йшли не по розбитому шляху, а поряд з ним – ліворуч та праворуч, розділившись навпіл. Андрій Підлужний обкутався пологом, і тільки голова виглядала з-під нього, а очі пильно видивлялися навкруги. Орлик ішов поступом і своєю кінською чутливістю не пропускав жодного незнайомого гуку. Почувши щось йому невідоме, пряв вухами та повертав голову до Андрія, запитливо скошуючи очі на нього. До вечора зупинок не намічали, і Підлужний, попорпавшись у мішку, дістав відсирілий загіб та почав його жувати, із жалем звертаючись до коня:

– Оце б тобі, Орлику, до сухої стайні та сінця пахучого. Потерпи трішки, я тебе загребом пригощу...

Обминувши Томашів та перейшовши вброд річку Вепр, військо знову зупинилось на ночівлю на протилежному березі річки. Четвірка друзів уже в сутінках повела коней до води. Андрій, зірвавши декілька гілок з дерева, став обмивати Орлику ноги та забрьохане черево, а кінь стояв і з вдячністю тягнувся головою до Андрія. Раптом він нашорошив вуха, а Гнідко, кінь Івана, несподівано гучно заіржав. Хлопці швидко вивели коней з води і, прив'язавши до дерева, стали прислухатися до звуків, що долинали з ліска. Коні знову захвилювалися, і козаки, нічого кращого не вигадавши, стали кричати:

– Ану виходь, хто там! Зараз стріляти будемо! Добром виходь до води!

Кущі розтулилися, і до них виїхав вершник. Навіть у темряві було видно, що він ледве тримався на спині коня.

– Не стріляйте, козаки, я втекла від польського пана... У мене зброї немає. Допоможіть... – почувся хрипкуватий жіночий голос.

Іван підбіг до дівчини, допоміг їй злізти з коня.

– Оце такої дивини ми ще не бачили: панянка на коні, вночі ... – розгублено вимовив Павло і, підбігши, також став допомагати вершниці, взявши її коня за вуздечку.

– Я заблукала в цьому мороці... Добиралася до Раханє, там моя хрещена жиє. Ніч застала зненацька, і Ясочка йшла абикуди, – кволим голосом розповідала дівчина.

Іван нахилився до неї і насмілювся прикласти долоню до чола, а тоді стурбовано спитав:

– Як звати тебе, дівчино? Ти таки дуже гаряча... Можливо, це лихоманка, і теліпає тебе від того. Хто ти?

– Мене звати Марією... Матері й батька не маю, давно вже поневіряюся наймитуванням по польських маєтках. А нині всі вони втекли подалі від Хмеля, – коротко розповіла дівчина.

Іван ловив кожне слово Марії. І раптом вона на очах в усіх стала падати на землю, мов підкошена. Хлопець ледве встиг перехопити її попід руки.

– Що ж це з тобою, дівчино? – злякано промовив він.

Підбіг Андрій та став тормошити непритомну, але вона кволо висіла на руках у Івана. Павло з Яремою розгублено дивились на це, а тоді Павло запропонував:

– Давайте відвеземо її до найближчої домівки, де є люди. Віддамо їм на догляд...

Доки хлопці вирішували, що робити з Марією, вона потроху прийшла до тями і стиха запитала:

– Де я? Що ви робите зі мною?

Іван почекав, доки вона сама впевнено стала триматися на ногах, і відійшов від неї, примовляючи:

– Ми нічого... Ти знепритомніла, і я притримав тебе. Ми підемо, Маріє...

Вона вже повністю отямилась і, трішки замислившись, попрохала:

– Ви хоч виведіть мене звідси на шлях, а тоді залиште...

І згодом, трішки помовчавши, сором'язливо попрохала:

– Дайте мені хоч якийсь сухар. Я вже три дні не маю їжі...

Тут Іван не витримав і рішуче мовив до хлопців:

– Треба домовитися з Петром. Не можна її тут лишати... Пропаде вночі, не доживе до світанку. Шкода ж таку гарну дівчину...

Після цих слів Іван з Андрієм швидко пішли до стану, а інші хлопці лишилися біля Марії.

Пройшли небагато, коли Іван звернувся до Андрія:

– Не зможу я її покинути напризволяще. Щось у мене під серцем шпигнуло, коли тримав її непритомну. Сирота вона, як і я...

Андрій мовчав, не знаючи, що відповісти другові. Коли підійшли до стану, він відправився до сотника, щоб підтримати Івана.

Петро Гусак сидів у наметі з десятниками. При світлі лоївки старшини про щось жваво сперечалися. Хлопці почекали трохи, поки десятники стали виходити з намету. Побачили Макара Пилипенка, і Іван попрохав його затриматись, сказав, що має до сотника нагальну справу.

Втрюх зайшли до намету. Іван швидко став розповідати Гусакові про їхню зустріч з втікачкою. Наприкінці розмови він,

не довго думаючи, став прохати Петра, щоб дозволив їм супроводити Марію до її хрещеної, яка живе недалечко, в Раханє. Петро з цікавістю поглядав на Івана, а тоді рішуче мовив:

– Так, хлопці... А якщо всі ви знайдете дівок та станете їх проводити... Де буде моя сотня?

Іван став рішуче умовляти Петра, а Андрій Підлужний, не витримавши, також звернувся до сотника:

– А якщо ви нас удвох на вивідини відправите? Ми все там обдивимось і повернемося до ранку.

Петро запитливо подивився на хлопців, а тоді несподівано спокійно промовив:

– У такому разі можу вас відрядити тільки четвіркою, якщо згодяться хлопці...

– Дякую, пане Петре! – швидко промовив Іван і додав: – Я сам буду з хлопцями домовлятися. Вивідаємо все, як треба.

Петро Гусак засміявся і вже суворіше промовив:

– Ви голови свої там побережіть, архангели!

Іван вийшов з намету у гарному настрої і, залишившись наодинці з Макаром, хотів йому розповісти про все, але той зупинив, сказавши:

– Чув я все, Іване! На мою думку, не варто б їхати... Проте і околиці треба вивідувати. Тож збирайтесь хутчіше!

ВИВІДИНИ В РАХАНЄ

Хлопці швиденько прийшли до свого обозу, захопили свої пожитки та зброю і поспішили до річечки, де полишили своїх друзів. Павло, побачивши Івана з Андрієм, не витримав і сердито випалив:

– Вас тільки за смертю посилати! Ми вже геть змерзли тут, і Марія ледве жива!

Іван заспокійливо підняв руку і звернувся до друзів:

– Петро відправляє нас на вивідини до Раханє. Хто мене підтримає, той іде з нами!

Запанувала тиша, і вже через хвилюк тойтаки Павло заговорив:

– На вивідини – то інша річ. Ідемо всі разом... От тільки ми з Яремою речі заберемо!

Марія, не розуміючи нічого, мовчала, і тоді Іван звернувся до неї:

– Безсила ти, в дорозі звалишся з коня... Ми будемо супроводжувати тебе до Раханє... Нас туди посилають – глянути на лаське військо.

Тепер Марія все зрозуміла, але так само розгублено стояла перед хлопцями.

– У дорогу треба збиратися, Маріє, – сказав Іван і підвів до дівчини її Ясочку, яка радо форкнула, відчувши поруч свою хазяйку.

Незабаром з'явилися Павло з Яремою, і всі стали сідати на коней, але спочатку Іван допоміг це зробити Марії.

– Коли тобі, дівчино, стане непереливки, то кажи мені... Я допомагатиму тобі в дорозі, – довірливо запропонував Іван, як уже всі сиділи у кульбаках.

Попереду їхав Андрій на своєму Орлику, за ним поспішала Марііна Ясочка. Іван на своєму Гнідку тримався збоку, майже поруч з Марією. Через деякий час зупинились та стали діставати зі своїх мішків харч.

– Правильно, Іване, треба підкріпитися, і Марія ледве тримається в сідлі! – весело вимовив Павло і першим запропонував дівчині сушеної риби та заgreбу.

– Поїж, Маріє, а то через цих козаків можна з голоду померти. А зі мною не пропадеш, у мене в торбі завжди щось є поїсти! – розговорився Павло, тупцяючись біля Марії.

Тут Іван не витримав і, підійшовши до дівчини, промовив:

– Ти його, Марійко, менше слухай. З нами також з голоду не помреш.

На це вона вже веселіше відповіла:

– Ви мені всі любі. Я з вами – хоч на край світу...

Після короткого перепочинку виїхали на шлях, який уже підсвічувався місяцем. У повітрі відчувався подих морозу.

– Дивись, Маріє, на шлях. Ти розгледіла щось знайоме, щоб нам тут не заблукати? – стурбовано запитав Іван, наблизившись до дівчини.

Вона тільки мовчки хитнула головою, давши знак, що старанно вдивляється, але ще не бачила нічого примітного. Вже недовго було до світанку, і тут всі почули півнячі співи. Так зраділи, що одночасно направили коней на оте кукурікання.

– Які ці півні молодці! Без них можна потрапити до дідька в пащу! – першим зраділо вигукнув Павло, і у всіх polegшало на серці.

Тепер уже попереду було чути собачий гавкіт, і коні веселіше скакали, поспішаючи до майбутнього відпочинку.

– Ти, Павле, поїдеш першим і дізнаєшся, чи немає тут ляшків або татарви! – наказав Іван, і Павло, приготувавши зброю, поїхав наперед разом з Яремою.

У хутірець козаки заглиблюватись не стали, а почали об'їжджати його, видивляючись та слухаючи різноголосся собак, худоби, а інколи чули й незрозумілі людські голоси. Побачили побіля будиночка людську постать, і Павло, махнувши Яремі, щоб зачекав, подався до господи. На подвір'ї стояла підвода, запряжена одним конем, а побіля неї порались чоловік та жіночка.

– Доброго ранку, люди добрії! – весело промовив Павло і, спішившись, зайшов на подвір'я до оторопілих від несподіванки людей.

– Добже здорові! – відгукнувся чоловік і став займатися перерваною справою – накривав віз великим пологом.

– Заблукали ми тут, ідучи в Замостя. Як зветься ваше містечко, пане? – вже тихіше запитав Павло, підходячи ближче до воза.

– Містечко є Раханє, а Замостя ще не є близько. Йдіть до Комарів, а там запитуйте, – не дуже приязно відповів господар і, поглянувши на газдиню, кивнув їй у бік домівки.

Вона хутенько заспішила до ганку охайного будиночка і зачинила за собою двері.

– Дякую, пане господарю... Ми поспішимо на шлях до Комарів, – чемно промовив Павло і, вже відв'язуючи коня, запитав: – А татарського чамбулу не було десь тут видно днями?

Той помовчав, а потім сердито відповів:

– Бог дав, нас поминули, але не відаємо, що там буде...

Розмова далі не клеїлась, і Павло повернув коня від господи та швидко поїхав до того місця, де його чекав Ярема.

– Схоже на те, що село – польське. Згадався він, що я козак, і неприязно розмовляв, – сказав Павло до Яреми, і вони поспішили до свого гурту.

Павло під'їхав до Івана і все доповів йому про розмову з поляком. Тут Іван замислився і звернувся до козаків:

– Хлопці, заїдемо до містечка чи, можливо, повернемося до своїх?

Андрій, подумавши, відказав:

– А чи жива ще хрещена Марії? Слід було б дізнатись, а тоді – до своїх.

Його підтримала решта хлопців. За Маріїною Ясочкою гурт козаків заїхав у містечко. Зупинилися побіля будиночку тітки Марти.

Хлопці спішилися та чекали, поки Марія зайде до будиночку, і коли засув відкрився, то побачили стареньку жіночку, яка стала радо обіймати Марію. Всі з насолодою милувалися цією зустріччю, і Павло, обірвавши мовчазні розглядини, весело запропонував:

– Що ж, хлопці, гайда до своїх! Будемо цілий день доганяти сотню.

Тут до них підійшла господиня з усміхненою Марією і запросила всіх до будиночку – обігрітися перед дорогою. Хлопці вагалися, але спокуса побувати в домашньому затишку взяла гору, й Іван кивнув головою на знак згоди.

Завели чотириногих друзів на подвір'я. Доки прив'язували коней біля клуні, тітка Марта кинула їм по оберемку сіна.

– Заходьте до моєї господи, шановні козаки! Красно дякую вам за мою хресницю, що доправили її живою та дужою, – промовляла вона, відчинивши двері будинку.

Іван залишив біля коней Ярему, і всі, обтрусивши ноги об поріг, зайшли до світлиці. У будиночку була лише одна невеличка кімната з ширмою, в сінях – досить холодно, і тут же складено якесь домашнє причандалля.

Тітка Марта запросила присісти на довгу лаву, яка стояла напроти, мабуть, ще звечора натопленої печі. Швидко відсунувши

заслінку, дістала горнятко з кашею і поставила на продовгуватий стіл, покритий настільником. Ікони на покуті були православними, і хлопці, помивши руки у великій мисці, пересіли на лаву побіля столу, перед цим помолившись до образів.

– Оці відвідини у мене вранці – добра ознака, пригощайтесь в дорогу, – вже веселіше примовляла тітка Марта, а Марія допомагала їй подавати частування.

Тут Іван підійнявся з лави і звернувся до господині:

– Марія також намерзлася... Нехай і вона присяде з нами поїсти. Ми без неї частуватися не будемо.

– Та добре... Буде і Марія з вами отут, скрасчку. Вона в нас невимоглива, – жваво говорила тітка Марта, а тоді звернулася до хрещениці:

– Затримайся, Марійко!

Швидко покінчили з раннім сніданком, і хлопці стали дякувати господині за їжу. Всіх затримував Ярема, який прийшов пізніше, після заміни Підлужним.

Несподівано двері швидко розчинилися, і на порозі виник Андрій.

– Нас обклали озброєні люди! Невідомо хто. До коней! – крикнув він і повернувся на подвір'я.

Туди вже вдерлися декілька молодиків. У одного в руках була довга польська шабля, а в решти – домашні тризуби для збирання сіна.

– Не підходь те до коней, бо стрільну в когось із вас! Стійте! – крикнув Андрій і, вихопивши шаблю, кинувся наперейми недругам.

Та молодики мало зважали на погрози Підлужного і майже підійшли до коней, щоб завдати їм шкоди. Андрій встиг стати перед прив'яззю і, тримаючи наготові шаблю, ще раз гукнув нападникам, щоб не наближалися.

Нахабні молодики, не звертаючи уваги на ці застереження, підняли руки з реманентом, щоб завдати удару Орлику і Гнідку, та Андрій, зробивши кидок в їхній бік, ударив по руці зухвалого молодика, і долоня з шаблею звалилась перед ним. Пролунав шалений крик, і ті двоє застигли, ошаліло дивлячись то на Андрія, то на свого товариша, у якого з руки цебеніла кров. Підбігли друзі

і, погрожуючи зброєю, стали відганяти незнайомців від своїх коней, а Андрій, відтуливши жупана на молодикові, роздер його сорочку і вже непритомному обмотав місце поранення.

– Хутчіше на коней! Забираймося звідси! Більше нікого не бийте! – схвильовано наказав Іван, і миттєво всі були в сідлах.

Та вже було чути голоси вороже налаштованих людей, які наближались до них, і тупіт вершників.

– Згуртувалися! Шаблі тільки для захисту! Будемо пробиватися! – знову закричав Іван, і четвірка друзів з оголеними шаблями ринула на людей, які прагнули напасти.

Раптово гвалт стих, і нападники злякано зупинились, немов зачаровані, дивились, як повз них проносились верхові козаки. Андрій проривався третім, а позаду був Іван на своєму Гнідку. Коли поминули облогу, Підлужний, оглянувшись, побачив, що Іван скаче за ними, прихиливши голову до шиї коня. Зненацька збоку пролунали постріли з рушниць, і шалена куля просвистіла побіля Андрія. Озираючись, він знову побачив Івана, який невідступно нісся галопом за ними.

Незбаром постріли вщухли і, зменшивши ходу Орлика, Андрій оглянувся, але побачив тільки Гнідка, який слідував за ними. Догнавши друзів, Андрій викрикнув:

– Хлопці, Ярового немає! Гнідко – за нами, але без Івана!

Швидко перехопивши повід Іванового коня, Андрій прив'язав його до вуздечки Орлика і запропонував хлопцям повернутися, щоб пошукати свого побратима.

– Звісно, не поїдемо без нього. Що ми скажемо Петрові? Треба пошукати Івана, можливо, поранений! – підтримав Андрія Павло.

– Я повертаюся пішим, а ви – назирці за мною з конями. Якщо щось негаразд, я швидко на коня і... – невесело говорив Андрій про свою задумку.

Не зволікаючи і тримаючи напоготові шаблю, Андрій з осторогою повертався по їхніх слідах. Було чути далекі людські голоси, і Підлужний став подавати умовний сигнал – совиний покрик. Так пройшов уже до того місця, де бачив Івана на Гнідку, але ніяких ознак присутності побратима не примітив. Позаду

почувся схвильований голос Яреми, і Андрій швидко повернувся до хлопців, які витягували Івана з-під густої ялини.

– Андрію, він непритомний, але ми почули стогін, – став говорити Павло, і Підлужний побачив залиту кров'ю штанину.

– Тримайте його... Я погляну на рану та зроблю перев'яз, – суворо сказав Андрій.

Розрізавши штанину, побачив широку рану, з якої юшила кров.

– Зараз зупинимо кровотечу, тільки перевірю: куля встряла чи вилетіла геть, – швидко оглянувши рану, сказав Андрій і сумовито похитав головою, а потім сповістив: – Куля залишилася в нозі, треба в'язати і шукати місце, де б можна було її неспішно витягти.

Вони поклали Івана, який так і не прийшов до тями, поперек спини Гнідка і, пройшовши подалі в гущавину лісу, стали шукати місце, де б розпалити багаття. Підлужний, черпаючи кресалом, підпалив жменьку порошу і підніс до полум'я сухе галуззя. Вогник побіг далі по хмизу, і швидко вдалося розпалити багаття. Андрій мовчки готувався витягувати кулю, а Ярема, відійшовши подалі, чатував від несподіванок.

Андрій розв'язав поранене місце і попрохав Павла тримати Івана за ноги. Заклав розпечений ніж у рану і, розворушивши кулю, миттєво її витяг. Хутко зав'язав рану і, глянувши на Павла, стомлено вимовив:

– Так мене вчили виймати кулі. Іванова – перша, дай Бог, остання...

Через деякий час Іван подав слабкий голос:

– Андрію, ви тут? Води хочеться... Жаль, що підвів я Петра.

Йому дали напиться. Андрій повідомив, що кулю витягнув і вони разом їхатимуть навздогін своїй сотні. Іван помовчав, а тоді ледве чутним голосом попрохав:

– Андрію, Павле, не здолаю я цього шляху, залиште мене тут...

Підлужний махнув рукою і став говорити, що не лишить його на розтерзанні звірів.

– У такому разі, Андрію, повернися до Марти і спитай, чи зможуть вони таємно доглядати за мною? – тихо вимовив Іван, і його друг кивнув головою на знак згоди.

Івана обкутали пологом і, наламавши неподалік від місця схову ялинового галуззя, обгорнули з усіх боків. Ярема залишився з Іваном, а Андрій з Павлом відпочили і перед настанням темряви стали пробиратися до хати Марти.

Вдалося непомітно підійти, і Андрій тихенько постукав у віконце. Було видно, як на віконній фіранці мелькнула тінь від світла лоївки і почувся голос Марти:

– Ми вночі нікому не відчиняємо! Не стукайте по вікнах!

Почувши такі слова, Андрій не знав, що й робити, але, набравшись духу, постукав знову і тихо став говорити:

– Тітонько Марто, це ми Марію сьогодні доправили... Я – Андрій. Впустіть...

У відповідь почув, як рипнули двері, і Марта, вийшовши на поріг, схопила Андрія за руку і швидко впустила в хату.

– Розповідай тихіше, що там трапилось... Чому ви повернулися? – рішуче вимовила Марта і посадила Андрія в куток подалі від віконця.

Андрій розповів про пригоду, яка трапилася з Іваном, і попрохав таємного притулку для нього. А потім вони повернулись, щоб забрати свого друга.

Тітка Марта замислилась і погукала Марію, яка щойно прокинулася:

– Ходи до нас, Маріє, треба разом вирішити.

Тепер вони втрьох сиділи, обмірковуючи, як все облаштувати. Нарешті Марта піднялась і рішуче мовила:

– Гаразд, доправляйте сюди Івана. Гріх кидати його напризволяще! Був уже вїт сьогодні у нас, картав мене за те, що я козаків прийняла... А я твердила, що ви доправили Марію, думаючи, що вона шпигунка...

Андрій кивав головою, і коли Марта закінчила говорити, попрохав, щоб вони приготували Іванові ліжко.

Марта випустила Андрія на подвір'я, і вони з Павлом стали пробиратися назад. Прийшовши до місця схову, поклали Івана на полог і попрямували назад до містечка. Підлужний легенько

постукав у віконце, і двері швидко відчинилися. Тітка Марта впустила їх. Хлопці залишили пораненого і, потиснувши йому руку, вийшли з хати та розчинилися у темряві.

ЗАГАДКОВОСТІ ПІД ЗАМОСТЯМ

Трійка вершників, незважаючи на втому, поспішала, щоб до ранку приєднатися до своєї сотні. Після півночі їх зупинив козацький роз'їзд. Дізнавшись, хто вони і звідки, запропонували відпочити в селищі Лабуньки. Влаштуватися треба на околиці, а то ближче до Замостя їх вночі не пропустять, там охорона Хмеля.

Знайшли якусь клуню, побіля якої було вже прив'язано з десяток коней. Попрохали їздових пригланути за їхніми скакунами, а самі влаштувалися спати на вільному місці.

Андрій прокинувся від вранішньої метушні у клуні, і хлопці, швидко піднявшись на ноги, вийшли зі свого нічного притулку. Вирішили тут не затримуватися і околицями Лабуньків попрямували до Замостя, де стояв полк Максима Кривоноса, а отже й їхня сотня. Швидко розшукали місце розташування табору, і Андрій, залишивши товаришів побіля своїх, поспішив на звіт до пана сотника.

Діждавшись, доки з намету вийдуть десятники, Андрій, привітавшись із Макаром Пилипенком, скрушно похитав головою і зайшов. Петро Гусак відразу зрозумів, що є якісь негаразди. Вислухавши Андрія, заспокоїв його, запросив присісти до столу.

– Макаре, а йди-но сюди! – крикнув Петро.

Коли зайшов Пилипенко, також вказав йому на місце за столом.

– Уже знаємо ми, що заможні ляхи гуртуються проти нас, але з нашими козаками такого ще не траплялося! – з гіркотою вимовив Петро. – Макаре, днів через три відправ людей у Рахане. Заберіть звідти мівана, мбо як пронюхають ляшки, то заб'ють його, – розпорядився Петро.

Нині весь полк Максима Кривоноса відпочивав після вчорашнього невдалого наступу на замок, і козаки готувалися до наступних боїв. Вони також уже облаштувалися, і Павло нахвалявся перед Андрієм, що доручив коней Панасові, який і

обмис їх і погодує. Вперше за цей час Підлужний посміхнувся, проте в наказному тоні промовив:

– За Гнідка головою відповідаємо. От заберемо Івана, тоді з нас двох він спитає!

Із приступом фортеці не поспішали, і пішли чутки, що Богдан хоче взяти за неї викуп. Щоправда, подекували, що їхній полковник проти перемир'я з ляхами і хоче днями знову йти приступом. У ці дні посилено розповсюджувалися чутки про загибель людей від епідемії чуми, що розпочалася в місті, і вже стали помирати вояки з козацького війська.

Петро всіх зібрав і відкрито розповів про появу чуми в їхньому та ворожому військах. Далі вийшов сотенний знахар Устим і розповів, як краще уникнути зарази. А коли не мине – то у нього і на цю заразу зілля знайдеться!

Наступного дня заклопотаний Павло Година вирішив попросити у знахаря ліків від чуми. Спочатку підійшов до Підлужного і почав говорити про героїчну смерть і про те, що його у Шаргороді чекає Яринка. Андрій слухав його, а тоді, вилаявшись, сказав:

– Чого ти від мене хочеш? Я тебе відпускаю до твоєї Яринки, відчепись тільки!

Павло не відходив від Андрія, стояв, ображено дивлячись на нього, а тоді жалісливо промовив:

– Не хочеться, Андрію, помирати від цієї страшної болячки. Піду я ліків просити в Устима, попрохаю і для тебе...

Тепер Підлужному стало все зрозуміло, і він, поплескавши Павла по плечу, заспокійливо сказав:

– Иди, Павле, може, тебе Устим пошле подалі...

Година хитрувато посміхнувся і сказав:

– Я таки піду і попрошу в нього ліків на весь наш гурт... Добре?

І, не гаючи часу, попрямував до Устима.

Устим у своєму наметі був сам, і коли Павло Година зайшов, радо привітав його:

– А, Павлушо... Допоможеш порозвішувати перев'язи. Буде чим поранених козаків перев'язувати!

Година слухняно виконував усе, що говорив Устим, а коли завершили справу, приступився ближче і якось утаємничено промовив:

– Дядьку Устиме, ми прохаємо у вас зілля від цієї страшної холери. Часто з табору виїздимо... А якщо щось трапиться далеко від вас, дядечку?!

Устим весело поглянув на нього і відповів:

– Це тобі треба, Павле, чи всім? На всіх у мене не вистачить... А скажу тобі так: не пхайте в рот брудне або непроварене, і тоді ніяка зараза до вас не причепиться, – зауважив Устим.

– Та дайте травки якоїсь... Як нападе, то пожуємо її, можливо, й відчепиться, – продовжував прохати Павло.

– Дідько з тобою... Давай свою торбу, поділюсь, – згодився Устим.

Зайшовши в намет, дістав якийсь мішок і насипав Павлові сухолисту, потім став говорити:

– Як нападе на тебе холера, треба пити дуже часто кип'ячену воду, а цю суміш із шипшини, кореня пирію та листя кропиви необхідно круто заварити і настояти. Через якийсь час вип'єш, і так тричі на день... Хвороба й відчепиться. Бувай здоровий!

Ощасливлений Павло майже біг до свого намету і, побачивши Підлужного, крикнув йому:

– Все, Андрію, дідька лисого цій холері! Тепер вона нас не візьме! Ось дивись.

Він розкрив торбину і показав суху суміш.

Полк Максима Кривоноса знову готувався до взяття фортеці, і хлопці підсміювались над Павлом Годиною:

– Павле, там знову будуть німці. Йтимеш першим, а вони тебе побачать і почнуть руками махати: «Де там Павло? Ми йому будемо здаватися!...»

Павло не сердився, а тільки хитро підсміювався. Коли вже набридли йому оті підколювання, то відговорювався:

– Та ви без нас не взяли б замок!.. Тепер побачите, як ми їх звідти випотрошимо. Правда, хлопці? – вже звертався до Андрія з Яремою.

Друзі погоджувались з ним і готували для приступу побільше набоїв.

Із самого ранку по замку почали вести стрілянину гаківниці. Всі бачили, що по таких стінах варто б стріляти з мортир, але вони мовчали, і ніхто не знав, чому воно так.

Полк Кривоноса пішов на приступ, а сотні Петра Гусака пощастило більше: козаки пильнували відходи з фортеці з півночі і тільки здалеку чули, як іде бій. Промарнувавши цілий день, сотня нічого істотного для перемоги не додала, за винятком того, що виловили декількох багатеньких дуків, які, прихопивши гроші, хотіли вислизнути із замку непоміченими. До темряви їхню сотню зняли з облоги, і розчаровані козаки мовчки їхали до свого табору.

Наступного дня, прокинувшись, Андрій виглянув з намету і побачив, що легенький сніжок стиха покриває землю. Чомусь стало неспокійно на серці, і так було увесь день. Йому захотілося бачити сніг у своєму краї, бачити свою домівку, Даринку... А ще – скоріше забрати Івана з ненадійного сховища у тітки Марти. Він підійшов до Макара Пилипенка, але той сказав, що поки це зробити неможливо, бо ж у ці дні можуть статися важливі події.

Минали дні, а подій ніяких не відбувалось, хіба що був ще один невдалий приступ до замку, але окрім смерті кількох десятків козаків він ні до чого не привів. У стані Максима Кривоноса устоялося якесь незрозуміле затишшя. Облога замку тривала, але на приступ уже не ходили.

Одного морозного ранку Петро Гусак, зібравши сотню, оголосив про закінчення облоги Замостя, бо ж взяли викуп від жителів. Повідомив про відхід полку аж під Білу Церкву, а потім із сумом розповів, що їхній полковник Максим Кривоніс тяжко захворів. По лінії козацьких вершників пронісся розпачливий гомін, який вразив Підлужного. Він згадав Кривоноса, який вручав йому шаблю за бойові успіхи, згадав також і битви за його участю. Крутий норов у полковника, проте він справедливий до простих козаків.

Стали вже готуватися до зворотного шляху до рідної, але такої далекої домівки. Андрій знову звернувся до Петра, нагадав про поїздку в Раханє, де вони мають забрати пораненого

товариша. Петро доручив готуватися всій Макаровій десятці з їхнім возом, а для пораненого виділив окремий віз та їздового.

Вийшли вранці, напередодні зворотного походу полку, і під вечір вже були під Рахане. Розташувалися неподалік від селища, і хлопці пішли на вивідини. Втрюх обережно пробиралися до хатини тітки Марти, а слідом за ними Макар послав ще п'ятірку козаків на чолі з Кузьмою – для підтримки, про всяк випадок.

Хлопці лишилися в куцах побіля садиби, а Андрій, опинившись на подвір'ї, обережно підійшов до хатини і тричі постукав у вікно. Через хвилюк двері відчинились, і на порозі стала Марта, стурбовано вдивляючись в темряву.

– Це Андрій, тітко Марто... Ми прийшли за Іваном, нас тут троє, – тихо вимовив Андрій, зблизившись із мовчазною Мартою.

Господиня пропустила Підлужного у сіни, і майже відразу він опинився в обіймах Івана. Той весело промовив:

– А я начебто й знав, що ви сьогодні будете. Місця собі цілий день не знаходив...

Андрій на radoшах, що бачить товариша живим, та ще й на ногах, жваво зауважив:

– Я думав, що ти на нас ображатимешся... Ніяк не виходило тебе забрати. Воювали...

Підійшла Марія і якось, ніби не зовсім радісно, привіталась до Андрія:

– Доброго вечора... А ми тут уже зазимувати вирішили, та ви не забарились...

Іван якось дивно поглянув на Марію і, нічого на це не сказавши, пішов зібрати щось на стіл. Звернувся до жінок:

– Тітонько Марто, Маріє, пригостіть чимось гостя з далекої дороги!

Не дуже клеїлась розмова за вечерею, та й не дуже раді були господині, що Іванові доведеться їхати від них. Підлужний збагнув, чому Марію після застілля огорнув сум, і, піднявшись, він твердо промовив:

– Завтра вранці, Іване, готуйся в дорогу. Повертаємося до Запорожжя.

Марія від таких несподіваних слів Андрія швидко піднялась із-за столу і схвильовано промовила:

– Хлопці, а як же я?.. Не зможу вже більше без тебе, Іване. З вами піду до Запорожжя...

Запанувала мовчанка, і тут першою обізвалась Марта:

– Іване, як же так?.. Марія вже жона тобі, а ти від неї їдеш?!

Почалася розмова, яка аж ніяк не в'язалась з козацькими уявленнями щодо жіноцтва та осілого життя. Нарешті дійшли до того, що Іван з Марією виїдять ще до зорі, завтра. Молода жінка, переодягнена хлопчаком, буде за їздового. Вони попереду війська їхатимуть до Білої Церкви, а далі – на Чигирин.

Підлужний вийшов до своїх хлопців і попросив Павла, щоб пригнав Гнідка, а їздовий буде на возі Панаса. Швидко Гнідко був уже на місці, і Андрій з Макаром зайшли до хати. Попрощавшись з Іваном, друзі побажали вдалого шляху та зустрічі навесні на Запорожжі.

Марія на очі Макару Пилипенку не з'являлась, але він духом відчув, що тут замішана жіночка. Виходячи з хатини, посміхнувся і, посварившись пальцем на Івана, тихо сказав йому:

– Дівка – діло потрібне, але не зраджуй нашим козацьким звичаям. Навесні чекаємо на тебе...

Вийшовши з хатини тітки Марти, Андрій думав про те, яким складним буде шлях Івана з Марією, і, чомусь згадавши Санька Голоту, повернувся ще раз, обняв Івана і розчулено промовив:

– Іване, хтось із нас потрапить на Присамарщину... А буде така змога, то заїдь і до Почаєва... Чи живий там наш Санько?

І, різко розвернувшись, пішов до свого Орлика.

ДОРОЖНІ СПОГАДИ

Ще було далеко до світанку, а віз, на якому їздовим був молодий худорлявий парубок, – у нього ще й пушку над верхньою губою не було – виїхав з подвір'я Марти. Господиня після прощальних слів ще довго стояла побіля двору, і коли затихло торохтіння воза по примерзлій землі, сумно схилила голову та зайшла до хатини, яка їй тепер вважалась пустою. Тільки й радощів було, як гуртом сідали до столу або як довгими осінніми вечорами Іван розповідав козацькі бувальщини.

Вона не встигла й застерегти Марію, як та вже закохалася в Івана до нестями, її осиротіла душа тягнулася до нього, неначе до свого останнього порятунку. Іван, відчувши кохання Марії, а особливо її турботу побіля нього, не стримався, і Марта запізно вже зрозуміла, що вони стали чоловіком і дружиною. Тепер сиділа задумливо на лаві, склавши руки, а коли на подвір'ї почула іржання Ясочки, трохи відлягло від серця: все ж таки є при хаті жива істота. І вона пішла поратися побіля Марійчиного дарунку.

До світанку віз торохтів по мерзлому шляху до Криниць, і тут Марія зупинилась, щоб поправити підстилку з сіна, на якій лежав Іван. Він підвівся і, доки його кохана підбивала сіно, невідступно стежив за нею, а потім промовив:

– А давай тобі хоч якісь вусики намалюємо. Видно в тобі паняночку, зіронько моя... На шляху – сотні людей, ще хтось додивиться...

Марія посміхнулася до нього і, нахилившись до вісі воза, палицею зачепила брудного чорного дьогтю та весело протягнула Івану.

– Малюй, буду і я з вусами. Можеш всю запацюрити, аби лише твоя і з тобою!..

Іван поцілував її в яскраво-рожеві вуста і з жалем став вимальовувати вуса, а заодно й затемнив її рожево-молочне личко.

– Тепер ти трішки схожа на молодого осиротілого парубка, що добирається на Січ з пораненим козаком, – задоволено сказав Іван.

Шлях був безлюдним, і лише інколи двоє чи троє вістових об'їжджали їхній віз. Узрівши козака, привітно махали руками на знак привітання.

Іван на вимощеному ліжку почувався добре, і якби не нагадувала про себе рана, що шпигала болем на якійсь черговій вибоїні, їхати отак з милою можна було хоч на край світу. Марія на такій дорозі винувато поглядала на нього і, посміхаючись, просила вибачення.

Його думки полинули в ті дні і ночі, що промайнули в хатині Марти, мов феєричні видіння. У той нещасливий день, коли він отримав поранення, пізнім вечором до хати нахрапом

ввірвався вїт з двома дебелими парубками. Став погрожувати Марті, що спалить хату за те, що дала притулок козакам. Іван лежав на печі напівсвідомий, і коли почувся тупіт ніг, він уже став подумки прощатися з цим світом. Проте на піч метнулася Марія і, швидко знявши верхній одяг, майже закрила його своїм напівоголеним тілом. Іван лежав під нею, ледве не задихаючись, але тугі принадні груди пробудили в ньому насагу до життя...

Розгніваний вїт наказав парубкам оглянути хату, а Марта стала голосити, що козаки в неї все забрали, а хрещеницю ледве не забили, бо прийняли її за польську шпигунку, яка вешталася на околиці містечка. Вїт усе поглядав на піч, а коли, обіпершись на підпічок, заглянув, то Марія піднялася, перелякано та сором'язливо зойкнула. Груди її були майже оголеними, і вїт, неначе вкушений гедзем, шарпнувся назад, та крикнувши парубкам виходити з хатини, подався за ними вслід. Коли тітка Марта зачинила засув, Марія стала злазити з печі, і перед Іваном, що був ледве живим від хвилювання, промайнула оголена сідничка. На все життя запам'ятав дивовижне роздвоєння, а внизу стрункої спинки – дві ямочки, що манили до себе не менше, ніж те, що було нижче.

Тепер Іван тільки й жив тим, що мав нагоду спостерігати за грайливою Марією, і помітив, що в домашньому затишку вона зовсім інша, не така, якою побачив її вперше. Личко стало молочно-рожевим, і на ньому, над верхньою губою на правій скроні, ближче до брови, виднілися дві цяточки-родимки, і коли дівчина говорила, вони ніби підморгували Іванові. Він заворожено мовчав і дивився на Марійку, а вона посміхалася і питала:

– Іване, а ти мене чуєш чи про військо своє думаєш?

Двічі на день перев'язувала його рану, і хоч було досить боляче, він нетерпляче чекав цих хвилин. Мріяв про Марію і тоді, як вона виходила до повітки впорядковувати Ясочку. Знову хотів бачити смарагдові очі, прямий носик, що ледве помітно задерся догори, та уста, які під час їхнього перебування у хрещенії Марти ще більше налилися невимовними пухлинками і вабили до себе, просили, щоб їх пестили, співали з них принаду.

Увечері Марія розплітала чорну, туго заплетену косу та деякий час ходила по хаті, готуючись до сну. Іван не міг відвести очей від розплетеного волосся, відверто милувався коханою, звисивши голову з печі. Марія грайливо посміхалася, а хрещена Марта суворо поглядала на парубка. Коли дівчина заходила за ширму і було чути плескіт води, Іван забував про свою рану, готовий був сплигнути на долівку.

Був четвер, і Марта зранку повідомила, що йде молоти зерно, бо мірошник працює лише в цей день. Вона взяла торбу збіжжя і поспішила до млина, а Марія стала готуватися до перев'язування рани. Коли попросила Івана відкрити поранену ногу, він помітив, як тремтять її руки. Доторкнувшись до її шиї, промовив:

– Сміливіше, Маріє! Рана вже майже не болить. Скоро на коні гарцюватиму...

Вона нічого на те не сказала, а тільки сумно подивилася в його карі з прозеленню очі, які світилися яскравим незвичайним світлом та добротою. Він так само, як і Марія, мав чорняве волосся, високу та струнку статуру. Незважаючи на відрослі за час дорожніх поневірянь щетину і вуса та деяку блідість на обличчі, він мав досить вабливий вигляд.

Коли Марія закінчила лікування, то невесело промовила:

– От підеш, Іване, на свою війну і забудеш нас, а ми залишимося удвох з хрещеною без захисту, без допомоги...

Іван уже не радий був, що сказав про швидкий від'їзд, і, піднявши її похилену голову, заглянув у смарагдові очі, наповнені смутком, та промовив:

– Так, поїду... Але ніколи тебе не забуду, ти в мене – отут, – показав рукою на серце.

Марія помовчала трохи і вже з усмішкою сказала:

– А можна й не йти до війська... Там і без тебе все добре, ляхів прогнали аж до Замостя.

Іван пильно поглянув на кохану і побачив, як із куточків її очей стали викочуватися сльозинки. Не знав ніколи дівочих сліз, тож розгубився і, не знайшовши іншої розради для Марії, став цілувати її мокрі очі. Вона на якусь хвилю застигла в нерухомості, а потім піймала Іванові вуста своїми і прилинула до

них, обпікши поцілунком все його тіло. Він обхопив її покірну голову і став цілувати, не обминаючи жодної цяточки розгаряченого личка. Марія ледве встигала відповідати своїми вустами на його поцілунки і не встигла отямитись, як його гарячі уста вже цілували її груди, шию, а від лоскоту біля вушок в її голові ледве не запаморочилось. Марія стала злегка пручатися від його навалльної наснаги. У глибині свідомості він відчував, що все не так могло бути, але первісна жага не дозволяла йому зупинитися, і рука потяглася до найпотаємнішого куточка жіночого тіла. Відчувши під рукою шовковисте гніздечко, він опустил голову та став пестити її живіт, який від дівочого хвилювання грав, неначе хвиля під час вітру. Марія не мала сили йому опиратися, тільки з її вуст інколи вилітав дразливий шепіт:

– Іванку... Іванку! Не треба... Іванку, любий...

Та якось несподівано її ніжки розійшлися, і він, відчувши себе потрібним та дужим, притиснув стан Марії до себе, відчув первісну радість злиття з жінкою. Почувся легкий зойк цнотливої дівчини, і вони полинули у безмежний та шалений світ кохання...

Це був не звичайний ранок, а жадана і така вистраждана зустріч двох людей, двох осиротілих душ, для яких кохання та близькість були не просто тимчасовим запалом, а єднанням на все життя до скінчення віку. Їхні почуття долинули до височини невідомого світу, і вся сила почувань споконвічних пращурів понесла тепер уже їхній рід у майбуття. Він безтямно шепотів чи й викрикував її ім'я, а Марійка, не відриваючись від нього, притискала міцно, неначе хотіла залишити його побіля себе на все життя. Іван, потроху приходячи до тями, поцілунками залагоджував свою провину і, дивлячись зблизька на личко коханої, не впізнавав її: вона була якоюсь іншою, ще гарнішою та принаднішою. Нарешті, зумів розтулити уста для слів і прошепотів:

– Ти моя, Марійко, єдина кохана на цілому світі...

ОДНІ В ДОРОЗІ

Віз котився все далі на південь, і, незважаючи на прохолодний день та негаразди шляху, Іван був щасливим. Після

обідньої пори, вже перед Томашівом їх стали доганяти численні чамбули татар, що також поспішали залишити ці землі. Вони з цікавістю поглядали на поодинокий віз з молодим візником та пораненим козаком. Двоє із них наблизились та стали заглядати до воза і заговорили про можливість попорпатись у речах мандрівників, але Іван, знаючи татарську мову та звичаї, застеріг їх:

– Я з бамбулами Антимір-мурзи ходив на приступ. Буджаки – мої друзі, шукайте собі здобич в іншому місці!

Вони, розкривши роти, подивилися на Івана, а тоді з розумінням чмокнули язиками і подалися до свого чамбулу. Марійка вже думала, що їм прийде кінець, але можливу неприємність було залагоджено, і вона промовила до Івана:

– Будемо, Іване, перед Томашівом звертати зі шляху та добиратися на Мости, а зараз заночувати людей поспитаємо. Боюся я цих татар...

Іван погодився з нею, бо ж і сам не відав, чим може закінчитися одна з подібних зустрічей. Звернули на примітний шлях, і він попросив Марійку видивлятися, де є містечко, щоб зупинитися на постій.

Молода жінка повернула туди, де виднілося декілька дерев'яних хатинок і, зупинившись побіля однієї з них, постукала у двері. Господарі не боялись заїжджого люду, і коли двоє подорожніх попросили нічного притулку за невелику платню – все було узгоджено. Їм облаштували нічліг у стайні, там же розмістили Гнідка та їздового коня Силка. Марія перетягла з воза речі, на сіні облаштувала постіль, допомогла дійти туди Іванові, і нарешті господар залишив їх удвох.

Це була їхня перша спільна ніч у дорозі, і спати їм доведеться під одним ліжником. Марія довго не могла вгомнитися, раз по раз підбивала сіно та все бідкалась: а чи не буде оця постіль затвердою. Іван з посмішкою дивився на клопоти жінки, а тоді жартома сказав:

– Марійко, ти через це ліжко забула напоїти коней... На жаль, я допомогти ще не можу.

Коли вже все було впорядковано, вони полягали, притиснувшись одне до одного, і під форкання коней заснули,

немов діти, бо вставати треба було задовго до світанку. Вранці Марійка покvapливо вибралась з ліжка і стала ладнатися до продовження дороги.

ТРАГІЧНА ЗУСТРІЧ

Відпочивши в лісі поряд з містечком, десятка Макара на світанку стала рухатися на Раву, де мали зустрітися із сотнею Гусака. Рухалися обіч шляху, одночасно ведучи спостереження за місцевістю, по якій відходитиме військо Хмельницького. Бачили, як поспішно рухалися чамбули татарської кінноти, і тоді заглиблювались у ліс та висилали дозорців: спостерігати за шляхом. Татари просувалися, не остерігаючись майже нікого. Вони з'являлися на шляху у великій кількості і через деякий час зникали, а незабаром йшли інші, покvapливо рухаючись у бік своїх осідок.

До Рави дійшли на другий день під вечір і, зайнявши зручний пагорб подалі від шляху, розташувалися на ночівлю. До нічної варти Підлужний не потрапив. Облюбувавши собі зручне місце, трійця друзів влаштуовувалася на нічліг. Андрій спав чутливо, і з глибин нічної тиші до його слуху долинали від шляху неясний гомін та стукіт татарських возів. Макар Пилипенко розтормошив від сну своїх козаків задовго до світанку і, навіть не дозволивши поснідати кулешем, відправив їх на вивідини. Андрій був за старшого і, прихопивши з воза якоїсь їжі, поспішив разом з Павлом та Яремою до шляху.

На цей час татарські чамбули вже полишили цю місцевість, і на шляху було незвично тихо. Підлужний знав, що тиша може бути оманливою, і тому вони, зручно примостившись, сиділи на чатах, не видаючи своєї присутності. Спочатку від дороги почувся глухий стукіт кінських копит, а потім Андрій розгледів обриси самотнього вершника, який поспішав у напрямку Рави. Трійця затаїлася, і Андрій вирішив пильнувати й надалі. Через деякий час почувся невиразний гомін і гупання кінських копит. Андрій уважно вдивлявся в морок світанку, а потім, повернувшись до Павла, наказав:

– Швидше до Макара. На шляху – з десяток невідомих вершників. Чекаємо на підмогу. Вони мені підозрілі...

Спостерігаючи у ранковому світлі за вершниками, Андрій помітив, що вони були немалої статури, і коні під ними мали добрий вигляд. «Щоб це могло значити? – міркував Підлужний. – Наші коні ледве несуть нас, а тут такі собі скакуни...» Доки всі зібралися, встиг розгледіти, що серед вершників був один низького зросту, в кожушаній шапці, і рухався він якось незвично.

– Пане Макаре, я помітив, що це не якісь там волоцюги чи місцеві люди, а добре вимуштрувані вершники при шаблях! Тільки одяг незрозуміло який... – розповідав Андрій.

Вершники уже зникли з поля зору, а Макар Пилипенко вагався, як у такому разі вчинити, і запитливо дивився на своїх хлопців. Тут втрутився Кузьма Грабар, що вирізнявся особливою хоробрістю:

– А давай, Макаре, трясемо їх! Не буде зайвим дізнатися, що то за одні...

Швидко розподілили обов'язки при захопленні невідомих, і Кузьма з Андрієм, Павлом та Яремою подалися услід вершникам. Швидко наздогнали їх і, обійшовши з двох боків, запропонували зупинитися. Кузьма сказав, що вони – з передового загону війська Хмельницького, і твердим голосом заявив:

– Панове, ви затримуетесь до визначення ваших повноважень, бо ж перебуваєте у розташуванні війська Хмельницького!

Невідомі стривожено дивилися то на свого старшого, то на чотирьох зухвалих козаків, які вимагали добровільно віддатися на їхню милість. На якусь хвилину запало мовчання, потім старший за віком повільно сказав:

– Ми – вільні громадяни Львова, повертаємося до своїх домівок після торгів. Ви не можете затримувати нас на шляху...

Кузьма не розгубився і різко відказав старшому:

– При вас зброя, а тут точаться бої... Ми маємо право затримувати кожного, а з вами ще й чоловік, схожий на татарина!

– Ми в дорозі завжди зі зброєю, а татарин цей є провідником, бо тут татарське військо... Найняли, щоб

супроводив нас до Львова, – жваво промовив старший і приязно посміхнувся.

Люди з його гурту повеселішали і стали прохати Кузьму, щоб відпустив їх з миром, бо вдома всіх чекають родини. Хлопці мовчки спостерігали за діями незнайомців та прислухалися до словесної перепалки, і вже бачили, що Кузьма готовий іти на поступки. Тут Ярема тихцем штовхнув Андрія у бік і кивком голови показав на татарина. Підлужний побачив, що один з незнайомців стоїть поряд з татарчуком і тримає у нього під боком мушкет, прикритий пологом. Татарин мовчки спостерігав за розмовами і не подавав знаків хвилювання. Та тут Ярема не витримав і крикнув по-татарськи:

– Ти – полоненик польський, мурза? Ми тебе звільнимо!

Якусь хвилю часу було спокійно, а потім татарин різко вдарив коня під боки і рвонув з місця. Його цербер не встиг вистрелити, і коли татарчук уже відскакав від нього, не довго думаючи, направив мушкета на Кузьму Грабара. Гримнув постріл. Куля влучила Кузьмі у груди, і він, здивовано дивлячись на козаків, що стояли бездіяльними, став хилитися набік.

Хлопці отямилися та вихопили зброю, миттєво всадили по кулі в ближніх до себе незнайомців. Тепер уже дві сторони одночасно, немов змовившись, схопилися за шаблі, і зав'язалася шалена бійка.

Незнайомі вершники, мабуть, гадали, що козаків було тільки четверо, тож стали давити на них до згину, але тут пролунали постріли, і зараз же з'явилася решта з Макарової десятки. Козаки стали кришити незнайомців. Підлужний помітив ще раніше, що ці вершники були високими на зріст і добре трималися в сідлі. Коли почалася бійка, він впевнився в їхній вправності. Супротивник йому дістався сильним, і це Андрій відчув одразу ж після перших перехресних ударів шабель. Він напружував усю силу своїх м'язів, докладав козацьке вміння, щоб виграти поєдинок із сильнішим за нього ворогом.

Той вершник з легкістю відбивав випади Андрія і вже шукав слабинку в його захисті, щоб нанести переможний удар. Козак бачив, що він не в змозі дістати шаблею свого супротивника і

шукав слушного моменту, щоб вихопити пістоль та дістати ворога кулею.

Було таке враження, що він уже давно б'ється з тим вершником і не може перемогти його, а сили полишають тіло. У передчутті можливої поразки Андрій, відбивши потужний випад шаблі, зіскочив з Орлика, на лету вихопив з-під кульбаки пістоль, але не встиг натиснути на гачок, бо пролунав постріл, і супротивник Андрія з піднятою шаблею, наче спинився враз, а потім став валитися на спину, випустивши шаблю з рук. Андрій здивовано дивився, як шабля вирвалась з руки ворога і полетіла вгору, крутячись, мов дзига. Тут до його слуху долинули постріли і вигуки козаків, а ще – Макарів голос:

– Одного залишайте живим!

Усе швидко скінчилось, як і почалося. Живим залишили одного, а решта – постріляні і порубані вершники – стогнали, на землі, або ж лежали нерухомо. Супротивник Андрія з кров'яною плямою на грудях не подавав ознак життя. Підлужний почув голос Михайла Білого – козака з їхньої десятки:

– Добре ми, Андрію, смальнули дуплетом по твоєму ворогові... Ледве життя у тебе не забрав.

Андрій підвівся з землі, посміхнувся Білому, а потім промовив:

– Та дійсно, клятий лях попався... Я тобі вдячний, Михайле. За мною буде.

Михайло Білий махнув рукою на знак згоди і зістрибнув з коня, заходився визбирувати розкидану зброю. Андрій підійшов до Макара і промовив стурбовано:

– Десятнику Макаре, є ще один, отой, що їхав попереду. Треба б його розшукати. Він нам може добряче насолити... Ви ж бачите, яких бугаїв набрав до себе їхній старший.

Макар Пилипенко був у великій скорботі через загибель Кузьми, свого вірного товариша, але твердо наказав:

– Ідіть під началом Ярижка... З ним вас буде четверо. Знайдіть пошвидше останнього з цих лихварів!

Під'їхали до Ярижка, вдумливого та справедливого козака, і, не гаючи часу, попрямували по сліду передового вивідувача зі

щойно забитих невідомих. Сліди на примерзлій землі обривалися, і Ярижко наказав хлопцям теж спішитись, задумливо промовив:

– Почув стрілянину і подався ховатися до лісу. Будемо, хлопці, шукати... Відчуваю, що це битий вовк. Не дасть він нам вільно дихати, вибиратиме слухний час для помсти...

Враховуючи, що невідомий може спостерігати за ними, Ярижко наказав сісти на коней і продовжити шлях далі, вдаючи, що вони загубили відбитки чобіт переслідуваного. Не поспішаючи, пройшли тихою рисою з півмилі і за покриком старшого стрімко заскочили до лісу. Вирішили, що попереду, понад шляхом, пробиратимуться Ярижко з Андрієм, а позаду – Павло з Яремою. Пересуватимуться потроху, переводячи за собою коней.

Попереду сторожко йшов Ярижко, а в декількох кроках за ним – Андрій, тримаючи наготові пістоля. Через кожні декілька кроків присідали і прислухалися до гомону лісу. Ніяких слідів пересування людини вони не помітили, але підсвідомо відчували присутність обачного ворога. Не знайшовши ознак знаходження незнайомця, Ярижко дав знак присісти під ялину, без його знаку не висуватися, і Андрій обережно заліз під захист розлогої гілки.

Гомін лісу був настільки одноманітним та заспокійливим, що Андрій хотів вилізти з-під ялини і погукати хлопців, щоб підводили коней. Раптово колихнулася гілка, під якою він сидів, і майже перед собою побачив руку незнайомця і його обриси. Серце в грудях спочатку зупинилось, а потім закалатало так шалено, що Андрій злякався, щоб його не почув незнайомиць. Він побачив, як постать обережно перемістилася далі, а його рука обачно відпустила гілку ялини. Андрій з пістолем наготові сидів, не рухаючись, і чекав на дії Ярижка, який знаходився недалеко. У лісі стояла та ж сама заспокійлива тиша, проте у Андрія було таке відчуття, ніби щойно вибухнуло гарматне ядро. Він помітив поміж гілками, що незнайомиць відійшов від нього кроків за п'ять, і почув, як позаду ворога щось гепнуло об землю. Тепер уже Андрій бачив, як стрімко той озирнувся і присів, роздивляючись попід гілками дерев. І тут до незнайомця метнувся Ярижко з вимогою:

– Ані руш! Кинь зброю!

Той мовчки повернув голову до Ярижка і став випростовуватися, все ще тримаючи в руках пістоль. Тільки Андрій зібрався вибратися з-під гілок, як гримнув постріл, і він побачив, що з пістоля незнайомця пішов дим. Підлужний мимоволі натиснув на гачок. Куля вразила незнайомця в груди, і він, випустивши зброю, став валитися на спину. Впав поряд з Ярижком. Андрій прожогом кинувся до пораненого товариша і побачив, що з його грудей цебенить кров. Ярижко, приклавши руку до рани, з невеселою посмішкою сказав Підлужному:

– Я ж відчував його силу... Та тепер він нашим не скоїть лиха...

Андрій відірвав від своєї сорочки шматок матерії, затиснув рану і сидів, не знаючи, що робити далі, а поранений Ярижко прикрив очі та лежав нерухомо. Підбігли Павло з Яремою. Підлужний послав Ярему на шлях, щоб привів сюди решту десятки. Вдвох розкрили повністю кожуха, і Андрій зробив перев'яз поза спиною пораненого Ярижка із запасів, які дістав з мішка Павла. Тепер був час оглянути незнайомця, але він за цей час зійшов кров'ю і лежав горілиць без ознак життя. Андрій приклав правицю до його шиї і відчув ледь чутне тріпотіння жилки.

– Павле, я перев'яжу і цього завзятого вояку, либонь також жити хоче, – неголосно сказав Андрій, і вони вдвох стали поратися біля пораненого поляка.

Після цих подій хлопці мовчки всілися на повалене дерево, стали чекати приходу своїх.

Невдовзі почулися голоси козаків, і Андрій, піднявшись, пішов назустріч товаришам. Побачив Макара Пилипенка і, винувато опустивши голову, вимовив:

– Не знаю, чи житиме Ярижко... Клятий ворог не хотів полону, стрельнув першим.

Макар пішов попереду і, побачивши поранених, з якоюсь гіркотою сказав:

– Я ж не хотів його з вами посилати. Сам визвався... Ой, козаче-козаче...

Всі стояли в задумі, а тоді Михайло Білий тихо промовив:

– Двох сьогодні втратили... Хлопці, як же це так? Вони ж були моїми товаришами.

– Андрію, треба пересвідчитись, чи живий Ярижко... Та й цей лиходій, – отямившись, наказав Макар.

Підлужний нахилився до Ярижка і, глянувши на Макара, покрутив головою. Підійшов до пораненого незнайомця і, приклавши руку до шиї, ствердно кивнув головою. Ніби підтверджуючи це, незнайомиць застогнав.

Могили для двох козаків та добрих товаришів вирили неподалік від шляху. Знявши шапки і обмивши обличчя, поховали по-козацькому. Присипали руками під читання молитви: «Пом'яни, Господи Боже, рабів Божих Кузьму, Гліба...» і за якийсь час завершили обряд, який провів Устим.

Тяжкопораненого незнайомця Макар звелів покласти у полог та прив'язати до коня. На шляху, де трапиться люд, залишити на Божий суд та милість. Татарина теж захопили. Пилипенко допитував його особисто у присутності Андрія, який відзначився в останній бійці. Макар швидко дізнався, що татарин був полоненим і його доправляли на обмін знатного ляха. Виявилось, що і татарин був не звичайною пташкою, а племінником Адлаєт-мурзи, який у Буджацькій орді був великим воєначальником. Не дуже зрадів Макар цій новині, а тільки вилаявся:

– Тягайся тепер з цим мурзеням... Треба його лишити в якомусь обозі, а ті хай передадуть, куди завгодно!

Поки Макар вів допит, козак Олег Капелюжний стояв поруч з речами загиблих поляків, а окремо тримав листа, писаного по-татарськи.

– Десятнику, тут може бути щось цікаве... Дістали у їхнього старшого, ще й сургучем заліплено! – весело доповідав Олежа Капелюжний.

Пилипенко став з цікавістю розглядати лист і показав полоненому Малику. Запитав, кому він призначається, а той глянув, похитав головою та знехотя буркнув:

– Крим-Гірей...

Макар розсердився, щось сказав по-татарському до Малика, а тоді вилаявся:

– Бісеня татарське! Каже, що розмовлятиме тільки з Хмелем, так я йому натякнув, що могилу з його поневолювачами ще не зарито.

Знайшли ритвину, куди можна було покласти тіла забитих ляхів, та швидко прикопали, лишень би не відрили дикі звірі. Після поховання сіли для відпочинку на пагорбку, і Андрій почув якусь суперечку поміж козаками. Капелюжний знову підійшов до Макара і голосно промовив:

– Там нещодавно прийнятий до десятки Захар Білецький дуже дбає про мошну... Привласнив каблучки забитих ляхів. Вирішуйте, Макаре, годиться так чи ні?

Пилипенко піднявся, погукав усіх до себе і голосно промовив:

– За нашим звичаєм кошти передаються у Запорозький Кіш, а малі – можуть ділити поміж собою ті, хто їх добував. Тому Білецькому – десять кїв... Йому пощастило, що нас восьмеро, а коштовності поділіть поміж усіх!

Ці слова всі дружньо схвалили і, не довго думаючи, почали діяти. Одні згребли руками попід плечі Білецького і стали в'язати до стовбура дерева, а решта – пішли вирізати кії для покарання мошнолюбивого Захара.

Підлужний уперше брав участь у такому покаранні і почував себе, як не в своїй тарілці. Ходив по ліску, шукаючи невеликої палиці для кия. Павло вже вибрав добрячу корягу і йшов слідом, підказуючи щось. Андрій не витримав такого наставництва і, забувши про чемність, гримнув на нього:

– Ти, Павле, краще дбай про свій зад! Полюбляєш і ти поживитися. Весь час треба зупиняти!..

Година відстав від Андрія і сів стругати «знаряддя для мошнолюбця». Нарешті всі зібралися побіля винуватця, і Макар Пилипенко промовив:

– Ми в поході, тож будемо без горілки... Наллємо тільки Захару, – і витяг квартиру.

Засуджений жадібно припав до оковитої. Коли вже майже нічого не лишалося, Пилипенко вирвав квартиру з рук Захара, залишок хлюпнув йому на спину і, відійшовши, розмахнувся та врізав києм по оголеній спині. Білецький вигнувся, мов вуж, але

не крикнув, а тільки замуликав, як бугай перед дорізом. Далі всі підходили і по черзі прикладалися киями – хто як міг. Підлужний стояв останнім і бив Захара, коли той уже розслаблено висів на прив'язах. Перехрестився і шугонув шахрая поміж лопаток.

Потім Захара швидко звільнили від прив'язу. Устим заходився обробляти забиті місця та зупиняти кровотечу на пораненнях. Козаки поклали Захара на воза і вирушили назустріч військові, щоб лист, який захопили у ляхів, якнайскоріше передати Хмелю.

Надвечір зустріли передові загони війська і, швидко знайшовши свою сотню, Макар Пилипенко віддав листа Петрові Гусаку.

ЗНАЙОМСТВО З РАДОЮ

В один з похмурих днів грудня 1648 року котився віз Івана та Марії по шляху, наповненому різношерстим людом. Рухалися в основному в бік Львова та Кременця. Люди, не змовляючись, збиралися у валки, і коні слухняно рухались услід передньому возу без понукань їзових. Ніхто нікого не розпитував, куди і чому зірвалися в зиму в далекий і повний небезпеки шлях. Бачачи, що вони – не одні такі ось біженці, Марійка повеселішала і стала розпитувати Івана про його козацькі походи. Все допитувалась, а чи не має він на Лівобережжі жінку та дітей. Іван підсміювався над її нелукавими питаннями, та все ж дуже розважливо розповідав про себе. Передні вози призупинились, і від голови валки почулися крики:

– Перехід через Жечицю! Тримайте коней за вузди!

Іван винувато подивився на Марію і промовив:

– Марійко, люба моя, у холодній воді доведеться тримати коня... На тім боці відіграю тебе.

Жінка, цмокнувши Івана в щоку, стала готуватися до переходу: роздяглася по груди і приготувала очкур для підтримки плаhti. Іван невідривно дивився на її дії, мимоволі милуючись рухами і тілом. Дійшла черга й до їхнього воза. Марійка сміливо ступила у воду, тягнучи за вуздечку їзового коня, і віз помалу заїхав у річку.

Гнідко сміливо йшов позаду воза. Він уже стільки бачив таких перевозів, що їздовому коню й не снилося. Вода підступила Марійці до сідниць, і вона поспішно підібрала плахту. Іван побачив, як вода, наче спокусившись на жіноче тіло, покрила його своїм холодним сувоєм. Вода не сягнула навіть під груди, і Іван знову побачив принади Марії, омиті зимною водою річки. На мілині жінка стала тягти їздового коня за вуздечку, і він упевнено прямував на протилежний берег. Плахта опустилася, і Марія, йдучи босоніж, прагнула швидше відвести свого воза від річки, бо позаду покрикували інші їздові з валки перевізників. То тут, то там чулися гучні голоси людей, які поспішали зайняти зручні місця для зігрівання і нічного відпочинку.

Вони зайняли місце поряд з чорнявою молодницею, яка покрикувала на дівчисько та невеликого на зріст чоловіка, що метушився, намагаючись догодити крикливій господині. Іван подав Марійці оберемок сухого сіна і з її допомогою зііз з воза та став кресалом добувати вогонь. Його кохана, взувшись, метнулась шукати сухого хмизу – для вогнища.

Сіно не хотіло горіти, і тоді жіночка із сусіднього воза, взявши зі свого вогнища запалену головешку, піднесла її до сіна. Воно спалахнуло, обдавши Івана солодкувато-кислим димком. Не забарилася й Марійка. Рожевощока, бадьора, вона тягла чималу в'язанку хмизу і підклала її у вогнище. Не затримуючись, пішла розпрягати їздового коня. Потім дала сінця Срібку та Гнідку і, нарешті, підійшла до Івана, який прилаштовував над вогнищем триніжку з казанком.

– Неси воду, господарочко моя, – радісно сказав Іван, і через хвилю жінка вже поспішала з двома неповними цеберками води.

Стало сутеніти, і Марійка вимостила для них ліжчик. Потім пішла шукати зручне каміння, щоб, напечене в золі, покласти під ноги на ніч. Люди вже встигли повечеряти і стали збиратися побіля знайомих або ж по-простому – до гурту. Так вийшло, що біля галасливої жіночки зібрався чималий гурт біженців, і вона, побачивши, що її сусіди вже поїли, махнула рукою.

– Ідіть до нас, молоді... Ніч попереду довга, ще намилується... – викрикнула з посмішкою і почала шукати для них місце біля вогнища.

Марія, підтримуючи Івана, повела його до гурту. Привітавшись з усіма, вони зайняли місце у колі.

– Я – Марія, а це мій... Мій наречений, Іван, – швидко промовила Марія і стала слухати, про що йде мова і що на світі діється.

Говорив про останні події чоловік з борідкою, такою, як у звичайного дядька:

– Хмель знову віддає Польщі землі, аж до Старокостянтинова. Пани повертаються, і знову поллється кров наша, закатують нас ляхи... – чоловік зробив паузу, і всі закивали головами, погоджуючись з ним, а сусідочка додала:

– Не пускала свого на війну, так він зірвався, забрав з собою коней, ще й наймитів повів... Повернувся один...

Після подій цього року у кожного не тільки в цьому колі, а й по всій країні з'явилися думки про подальшу долю. Стали розходитися – кожен до своєї хури, а Рада, так звали сусідочку, глянувши на Івана, з докором промовила:

– А тобі, наречений, треба на возі хуру прилаштувати... Попереду всякого буде: і сніг, і дощ, а ви, як на прогулянку, прямуєте!

Іван, згодившись, кивнув головою і промовив:

– Тільки трапляться десь попереду добрі лози, нарубаю, і буде хура.

Рада посміхнулася і невесело сказала:

– Бачу, який ти рубака... Ти хоч полог сплети з рогожі, поки у возі висиджуєш.

Марія якийсь час слухала цю словесну перепалку, а тоді, підперши Івана під руку, повела до свого воза. Каміння вже добре нагрілось, і жінка, підсипавши на днище воза землі, поклала туди рогачем каміння, що аж пашіло жаром.

– Цього тепла, Іване, нам вистачить аж до ранку, – весело сказала вона, а Іван додав:

– З тобою, Маріє, ще на довше вистачить...

Уранці їх розбудив голос галасливої Ради, що вже штурхала свого чоловіка Романа: треба швидше готуватися до від'їзду. Біля воза вже ходила і їхня донька, Катеринка.

Іван з Марією лежали під відкритим небом, на якому ще й зорі не встигли погаснути, і зовсім не відчували вранішнього морозцю. Їм так було мило та затишно вдох, що не лякали далека дорога, невідомість, адже поруч були очі коханої людини. Іван заходився цілувати Марію, пестити її лице, захотілося сказати щось вічне, незвичне, і він став примовляти:

– Маріє, Маріє, щастя моє, кохана...

Молода жінка слухала ці щирі і такі потрібні для її серця слова і наповнювалася щастям від відчуття кохання та сили свого судженого...

ШЛЯХ ДО СТАРОКОСТЯНТИНОВА

При зустрічі з сотнею чекала хлопців трагічна звістка про те, що від якоїсь хвороби помер Максим Кривоніс. Ця подія спантеличила всіх, навіть бувалих козаків. Поховали полковника ще вчора, і хлопцям нічого не лишалося, як тільки пом'янути його невгамовну душу.

Їхнім полком став керувати Мартин Пушкар, полтавський полковник, під орудою якого сотня вже перебувала раніше. Втім нічого не змінилося. Військо швидко відходило на схід, залишаючи західні землі знову під рукою Речі Посполитої. У сотні не вистачало бойових припасів, фуражу для коней. Люди на шляху помирили від хвороб та застуди, і їх нашвидку ховали, зазвичай під вечір, перед нічними привалами. Бувало, що і вранці якогось неборака виносили з намету ногами вперед. Це дуже гнітило войовничих козаків, які смерть на ліжку вважали за ганьбу. Кожному було б краще померти зі зброєю на полі бою.

Багато було і втікачів. Полишали й сотню Петра Гусака, особливо ті, хто прийшов до них останнім часом. Бойовий дух у сотні був нікудишнім, можна сказати, що його не існувало взагалі. Навіть такий хлопець, як Павло Година, і той повеселішав тільки тоді, як намітилася ночівля під Збаражем.

Після облаштування табору Павло став розповідати тим, хто не брав участі в боях, як їхня сотня мало не самотужки взяла фортецю.

– Ми вибили в бійницях їхніх стрільців, а полону взяли більше тисячі. Сам Хмель приймав у нас полонених ляхів... – зухвало розповідав Павло.

Треба було його зупинити, і Андрій, ніби ненароком, штурхонув у спину та зауважив:

– Краще розкажи, де ми всі були, коли з міста рвонули драгуни...

Павло не розгубився і заявив, що у нього тоді кінь накульгував. Хлопці зрозуміли натяк і зайшлися сміхом, а Павло невдоволено зиркнув на Андрія.

Не дуже щедра вечера завдала смутку багатьом, і Павло підійшов до Андрія з Яремою та запропонував сходити до містечка, поміняти щось на харчі. Вдвох підійшли до Макара Пилипенка, і Павло заявив, що зуміє добути харчів для десятки. Макар був не проти і виділив їм п'ять злотих, але втрьох їти не дозволив, послав з ними ще трьох козаків. Узяли з собою по торбі і вже поночі попрямували у бік шляху, щоб відшукати якесь містечко.

Павло з Андрієм ішли попереду, про всяк випадок не втрачаючи пильності. Довго довелося йти, але все ж почули по гавкотінню собак, що поруч є містечко, і попрямували туди, в надії знайти багатія.

Павло попереду аж підбігав, так йому кортіло поміняти видані злоті на щось гарненьке. Містечко було без жодного вогника у віконцях, але Година все ж облюбував собі добрий з виду будиночок і постукав у двері. За дверима – анітелень. Павло сильніше став гупати у двері, доки не почувся голос жіночки:

– Не стукайте!.. Їсти не маю... Все забрали. Ідіть собі далі!..

Павло відсахнувся від дверей і розчаровано мовив:

– Звідки вона знає, що ми по харчі прийшли?

Хлопці позаду нього зареготали, і Білий сказав Павлові:

– Та кого ще дідьки носитимуть вночі, як не голодних? Мабуть, ми запізналися...

Павло не мав наміру здаватися і, обминувши всіх, подався шукати іншу оселю. Хлопці, підбадьорюючи один одного, пішли за ним. Ще не підійшли до будиночку, а вже почули, як Павло гупає по дверях:

– Відчиніть, ми у вас харчів підкупимо!

Та за дверима знову жіночий голос жалібно промовив:

– Синочки, не маю ані хлібця, ані мелива... Татари все перевернули, навіть ліжники позабирали...

Тут уже Година розгнівався і став лаяти татар, поляків і всіх без розбору. Хлопці вже не сміялися, а Кульбаба невесело став втішати:

– Люди не винні, Павле. Скільки війська різного тут перейшло. Ходімо до табору, якось перебудемо...

Павлові вже не хотілося бігати по хатках та гепати посеред ночі у двері. Він ішов позаду всіх принишклий. Довелось Андрієві його втішати. Він обійняв товариша за плечі і примирливо промовив:

– Нічого, Павле... От доберемося до нашої Наддніпрянщини, то й від'їмося тоді. Я сам тобі вареників зварю...

У таборі ще не всі спали. Дехто чекав козаків з їхніх торгів, але, побачивши пусті торби, козаки мовчки стали вкладатися. Павло повернув Макарові злоті та з досадою сказав:

– Ті пройдисвіти все забрали у людей... Як вони зимуватимуть?

Холод та голод рано розбудили сотню, і всі стали готуватися до походу, частенько поглядаючи в бік кухарів, що чаклували над казаном, від якого більше віяло димом, аніж чимось запашним та смачненьким. Макар Пилипенко пішов до сотенного, щоб розпитати про наміри, і пообіцяв випросити щось із харчів для своєї передової десятки.

Хлопці невесело шкребли ложками по полумисках, наповнених гарячою рідиною, зовсім не схожою на козацьку кашу. Там вже нічого не залишилось, і Михайло Білий знову став зачіпати Годину:

– Павлуню, якби в оці гарячі помії та якогось мелива зі шматком сала... Так би черевце зраділо...

Павло глянув на Білого і мрійливо промовив:

– А в Шаргороді у Яринки зараз тепло в хатині, і харчів досить... Не прогнала б вона мене. А вродлива яка...

Після цих невеселих слів Михайлові більше не хотілося жартувати, і він, похитавши головою, пішов займатися своїми

справами. Почувся клич до походу, і козаки сідали на коней, щоб продовжувати свій шлях. Добре, що було трохи ближче до рідної домівки.

Та шумить, гуде вітер по діброві.
Блудить, блудить козаченько по дорозі.
– Ой, чого ти, та мій коню, нудиш,
Із битой доріженьки блудиш?
Чи я тобі, та мій коню, важок,
А чи моя козацькая зброя,
А чи здобиченька моя?
Не журися, коню вороненький,
Буде оброки по самій боки,
Буде сіна по самі коліна,
Будеш в станочку на суші стояти.
– Ой, ти мені, мій пане, не важок.
Ані твоя козацькая зброя,
Ані здобиченька твоя!
А те мені, пане, важко,
Що з боків та сторожають,
А спереду та зустрічають,
А ззаду погонь біжить.
– Гей, не журися, мій коню вороненький,
Ми сторожу обминемо,
А од погоні утечемо,
А з устрічею та поб'ємося.
Ой низом, вороненький, низом
Закидані дороженьки хмизом,
А ти, мій кінь вороненький,
Перескакуй хмиз цей зелененький.

Шлях лежав на Старокостянтинів, і козаки впізнавали ті місця, де відбувалися сутички з ворогами, де поховані бойові побратими. Андрієва душа зараз особливо відчувала швидкоплинність людського життя. Десь збоку був закритий туманами Човганський Камінь. Чимало християнського люду полягло там, а тепер знову все лишається на поталу ляхам. Козаки, попри бажання повернутися до рідних домівок, відверто висловлювали своє невдоволення закінченням війни, яка мала

такий блискучий початок. А це ж – майже втеча з визволених земель.

Наступного дня, після виходу з-під Збаража пішли чутки, що у Старокостянтиніві буде козацька залога і, хто захоче, може лишитися на військовому утриманні. Коли дісталися до містечка, Андрій бачив, що Павло Година не знаходить собі місця. Він ходив поміж козаками та був дуже стурбованим. Підлужний, звісно, відчував, що за «черв'ячок» точить сумління Павла. Нарешті він, узявши Андрія за руку, став говорити про своє бажання залишитися в цьому місті. Підлужному стало сумно. Шкода було втрачати такого вірного товариша, але він підтримав Павла у його рішенні бути у передовій козацькій залозі. Павло і з радістю, і з якимось сумом обійняв Андрія і промовив:

– Не мед їсти лишаюся, друже. Може, згину, а може, пощастить ще і Яринку побачити, тут же недалечко...

Андрій ще раз обійняв побратима і, підштовхнувши його, сказав:

– Іди спочатку до Петра... Скажеш, що я не проти. Ми з Яремою і хлопцями впораємось...

Павло залишився у складі однієї з двох козацьких сотень, що лишилися стерегти Старокостянтинів і замок побіля нього. Було велено з польським військом у бій не вступати, а триматися в замку та у місті. Вранці козаки десятки попрощалися з Павлом. Навкруги було чути й інші прощальні вигуки: побратими розходилися – кожен по своїй долі...

ДО ПОЧАЄВА

Валка возів знову витягнулася ланцюгом та попрямувала на Схід. Іван з Марією тримались позаду Радиного воза, і Марія інколи перемовлялася з цією доброзичливою жінкою. Зупинилися на денний перепочинок побіля якоїсь заплави, і Рада крикнула Іванові:

– От тобі і лози з рогозом!.. Злазь, Іване, будемо вашу хуру лаштувати!

Марія допомогла чоловікові вибратися з воза і, сказавши якесь дошкульне слово Раді, пішла вирізати дубці з лози. Іван дістав якесь знаряддя, і вони вдвох з Марією швидко накрили воза півколом гнучких гілок. Рада побачила, що у молодих справа зрушила з місця, і стала кричати на свого Романа:

– Чого це ти тут розсівся? Не бачиш, чоловік не може сам хуру нап'ясти, ану злязь, швидко допоможи йому!

На ці викрики Ради набігло ще декілька чоловіків, і вправні руки хутко облаштували хуру. Та вона на цьому не зупинилась і вже підбивала чоловіків, щоб гуртом сплести рогозяний покрив. Підійшли ще жіночки, і більше десятка рук за короткий час закінчили сплітати покрив і нап'яли на риштування. Марійка, не втримавши сліз від такої чуйності, плакала на грудях у Івана, а він, киваючи головою, дякував людям за поміч. Сусідка Рада також відчувала себе причетною до цієї благодійності і від себе дякувала людям за допомогу молодим:

– Людям – подяка велика. А ви, молодятка, вже майже свою оселю маєте... Кохайтеся всім на радість!

Із веселим гомоном валка возів продовжила свій шлях. Починало сутеніти, і, зупинившись, багато десятків возів поставали півколом побіля Радиного та Іванового возів. Розпалили спільне багаття, і вже великий казан варив усім біженцям куліш. Приготовлена страва підтвердила спільне бажання гуртуватися, не лишати один одного на самоті зі своїми негараздами.

Цю ніч молоді провели у захищеному від негоди возі, оповиті людською турботою.

Перед світанком усіх розбудив тупіт великого загону кіннотників, що також рухався у бік містечка Кременець, і охочі, ризикуючи знайти пригоду, все ж дізналися, що це рухається бокова залога полку Хмельницького. Всі люди з очікуванням дивилися, сподіваючись, що сам Богдан до них під'їде, але верхове військо пройшло, і всі стали покvapливо збиратись йому вслід.

– Давайте хутчіше! За ними добре рухатись, бо менше на нашу голову харцизяк трапиться! – підбадьорювала всіх Рада, і валка з біженцями без сніданку попрямувала на Кременець.

Минув майже тиждень відтоді, як Іван з Марією покинули Раханє. Дорога пролягала неподалік від Почаївського монастиря, про який знав увесь християнський люд, що рухався у чисельній валці возів. Вранці Іван підійшов до воза, побіля якого Рада з Романом готувалися в дорогу, і промовив:

– Дякуємо тобі, Радо, за поміч у дорозі. Ми – до Почаєва, там у нас товариш... За тебе помолимося і за твою сім'ю.

Підійшла Марія і, припавши до Ради, ще і ще раз дякувала за її добре серце. Рада також витирала краплини сліз, що так раптово набігли, а її донька Катеринка, вхопивши Марію за руку, не випускала зі своєї. Тут Рада не витримала і, махнувши рукою, промовила:

– Бачу, ви без мене, немов сироти... Я також заїду в Почаїв, а потім – далі з вами!

Люди швидко гуртувалися біля свого подорожнього авторитету – Ради. Почувши, що вони заїздять разом з молодою парою у Почаїв, стали схвально вигукувати:

– Так, Радо, не лишай їх самих... І за нас помоліться!

Почали збирати на Радин віз дарунки для монастиря, і коли на возі не лишилося місця – поклали дещо й на віз Івана та Марії.

Два вози сиротливо котилися у напрямку Почаєва. Після поїздки в такому гурті, де й голови валки не було видно, шлях вважався незвичайним та страшним. Іван приготував зброю і поклав біля себе, дав одного пістоля й Марії, показавши, як треба стріляти.

Уже не було чути веселих окриків Ради. Вона принишкла, а згодом сіла за їздового. Роман усівся біля Катеринки, поклавши поряд рушницю та польську шаблю.

На шляху нікого не зустрічали, і Андрій з Марією милувалися величавими пагорбами, вкритими лісом, які подекуди вже біліли від першого сніжку, що так і лишиться, можливо, аж до весни. Вирішили ніде не зупинятися, а вже тягти до самого Почаєва. Місця були глухими. Зовсім недавно тут пройшло військо, і на шляху можна було натрапити на втікачів з його лав або ж на звичайних грабіжників.

Десь ближче до вечора побачили на шляху трьох вершників, що рухалися їм назустріч. Іван швидко приготувався до всяких

несподіванок. Він наказав Марії триматися поряд з возом Ради і крикнув Роману, щоб був готовим до можливого нападу, а в разі чого не баритись, а стріляти першими. Зустрічні побачили два вози і, прискоривши хід коней, наблизились з обох боків до подорожуючих. Один із незнайомців щось весело гукнув і, заїхавши позаду воза, на якому сидів Іван, хотів схопити Гнідка, що йшов позаду на повіді. Іван швидко пригадав свої козацькі звичаї і крикнув до лиходія:

– Не чіпай козацького коня!

Той здивовано поглянув на воза, де лежав Іван, і потягнувся за шаблею. Іван направив пістоля на нього і крикнув:

– Пугу-пугу – відіб'ю голову!

Лиходій так і заляк, виправившись у сідлі, і натягнув повід коня до зупину. Побіля Радиного воза гримнув постріл, і Марія крикнула:

– Роман забив одного! Не стріляй, Іване, нехай їм дідько в печінки!..

Пролунав викрик поплічника лиходія, що хапався до Гнідка:

– Полиш їх, Кіготь... Хай будуть собі далі!.. Не лайдаки ці люди!

Тут уже почувся і голос Ради:

– Ну що, поживилися? Ану хутко звідси! Всім зараз дірки проб'ємо! Знатимете, як на козаків нападати!

Марія жваво об'їхала забитого нападника, а Іван тримав зброю, направивши її на третього лиходія, що здивовано дивився на козака, у якого поряд ще лежали на возі пістолі та шабля.

Коні наче відчули, що треба поспішати, тож без понукань неслися підтюпцем, але Марія та Рада все одно покрикували на них – не зі зла, а від щойно пережитого страху. Неначе Боже провидіння, відгукнулися церковні дзвони, калатання яких неслося в просторі, наповнюючи все довкілля неземним звучанням.

– Іване, Іване, вже недалечко!.. Скоро будемо в Почаєві, любий мій! Скоріше, рідні! – схвильовано вигукувала Марія то до Івана, то до коней.

Було чути, як щось викрикувала і Рада. Нарешті за вигином дороги вони побачили маківки монастирської церкви і, трохи стишивши стрімкий біг коней, заїхали до Почаєва.

– Все гаразд, люба, не хвилюйся... Ніхто тут нас уже не зачепить! – заспокоював Іван стривожену Марію і обнімав її за плечі, а вона, притулившись до нього, заливалася сльозами радості.

Зупинились неподалік від монастиря, і Роман подався розпитувати тутешніх людей, де знайти отця Никодима. У цей час Рада підійшла до воза своїх сусідів і допомогла Іванові злізти. Утрюх стали сумлінно молитися до храму та дякувати Богу за щедроти, які він послав їм у дорозі.

З'явився Роман і сказав, що Никодим перебуває на вечірні у храмі, а зачекати його можна в Онисії, яка проживає поряд. Вирішили під'їхати до будиночка Онисії і там діждатися священика, який забрав пораненого Санька на лікування. Роман знову пішов – розшукувати Онисію, а Рада прив'язала коня і стала годувати його вівсом з руки, погладжуючи по шиї, та дякувала за їхній порятунок.

– Маріє, погодуйте і своїх!.. Незабаром уже вечорітиме, а вони ж корму хочуть, мають заробіток! – щасливо викрикувала Рада молодим.

Іван побачив, що разом із Романом не зовсім впевненою ходою йде якийсь чоловік, і в його статурі було щось добре знайоме. Якусь хвилину дивився на його ходу, а потім позасвідомо відпустив руку від облавка воза, кульгаючи, подався вперед, і з грудей вирвалися слова раніше, аніж він упізнав Санька Голоту:

– Санько, побратиме! Живий... А ми ж до тебе!

І руки їх схрестилися в обіймах.

Марія стояла біля воза і раділа зустрічі двох товаришів, а ще більше тому, що тепер вона була у безпеці. Санько запросив їх заїхати на подвір'я до Онисії, і мандрівники, підганяючи коней, попрямували до воріт. Онисія їм привітно посміхалася.

Рада швиденько стала порсатись у возі і дістала величенького кошика, примовляючи:

– Оце заради зустрічі... Тут все є: і шинка, і ковбаска, та ще й горілочка!

Вона вміло допомагала Онисії накрити на стіл, а Марія вийшла на подвір'я, щоб обмити чоботи всіх мандрівників.

Перед вечерею спочатку помолилися до покуті, де під світлом лампади на людей дивилися лики Ісуса Христа, Матері Божої та Миколи Угодника. Потім присіли до столу і випили – за таку неждану зустріч та благополуччя в цій господі.

Коли встали із-за столу, Онисія стала заклопотано ходити з кутка в куток, міркуючи, куди розмістити на ніч людей. Іван побачив це і звернувся до Санька:

– Давай, друже, підемо з тобою спати біля коней і Романа візьмемо, а в хаті нехай жіночки...

Тепер виходило все добре. Онисія повеселішала і стала стелити ліжники в кутку, віддавши своє ліжко Раді з Катериною, Марії постила на Саньковому – за ширмою.

У сінях почулася чиясь хода, і до господи зайшов отець Никодим. Осінивши присутніх хресним знаменням, привітався. Усі піднялися і по черзі поцілували руку отця, а він, побачивши Івана та Марію, весело промовив:

– Ви, молоді, – гарна пара... А чи зв'язали свою єдність перед Господом нашим?

Іван з Марією розгублено дивилися на отця, а потім жінка тихо відповіла:

– Не встигли, отче, але ми прагнемо цього. Підсобить...

Усі, хто був у хаті, посміхнулися, а Рада, не довго думаючи, випалила:

– Отче, завтра ж Свята Неділя... Сам Бог велів їм цього дня повінчатися. Правда ж, люди?

Никодим, замислившись, запитав – чи то у людей, чи то у молодих, які розгублено стояли, уважно слухаючи:

– Тож чи готові ви, діти, стати перед олтарем і вже клятвою вірності закріпити єдність ваших душ до скінчення віку? Маю до вас ще одне питання: а як давно ви були на сповіді і коли приймали Святе Причастя?

Отець уважно дивився на молодих.

Першою відповіла Марія:

– Нещодавно, святий отче, як наймитувала в Соколях.

Сказала і сумирно відступила убік.

– А я, отче, під час облоги Львова у козацького священика на сповіді був, – щиро зізнався Іван і поклав перстами хрест на груди.

Потім він вийшов наперед і твердо відказав усім:

– Готові заприсягтися, ми кохаємо одне одного!

До нього підступилася Марія. Взяла Івана за руку і схилила голову перед отцем на знак згоди.

– Якщо поміж вами любов та злагода, сили небесні будуть з вами. Завтра опісля літургії і обвінчаємо, – сказав отець Никодим і став прощатися, знову осінивши всіх хресним знаменням.

Після того, як за священиком зачинилися двері, наперед вийшла Онисія та оголосила:

– Зараз всім спати, а готуватися до заручин будемо завтра. Час є, встигнемо!

Стомлені люди не заперечували, і чоловіки, взувши очищені від багнюки чоботи, пішли влаштовувати постіль побіля коней. Ті зустріли своїх власників задоволеним форканням.

Іван, взявши з воза ліжники, разом із Саньком простелили їх поближче до коней, а Роман – подалі, в кутку. Через деякий час він уже мирно посопував на своєму ліжку, а хлопці довго обговорювали події останнього часу, доки сон не зморив і їх.

БЛАГОДАТЬ ВІНЧАННЯ

День для всіх настав задовго до світанку. Жіночки наводили святковий лад у хаті, а Марійка копирсалася у своїй скриньці, вишукуючи одяг, придатний для сьогоднішнього дійства. Роман заходився рубати дрова, а Іван із Саньком майстрували на подвір'ї ще одну лаву. Онисія з Радою пішли до села, щоб закупити дечого з харчів та зайти до музики, може, хоч душі розвеселить.

Утім, вони з'явилися на подвір'ї досить швидко, несучи у торбах не так уже й багато харчів.

– Кляті татарчуки, вигребли все! Люди за злотий уже кусень сала не дають! – обурювалась Рада і нагримала на Романа, що нарубав мало дров.

Хотіла ще щось сказати Івану із Саньком, але Онисія тіпнула її за рукав, дошкульно промовила:

– Вгомонися, все буде добре!..

Через деякий час Рада виглянула з будиночку і крикнула Іванові:

– Іди, наречений, лишень сюди... Молода вже вдягнена, а ти ще й шию не помив!

Іван, накульгуючи, підтюпцем пішов до будиночку, де його, заради такої знаменної події, вже чекала тепла вода. Він забрався у кадіб, в якому тільки-но викупалася Марія, і Рада стала натирати його спину глиною та хльоскати березовим віником, що Іван аж кречав.

– Креччи, креччи... Хто тебе і відшмагає, окрім мене? Це тобі наперед, якщообразиш Марію! – примовляла Рада.

Іван, ставши в купелі, обмився спереду, і Рада стала наостанок поливати його холодною водою.

– Вилазь, я відвернуся! – продовжувала правити Рада, і коли Іван вибрався з кадоба, поклала йому на плече лляний рушник.

За ширмою прибиралася Марійка. Коли Іван зайшов туди з рушником, вона з посмішкою зустріла його і показала головою на випраний одяг. Чоловік зніяковіло відвернувся і став квапливо одягатися. Нарешті одягнувся та з усмішкою підійшов до неї. Марійка промовила:

– Іванку, а на плечі і по спині рубці звідки взялися? Ти ж іще молодий, а увесь у порізах... Не відпущу тебе від себе нікуди!

Чоловік помовчав, тільки ледь усміхався, чуючи Марійчині слова. Потім притягнув її до себе, став цілувати та говорити щось заспокійливе. До тямі їх привів заклопотаний голос Ради:

– Досить вам шепотітисся. Виходьте вже, поглянемо на вас!

Молоді вийшли із-за ширми, і Рада з Онисією, усміхнені та щасливі, дивились на них. Господиня хати не витримала і сказала:

– Отакою і я була, як зі своїм вінчалася...

Тепер уже Санько мав залазити у купіль. Усі відвернулися, доки козак не заліз у свіжу воду, щоб себе обмити. Рада його

також натерла глиною та нашвидкуруч відшмагала вже розпатланим віником. Швидко переодягли і Санька в чистий одяг та стали готуватися, щоб йти до храму.

Самовидцями будуть при вінчанні Санько та малолітня Катерина. Коли вона про це дізналася зранку, то радощам не було меж. І зараз дівчинка, вже наряджена, ніби подорослішала, чекала, доки всі нарешті зберуться. Катеринка, напевне, вважала себе головною у цьому дійстві і весь час квапила дорослих, боячись, що вони запізняться. От знову подала свій голосочок:

– От коли вінчатимуся, то не буду так довгочасно готуватися. Ми можемо запізнитися, і отець Никодим стане сваритися.

Нарешті всі статечно вийшли з господи і за молодими потягнулися під гору – до храму. Марія щасливо поглядала на Івана, який старався йти рівно, не показуючи свою кульгавість. Роман, зрозумівши, що Іван може не вибратись угору самотужки, догідливо взяв його під руку і став допомагати в ході. Санько з Катеринкою йшли позаду і допомоги не потребували. Санько вже давненько ходив самотужки, а Катерина летіла, немов на крилах, не помічаючи й каміння під ногами.

Наблизились до храму, в якому двері в притвор були відчинені навстіж. Коли молода пара увійшла, вдарили в дзвони, і звістка про їхній шлюб понеслась по окрузі і, мабуть, до самого Бога.

Отець Никодим уже чекав їх у супроводі двох дияконів. Молоді підійшли, і він одягнув їм на голови вінчальні корони, спочатку покривши їх барвистими серветками, почав виконувати таїнство вінчання. І попливли молитви понад іконами, під покровом храму, наповнили склепіння церковних маківок і понеслися над благословенним цим місцем та далі – до небес. Отець Никодим виспівував молитви потужним співочим голосом, і люди, яким так рідко в їхньому житті доводилось потрапляти в храм, стояли, заворожені величчю церковних щедрот і дійства поєднання двох люблячих душ. Походжаючи по колу, люди, хто знав, підспівували молитви: «...Що Господь поєднав, того людина повік не розлучить... Плодітеся та розмножуйтесь, наповнюйте землю та володійте нею...»

Вінчання завершувалось, і Іван відчував, як його дух та тіло наповнюються життєдайною силою. Марійка вся світилася рожево-мармуровим світлом, і він майже свідомо відчув, як його душа зливається з її душею довіку. Затих молитовний голос отця Никодима, а люди стояли, ніби їм хотілося продовжити ці миттєвості назавжди. Отець звичайними словами став вітати молоде подружжя, і тільки тепер присутні опам'яталися. Санько, прибравши з голів Івана та Марії корони, обережно простягнув їх дияконам.

– Вітаю тебе, Іване! Тепер я – твій свідок, а це більше, ніж товариш... – став весело говорити Санько і обійняв Івана з Марією.

Катеринка також однією з перших привітала Марію і, не втримавшись, заплакала – від почуттів, які переповнили її ще дитяче серце. Отець Никодим не поспішав полишати храм, а стояв і радісними очима дивився на людське щастя, до якого він був причетний. Нарешті почувся голос Ради, котра завжди була найсвідомішою:

– Молоді, виходьте з Богом, а ми – за вами. Час уже і людей почастивати!

Іван з дружиною першими вийшли з храму, і всі потихеньку низкою попрямували вниз – до мирських справ.

Онісія зустріла молодих замість матері, а за батька був Роман. Провели їх з пов'язаними рушниками до покуті, під ікони. Санько як свідок гордо сів по праву руку Івана, чемно зайняла своє місце й Катерина, подружка Марії. Весілля було не гомінким, але душевним: і пісні поспівали, і музика на скрипці вигравав, але й від того сирітські душі Івана та Марії відчували радість та тепло.

За туманом нічого не видно,
Тільки видно дуба зеленого,
Тільки видно дуба зеленого.
Під тим дубом криниця стояла,
Там дівчина воду набирала.
Там дівчина воду набирала,
Та втопила золоте відерце –

Заболіло в дівчиноньки серце,
Заболіло в дівчиноньки серце.
– А хто ж моє відерце дістане,
Той зо мною на рушничок стане!
Той зо мною на рушничок стане!
Обізвався козак молоденький:
– А я теє відерце дістану
І з тобою на рушничок стану...
І з тобою на рушничок стану...

ПРОЩАННЯ З ПОЧАЄВОМ

Вранці весела та невгамовна Рада дзвінким голосом підняла всіх:

– Вставайте молодих частувати медком, щоб життя солодке було! Та й нам побіля них буде не гірко!

Із-за ширми виглянула щаслива Марія і забрала мед. Там почувся веселий шепіт і сміх, а наречена голосно примовляла:

– Їж, прикладайся, Іваночку, щоб я тобі була медова на все життя!

У господі Рада та всі присутні стали весело сміятися та підбадьорювати Марію, а Катеринка й собі промовляла:

– Так, так, Маріє, годуй його медком! І я, коли вийду заміж, буду свого медком частувати!

Але тут втрутилася Рада й суворо grimнула на доньку:

– Ану, лишень, біжи до стайні вже розбуркувати чоловіків. Лежні вони, швидше їх до снідання... Час уже й на воза!

Марія хутенько вийшла і, взявши дерев'яне цебро та малий кадіб, принесла води, допомогла Іванові вмитися та причепуритися. Всі швидко зібралися до столу та, побажавши молодим спати, як цієї ночі, перехилили по чарці горілки. Стали збиратися виїздити, та радощів в Онисії не було, бо ж у дорогу збирався і Санько, який вважав себе цілком здоровим.

Прийшов отець Никодим, і Санько зараз же зустрівся з ним, щоб сповістити новину про свій від'їзд.

– Я не тримаю тебе, хлопче, але пам'ятай про своє поранення. Ще не можна тобі шаблюкою махати. Залишайся на зиму... – якимось дивним та м'яким голосом промовив Никодим.

Санько ненадовго знітився, а потім підійшов до священика, поцілував його руку та сказав:

– Господнім провидінням я потрапив сюди, Господнім і поїду. Душа моя стелить шлях до Шаргорода. Доки зима, хочу побачити Софійку, – помовчав трохи, а потім додав: – Благословіть, отче, на добрий шлях по умислу моєму.

Отець Никодим посміхнувся, простягнув йому руку і неголосно зауважив:

– Видно, птицю в неволі не втримати... Благословляю тебе, дитя моє. Щедрих тобі дарів Божих.

Онисія стояла неподалік та витирала сльози, які самі котилися по щоках, а тоді тихо поклікала Санька до себе і, осінивши хресним знаменням, промовила:

– Не забувай нас... На тобі записано визволення люду від нехристів. Захищай віру нашу православну!

Від таких слів навіть Рада просльозилась і сказала:

– Онисіє, отче, такі парубки ніколи не відступляться. Вони кров пролили за неї і життя не пошкодують!

Після такої розмови всі стали збиратися до від'їзду. Першою виїхали Рада з Романом та Катеринкою, яка махала весь час, не опускаючи ручку, а за ними потягнувся віз з Марією та Іваном. Останнім з подвір'я виїжджав Санько верхи на своєму Воронькові, який, напевне, вже давно мріяв про мандри. Санько довго озирався та бачив, як на дорозі стояли отець Никодим з Онисією і, піднявши руки, благословляли їхній шлях. Коні хутенько піднімалися під гору, але Санько прикрикнув Раді, щоби вона стишила ходу:

– Радо, тихіше будьте... Мій Воронько застоявся, боюся за нього.

Іван, лежачи на возі, посміхнувся до товариша, а тоді вигукнув:

– Що, Санько, ми вже хоч трішки козаки?..

Голота ствердно кивнув головою.

Коли вже виїхали з Почаєва, почули церковні дзвони, і вози зупинилися. Мандрівники повернули голови у бік православної Святині і з благоговінням подякували Господу за його благодать.

ДОРОЖНІ НЕСПОДІВАНКИ

Далі рухалися мовчки, кожен обмірковував події останніх днів. Вітер, хоч і дув у спину, але разом зі сніговою порошею вносив холод у тіло та смуток у серця мандрівників. Поряд зі шляхом де-не-де валялися поламані вози, а часом і туші мертвих коней – не витримали важкого шляху.

Під вечір зупинилися побіля хутірця з декількох хатинок і вирішили заночувати десь тут, проте людей не турбувати. Коли розгорілося багаття і повіяло теплом, усі повеселішали і стали допомагати Романові прилаштовувати каміння для нічного зігрівання. Швидко в казані забулькотіла каша, і невдовзі всі вже вправно черпали смачну страву, обпікаючись гарячим, поспішали втамувати голод.

Після вечері стали обмірковувати, куди ж покласти спати Санька, а той, сміючись, кивнув на Івана з Марією та відказав:

– Не ламайте голів... Ляжу я поміж Марією та Іваном – і тепло буде, а сторож я добрий!

Посміялися, а тоді стали допомагати Санькові вистилати землю, нагріту вогнищем, ялиновими лапами та хмизом. Так Санько і вмотивувався спати, поклавши біля себе Воронька. А Рада ще стала й підколювати парубка:

– Це тобі не на печі в Онисії! Швидко пригадаєш, як раніше козакував!

Ранок дістав мандрівників морозцем, а земля була притрушена снігом, який нагадував усім про початок зими. Санько з Іваном намастили дьогтем вісі і, підгодувавши коней, стали збиратись у дорогу. Земля за ніч підмерзла, і колеса так гуцикали по нерівному шляху, що Івана добряче підкидало на возі.

– Давайте з'їдемо на узбіччя! Там краще їхати! – крикнув Іван до Ради, і вона, на знак згоди, кивнула.

Не встигли проїхати й версту, як під возом Івана щось тріснуло, і задня частина воза лягла на землю.

– Мабуть, вісь зламалася, кат би її взяв, – зло вилаявся Іван і вибрався з воза, а побіля нього вже сидів Санько та заглядав під низ короба.

– От і приїхали, друже... А поряд немає підходящих дерев, щоб вирубати на вісь, – стривожено бубонів Санько.

Поставили віз Ради поближче до Іванового, бо ж не виключено, що й ніч застане на цьому місці. А Роман несподівано зауважив:

– Та ми ж учора бачили два вози поламани... В одного вісь була неушкодженою. Давайте повертатись!

Швидко випрягли їздового коня з Радиного воза і, осідлавши коней та прихопивши сокири, Роман із Саньком подалися пройденим шляхом.

Жінки поназбиравали хмизу, та не встиг Іван розпалити багаття, як поряд почулося виття вовків, і незабаром усі побачили неподалік зграю вовків, яких було приблизно з десяток.

– Швидко всі за зброю! Вони нападають миттєво! – став кричати Іван, а сам кинувся міцніше прив'язувати вузди коней, щоб не понесли воза з переляку.

Коні хропіли і не давали притягнути їхні голови до прив'язі, але Іванові все ж вдалося це зробити. Іван з Марією залізли на Радин віз, а Гнідко лишився прив'язаним до опалубка поламаного воза.

Якийсь час не було чути виття, і люди вже подумали, що зграя відійшла. Аж раптом коні шарахнулись убік, і почулося злісне вовче харчання. Стріляти не було можливості, і всі сиділи, прислухаючись, з якого боку буде напад. Біля Гнідка знову почулося харчання і зараз же – жалісливе скигління якогось хижака, що дістав стусана від міцних копит.

Іван зраділо крикнув:

– Так їх, Гнідко! Я знаю, що ти не полохливий у мене! А ми тут їм прибудемо!

Вовки, побачивши, що цей скакун їм не до снаги, стали вертітися побіля їздового коня, і той крутив головою, пручаючись, щоб звільнитися від прив'язі. Двоє хижаків

кинулися на коня з обох боків. До сіроманців було так близько, що Іван увігнав кулю одному просто в живіт, і Рада подала йому другий заряджений пістоль. Смерть уже другого хижака призупинила нападників, і вони, скиглячи, відійшли, а потім зникли з поля зору. Іван підійшов до пораненого вовка, що пробував схопитися на ноги, і, взявши камінь, ударив його в голову. Сіроманець відразу ж затих. Козак швидко підійшов до Гнідка, погладив по шії і, взявши лук, повернувся до гурту.

Марія з Радою сиділи на возі, витягши голови, та роззиралися навколо. Катеринка перелякано забилася у куток воза і сиділа, ані пари з вуст, а Іван зі сміхом застерезив:

– Глядіть, мене за вовка не прийміть, та не бахніть...

Зручно примостившись на місці їздового, Іван поклав стрілу на тятиву і уважно вдивлявся у темряву, а позаду – Рада з Марією тримали рушницю та пістоля. Минуло досить багато часу, а зграя не з'являлась. Дівчата повеселішали, і Марія вже звернулась до Івана:

– Іванку, ми дивитимемось, а ти розпали багаття, бо скоро наскрізь промерзнемо, ми їм добре вжарили, не повернуться...

Козак неспішно зліз з воза, прихопивши із собою шаблю та лук, і підійшов до купи хмизу. Став викрешувати вогонь, але відсирілий хмиз не загорявся. Рада дістала з днища короба сухого сінця та подала Іванові.

Раптом почувся крик Марії, і коні дико заіржали, ледве не перевернувши воза. Іван вихопив шаблю і стрімко підбіг до Радиного воза. Побачив, що четверо хижаків намагалися накинутися на коня. Один з них, уздрівши людину, прудко підскочив до Івана, але шабля не дала промаху. Вовк, і не писнувши, впав перед козаком, перерубаний навпіл. Той, що був поруч з ним, захарчав, зиркнув на Івана та його шаблю очима, повними злості, грізно рикнув і неквапно подався геть. За ним, обганяючи один одного і підібгавши хвости, втікала решта зграї.

Усе сталося так швидко, що Рада так і стояла побіля купки хмизу. Катеринка не встигла й налякатися, а Марія сиділа на возі та дивилася то на Івана, то на свою зброю.

– Іване, Іване, я натискала на гачок... А він не пальнув, – скоромовкою говорила Марія, наче виправдовуючись перед чоловіком.

– Та нічого, все гаразд, просто порох відсирів... А вовкам поталанило, бо ще одного б забили, – заспокоював Іван дружину, а тоді додав: – Дуже зголодніли сіроманці, стали й на людей кидатися!

Підійшов до Марії, обійняв її, потім відклав пістоль убік і тихо сказав прямо їй у вушко:

– Заспокойся, люба... Доводилося й не від таких хижаків відбиватися. А ці – вже не повернуться.

Розпалили багаття, і коли вже пішов веселий димок, а від вогнища пахнуло теплом, Рада подала і свій голос:

– Іване, а чого шкурам вовчим пропадати? Ми швидко їх здеремо... Знадобляться в дорозі, зима...

Іван погодився і відійшов вирізати кілки – для підвішування тварин, а коли прийшов, Рада вже стягла вовчі тіла ближче до вогнища і викинула тельбухи.

– Не на тих напали вовки... Не пощастило, Радо, хижакам, – засміявся Іван.

Марія сиділа біля вогнища і теж дивилася на Раду, дивувалась її розпорядливості. Удвох швидко зняли шкури із забитих тварин, а туші Іван відтягнув подалі від місця їхньої зупинки. Повернувся і якимось уже незлобливо промовив:

– Знатимуть сірі, що з козаками та з козачками не варто сваритися!

І весело поглянув на Раду, яка, почувши це, засміялася.

Коли вже було зварено кашу, заіржали коні, нашорошивши вуха, і всі схопилися від вогнища та приготували зброю, але, на щастя, почули голос Санька, і за якусь мить він уже злавив з коня. Швидко зняли з Воронька підв'язану вісь, а тут з'явився і Роман, у якого поза сідлом було прив'язано два колеса з воза. Рада зраділа, побачивши свого Романа, і весело привітала його словами:

– Оце козаки, їхали по вісь, а приперли ще й два коліщатка! Давай, Романочку, хутенько злазь з коня, каша готовенька!

Мандрівники були добряче забрюхані та виморені дорогою, але втома враз пройшла, коли Іван з Радою розповіли про напад вовчої зграї. Після короткої розмови помили руки об сніг та взялися до ложок, швидко вичерпуючи гарячу кашу. Після цього гуртом познімали з коней їхню ношу та заходилися міняти вісь. Роман притяг з ліска добрячий стовбур дерева, але, не дійшовши до місця, покликав Раду на допомогу. Швидко підняли задню частину воза. Роман відчепив уламки задньої вісі, і стали прилаштовувати привезену. Добре, що вона була майже цілковито такою, як і поламана. Через деякий час опустили воза, і він уже був на чотирьох колесах.

– Хвала Богові, що ми отоді з вами залишилися! – примовляла Рада.

Хлопці кивали головами, а Санько додав:

– А які серед нас жінки відважні... Це – істина, Радо... Ми з Іваном ще й торби не підніmemo. Ви – наші спасительки.

Стали оглядати вози, щоб далі вирушати в дорогу, але стало сутеніти, тож і вирішили провести ніч на цьому місці. Роман з Радою рубали гілляччя, щоб якимось загородити табір, а решта – стягували та обкладали вози з боків, як захисток від звірини, а втім, можливо, і від людей. Добряче довелося попрацювати, а коли все зробили, то по обидва боки возів розпалили багаття і домовилися вартувати по черзі та підтримувати вогонь.

На ніч потягнуло морозом, і на небі показався неповний місяць, на що Іван зауважив:

– До ранку натягне добрячий морозець!..

Учора Санько підсміювався, що, мовляв, спатиме з молодятами, а сьогодні вже Іван запропонував йому:

– Санько, ми з Марією так мислимо, що спати тобі треба з нами, тільки Марія посередині, а ми, немов її захисники, – по боках.

Рада від задоволення аж засміялася і сказала:

– Правильно, Іване! Нехай при звичається до родинного життя. Не вік же козакувати!

Мабуть, уперше за сьогоднішній день всі так розвеселилися.

Найпершим випало вартувати Романові, і всі стали готуватися до ночівлі. Знову гаряче каміння під ноги було

спасінням від холоду, і Марія лягла першою, повернулася до Івана, а Санько, про щось бурмочучи, примостився у неї позаду. Під далеке підвивання вовків та голоси нічних птахів та звірів усі швидко поснули.

У призначений час Роман розбудив Санька, і він, ледве відірвавшись від теплого місця, виліз з-під ліжника та став готуватися заступати на варту. Слава Богу, ніч минула без пригод. Останнім чергував Іван. Коли всі піднялися, була вже нагріта вода, а на вогнищі кипіла юшка.

Ранок видався тихим та морозяним, а зі сходом сонця по землі покотився сивий туман, який густими хвилями облягав навколишні дерева та куші. Це нікого не засмучувало, проте вирішили почекати, поки сонце розвіє ці кавалки білого непросвітку.

На шляху почулися кінське іржання та людські голоси, і Санько з Романом вирішили розгледіти, що то за люд рухається. Коли вони таємно пробралися до шляху, то побачили, як по ньому йдуть піші козацькі вояки упереміш із кінними та котяться валки возів.

Санько Голота запропонував підійти поближче і дізнатися, куди рухається військо. Він підійшов збоку до мовчазної валки людей, що не звертали уваги на самотнього козака, який стояв, обіпершись на палицю. Санько видивлявся, до кого можна б звернутися із запитанням, але у зарослих щетиною козаках важко було знайти бодай одне знайоме обличчя. Його увагу привернув кремезний козак у гарному кожусі та ще й у валянцях. Санько вийшов на шлях, спираючись на кілок, і, піднявши правицю, привітав вершника:

– Доброї дороги, пане... Повертаюся після поранення... Козак Голота з полку Максима Кривоноса. Куди прямує військо?

Вершник подивився на нього і хотів уже об'їхати, але затримався та запитав:

– А ти, бува, не із сотні Гусака?

Санько розгублено глянув на нього і, ствердно киваючи головою, відповів:

– Так, я з його сотні, але неподалік Львова отримав у черево, а тепер підлікувався та добираюся до Білої Церкви.

Кремезний козак спішився і підійшов до Санька:

– Здоровенький був, Гусаків вивідувач. Я тебе ще з-під Пилявців запам'ятав. Вас тоді четверо було... Добрячі козаки!..

Тепер і Санько, роздивившись, несміливо запитав:

– Пан сотник Гурій? Бачив я вас декілька разів... Ще й залогоу разом тримали.

Відійшли убік, і Гурій розчаровано мовив:

– Бачиш, козаче, тягнемо «сірка» назад... Гетьман так вирішив. Днів через два тут ляхи будуть. Поллється ще наша кров.

Санько ствердно кивав головою, а тоді знову запитав:

– Пане сотнику, а нам з вами, хоч поряд десь, можна прилаштуватися? Ми з товаришем підстрелені, а з нами ще дві втікачки та чоловік.

Гурій відповів не відразу. Помовчав якусь хвилину, а потім неквапно промовив:

– Ми тільки до Старокостянтинова... Залогою там стоятимемо. Хіба що так...

Санько з надією кивав головою, але Гурій додав:

– Тільки позаду моєї сотні. А от з жіночками як бути? Не годиться бабам при сотні...

Санько стояв, розгублено дивлячись на Гурія, і той співчутливо відповів на його німе запитання:

– Звичайно ти знаєш: з баб'ячим плем'ям не можна... Хіба що позаду війська... А мої за вами наглядатимуть, ніхто не зобидить!

Санько відчув полегкість на серці і став дякувати сотнику скоромовкою:

– Ми, пане, не підведемо! Позаду – так позаду... Звичайно, ми, як одужаємо, ще згодимося вам.

Сотник привітно махнув рукою. Сів на коня та й зник у завісі туману.

Санько повернувся до Романа, і вони, окрилені доброю новиною, поспішили до своїх. Швидко розповіли про домовленість із сотником і стали вибиратися з узбіччя поближче до шляху. Іван з Романом, стривожені не зовсім керованим станом у війську, умовили «дівчаче плем'я» натягти на себе

ганчір'я, що погірше, та прималювати вуса, а Катеринку, натягнувши на неї кучму, швидко перевтілили у хлопчака. Тепер уже стали біля шляху, чекаючи, доки військо пройде повз них. Коли позаду показалися десятків зо три вершників, хлопці зрозуміли, що треба виїздити на шлях. Санько, привітавши задній заслін, крикнув:

– Хлопці, ми собі будемо позаду вас... Пан сотник дозволив!..

Козаки з цікавістю поглянули на подорожніх, мовчки помахали головами, не заперечуючи.

Вибралися на заїжджений та перетоптаний шлях і загойдалися по примерзлих рівчаках, та все ж були у безпеці.

Вони їхали цілковитий день, не зупиняючись, і коли почули попереду викрики про постій, зраділи, не менше, ніж у військові. Швидко з'їхали зі шляху, стали ладнати гарячу страву та облаштовувати нічний притулок. Задиміло багаття, і Рада з Катериною вже чаклували побіля казана, щоправда, з єдиною відмінністю від інших ночівель – не було чути Радиного керівного репетування.

Іван із Саньком тягали по своїй силі невелике галуззя для вогнища та обкладали вози гілляччям, роблячи захисток від звірів. Усе до ночівлі було готове, і Марійка запросила мандрівників до вогнища, де в жару вугілля вже грілося каміння для нічного обігріву.

Ще не доїли з казана соломахи, якою сьогодні порадували всіх Рада з Катериною, як почувся тупіт коней, і до вогнища підїхали четверо вершників, серед яких був і сотник Гурій.

– Доброго вечора усім та смачного! – привіталися вершники, і Гурій, спішившись, підійшов до багаття.

– Присядьте біля нашого вогню, пане сотнику! – мовив Санько.

Гурій подякував і, присівши, оглянув обличчя присутніх у відблисках вогню, а тоді, все зрозумівши, хитрувато посміхнувся до Санька.

– Ми зараз під Човганським Каменем... Ще днів зо два шляху, і будемо у Старокостянтиніві. Що опісля будете робити?

Далі йтимете, чи, можливо, залишитесь з нами? – неквапливо запитав Гурій і обвів усіх поглядом.

– Пане сотнику, до весняних часів з нас вояки нікудишні, а далі... Сотник Гусак на нас покладається, коли гетьман знову кликатиме на війну, – винуватим голосом промовив Санько і кивнув у бік Івана.

Гурій помовчав, а тоді поглянув у бік своїх супутників та неголосно промовив:

– У мене також хлопці вправні, промаху не дають. Та про вас і до них чутки дійшли.

Посиділи ще трохи, і Гурій підвівся, подякував за вогонь і тепло, дружньо підморгнув Раді та Марії і сів на коня.

– Будьте біля нас і надалі. З молодими козаками важко тримати облогу, а ви в разі чого... – наостанок сказав Гурій, і вершники швидко від'їхали у бік війська.

Біля вогнища запанувала мовчанка, всі зрозуміли, що сотник бажає переманити до себе кращих козаків Петра Гусака, а у Івана й Санька бажання лишитись у Гурія не було. Побачивши стурбовані обличчя Марії та Ради, Іван сказав:

– Не лякайтеся... Злого він нам не вчинить, знає нашу вдачу. Але хитрющий, бестія... Бачив, як він на наших дівчат косився?.. Що б там не було, а йдемо з ними до Старокостянтинова. Санько не дозволить образити когось із наших, і я вже маю силу в руках! – підсумував Іван і піднявся на ноги, поглядаючи у той бік, куди від'їхали вершники.

Із важкими думками всі вмоцнувалися спати. Цієї ночі вже боялися не вовків, а несподіванок від людей. Хлопці ще раз перевірили зброю і вирішили залишити на конях кульбаки та примотати повід до рук. Вартування розподілили порівну, і цього вечора побіля вогнищ першим випало бути Роману.

Після відвідин їхнього гурту сотником Гурієм нікому не спалося. Мало-помалу почали говорити про свої прагнення. Іван став розповідати, як добре було йому на Присамарщині, і він мріє побудувати хатину десь недалеко від Андрія і жити там з Марією, мати багато дітей. Коли Іван згадав про дітей, Санько аж закрутився на місці і, не витримавши, сказав:

– У нас з Софійкою також буде багато дітей. У мене немає нікого, а у них нехай буде багато рідні.

У розмову втрутилася Марія. Дужче притиснувшись до Івана, тихо промовила:

– А я – як мій Іванко... Куди завгодно з ним. І дітей буде – скільки він захоче. Так, любий?

Тихо розмовляючи, вони і поснули. А з неба тихо сипав пухенький сніжок і, торкнувшись обличчя, швидко танув.

Перед світанком Іван розбудив Санька, і він, відчувши, що добре відпочив, заходився готувати сніданок. Вчорашня розмова не виходила у нього з голови, і він копошився побіля вогнища, прислухаючись до докільля. Друзі ще спали, як він почув, а скоріше відчув, що за ним хтось спостерігає. Це було видно і по конях, які стояли, переминаючись ногами, та часто підіймали голови, прислухаючись. Нарешті Санько не витримав і, знаючи, що розбудить своїх, крикнув:

– Хто там є? Підходьте, ми вже не спимо!

Від його крику всі прокинулися, і хутко коло Санька з'явилися Роман з Іваном при повному озброєнні. Із сутінків почувся хрипкуватий голос:

– Ми від Гурія... Попередити приїхали, що вже вирушаємо. Не баріться. І грітися немає часу, дорога чекає!

Почувся тупіт копит, і все затихло, та серця в усіх калатали, неначе в кузні молотили по ковадлу. Поряд уже були дівчата, і навіть Катеринка тримала якусь палицю в руці та злякано промовила:

– А я думала, що знову вовки... От дала б я їм по спині палицею!

Нашвидку поснідали і, розтягнувши гілляччя, виїхали на шлях. Коли доїхали до місця, де стояло табором військо, всі побачили чимало свіжовикопаних могил, які ще й сніжок не притрусив, дохлих коней та всякий непотріб.

– Люди мруть, можливо, не тільки від поранень. Хвороба ходить... – зауважила Марія, із сумом оглядаючи все довкола.

Іван мовчки дивився на всі ці втрати від війни, і йому було сумно. Можливо, у могилу ліг хтось із тих хлопців, з ким вони ще не так давно билися поруч, долаючи ворога, можливо, помер той

козак від ран, а не від якоїсь холери, дідько б її забрав... Санько також з сумом розглядався навкруги і, доки не проїхали місце ночівлі війська, мовчав, нахиливши голову. Тільки Катеринка, спостерігаючи навколишні краєвиди, весь час запрошувала матір поглянути то туди, то сюди, аж поки Раді це не обридло. І тоді вона погрозово цитькнула на доньку.

ВДАЛЕ ПОЛЮВАННЯ

Цього дня, десь по обіді, була зупинка війська на перепочинок, і мандрівники стали на якійсь віддалі від війська. Погодувавши коней, самі встигли дещо перехопити з їжі. Санько Голота за цей час оглянув та випробував лук, бо ж збирався дорогою добути щось із дичини. Рада на це зауважила:

– Ти тільки, Санько, вепра не чіпай, а то він нам і вози розтрощить!

Усі трішки розвеселилися і в доброму настрої знову вирушили вслід війську.

Санько відстав від свого гурту і їхав на узбіччі – з надією щось роздобути на вечерю. Ця забавка сподобалась Катеринці. Вона уважно спостерігала за козаком і голосно всім розповідала про його діяння. Раптом замовкла і з якимось острахом стала слідкувати за діями Санька. Рада глянула на доньку і стривожено запитала:

– Чого це ти замовкла? Що там Санько?

Та Катерина вже отямилася і стала кричати:

– Олень! Гарний олень! Не треба його вбивати, Санько! Санько!..

Та Голота вже помітив граційну тварину і застиг на коні, потім миттєво пустив стрілу. Всі побачили, як олень стрімко рушив убік, але враз звалився, вражений випущеною стрілою. Почувся радісний вигук Санька, і Роман, зупинивши воза, кинувся до нього – допомагати тягти тушу оленя. Злізли з возів усі, окрім Катеринки, яка, опустивши голову на коліна, плакала чистими дитячими сльозами, жаліючи забиту тварину.

Прив'язали тушу до дишла, позаду воза, і Санько, черкнувши ножом по череву, вивалив нутрощі на землю.

Повалила пара, ніздрі став лоскотати запах тельбухів. Рада відчахнула від них печінку та серце і промовила:

– Добре, що Катерина не бачить... Хоч дитина жаліє цю бідну тварину. А хто людей пожаліє?..

Через деякий час вози вже рухались, доганяючи військо, а Санько, дізнавшись, що Катерина кричала йому, просячи не стріляти, винувато плівся подалі від возів, заклавши лук за спину. Нарешті зупинилися на ночівлю, і всі хутко кинулися до туші – знімати шкуру. Туша заохолола, але з горем пополам удалося її зняти. Проте шкуру довелося викинути, бо Санько невміло різав, і вона вся була в дірках.

Порубали тушу, і Санько з Іваном та Радою половину вирішили віддати сотнику Гурію, коли хтось від нього з'явиться. Катеринка вже заспокоїлась і допомагала матері та Марії готувати на вогні свіжину. Вона помішувала у казані шматки оленини і поки що сердито поглядала на Санька. Той побачив, що сліз уже немає, і підійшов до Катрусі. Простягнувши їй куций оленьчий хвіст, промовив:

– Це тобі від оленя. Він на нас не образився, бо ж знає, що ми голодні, можемо померти.

Через деякий час оленина була вже придатною до їжі, і образа Катеринки до Санька проминула. Їсти не сідали, хоча запах варива і підманював до себе. Закінчили облаштовувати нічний захисток і тільки тоді підійшли до Катеринки. Розсілися навколо, а вона радісно всіх запрошувала до вечері.

Вартувати цієї ночі вирішили по двоє. Всім у серця закралась якісь сумніви та неспокій, і перед відпочинком мандрівники знову оглянули захисток. Свого коня Санько вирішив прив'язати до Радиного воза. На чатах стали Іван з Романом, а Санько відразу ж завалився спати.

Спочатку Іван і Роман по черзі підкидали дрова у вогнища, а потім Роман побачив, що Іванові це робити важко, тож умовив його сидіти на чатах, а сам безперервно підносив різноманітне галуззя до двох багать. Вогонь охоче пожирав данину, і тепло відчувалося навіть на деякій відстані. Час від часу Іван вгамовував Романа, щоб перепочив, а той, немов двожилний, продовжував робити необхідну справу.

Десь у другій половині ночі Івана стало турбувати незвичне шелестіння неподалік від їхнього місця, і він розклав зброю поряд себе – на галуззі, яким вимостили місце вартового для нічного чергування. Покликав до себе Романа і наказав тихо підійти до Санька, щоб він був біля воза готовим до несподіванок. Трішки поміркувавши, взяв лук і, поклавши шкіряний сагайдак поряд, заклав стрілу на тятиву. Роман тепер уже з меншою завзятістю підкидав галуззя до вогнищ. Робив це час від часу, прислухаючись до темряви.

Тут Іван дуже виразно почув крик нічного птаха. Але ж козак знав, що взимку він так не подає голос, а тільки влітку. Бувалий у бувальцях степовий мешканець і загартований різними перипетіями воїн, Іван здогадався, що за ними стежать і, можливо, готуються до нападу.

– Романе, підійди до мене. Відпочинь, скоро заміна! – нарочито гучним голосом сказав Іван, а коли той підійшов, тихо наказав взяти зброю та йти будити всіх, тільки без галасу.

Роман ледве встиг відійти, як затріщали гілки, і до них з обох боків стали продиратися якісь люди. Гримнули постріли, і кулі просвистіли побіля Івана. Він швидко присів на коліно і пустив стрілу в переднього завзятого нападника, який, прохарчавши щось перебитим горлом, завис на гілках.

Давно Іван не відчував такої жадоби до стріляння з лука. Він вправно вкладав стріли та випускав по незнайомцях, котрі намагалися продратися крізь гілляччя до нього. Нападники, звісно, чекали опору, але щоб так, незрозуміло чому, за невеликий проміжок часу на гілках уже висіло до десятка темних людських тіл... Це неможливо було збагнути, бо ж у відповідь на свою стрілянину не почули жодного пострілу. В темряві чулися якісь грізні голоси та брутальна лайка, а до цього ще й крики про допомогу тих нападників, які конали на гілках. Іван погукав Голоту і, коли той обізвався, запитав:

– Санько, це не ти їх «понавішував»? Я, мабуть, і стріл стільки не витратив, а їх висить, як груш!

Голота задоволено засміявся з прихистку, де стояв Іванів віз, та відповів:

– А ти що, гадав, я у Марійки під боком гріюся? Половина тут моїх!

Тепер уже з одного боку від нападників почулися загрозливі вигуки, залунали постріли. Іван з Романом сховалися під захистком гілляччя, а багаття, що вже пригасало, не давало змоги визначити місце їхнього схову. Кулі били десь поряд по лежачих гілках, і від їхніх попадань відлітали на Івана шматки розтрощеного дерева.

Нарешті пальба зтихла, і супротивники з обох сторін прислухалися до наслідків стрілянини. Затріщали гілки, і вже менша кількість нападників, рубаючи шаблями захисток з гілляччя, спробувала добратися до захисників нічного притулку. Не судилося сьогодні харцизякам пожитися чужим скарбом: знову засвистіли стріли, і декілька їх звалилося. Проте трійця завзятих нападників вибралась таки з гілляччя. Одного з них Іван підранив останньою стрілою. Було видно, що стріли закінчилися і у Санька, бо ті, що продерлися, з оголеними шаблями бігли просто на Івана з Романом. Іван, на мить забувши про підстрелену ногу, випростався і кинувся навперейми нападникам. Навскіс махнувши шаблею, зачепив одного з них по груднині, і шабля розітнула кожух разом з тілом. Зловмисник, ніби наткнувшись на щось невидиме, застиг, глянув униз і впав перед Іваном. Козак встиг відхилитися від помаху шаблею ще одного негідника і тієї ж миті помітив, що з грудей його ворога стирчить кінець загостреної шаблі. «Санько прикінчив цього», – майнула думка, й Іван побачив, як його товариш, штовхнувши ногою ворога під зад, витяг свою шаблю.

– Цих ми добили. Чи будуть ще?.. Їм тут, як медом намазано, лізуть покидьки, неначе блохи, – вилаявся Санько.

Подивився навкруги та крикнув в темряву:

– Приходьте ще! Почастуємо гарненько! Узнаєте смак козацької шаблі, мерзотники!

Та у відповідь почувся тільки стогін пораненого, який почав прохати допомоги, зрозумівши, що його поплічники програли сутичку. Хлопці трішки вичекали, потім Голота став насторожі, а Іван з Романом волоком притягли пораненого нападника і кинули

на землю. Санько наступив йому на горло і, притискаючи до землі, запитав:

– Кажи, сучий хвіст, що вам потрібно від нас? Хто ви такі?!

Поранений махнув рукою на знак того, що говоритиме, і коли Санько попустив, загугнявив:

– Ми давно йдемо за військом, втекли з нього... А у вас хотіли чимось пожитися, бо ви ж... багаті.

Санько ще про щось його розпитував, а той, ослаблений від втрати крові, вже втратив свідомість.

Спати вже ні в кого не було бажання і, зібравшись біля вогнища, мандрівники повісили казан, а дівчата заходились варити м'ясо. Спала одна лише Катеринка, яка довірливо вляглася в ноги батька напроти вогнища, безтурботно згорнувшись клубочком. Іван дивився на ще дитяче личко, і зараз навіть не вірилося, що зовсім недавно над ними вирувала смерть. Йому захотілося, щоб і у них з Марією була така ж чорноброва доця, яку він любив ще не народжену. З любов'ю поглядав на Марію, яка, пораючись біля казана, ловила його погляди та щасливо посміхалася у відповідь.

Поснідали ще до настання світанку і, нагодувавши коней, Роман з Саньком, який був зі смолоскипом, принесли коням води. Під'їхали двоє вершників від Гурія, повідомивши, що вирушають, а коли побачили навколо забитих злодюг, один з козаків сказав:

– Чули ми нічну стрілянину... Подумали, що ви від вовків відбиваєтесь. Вирішили, що самотужки з ними впораєтесь.

Хлопці мовчали, і тут один із вершників зііз з коня та підійшов до підстреленого нападника. Перевернув його лицем до багаття і здивовано вигукнув:

– Оце тобі й зустріч!.. Та це ж Санько Климань... Він з ватагою втік з війська ще під Белзом. Виявляється, вони весь час за нами плентались. А ми думали: хто весь час провіант краде?

– Хоч від вас «підробіток» отримали! – додав другий козак.

– З пораненими робіть, що завгодно, а мертвих – прикопайте. Все ж, були християнськими душами! – сказав старший з козаків, і вони неспішно поскакали до свого стану, про щось сперечаючись.

Усі взялися заглиблювати ритвину на узбіччі шляху і швидко стягли близько десятка тіл забитих та вкинули в яму. До ранку серед живих лишився тільки Санько Климань, і Іван, оголивши його груди, приклав траву, яку подала Рада, та перемотав рану. Після цього перенесли його ближче до багаття та поклали на ялинкове гілляччя.

Поки хлопці збирали свої стріли, Катруся наносила ще хмизу і підкинула у вогнище.

– Усе ж християнська душа... Нехай гріється, може, житиме...

Усі з подивом глянули на Катеринку, але ніхто нічого не сказав. Дитина бачить світ по-своєму.

РІЗНИМИ ШЛЯХАМИ

Попереду був Старокостянтинів, і всі поспішили в дорогу, щоб не відриватися далеко від війська, яке вже зникло з очей за вигинами шляху. Їхали без зупину. Роман поганяв коня, а Рада, поглядаючи на Марію з Іваном, затягнула пісню:

Та й за тучами громовими сонечко не сходить,
За вражими ворогами мій милий не ходить.
Та ой ви, тучі громовії, розійдіться різно,
Та прийди, прийди, мій миленький, хоч не рано – пізно.
Та орав мій милий у ярині та й став у толоці,
Виплакала карі очі за чотири ночі.
Та й уже мені ті чотири та й за вісім стали,
Бодай мого миленького волики пристали.
Та нехай воли живі будуть, а щоб плуг поламався,
Щоб мій милий чорнобривий додому пригнався.

Їй зрідка підтягувала Марія. Так, потроху розганяючи смуток від минулої ночі, ближче до вечора догнали військо, яке зупинилося на ночівлю побіля містечка Старокостянтинова.

Санько верхи під'їхав до сотні Гурія і, зустрівши його побіля місця, де він розпоряджався впорядкуванням стану, подякував за піклування, яке відчували мандрівники. Сотник зліз з коня і радісно привітався із Саньком Голотою, обняв його за плечі:

– Дякувати нема за що... Про нічний напад знаю і ні в чому вам не дорікаю... То все були втікачі з нашого полку, вони все одно б пішли під страту...

Санько поклав на землю мішок, який був у нього за спиною, і промовив:

– А це вам, пане сотнику, від нашого гурту здобич, оленина. Посмакуєте з дороги.

Гурій посміхнувся і, покликавши одного з козаків, наказав віднести мішок до кухарів, а сам ще раз запросив їх з Іваном по весні до своєї сотні. Санькові нічого не лишалося, як дякувати за запросини. Чемно вклонившись, він сказав:

– Гаразд, пане, підправимося трохи, а там дорога одна – до війська.

Підійшов до Воронька і, не дуже хвацько забравшись на нього, поскакав до свого гурту.

Пристановище було майже влаштовано. Санько Голота коротко розповів про зустріч з Гурієм та заходився допомагати обгороджувати вози.

Ніч проминула спокійно, і вранці всі прокинулися у доброму настрої та стали готуватися до подальшої дороги. Скоріше хотів полишити це місце і Санько, який поспішав до Шаргорода та, до того ж, відчував незручність у стосунках із сотником Гурієм. Марія з Іваном поділилися із Саньком харчами і передали в подарунок їм з Софійкою лампадку під ікони, а сім'я Ради дала в дорогу солонини та сала.

Рада з Марією поплакали, прощаючись, а Катруся до останньої хвилини висіла на шиї у Санька.

– Ти до нас повернешся, Санько? Я на тебе вже не гніваюсь, ти хороший...

Санько всім усього пообіцяв і, перекинувши мішки поперек спини коня, жваво стусонув Воронька під боки. Кінь слухняно повіз свого хазяїна назустріч долі, тим неймовірним випробуванням, які чекають десь попереду.

САМОТНІЙ ВЕРШНИК

Проїхавши з півверсти, Санько Голота роззирнувся, але у вранішній імлі нічого не міг розгледіти, і йому під горло підступила грудка жалю від розлуки з людьми, які стали для нього такими близькими. Дорога на Меджибіж була більш людною. Після бурхливих подій у цьому краї люди шукали собі безпечного пристановища, і кожен їхав туди, де могло бути надійніше місце. При зустрічі з подорожніми Санько привітно вітався, на що люди також відповідали чемним помахом голови.

Проїжджаючи через невеликі поселення, він бачив порожні хатинки, згарища, на яких стирчали димарі та чорніли закіптявілі залишки печей. Всюди було видно свідчення руйнації, яку принесла на цю землю війна, пересування татарського, польського та українсько-повстанського військ. Коли він перебував у сотні та козакував, то якось не помічав того лиха, що принесла війна. А тепер сумно дивився на руїни і співчував людям, які сюди повернуться. Скільки ж це треба витратити сил, щоб відновити житло і віру в життя!

Денний шлях Санько пройшов без пригод, а перед початком сутінок від'їхав подалі від шляху і, знайшовши порожню хатинку, влаштувався на ніч, завівши коня в сіни. Зробивши собі притулок в одному з кутків, він закрив віконце сухою травою і просто посеред колишньої світлиці розпалив багаття. Дим спочатку стелився по долівці, а тоді, знайшовши собі отвір, став виходити у вікно, і вогонь охоче пожирав підкладений до нього хмиз. При світлі вогнища Голота настягав у хатину сухого гілляччя та заходився перерубувати його на друзки. Через деякий час купа галуззя була достатньою, щоб перебути ніч у теплі.

Нагодувавши Воронька зерном, Санько спустився до озерця. Пробивши тонкий ясенець, підвів коня до ополонки, а той обережно торкнувся губами води, пробуючи її на смак, і жадібно заходився пити. Повернулися з Вороньком до їхнього притулку, і Санько понакидав у проріз дверей різного мотлоху та гілок. У хатині вже відчувався подих тепла та обжитості, і мандрівник, протягнувши до повода коня мотузку, вклався спати. Ніч була

довгою, і йому не раз треба було підкидати друзки до вогнища та чатувати самого себе, прислухаючись до нічного шурхотіння.

Спав козак чи не спав, а десь далеко поодиноким спів півня нагадав йому, що варто збиратися та мандрувати далі. Санько деякий час лежав з розплющеними очима та прислухався до навколишнього світу, а тоді тихо підвівся і став обережно відкидати навалений мотлох. Зібравшись, вийшов з наготовленою зброєю з хатинки, оглянувся довкола. Потім вивів Воронька, всівся в сідло і, злегка піддавши коня в бік, подався до шляху.

Коли зовсім просвітліло, Голота зупинився біля якоїсь річечки і, нагодувавши коня, підкріпився сам та знову поспішив у дорогу. Йому здавалося, що Софійка у якійсь небезпеці і чекає від нього допомоги. Якщо він не встигне, то з нею трапиться щось лихе. Думки про це змушували Санька весь час прискорювати ходу коня.

Так, перебуваючи у душевному сум'ятті, він і не помітив, як стало сутеніти. Санько їхав далі, шукаючи собі притулок, придатний для ночівлі, і коли побачив майже вцілілу хатинку, повернув коня туди. Доки ще було видно, він кинувся шукати хмиз та гілки, а коли вже стемніло, розпаливши вогнище, зайнявся своїм Вороньком. Цього разу при хатині не було сіней, і хлопець прив'язав коня біля віконця, абияк обгородивши гілками від зазіхань звірів або недобрих людей.

НІЧНА ЗУСТРІЧ

Нічне пристановище не було таким зручним як попередньої ночі, і Санько сидів побіля вогню, не наважуючись спати. Морда Воронька весь час маячила за віконцем, і козак, відчувши нічний повів морозного вітру, дістав згорнуту попоноу. Вийшовши до коня, накрив йому спину попоною. Воронько поводив себе якимось неспокійно, і Санько постояв побіля нього трохи. Не помітивши нічого підозрілого, поплескав коня по шиї і пішов до хатини. Тільки він нахилився, щоб увійти у проріз дверей, як якимось незбагненним передчуттям змусило його пригнутися нижче. І в цей час над головою просвистів дерев'яний

кілок. Санько миттєво зайшов за поріг і, ставши за стіною, крикнув:

– У хатину хутко, інакше стрілятиму!

Спочатку за стіною почулося тупотіння, а потім – голос підлітка:

– А ви мене не вб'єте?.. Я хотів вас оглушити! Я не хотів убивати!

– Заходь! Хотів – не хотів... Я жартувати не буду, пальну зараз! – сердито вигукнув Санько.

У дверному отворі з'явився обрис підлітка, і тільки-но він переступив поріг, як Санько з силою потягнув його вперед, що той аж упав навколішки.

– Вставай, вояка-мамай! Іди ближче до вогню, подивлюсь на тебе! – наказав Санько і шпигнув злегка шаблею в зад підлітку.

Той хутко подався вперед і зупинився перед вогнищем, зігнувшись дугою та закривши голову руками.

– Не гнися, повертайся до мене! – ще раз сердито крикнув Санько, і підліток поволі повернувся, тримаючись руками за голову.

– Вую, залиште мене живим... За мною ще брат та сестричка. Вони тут недалечко, їжу чекають... – став умовляти хлопець, і Голота опустил шаблю.

– Добре, живи... Малий ти ще, а то вже був би без голови! На козака руку підняв, шмаркач! – уже втихомирюючись, промовив Санько. – Та розповідай, хто тут ще вештається попід хатою. А будеш побріхувати – не пошкодую тебе і малих, гаплик вам буде! – загрозливо промовив Санько.

Хлопчина мовчав, тільки спідлоба роздивлявся козака, наче думав: говорити чи, може, не треба. Санько зрозумів, що лише погрозами не обійдеться і, піднявши з долівки кілок, звернувся до хлопця:

– Давай так: або ти швидко все розповідаєш і будеш зі мною до ранку грітися, або я спочатку на твоїй спині розтrophу кілка, а потім – викину тебе на холод конати!

Зрозумівши, що запахло смаленим, хлопець почав плести якусь нісенітницю, і Голота врізав йому по спині кілком, що той аж випростався.

– Більше умовляти не буду! А як прийдуть тебе визволяти, то ти першим тут впадеш!

– Ми тут давно понад шляхом живемо, двома ватагами. Батьків ні в кого немає, харч самі добуваємо, – почав розповідати хлопець.

Санько з розумінням кивнув головою і запитав:

– Звати тебе як?

Хлопець наче замислився, а тоді відповів:

– Климом усі звуть, так і мати звала... А в мене й насправді є брат із сестрою. Вони з нами, тільки ще малі...

– Годі розповідати... Таких, як ви, зараз багато сиротами лишились. А зараз ставай до стояка – прив'яжу тебе! – наказав Санько.

Клим спідлоба якось погрозливо глянув на козака.

– Не поглядай на мене, тобі краще буде.... До ранку потерпиш, а тоді підемо до твоїх, – пообіцяв Санько.

Він примотав Кліма, поставивши спиною до стояка, так, щоб руки були опущеними.

– Комарів зараз немає, подрімаєш стоячки... Мені теж потрібно покуняти... Цілий день у дорозі, – наче виправдовуючись, сказав Санько.

Підклавши у вогонь дрівець, він умостився, обклавшись зброєю, і, вже дрімаючи, сказав:

– Побачиш, що сюди буде хтось заходити, то кричи – хай тікають. Я й уві сні добре стріляю.

За ніч Голота неодноразово вставав, щоб підкинути до вогню дровин, та перевіряв прив'язи на Климові.

Уранці поспішати не було куди. Санько за всіма правилами приготував запашну кашу. Відв'язавши Кліма, пригостив і його.

Після сніданку вони залишили хату, і Клим повів Голоту до свого притулку. Спустившись до байраку, хлопчина каркнув поворонячому, і Санько побачив, як у байрак стали спускатися зі схилу троє дітлахів, менших за Кліма. Двоє з них були при зброї: в одного за спиною виглядав лук, а другий чимчикував з оголеною татарською шаблею. Вони обступили з трьох боків Санька з Климом і стояли мовчки, чекаючи, доки їхній товариш

розтлумачить подію. Клим обвів усіх поглядом і, показавши рукою на Санька, неголосно вимовив:

– Ми з ним заприятелювали... – а тоді додав: – Він міг убити мене. Я промазав...

Санько доброзичливо подивився на хлопчаків і, кивнувши на Клима, сказав:

– Він у вас – хлопець спритний, ледве не вклав мене... Та не на того натрапив – я в війську був козаком-вивідувачем, доводилося бути в різних бувальцях.

Хлопці про щось міркували, а Санько вже веселіше звернувся до Клима та його друзів:

– Ведіть мене до свого схову. Я зла не зроблю... Чимось вам зможу допомогти.

Клим, махнувши головою на знак згоди, вийшов наперед і, вже піднімаючись по схилу, викрикнув:

– Хлопці, він же не татарин... Чого ви витріщилися на нього? З наших країв він!

Усі потяглись угору, де були густі зарості чагарнику, і Голота, пропустивши всіх, ішов позаду, тримаючи Воронька за повід.

Майже наприкінці схилу балки підійшли до непримітного отвору. Слідів присутності людей тут майже не було, а побіля отвору стояла заслінка до землянки – дерев'яні ґрати, обплетені лозою, для прикриття лазу.

– Добре влаштувалися... Сам я і не знайшов би вашого сховища. Коли це ви встигли так обжитися? – з подивом зауважив Санько і прив'язав Воронька неподалік.

– Заходь, Санько! Ми тебе не будемо чіпати, ти тепер – наш гість. У батьків так було заведено, – гостинно промовив Клим.

Санько, нахилившись, втиснувся у вузький прохід і опинився у чималому приміщенні, в якому майже доставав головою до стелі.

– Доброго вам здоров'я, господарі! – голосно привітався Санько і при тьмяному світлі лоївки обвів поглядом пристановище дітлахів.

Вони стояли поряд із Саньком та, напевне, чекали від нього хвалебних слів щодо їхньої оселі. Землянка була обладнана

добре: побіля входу з каміння викладено подобу печі з димарем, який виходив надвір, а попід стінами були влаштовані ліжка, вимощені сіном та застелені ліжниками. В одному закутку двоє дівчат вовтузились біля горщиків, а поряд стояв великий металевий казан.

– Ми всі раніше ховалися тут від татар, ще коли були живі наші батьки. А як їх не стало – почали тут жити. Люди з нашого села і зараз у землянках живуть, – обірвав мовчання Клим.

– Немає життя в хатах. Хто не йде – тому і дай... А татари ще восени всіх, хто не встиг утекти, погнали до Хаджибея. Так і не чути про них... – додав хлопець, який стояв поряд з Климом.

Санько від хвилювання не міг нічого вимовити, а в голову вдарила думка про Софійку. Він поспішає до неї, а чи вона є?.. Геть спустошили землю польські гнобителі, татарські навали, свої війська все підібрали, а люд призывали до війська. Ховаються у безлюдних хащах залишки люду та діти-сироти. Трішки оговтавшись від набіглого смутку, Санько звернувся до дівчаток:

– З чого ви, діти, хоч куліш варите? Зима ще довга, питає, чи маєте харчі...

Дівчата понурили голови та мовчали, а Клим відповів:

– Отож, Санько, і промишляємо побіля шляху, та коли-неколи звірина якась попадеться...

НАСТАНОВИ ВИЖИВАННЯ

Обдивившись все довкола, Санько жваво запропонував:

– Давайте я ваші луки погляну та стріли до них... Щось не второпаю – як з такого лука можна вполювати дичину.

І хлопці кинулися у закамарки – витягати свою зброю.

Санько відклав, щоб привести до ладу, тільки два луки, а решту – запропонував хлопцям використовувати для залякування недругів.

Дітлахи обсіли козака з різних боків і з цікавістю дивились, як Санько, виклавши з мішка свій реманент, став міняти тятиву і виправляти півколо лука. Через невеликий проміжок часу він подав лук Климові. Той, взявши зброю в руки, потягнув тятиву, і вона пружно забриніла.

– Санько, та я тепер дістану усякого звіра! – радісно вигукнув Клим.

– Не дістанеш, хлопче... Я тобі ще покажу, як стріли готувати. Пошли когось за рівними гілочками терну чи лози, – посміхнувшись, мовив Санько.

Доки ходили за гілочками, другий лук уже також бринів пружною силою. Нарізавши однакових гілочок, Голота, під пильним поглядом хлопців, став готувати стріли. Вони з-під ножа Санька виходили такими рівненькими, гнучкими.

– Пам'ятайте, хлопці, від першого пострілу залежить твое життя або товариша, тому зброя має бути бездоганною, – повчав Санько, і хлопці з розумінням кивали головами.

Швидко повставляв пір'їни, а коли справа дійшла до прилаштування вістря, Санькові не сподобались шматочки залізяччя. Відібравши декілька, він наказав хлопцям точити об каміння, доки не будуть загострені кінці.

– А де ваші списи? – вже суворіше запитав Санько.

Хлопці, презирнувшись, покрутили головами.

– Швидко відшукайте рівні гілки, аршинів зо три довжиною, щоб були вищі людського зросту, – дав доручення бувалий у бувальцях козак. – Та знайдіть загострене каміння, – крикнув їм услід.

А ті вже поспішали до виходу із землянки.

– За вістря можуть слугувати і цвяхи, видерті зі спалених хат, – далі повчав Санько.

Коли вже йому подали готовий наконечник, він, розчепивши гілку, заклав його і міцно примотав дратвою.

– Одна гарна стріла вб'є навіть вовка, а в кабана і не стріляйте, бо повернеться – розірве когось на шматки! – зауважив Санько і запропонував вийти надвір.

Побіля землянки вже стояли інші діти, а також парубки та декілька дорослих жінок. Коли мешканці землянки з їхнім гостем вийшли надвір, поміж присутніми пішов шепіт:

– Справжній козак! Цей покаже!..

Санько Голота привітно махнув усім правицею і звернувся до людей, які очікували від нього якогось дива:

– Люди, ніхто нам не допоможе! Робіть зброю та вбивайте ваших ворогів, немов вовків.

Підібрав на землі чималий обапіл та подав Климові, промовивши:

– Постав, друже, кроків за сорок... Он там, побіля того похиленого деревця.

Клим спритно відтягнув обапіл та притулив до дерева. Санько, вправно тримаючи лук, приладнав стрілу і, натягнувши тятиву, випустив. Стріла вп'ялася в обгорілий обапіл на глибину долоні, і Клим побіг, щоб витягти її. Доклав чимало зусиль, але даремно. Принесли сокиру, і, розщепивши дерево, Клим нарешті витягнув стрілу.

– Добре ввійшла в дерево... От би й мені так навчитися цілитись, я не підвів би нікого... – сказав Клим, подаючи неушкоджену стрілу Санькові.

Козак передав лук Климові і показав, як треба без помилок прицілюватися та, затамувавши подих, випускати стрілу. Клим виправдав очікування охочих поспостерігати... Стріла потрапила в обапіл, тільки вдарила нижче.

– Буде з тебе добрий вояка та мисливець! – радо сказав Санько і доброзичливо поплескав хлопчину по плечу.

Принесли довгі палі, і Санько з Климом стали шурхати їх, щоб очистити від лика. Те ж саме робили й інші хлопці. Через деякий час з десятків паль були готові, щоб до них приладнати вістря.

Надходила обідня пора, і Санько Голота пригадав, що йому треба їхати далі. Він став збиратися, але хлопці настійно умовляли його лишитися до ранку. З тривогою поглядаючи на хмарне небо, з якого став падати мокрий сніг, Санько згодився – за умови, що вони підуть до річки Згар ловити рибу.

Йти до річки зібрався добрий гурт, але, прибувши на місце, Санько побачив, що крига добре тримає людину тільки в заводі. Він розділив хлопців на гурти і намалював палицею на землі, де треба пробити кригу вузьким рівчаком, щоб поставити на дно смугу з очерету. Всім захотілося мати на вечерю смачну рибку, тож через короткий проміжок часу загорожі вже стояли у воді, а над кригою постали очеретяні смуги.

Прорубали ополонку в кінці коловороту загорожі, і Санько послав хлопців в'язати ковші для вичерпування риби. Клим разом з товаришем на ім'я Свирид залишилися побіля Санька. Свирид, не витримавши, запитав:

– А чому риба захоче прийти до нашої ополонки?

Санько засміявся і коротко пояснив:

– А під льодом важко і рибі дихати... От вона і прийде до ополонки – дихнути свіженькою водичкою, а ми її – ківшиком та в мішок. Втекти вона не встигне, прохід замалий у нашому ятері. У нас на Самарщині такі ятері кітцями називають. Ви, хлопці, тепер на цілу зиму рибою себе забезпечите, тільки не лінуйтеся: у середині нашого хитросплетіння має бути ополонка, щоб риба йшла на свіжу воду, – закінчив Санько і повів дітлахів на берег.

– Риба тишу любить... Нехай іде в наші тенета, а ми зробимо черпальні ковші, – продовжував Санько, углядівши, з яким захопленням дивляться на нього хлопці.

Вони поділилися по двоє і в'язали ковші на всіх мешканців землянки. Санько ходив поміж хлопцями і повчав – у тому разі, коли щось робилося недбайливо. Зупинився біля двох хлопчаків і мимоволі почув, як старший казав меншому:

– Ходитимемо раніше за всіх і заготовимо собі риби на цілу зиму...

Голота з гумором поглянув на них і, хмикнувши, промовив:

– Дурень думкою багатіє... Заготовлювачі...

Санько, взявши із собою Клима та Свирида, запропонував спуститися на кригу і по черзі, дістаючи дна, черпати в ополонці. Так і зробили. Майже зараз же на кригу впала чимала щука, і хлопці стали черпати ще завзятіше. За короткий проміжок часу на кризі вже борсалось з десяток рибин.

– До вечора ще наб'ється! Ходімо смажити! – весело вигукнув Санько, і ватага хлопчаків з уловом стала підійматися по схилу до землянок.

Тут уже почули про чималенький улов, і повсюдно стояли гурти людей та дивились на щасливих рибалок. Санько почувався героєм, а у землянці хтось кинувся допомагати йому стягнути мокрі чоботи, потім звільнили місце поближче до кабиці, щоб відігрів ноги. Клим зі знанням справи почистив рибу, а дівчата,

натерши її сіллю, поклали на днище кабиці та пригорнули гарячим попелом.

Того вечора всі мешканці землянки вперше за останні місяці лягли спати, наситившись смаженою рибкою. Вже лежачи на ліжку, Санько залюбки розповідав про всілякі походеньки, і дівтора сміялася, дивуючись винахідливості козаків.

Уранці Санька розбудили Клим зі Свиридом, яким не давало спати бажання рибалити. Втрюх вони у пітьмі спустилися до затоки і на кризі побачили двох підлітків, що складали рибу в мішки та вже зібралися йти.

– А це що за рибалки?! – розгублено вигукнув Клим і побіг до хлопців, не знаючи, як вчинити далі.

– У нас харчі закінчилися... – сміливо промовив один з підлітків і, обійшовши Кліма, подався до берега.

Санько роздивлявся місце лову і побачив довкола ополонки безліч невеликої риби, яка плигала по кризі або ж валялася поруч.

– Хлопці, так ви і цю заберіть... Вона все одно пропаде! – сердито мовив Санько.

Підлітки зупинилися, розгублено поглядали то на Санька, то на рибу.

– Так, дітлахи... Висипайте рибу на лід, будемо ділити, – вже грізно сказав Санько, і ті, повагавшись трохи, зняли мішки з плечей та висипали свій здобуток.

Ще жива риба билася на кризі, та її швидко поділили по чотирьох мішках, підібравши і малечу, від якої відмовилися ранні рибалки.

– Це буде справедливо, – зауважив Голота. – Тепер ловитимете рибу по двоє від землянки – по черзі... Всі хочуть їсти. Домовились? – закінчив Санько і примусив хлопців потиском рук ствердити угоду.

Ті зробили це знехотя, опустивши голови, а Клим звернувся до старшого:

– Пам'ятай, Юхиме, порушиш угоду – Божа кара впаде на тебе!

На тому й розійшлися по землянках – готувати юшку для своїх підопічних.

Після смачної юшки до сніданку, Санько став поспішати в дорогу, і провести його, окрім Климових підопічних, прибігла вся дівтора з навколишніх землянок.

– Дивіться мені, тримайтеся разом! Я повесні повернуся... Будете товаришувати – зброї підкину, – напучував Санько нових друзів, які стояли неподалік, і вже з вдячністю та жалем від того, що треба розлучатися, посміхалися до Санька.

Клим допоміг вибратися з їхнього байраку, і козак Голота, обійнявши його, подався у напрямку містечка Бар, доганяючи втрачений час.

ДУШЕВНІ СУМЛІННЯ

Під вечір Санько наздогнав уже під самим Баром десятків зо три козаків, які облаштовували нічний табір для відпочинку. Його окликнули двоє, що чатували неподалік від шляху, і Санько під'їхав до них та привітався по-козацькому:

– Слава Ісусу!

Козаки чемно відповіли на привітання, і старший з них запитав:

– Куди поводи правиш? Бачимо, козак ти справний, а на шляху один...

Санько не став плести якісь небилиці, а сміливо відповів:

– Після поранення повертаюся до Шаргорода... Наречена там у мене.

Козаки презирнулися, і один з подивом спитав:

– А коли це ти встиг посвататися? Ми із Шаргорода. Всіх тамтешніх панянок знаємо.

Санько посміхнувся і відповів, з цікавістю дивлячись на співрозмовників:

– Брали ми Шаргород з полком Максима Кривоноса, тоді і посватався. А її від поляка відбили з друзями... Під Мурафою це було.

Дозорці зрозуміли, що перед ними не якийсь там заброда, а войовничий козак, який і один у полі за себе постояти зможе.

– Добре, добре, козаче... Заверни до нашого десятника та побалакай з ним. Він вищий від нас, – примирливо сказав один з дозорців, і вони втрьох попрямували до їхнього старшого.

Назустріч вийшов кремезний козак при повному озброєнні, і коли Санько спішився та підійшов до нього, він несподівано першим подав руку для привітання.

– Здоров був, козаче! За всіма ознаками бачу, що свій, бувалий вояка! – приязно привітався десятник.

– Мене звати Саньком, а прізвище – Голота. Під Хмелем у полку Кривоноса змагався проти ляхів! – відповів мандрівник, відчувачучи прихильне ставлення до себе.

– Добре... Бачу, що не на боці ляхів бився. Повечеряєш з нами за нашим звичаєм, а тоді й поговоримо. Ми майже всі з Шаргорода, повертаємося, щоб залогу створити, під полковником Нечаєм ходимо, – охоче розповідав десятник.

А тоді, ще раз уважно поглянувши на Санька, додав:

– Звати мене Миколою Перевертайлом, десятником козакую вже давно.

Санько попросив дозволу прив'язати Воронька ближче до коней козаків, а потім, підійшовши до Миколи, запитав:

– Пане десятнику, хочу допомагати в облаштуванні табору. Може, дозволите з козаками провести ніч? Гуртом безпечніше.

Той посміхнувся і крикнув до одного з козаків:

– Даниле! Візьміть до себе подорожнього козака! Хай з вами буде до Шаргорода!

– Добре, пане десятнику! Хай призвичаюється з нами, – і, запросивши Санька помахом руки, додав: – Лишилося тільки дров нарубати на ніч, і будемо вечеряти.

Санько підійшов до Данила Музиченка і, назвавши своє ім'я, взявся рубати гілляччя.

До темряви табір було підготовлено. Санько, побачивши, що щербу нічим заправити, дістав з мішка присолену щуку і віддав кухареві зі словами:

– Ось і моя лепта до казана. Свіжа, вранці зловлена...

Кухар із задоволенням взяв щуку і, швидко розрубавши її на дрібні шматки, кинув до казана. А тоді, глянувши на Санька, весело промовив:

– Нам би ще таких попутників, то з голоду не померли б!

Санько у відповідь широко посміхнувся і зауважив:

– А чому я добрих людей буду об’їдати? Ще піймаю!

За вечерею до Санька ставились як до доброго знайомого, всі підхвалювали запашну щербу та кепкували з кухаря Дмитра, у якого до варива з борошна нічого було й кинути. За вечерею Санько розповів про своє поранення і про те, як він лікувався в Почаєві при монастирі. Послухати його зібралися всі козаки, залишивши вогнища без догляду. Микола Перевертайло також уважно слухав Санька, а коли той розповідав про напади татар на монастир, не втримався і сказав:

– Знаю я їх... Усе життя відбиваємося від цих буджаків. Злий народ та жорстокий...

Уже пізнього вечора вклалися спати при відблисках багаття, і Данило, новий товариш Санька, запропонував лягти поруч. Так уперше за увесь час на шляху від Старокостянтинова Санько безпечно заснув під захистом нових товаришів.

Уранці наступного дня козаки хутко збиралися в дорогу. Десятник Микола підсьобував усіх криком, повторюючи:

– Хлопці, ночувати будемо у Шаргороді, а шлях нелегкий. Швидко збирайтесь! Під’їмо десь по дорозі!

Усім хотілося швидше дістатися до рідної домівки, і тільки-но посвітліло на сході – вирушили в дорогу. Санько тримався поряд з Данилом та Владиславом.

Їдучи, Данило розповідав про життя у Шаргороді, де у нього були жінка та двоє дітей. Про долю родини він нічого не знає вже майже півроку, а Владислав, молодий парубок, їхав мовчки і не втручався в їхні розмови.

Шлях пролягав уздовж річки Мурашки, і перепон було небагато. Дорога петляла, обминаючи ліски та кам’яні пасма, що траплялися попереду. Вже хотілося перепочити, і сотник гукнув переднім:

– Зупиняймося! Швидко годувати коней та самі щось пожуємо, і гайда!..

Санько з Данилом оглянули своїх коней, підгодувавши їх, а потім попорпались у мішках, дістали якийсь харч. Поївши, запили крижаною водою з озерця, вкритого кригою. Передні козаки під

вечір покрикували, що вже недалечко до Шаргорода, та темрява встигла накрити подорожніх своїм покривалом. Але, слава Богу, поміж хмарами виглядав майже повний місяць, і ватага козаків, не зупиняючись, рухалась далі.

Санько Голота став тремтіти від хвилювання, коли наблизилися до містечка, і думки та згадки линули в голові одна за одною. Чи жива його Софійка? Як він вночі зможе прийти до її домівки? Коли вже почувся гавкіт собак і де-не-де стали виднітися бляклі вогники містечка Шаргорода, Санько тремтячим голосом звернувся до Данила:

– Друже Данило, не насмілююсь я вночі прийти до Софійки... Не жона ще вона мені... Чи не дозволиш переночувати в тебе, деś на сіннику?

Данило Музиченко був втішений від передчуття близької зустрічі з рідними і радо відповів:

– Добре, Санько, знайдеться і для тебе куточок, – а тоді додав: – Хвилююся я за своїх... Чи живі вони?

Заїхали в Шаргород, і козаки поспіхом прощались один з одним. А Данило з десятником та ще з декількома козаками їхали далі. Зовсім недалеко від замку Музиченко крикнув:

– Бувайте, хлопці! Завтра зберемося! – і, смикнувши коня за повід, гукнув Санькові: – Друже, за мною! Тут недалечко!

Завернули на невелике дворище, з якого виднілась тінь фортеці, що була неподалік. Спішилися, і Данило завів коней до присадкуватої стайні, підсипав зерна до короба, в якому вже з півроку не було кінського харчу. Потім поспіхом пішли до криниці. Пробивши крижаний панцир, набрали води, черпнувши цеберками просто з криниці.

У хатині почули важкі кроки посеред двору, і засвітилося тьмяне світло. Через мить відчинилася половинка дверей, і переляканий жіночий голос запитав:

– Хто це тут порядкує? Зараз покличу чоловіка із синами!

Почувши крики дружини, Данило розгубився, але за мить оговтався і гучно відповів:

– Христе! Та це ж я, твій чоловік... Де ти іншого візьмеш? От, з війни повернувся...

На мить стало тихо, та раптом у нічній тиші пролунав шалений крик радості:

– Данилку! Ти живий, голубе сизокрилий!.. Чого ти там стовбичиш? Іди до хати!

Данило поставив цеберко і поспішив на голос дружини до хати, виправдовуючись якимись словами про коня та товариша.

Санько лишився й далі порядкувати біля коней і, зробивши справу, непевною ходою попрямував до хатини. Зайшов у сіни і, обтрушуючи чоботи, став тупотіти ними об підлогу. За мить відчинилися хатні двері, і Данило зотягнув його до господи.

– Це мій товариш, Санько. В дорозі були з ним... Переночує у нас нічку, а завтра знайде, кого треба! – швидко пояснив дружині Данило.

Потім забрав з рук Санька мішок, поставив у куток.

– Присядь поки що, друже... Я хоч на своїх надивлюся! – промовив Данило, вказавши Санькові на лаву біля дверей.

Санько слухняно сів і з цікавістю поглядав, як усі крутилися біля Данила, а один із хлопчаків встиг видертися йому на плечі. У загальному лементі голосів нічого неможливо було почути, але Санько бачив, яке щастя випало родині. Нарешті всі стали потроху вгамовуватися, і дружина Данила стала щось збирати до столу. Глянувши на Санька, доброзичливо промовила:

– Роздягайтеся, добродію! В хаті тепло... Будемо пригощати вас.

Старший синок, якому на вигляд було років десять, налив у кадіб води і гукнув до батька:

– Татусю, мийте руки! Мама вже на стіл подала!

Данило підморгнув Санькові і вдоволено сказав:

– Мій старшенький... Антоном назвали. Вже помічник у хаті, – і, поклавши руку на голову сина, пригорнув до себе.

Із-за печі почувся голос старенької:

– Данилку, підійди до мене, і я тебе поцілую. Повернувся, синку... Тепер і помирати можна. Ми всі так тебе ждали...

Він миттю кинувся за ширму поза піччю, і було чути плач матері та слова Данила:

– Не плачте, мамо! Тепер буду біля вас. Війна скінчилася...

Нарешті всі вместилися за столом, а старенька Харитина, мати Данила, залишилася лежати на своєму ліжку. Знайшлося й горілки небагато, і Санько з Данилом, побажавши всім доброго здоров'я, випили. Повечерявши, Санько став відчувати себе зайвим, тож встав з лави і попрямував на ночівлю до стайні. Данило з Христею пройшли з ним туди і зробили ліжко на сіні. Санько зручно вмовстився і під хрускіт зубів, що долинав від коней, які старанно перемелювали збіжжя, швидко заснув.

За звичкою прокинувся Санько рано. Лежав, роздумуючи, як йому краще з'явитися на очі Софійці. Уявляв себе на коні, у супроводі десятки Перевертайла... От заїхав на подвір'я, і йому назустріч летить, немов на крилах, Софійка. Слідом за нею вибігає вся її рідня. Батько запрошує його до господи... Урочисто б'ють дзвони храму, а люди моляться за повернення його з війни як визволителя. Та тільки він у думках хотів обійняти Софійку – видіння пропадало. Він знову уявляв себе, гостинно запрошеного до хати... Думки його обірвав голос малого Антона:

– Дядьку, йдіть уже до сніданку! Всі чекають на вас... Усі їсти хочуть!

Санько швидко виліз із-під ліжника і, поплескавши коней по крупу, вийшов на подвір'я. Побачив, що сонце піднялося досить високо, і здивувався сам собі, бо ж проспав ранок. У господі Санькові полили зі жбана на руки, і він освіжив своє заспане обличчя крижаною водою. Після сніданку вже так хотілося їхати до Софійки, що він ледве не забув подякувати господарям за притулок та хліб насущний.

ГІРКА НОВИНА

Санько виїхав з гостинного подвір'я. За розташуванням фортеці скумекав, у який бік треба їхати, і рішуче підстьобнув Воронька. Коневі передалося хвилювання господаря, і він кинувся бігти майже галопом. Санько ледве стримував його. Так швидко дісталися до будиночку, де жила Софійка, що Санько не встиг обміркувати свою поведінку при зустрічі.

Думати було вже запізно, і він, прив'язавши Воронька біля рогу будиночку, статечно підійшов до дверей. У хаті було тихо, і

побіля дверей навіть не було замечено снігової пороші, що вночі злегка притрусила землю. «Може, ніхто вже не живе тут?» – промайнула лиха думка, і серце шалено закатало у грудях. Та все ж знайшов у собі снагу постукати в двері і з острахом чекав відповіді з хати.

Було тихо, і він чув тільки шалене биття свого серця, що готове було і груди розірвати від хвилювання та невідомості. Постукав гучніше та довше і став прислухатися: чи не обізветься хтось. І от нарешті Голота почув якийсь скрип, і жіночий надломлений голос запитав:

– Хто там добивається? Ми нікому не відчиняємо, у нас усі хворі...

Санько від цих слів та замогильного голосу ледве не звалився під дверима. Нарешті, зібравши в собі силу, сказав:

– Тітонько Ядвіго, це я, Санько, Софійчин рятівник під Мурафою... На початку осені бував у вас!..

За дверима надовго запанувала тиша, а тоді знову почувся голос Ядвіги:

– Упізнали тебе, Санько! Але Софійка – лежача, вона тяжко хвора. Вийти до тебе не може... Просить не турбувати її...

Після цих слів кров шугонула в голову Санька, і він важко опутився біля дверей, обіпершись об них спиною. Він не чув, як від дверей віддалилося шаркання Софійчиної матері, і невідомо скільки часу отак би і просидів, якби не Воронько, що своїм занепокоєним іржанням привів його до тями.

Санько підвівся на ноги і обійшов будиночок, вікна якого були прикриті солом'яними матками, щоб захистити від холоду. В одному віконечку підняв куточок матки і, тримаючи її, постукав у віконце, відчайдушно та слізно став промовляти:

– Софійко! Ти одна в мене на цілому світі... Я згоден бути з тобою і з хворою, і з калікою... Не жени мене, я теж поранений... Виходжу тебе, не дам померти! Прошу тебе і матір – відчиніть мені, бо сидітиму тут, доки не помру!

Він говорив ще якісь слова, що приходили йому на розум, і це тривало невідомо скільки. Та раптом почув скрип вхідних дверей і голос Софійчиної матері:

– Санько, не волай... Заходь швидше, тепло не випускай!

Санько декількома стрибками дістався до дверей і, зачепивши свій мішок, хутко зайшов до оселі. В сінях було темно, і він застиг в очікуванні. Ядвіга засунула засув, а тоді взяла Санька за руку, повела у темряву.

Зайшли в господу будиночку, і Санько при тьмяному світлі лоївки спочатку не міг нічого розгледіти. Та очі потроху звикли до темряви. Він став упізнавати обриси господи, в якій побував одного разу, ще влітку. Кинув погляд у куток побіля печі і зумів роздивитися голову Софійки, яка виглядала з-під ліжника. Ноги вмить перестали слухатися. Санько стояв посеред хати, дивлячись на неї, а вона, повернувши голову в його бік, також дивилась і мовчала. Та козацька воля перемогла, і він, помалу пересуваючи ноги, наблизився до своєї Софійки, поклав долоню на її чоло.

– Софійко... Це не страшно... Я тебе виходжу, тепер ми разом, – ледве видавив з себе Санько.

Вона накрила своєю долонею руку Санька та стиха мовила кволим голосом:

– Санечку, біда в мене з ногами... Відмовилися вони ходити. Лежу тепер...

Підійшла мати і присіла на ліжку в ногах у Софійки. Намагаючись заспокоїти, звернулася до неї:

– Не тривожся, дитино, мати тебе виходить... А Санько хай іде собі... Він дужий, знайде своє щастя...

Софійка посміхнулася і сумовито промовила:

– Та я вже і не турбуюсь за себе... А як Санько буде? Ми ж так покохалися...

Санько відчув на своїх долонях сльозинки, що текли з дівочих очей, і став витирати їх своїми зашкарубленими долонями, та не встигав, і тоді притулювся до Софійчиного обличчя.

Дівчина підняла руки і охопила його за шию. Санько відчув, як через тепло і проникливість сліз танув холод зустрічі, а потім зник зовсім, коли він став ніжно обцілювати її личко, мокрі від сліз очі. Вони зараз відчували тільки одне одного, світ десь відсунувся далеко-далеко, і навіть мати принишкла в ногах у Софійки. Закохані тулилися в обіймах, і всі біди та негаразди відкотилися геть на край світу. Висохли сльози на очах у дівчини,

лице її пахкотіло жаром кохання, і вона, сама не розуміючи, звідки ці слова, шепотіла:

– Не йди від мене, коханий мій, бо полізу за тобою на колінах... Я так на тебе чекала.

Санькові ці, такі жадані слова перехопили подих. Він нічого не зміг відповісти, а тільки стискав її долоні і вицілював їх – пальчик за пальчиком, доки відступила судома від горла. Він притулився губами до її вушка і безперестанку нашіптував:

– І не думаю нікуди йти... Ми вдвох підемо вінчатися. Ми з тобою будемо разом...

Нарешті вони ніби отямилися, згадали, що поряд з ними мати, і Софійка вже твердо звернулася до неї:

– Мамо, нехай Санько у нас лишається. Тато ще й досі не повернувся. Важко нам...

Мати покірно кивала головою, і сльози радості чи журби рясно котилися з її очей.

Ядвіга піднялася з ліжка та промовила до гостя:

– Ти, Санику, роздягайся, хоч кожух зніми. Я зараз затоплю піч, стане тепло і в нас.

Санько відірвався від Софійки і поспішно сказав:

– Та я зараз дрівець піднесу. Тільки свого Воронька ближче десь прив'яжу...

Ядвіга опанувала себе і помахом руки зупинила Санька:

– Зараз я сама все зроблю, а ти ходи за конем приглянь. Заведи в нашу стайню, там йому затишно буде.

Санько доброзичливо поглянув на жінку і, кивнувши Софійці, пішов до свого Воронька, що вже зачекався його.

Швидко завівши коня до стайні, Санько вхопив цеберки і побіг до низу, де була криниця. Набравши води, напоїв свого Воронька. Душа його співала та віщувала безмежне щастя поруч із коханою Софійкою. Він влетів у хату і з порога майже закричав:

– Треба води наносити, а потім гілляччя притягну на дрова. Я все зроблю...

Ядвіга посміхнулася, мабуть, уперше з тих пір, як буджаки разом з іншими дівчатами захопили й Софійку. Проте їй вдалося втекти разом з іще однією полонянкою.

Через деякий час у господі вже було тепло, і від печі тягнуло приємним запахом юшки. Санько із задоволенням сьорбав цю смакоту за столом, а мати годувала Софійку просто на постелі, підклавши їй під спину величеньку подушку. Санько, ще раніше обійшовши хату та садибу, знайшов собі багато роботи і зараз, сьорбаючи, міркував, з чого краще почати. До вечора він встиг підлагодити стайню, підремонтував ганок і збив ляду, щоб накривати криницю аби вода не замерзала.

Перед сутінками підійшов до матері Софійки і запитав дозволу нагріти у казані води та викупатися з дороги. Вона не заперечувала та ще й, мотнувшись до клуні, принесла гарного віника з листя липи і зі сміхом звернулася до Санька:

– Оце, козаче, як не будеш мені підкорятися, то спробуєш цього віника.

Санько доброзичливо посміхнувся ї, взявши це нехитре знаряддя, зауважив:

– Дійсно, таким добрим віником мене ніколи в житті не шмагали... Надасте мені по спині сьогодні – буду терпіти...

Увечері Санько поставив діжку за піччю і, наливши в неї води, заліз. Погукавши Ядвігу, весело примовив:

– Кого, тітонько, в лазні віником б'ють – того і в зяті ждуть!

Ядвіга розвеселилась від Санькових приказок і, не жаліючи сили, влаштувала йому добрячу купіль. Після цього Санько витяг з мішка чисте вбрання і вже вийшов перед Софійкою, як нова копійка. Дівчина якось пригнічено дивилась на його старання, але Санько зараз міг розвеселити хоч самого дідька, і після його жартів та приказок вона вже забула про свої негаразди та щасливо посміхалася до парубка.

Вечеряли запеченою рибою, яка ще лишилася від друзів по рибалці Клима та Свирида, які не забули з ним поділитися. Після вечері Санько вмостився на долівці, побіля Софійки, і, розповідаючи про себе, обмовився про її втечу з неволі.

Дівчина трішки поплакала, а потім розповіла, як їй вдалося втекти вночі, і вони з подругою, розбивши чобітки, півночі йшли босими. А коли Софійка дійшла до своєї домівки, то впала на підлогу і, прийшовши до тями, вже сама не могла дійти до ліжка.

Тепер ноги не слухаються її, але, слава Богу, матуся зуміла заживити рани та виходити її від застуди.

Санько слухав цю невеселу розповідь і пригадав, як він, ризикуючи життям, визволив з полону християнський люд. Мабуть, Господь Бог і зарахував йому цей вчинок – Софійці також вдалося вирватись. А ноги він вилікує. Став розпитувати Ядвігу, чи не знає вона в їхніх краях якогось знахаря чи травника, то Санько піде до нього і будуть разом виходжувати Софійку. Довго вони не лягали спати, все думали втрюх, як зарадити біді, і коли лоївка вже стала потріскувати й гаснути, розійшлися спати – кожен у своєму кутку.

ДИВОВИЖНЕ ЗЦІЛЕННЯ

Уранці Санько допоміг наносити в діжку води, осідлав Воронька і подався до десятника Перевертайла, сподівався, що він зможе чимось зарадити. Знайшов того козака швидко і розповів йому про біду, яка трапилася із Софійкою. Микола, не довго думаючи, порадив хлопцеві звернутися до знахаря, який живе неподалік від Шаргорода.

Санько поспішив розшукати знахаря з дивним прізвиськом Еффа, і вже невдовзі стояв перед невеличкою, але по-особливому побудованою хатинкою. На поріг вийшов середнього зросту чоловік з білястими бровами та червонуватими щоками і, привітно посміхнувшись, запитав, яка доля завела парубка сюди. Санько помітив, що чоловік розмовляв добре, але вимова у нього була якась інша, нетутешня.

Санько розповів про те нещастя, яке нещодавно спіткало Софійку. Еффа розуміюче вислухав хлопця і, коли той закінчив, посміхаючись, промовив:

– Це буває з дівками, а тут ще й таке сталося... Я гадаю, що все воно від холоду та надмірного хвилювання.

Козак стояв мовчки, уважно слухав. Еффа помовчав трохи, а потім додав:

– Не хвилюйся, хлопче... Я ще у вас на весіллі гулятиму!

Санько ще більш здивовано подивився на знахаря і майже видавив із себе прохання:

– Нам би травки цілющої, я все робитиму, як ви скажете...

Еффа запросив його до хатини. Зайшовши всередину, Санько відчув десятки незрозумілих запахів, а коли господар повів його через сіни у простору комору, зрозумів, чому хатина мала такий незвичний вигляд. Тут всюди висіли та лежали пучки різноманітних трав, а у віддаленому причілку виднілися ще одні низькуваті двері. Еффа став ходити по комірчині та вибирати трави, а Санько слідував за ним, мов зачарований. Коли знахар повернувся до нього, не знайшов нічого іншого, як спитати:

– А ті двері куди йдуть?..

Еффа поглянув на нього і весело спитав:

– А меду хочеш?

Санько тепер збагнув, чому тут стоїть такий дивний духмянний запах, і розуміюче посміхнувся та помотав головою на знак згоди. Зайшли до господи, і моложава жіночка, відповівши на привітання, поставила на стіл полив'яну миску з медом.

– Пригощайтеся, пане... Добрий мед з липового цвіту. Лікує від нежиті та всілякої хвороби.

Санько зачерпнув мед дерев'яною кописткою і, з'ївши декілька маленьких грудочок, відчув якусь дивну нудоту, що аж запаморочилося в голові.

– Пане Еффа, не можу більше. Буду збиратися... На розрахунок злоті маю.

Знахар узяв гроші, чемно подякував і промовив:

– Приходь за тиждень... Розповіси, як себе почуватиме Софія. Може, ми ще якоїсь травички доберемо.

Санько вийшов з хатини геть спантеличений. Він не міг тепер пригадати, називав ім'я своєї коханої чи ні, а Еффа його знав... А коли він, подякувавши, сидів уже в сідлі, той і зовсім здивував його своїми словами:

– Литовці ми, а живемо тут довго. Я в цих краях з малолітства...

Повертаючись, Голота вже забув про різні чудернацькі витівки травника Еффи і поспішав з дорогоцінними в'язками, щоб скоріше розпочати лікування Софійки.

Швидко зайшов у хату з торбою трав і став розповідати Ядвізі, як готувати настої. Відклав окремо коріння шипшини, для пропарки ніг. Відвар треба, не доводячи до кипіння, тримати на вогні півгодини. А для вживання настою з трав дістав коріння валеріани, душиці, листя омели білої, травку деревію та попрохав усе це півдня настоювати на крутому окропі. Софійка має вживати настій тричі на день. А сам, поправши коня, підсів на ліжко до коханої. Розповідав, як Еффа вчив його робити розтирання ніг та попереку. На закінчення Санько, згадавши слова травника, запевнив, що вона вже через тиждень почне ходити. Софійка все вислухала і зі сльозами на очах звернулась до хлопця:

– Саньку, але ми не самі в хатині.. А що ж мати скаже, як ти мені будеш ноги розтирати?

Хлопець примовк, а тоді покликав Ядвігу і при ній розповів, що треба робити для лікування Софійки. Мати подивилась на обох дітей і тихо промовила:

– Робіть, дітки, все, як сказав Еффа. Гіршого вже не буде...

Тиждень проминув у клопіткій праці. Санько двічі або й тричі на день розтирав ноги та спину Софійці. Він уже вивчив кожну цяточку на її тілі. Руки Санька під вечір просили спочинку, а душа жадала оздоровлення коханої, і він не жалів зусиль.

Одного вечора, зробивши Софійці все необхідне за настановами Еффи, він рано ліг відпочивати, а вранці відчув на своєму обличчі чийсь дотик. Стрімко схопив за руку, але зараз же відчув ніжну дівочу долоню і в сутінках розгледів обриси Софійки. Вона стояла на колінах перед ліжком і пестила його обличчя. Санько на якусь мить завмер, а потім, не питаючи нічого, став відповідати їй взаємними пестощами. І так вони милувались одне одним, доки в господі стало світати, і мати нагадала про свою присутність тихим покашлюванням. Софійка піднялася з колін і, твердо ступаючи ногами, обережно пішла до своєї постелі.

Ранок почався, як завжди, та коли Ядвіга поїла відваром трав Софійку, вона взяла матір за руку і, схвильовано поцілувавши, мовила:

– Матінко, я вже ходжу...

– Добре ходиш, дитя моє. Я це серцем відчула сьогодні вранці... – ледве видавила із себе слова Ядвіга.

Зайшов до хати Санько, від якого повіяло прохолодою, і, ставши на коліна перед постіллю Софійки, тихо промовив:

– А я все ж поїду до Еффи... Розповім йому, і він трав добере, бо вже закінчились...

Тепер уже, не соромлячись матері, він поцілував долоні Софійки, а тоді взяв руки Ядвіги і теж поцілував. Потім запитав:

– Ви вже все знаєте... Я щиро вірив, що так буде... Вона знову ходить...

Санько швидко дістався до травника, підійшов до дверей і став рішуче стукати. Десь неподалік почувся тріск замерзлої криги по калюжах і, озирнувшись, він побачив Еффу з пучком трави, охайно перев'язаним мотузкою. Знахар наблизився до Санька і, привітавшись, дав йому траву. Хлопець закинув її в торбу, що висіла, закріплена на кульбаці, і, посміхнувшись, промовив:

– Дякую вам, пане Еффо! Софійка вже потроху ходить. Їй допомогли ваші травки, – і, діставши гроші, простягнув знахареві.

Той поглянув уважно і, відвівши руку хлопця вбік, промовив:

– Залиште собі... Ви молоді, вам багато чого потрібно... Ти краще не забудь перед постом обвінчатися, тоді і дітками будете обзаводитись.

Санько повагався якось хвильку, а тоді, сховавши монети в кишеню, пообіцяв:

– До церкви підемо обов'язково. А за травки я вам віддячу. Лікувався в Почаєві, то багато чого там збагнув.

Не гаючи часу, Санько скочив на коня, і, попрощавшись помахом руки, поскакав галопом, окрилений думками про подальше видужання його коханої.

До Різдва Христового у Шаргород повернули багато вояків, які пішли за Хмелем, але про батька Софійки не було чути нічого. Софійка вже часто виходила на подвір'я, і на щоках її знову з'явився рум'янець. І хатня робота вже давалася їй досить легко.

ДЗВОНИЛИ ДЗВОНИ

Про їхнє одруження перед святом Водохреща або ж Богоявленням першою заговорила мати. Санько вже давно був радий одружитися, але за господарськими клопотами та турботами все не було часу владнати все по-людськи. А одного дня Ядвіга, підвівшись із-за столу, звернулась до них зі словами:

– Санику! Софійко, доню моя! Батько повернеться чи ні, але я хочу, щоб ви побралися.

Санько теж підвівся та звернувся до Ядвіги:

– Не маю кого засилати свататись, прошу сам: благословіть нас з Софійкою на шлюб...

Тепер уже й Софійка піднялася, і всі троє вийшли з-за столу. Ядвіга, взявши ікону, підійшла до молодих і, осінивши їх хресним знаменням, благословила жити в любові та злагоді. Молоді вклонилися і поцілували ікону. Софійка, не витримавши хвилювання, кинулась матері на груди, а Санько стояв, тримаючи її за плечі, та вгамовувати від сліз довелось обох жіночок. Цього вечора вже й обрали день, коли за церковним укладом можна було б обвінчатися, доки не почнеться Великий Піст.

Санько цього вечора довго не вкладався спати: то йому потрібно підшити чоботи, то почав чистити зброю, поки Ядвіга не поклікала його і з розумінням промовила:

– Лягай спати, хлопче... Поки що сам... Не метушися. У вас – все життя попереду.

Санько мовчки нахилив голову і, підійшовши до Софійки, поцілував її у щічку та подався спати у свій куток побіля дверей.

Уранці, після сніданку, окрилений Санько дістав свій найкращий одяг та став збиратися до церкви – на перемовини про вінчання. Софійка весь час зиркала на нього з усмішкою, а наречений такий був заклопотаний, що не помічав її загадкових поглядів. Коли, зібравшись, поглянув на Софійку, то розсміявся і, обнявши її, запитав:

– А ти за ніч не передумала? Може, іншого когось чекала, то я йому і ноги поперебиваю!

Софійка сором'язливо глянула в його блискучі сірі очі, і раптова думка майнула в її голові. А й справді, як вона так може

ставитися до свого рятівника? І на якусь мить іншими очима подивилася на нього.

Санько зі світлим руським волоссям, яке принадно закручувалось, звисаючи з лоба на густі крилаті брови, вражав своїм незвичайним виглядом. Прямий ніс видавав у ньому мужнього чоловіка і воїна, а широкі плечі свідчили про неабияку силу, що наганяла страх на ворогів. І тут же вона посміхнулася, знаючи його невгамовність, дотепність і ніжність, його прагнення піклуватися про них з матір'ю. Вона обхопила шию Санька обома руками і, лукаво дивлячись на нього, зауважила:

– Дивись, щоб ти не передумав, поки до церкви йтимеш... У нас в Шаргороді є гарні дівчата!

Так, обмінявшись взаємними жартами, вони поцілувались, і Санько впевнено пішов до свого Воронька.

День був не святковим, і Санько, перехрестившись перед храмом, відправився шукати диякона, залишивши коня біля дзвіниці. Недалеко від церкви постукав у двері охайного невеликого будиночку, і на його стук вийшов чоловік у чорній рясі.

– Благослови тебе Господи, хлопче. Чому так рано стукаєшся? – веселим тоном запитав священнослужитель.

– Прийшов рано, отче, щоб не було пізно! – не розгубившись, відповів Санько.

Священик зацікавлено подивився на нього і вже лагідніше відказав:

– У Бога немає ранніх і немає таких, що запізнилися, – він усіх приймає, хто йде за ним...

Санько нахилився і, поцілувавши руку отця, запитав його:

– Хочу дізнатися, коли я і моя обраниця можемо обвінчатися. Нам до Посту треба... Благословення матері маємо...

– Коли так, хлопче, то через три дні прийдете на Святе Причастя, а напередодні побуваєте на вечірні, і тоді ваші душі будуть приготовлені до поєднання в таїнстві вінчання, – говорив священик. – Назви імена – своє і обраниці своєї, а ми вже будемо молитися за вас, очищаючи ваші душі від гріхів земних.

Санько трохи знітився, та все ж швидко відповів:

– Мене по-церковному Олександром звати. Хрещений я на Самарщині, а моя обраниця – Софія, теж хрещена, вона з вашого приходу.

– Я – отець Фрол, один залишився в цьому сані. Війна позабирала багатьох і серед нас, священників. Тяжко всім, і нам тяжко, але укріплюю віру Христову по благодаті Божій, – довірливо говорив священник.

Санько з розумінням вислухав і промовив:

– Моліться за мене... Козакував я на війні, проливав кров людську. І свою пролив кров... А в Почаєві заживляв рани та гріхи спокутував.

– Усі ми грішні... Добре все буде. Молімося, і Бог простить нам стезі нерівні, – додав наостанок отець Фрол і, осінивши Санька правицею, зайшов до своєї господи.

Затишно стало на серці у Санька, видно, до душі йому було спілкування зі слугами Божими, яких Господь вибрав наставляти на праведні шляхи рід людський. З легким серцем він їхав до домівки, яка стала йому рідною. Тільки-но Санько заїхав на подвір'я, як з хати виглянула з цікавістю Софійка і пішла переймати Воронька за поводи. Не встиг Санько злізти з коня, як кохана зустріла його запитаннями:

– Чи вдалося зустрітися з отцем Фролом? Він дав згоду обвінчати нас? Відповідай вже скоріше!

Тепер вже Санько зволікав з відповіддю, додаючи хвилювання Софійці, і коли та вже була ладна розгніватись, розплився у посмішці, сказав:

– Про все домовився... Будемо три дні постити, а тоді – на Причастя.

Зраділа Софійка обняла Воронька, поцілувала Санька і побігла до хати – сповістити матір про вінчання, яке буде у скорому часі.

Санько поважно зайшов до хати і, скинувши кожух, тричі поцілував Ядвігу, біля якої, схопивши матір під руку, стояла Софійка. Ядвіга перехрестилася, взаємно тричі поцілувала майбутнього зятя і розпорядилася:

– Треба ж, щоб і людей хоч трішки було... З моєї рідні тільки невістки та по двоє дітей.

Санько якось хитрувато поглянув на Ядвігу і запропонував:

– Я знаю Миколу Перевертайла, Данила Музиченка, Владислава Просяного та ще прийде травник Еффа. Ще декількох козаків покличемо, з якими йшов до Шаргорода...

– Гаразд, Санику, покличеш і козаків, аби лише все добре склалося. От шкода, що про батька звістки немає... – сумовито промовила Ядвіга і пішла на подвір'я поратися по господарству.

Тільки-но за матір'ю зачинилися двері, Софійка зараз же опинилася в обіймах коханого. З якимись іншими почуттями вони вже цілувались, і їхні обійми були теплішими, ніжнішими, душі готувалися до життєвого єднання заради подальшого існування поколінь.

В обідню пору Санько подався шукати Миколу Перевертайла, щоб домовитись з ним про козацьку підтримку при вінчанні. Мав також намір розпитати, де живе Владислав, який був неодружений і міг бути свідком. Де живе Перевертайло – знали всі, і Санько швидко знайшов пана десятника. Прив'язавши коня до окоренка, подався до хати. Почувши стукіт у двері, Перевертайло швидко вийшов. Вони радо обійнялися.

– Що, Санько, тяжко самому, без козацької підтримки? Заходь до хати! – усміхаючись, запрошував Микола.

Санько привітався із чималенькою родиною пана Перевертайла і на запрошення господині присів на лаві. Вмостившись зручніше, почав говорити:

– Пане Миколо, наступної неділі я маю намір одружитися. Вінчаємося з моєю коханою Софією... Прошу, щоб ви підтримали мене з десяткою... Більше нікого просити, окрім вас...

Микола по-дружньому поплескав Санька по плечу, весело промовив:

– Підтримаємо, хоч я вже не десятник, а сотник... Обіцяю, що будуть козаки, з якими ми поверталися. Всі тебе знають! Оженимо!..

Сотник Перевертайло розповів, як знайти Данила Музиченка та Владислава Просяного і, провівши свого гостя до коня, напутив:

– Ти, Санько, коли вже одружишся, приставай до нашої сотні, треба єднатися... Пани польські повертаються, правлять

своє. По весні позганяють із землі людей, і знову всі на них працюватимуть. А козаків не зачеплять – бояться...

Хлопець погоджувався з паном Миколою і радів з того, що на його весілля прийдуть бойові побратими. Нехай люди бачать, як козак одружується. Він подався на той край, де жив Владислав. Дружно привітавшись, вони обговорили, як проходитиме дійство. Владислав пообіцяв, що буде за боярина, приготує й відповідне вбрання та запросить двох-трьох друзів для весільного почту.

Санько повертався назад окрилений, його сирітська душа жадала людської уваги та величання у такий важливий момент життя. Він уявляв, як іде до церкви у супроводі почту, і люд висипав на вулицю, щоб дивитися на славного козака, що одружується в їхньому містечку. Санько у доброму настрої зупинив коня і, відвівши його у стайню, зайшов до хати. Ядвіга та Софійка вже чекали нареченого з вістями і, перш за все, мати. Вона схвильовано запитала:

– Не відмовили люди?.. Ми ж безбатченки, а ти – і геть сирота...

– Ні, все гаразд, не відмовили... Все робитимемо по чину та за нашими звичаями. Днями прийдуть сватати Софійку. Сотник Перевертайло буде за свата, – весело повідомив Сашко, а тоді, підморгнувши коханій, додав: – Софійко, якщо відмовиш – готуй гарбуза, а якщо згодна, то піч колупай та рушнички сватам готуй.

Софійка, лукаво поглядаючи на Санька, притулилася до нього і запитала:

– А в мене дівочий почет буде великий? Може, ми тільки з Яринкою удвох ступатимемо до церкви?

Санько загорівся від її близькості і, злегка відсторонивши кохану від себе, відповів:

– Сьогодні йдемо відвідати Яринку, і там ви остаточно домовитесь. Згодна?

Софійка радо цмокнула Санька у щічку і заметушилася по хаті, шукаючи гостинця для Яринки. Знайшовши якусь річ, вона глянула на Санька, весело промовила:

– Збирайся, йдемо зараз... Я вже так хочу її бачити. Ми хутенько!

Санько розвів руками і, поглянувши на сяюче обличчя Софійки, кивнув головою на знак згоди. Дівчина кинулася до входних дверей – сповістити матір, що вони йдуть до Яринки. Ядвіга поралася на подвір'ї біля живності, і коли щаслива донька сповістила, що вони з Саньком йдуть до майбутньої старшої дружки, посміхнулася і перехрестила Софійку.

Скоренько обоє щасливих молодят зібралися та подалися до Яринки по білому скриплячому снігу, на якому де-не-де виднілися відбитки людських слідів та кінських.

Яринка зустріла їх у своєму дворі.

– А я заходила сніг прибирати... За мною вирвався з хати кіт Васько, та й ліг біля дверей, а потім – давай себе вмивати лапами. Цілий ранок красу наводив. Я відчувала – відвідини будуть, – весело примовляла Яринка.

Софійка прилинула до подруги і, не стримуючи сліз, сказала:

– З радощів прийшли до тебе, Яринко... Вінчатися будемо. Хотіла б я тебе бачити старшою дружкою.

Яринка від несподіванки відповіла не відразу, а потім, немовби отямившись, з радістю погодилася:

– Звичайно, Софійко. Я хоч зараз буду в тебе за старшу. Ти – моя найліпша подруга!

І вони, обнявшись, стояли, а в обох з очей лилися дівочі сльози – від невідворотності долі.

Зайшли в хатину, де було чималенько люду. З печі виглядали підлітки, а з-поза ширми виглянула старенька бабця і, привітавшись з молодими, заховалася.

Санько ще жодного разу не бував у цій хатині, тож із цікавістю розглядався навколо. Дві подруги, усамітнівшись у дальньому закутку, стали енергійно про щось перешіптуватися. Мати Яринки присіла поряд із Саньком і стала розпитувати про їхнє життя-буття, цікавилася, коли обвінчаються. Дівчата не могли наговоритися, і до Санька з печі вже позлазили дітлахи, осмілівши, повсідалися коло нього, а найменший, Стефаник, нахиливши голову, шепелявим голосочком попросив:

– Дядьку, кось-кось...

Козак посадив його на ногу і став гойдати – на радість не тільки малому, а й усім присутнім. І дітлахи вже сміливо доторкувалися до його шаблі та приміряли кучму.

Хоч як не гримала на дітлахів Яринчина мати, та вони «прилипли» до Санька. Дива та й годі!.. І коли дівчата, про все домовившись, піднялися з лави та стали прощатися, Санько з polegшенням зітхнув.

Яринка вийшла з ними на вулицю, щоб провести. Сяюча Софійка подала Санькові руку, і вони заспішили до хати.

Перед Водохрещем молоді, а з ними і Ядвіга говіли, приймаючи разом Святе Причастя, щоб вже опісля великого свята Водохреща обвінчатися молодим. Вечорами Софійка відправляла Санька у свій куток, де він готував нову зброю для Воронька та шив гарні чобітки для коханої. Мати із Софійкою передивлялися посаг нареченої і готували весільну сукню та прикраси. Дні швидко пролітали, і після Водохреща їм не було коли й угору глянути. Наближався жаданий час у житті Санька та Софійки.

У першу неділю після свята Богоявлення всі піднялися з постелі ще задовго до сходу сонця, і Санько, впоравши Воронька, зібрався йти до весільного боярина Владислава Просяного.

– Софійко, зиронько моя, чекаю тебе в церкві після утрєні – на вінчання, – лагідно промовив Санько і, поцілувавши її, подався з хати.

У призначений час Санько в супроводі старшого боярина Владислава та ще двох парубків у гарному настрої йшов до церкви. День видався погідним та морозяним, під чоботами хлопців поскрипував ледь-ледь притоптаний сніг. Зимове сонечко, хоч і без тепла, але ласкаво осявало знаменний день. Багато людей не стали розходитися по домівках опісля утрєні, а з цікавістю чекали обряду вінчання. Всюдисущі малолітні хлопчачи вже бігли навперейми весільному почту та кидалися сніжками, примовляючи:

– Що то за жених оцей – без коня і без грошей?

Сніжки не долітали до весільного почту, але дітвора всім набридла, і один парубок відігнав юрбу дітлахів подалі, а ті подалися попереду до церкви. Позаду весільного почту жениха показався супровід молодої, який здалеку на білому снігу

видавався неймовірно гарним та яскравим. Софійку почтом вели близько десяти дружок, і дівтора прожогом кинулась зустрічати наречену.

Парубоцький почет ще не дійшов до церкви, як з різних боків до них підлетіло майже два десятки яскраво одягнених вершників з уквітчаними стрічками вуздечками та стременами. Вони стишили ходу коней і по обидва боки стали супроводжувати молодого з боярами, які йшли пішим ходом, а частина – супроводжували молоду зі старшими друзями.

Закалатали церковні дзвони, в повітря піднялися птахи, що до цього часу спокійно дивилися на це дійство, і над усім Шаргородом залунав голосистий божественний передзвін, оповіщаючи всіх жителів про єднання двох душ – Олександра та Софії. Звідусіль до церкви стали збиратись люди: хто поспішав шляхом, а хто біг навпрошки просто по білій сніговій ковдрі, боячись прогавити щось незвичайне. Побіля церкви Санько з боярами зупинились, і всі шанобливо осінили себе хресним знаменням. Підоспів почет молоді, і вони також, щиросердно помолившись, підвели Софійку до Санька, а той, злегка вклонившись до всіх, узяв під руку наречену, і в супроводі старшого боярина Владислава і дружки Ярини вони підійшли до притвору церкви, де на них чекав отець Фрол.

Передзвін не втихав, і люди стояли перед храмом, із хвилюванням слухаючи ці чарівні звуки. Навіть дітлахи перестали сновигати поміж дорослими і, задерши голови на дзвіницю, дивились, як вправно орудує мотузками дзвонар. Нарешті закінчився передзвін, і останній могутній розкотистий голос великого дзвона полетів у далечину як провісник початку таїнства вінчання.

Із відкритих дверей церкви долинав голос священика, і церковний хор виводив благочестивими голосами: «...Лишить муж батька і матір свою і приліпиться до жони своєї, та будуть двоє яко одним... Господи Боже, нам, славою і честію вінчай...» Люди, обступивши притвор церкви, молилися та переспівували хорам, а у декого на очах з'явилися сльози: давно, після спустошення їхнього краю, так величаво не вінчалися молоді...

Ядвіга стояла неподалік притвору зі своїми родичками, міцно тримаючи вузлик із житнім збіжжям, і сльози самоплинно стікали з її очей. Радість за єдину донечку змінювалася смутком за чоловіком – хай би поглянув батько, як його донька виходить у замужжя, та з яким почтом. Нарешті голоси у церкві стихли, і з неї вже стали виходити молоді – муж та жона. Ядвіга ледве не загубилася поміж людей, які прилинули до притвору, бо кожному хотілося побачити вроду молодої та якого вона має мужа.

Вона своєчасно протиснулася поближче до молодих, бо вже побачила, як розгублено видивлялася її Софійка, очікуючи посипання житом та материнського благословення на щасливу долю. Родички розштовхали людей, які заступали молодих, і мати старанно стала посипати житом та примовляти: «Дай Боже, вам скільки літ прожити, як у мене в пелені жита, а щасливих днів, як у полі колосків, та багато діточок, як на небі зірочок!» Знову почувся передзвін, і молоді, тричі чемно вклонившись матері та людям навкруги, пішли вперед поміж живого переходу.

Санько отямився, коли вже йшли із Софією, міцно взявшись за руки, а навкруги лунали привітання та побажання: жити в любові та злагоді хоч сто років.

Далеченько відійшли від церкви і зупинилися, коли людей побіля них уже поменшало, Санько повернувся до бояр та запросив їх пригоститися, а Софія вигукнула до своїх дружок:

– Ходімо, дівчата, пригощати будемо вас за турботу вашу!

Підійшли до свого двору, а тут уже стояли люди, і Санько упізнав серед них Еффу. Підійшовши ближче, вони вклонилися гостям.

А через три медових дні Санько раніше, ніж зазвичай, тихо піднявся з сімейного ложа і, за козацьким звичаєм, спочатку пішов до свого Воронька, потім перевірів зброю. Після сніданку виїхав у напрямку фортеці...

ДАЛЕКА ДОРОГА

Іван з Марією довго поглядали услід самотньому вершнику, а той все віддалявся від них, не оглядаючись, та так і зник за вигином шляху. Іван крикнув Роману, що слід рушати, і два вози,

підплигуючи на баюрах, покотилися на Схід. Усі подорожани мовчали, кожен згадував останні дні спільної подорожі із Саньком. Дорога ще досить далека, і кожен хотів би бачити цього хлопця у своєму гурті, з ним усі почували себе безпечніше.

На шляху весь час натрапляли на ознаки швидкого руху війська. Знову валялися понівечені вози, кінські кістки, обгризені вовками, а подекуди – ще цілі, мерзлі тулуби коней. По обіді стали неподалік від військового табору, і хлопці розжилися ще по одному колесу від воза. Тепер їхні вози виглядали так, ніби належали збирачам усякого непотребу. Тут містечка були більш людними, але місцеві у своїх розмовах виказували побоювання, що незабаром сюди завітають ті ж самі пани і при цьому нарікали на гетьмана Хмеля. Він, мовляв, не захищає їхні землі, а подався у свій Чигирин.

Іван з Романом з усім погоджувались, і люди після розмов з ними пускали на ночівлю до своїх дворич, а жіночкам дозволяли ночувати у натоплених хатах.

Після тижня, проведеного в дорозі, всі так виснажилися, що коли у Глухівцях добросерда родина запропонувала залишитися в них на якийсь час, всі після загальної ради погодилися, тим паче, що в цьому селі був коваль, а коней уже треба було перекувати.

Іван з Романом ще затемна повели коней до місцевого коваля, а питати – де кузня, не було потреби, назустріч їм долинали удари молота та ляскотіння карбувального молотка. Двоє ще молодого віку ковалів, не припиняючи працювати, зустріли їх ледь помітними кивками голови. Нарешті старший відклав карбувальний молоток і, витираючи піт на закіптявілому обличчі, вийшов до Івана з Романом і, глянувши на коней, промовив:

– В'яжіть своїх скакунів поближче, будемо підковувати... Ми тут уже три дні працюємо... Можна сказати, що в кузні й ночуємо... Ведуть і ведуть... Стільки люду зрушила з місця війна.

Перед обідньою порою трійка коней уже гарцювала на місці, неначе випробовуючи свої нові підкови. Під час роботи ковалі потоваришували з хлопцями, і старший, прощаючись, промовив:

– Це наші коники... А ми тут і польських підковували. Норовисті bestії... А то інколи приводили татарських, так з ними

тільки горя набрались: не хочуть вони під підковами. Ледве зуби нам не повибивали!

Тепер уже Іван сидів на Гнідку, який знудьгувався без вершника і все поривався перейти в галоп. Проте козак твердо стримував норовистого коня. Роман вів до їхнього пристановища двох слухняних їзових коней – Силка та Карого – і насміхався з Івана:

– Тримай Силка крутіше, бо занесе тебе бозна куди!

Залишок дня провели у лагодженні возів та догляді за кіньми, а жіночки разом з Катеринкою готували під відкритим небом вариво на вечерю. Вечеряли у хатині, приставивши до столу дошки. Разом з дітьми у господі набралось більше десятка їдців. Тетеря вдалася на славу, бо Рада знову не пожаліла шматка сала, яке сама обсмажила та заправила пісненьку страву.

Двоє хазайських собак охороняли обійстя та вози мандрівників, а коней розмістили у великій стайні – нехай хоч наберуться сили перед ще довгим та нелегким шляхом.

Під час вечері всі бажали висловити своє невдоволення від ведення війни з поляками, особливо приголомшили події останнього тижня, коли козаки залишили визволені землі. Господарі, Платон та Килина Бреги, поглядаючи на Івана, гарячково викладали власне бачення подій. Коли Іван хотів щось заперечити або ж уточнити, Марія штовхала його під бік або тиснула під столом його ногу своєю...

Так і не відшукавши здорового глузду у вчинках гетьмана, перейшли до розмов про те, якою буде весна і що варто сіяти, аби голоду не було. Тут було повне порозуміння, і діти, які вовтузились у кутку, радо поглядали у бік дорослих, котрі спокійно обговорювали мирські справи. Так покотом і спати полягали: діти – на соломі, поближче до печі, а гості, попарувавшись родинами, – попід стінами.

Іван рано прокинувся від холоду, що відчутно тягнув по долівці від дверей та стін. Тихцем вийшов на подвір'я і, оглянувши вози та коней, насипав своїм зерна більше, ніж зазвичай, – сьогодні у них буде важка дорога.

Прощалися з родиною Брегів, як з рідними, і Рада весь час примовляла, витираючи сльози:

– Гора з горою не сходиться, а людина – завжди стрінеться...

Хазяйські дітлахи круtilись біля Катеринки, не знаючи, як їй догодити, а вона приязно посміхалась до них та змахувала сльози, що густо котилися з очей. У повітрі висіла вранішня імла, але всі сподівались, що вона швидко розвіється вітерцем. Уклонившись господарям, мандрівники знову вирушили у дорогу.

Поволі спливав час, і Іван став помічати, що шлях якось дивно звужувався і ставав непридатним до їзди.

– Романе, ти бачиш шлях? Щось мені твої кульбіти не подобаються!.. – прокричав Іван.

Зупинившись, він став ходити колами побіля возів, видивляючи вірний напрямок, проте ніяких прикмет наїждженого шляху не побачив.

Підійшов Роман і під лайку Ради на його адресу зізнався: дійсно, він помітив, як шлях став пропадати, але туман заважав добре все роздивитися. Прив'язавши їздового коня Силка до переднього воза, хлопці взяли зброю і відійшли подалі, пробуючи знайти шлях, але марно... Іван запропонував стояти на місці, доки не розвіється імла, і тоді вони зможуть визначитися з напрямком руху.

Розпалили багаття, і тепло трішки згладило гіркоту від невизначеності. Минув якийсь час, а імла все не розсіювалася. Доки чекали погідної години, підкріпилися салом із заgreбами, а тоді, боячись, що їх тут застане ніч, вирішили рушати далі.

Зупинилися перед якоюсь малою річкою, вкритою кригою, і, розійшовшись в обидва боки, Іван з Романом ніяких слідів перевозу не знайшли. Стали готувати вози до переходу по льоду, а Роман, взявши палицю, пішов визначати товщину криги. Повернувся задоволений, бо, на його думку, крига мала витримати вагу воза. Стали заводити перший віз. Позабирали з нього теплі речі, харчі і, доточивши повід мотузкою, видовжили його сажнів до десяти. Роман, покрикуючи на коня, йшов збоку, і віз потихеньку котився на протилежний бік річки. Кінь ступив на берег і жваво витяг віз на сушу.

Тепер настала черга переїхати своїм возом Іванові з Марією, і хлопці швидко перенесли все необхідне на віз до Романа. Він

взявся переправити і другий віз. Все йшло добре, та неподалік від берега крига тріснула. Віз шубовснув у воду, і коник Силко намагався його витягти. Під ударами копит крига також провалилася, і кінь майже під черево опинився у воді. Як Роман не намагався його підстобувати, але Силко вибився із сил, стояв у воді, опутивши голову, і хропів, неначе прощався із життям. Облишили думку, що Силко витягне віз, і Роман, взявши ще одну мотузку, прив'язав один кінець до свого воза, а другий – за вузду Силка, і вже у дві кінських сили стали витягувати застряглий віз.

Силко, відчувши, що його тягнуть з води, так забив копитами, кришачи кригу, що шматки розліталися навсібіч та ранили гомілки, але він все ж таки вирвався на сушу, тягнучи підтоплений віз за собою.

Вода полилася з воза, і треба було швидко все перебирати. П'ятеро мандрівників кинулися розбирати мотлох, доки все не вкрилося крижаним коржем. Іван зрозумів, що зараз рушати далі не можна, ночівля буде побіля цієї злощасної річки. Поставили вози один за одним, трохи далі від берега річки, і всі кинулися шукати хмиз та гілляччя для вогнища. Ще й загородилися з усіх боків – на випадок якихось несподіванок.

Упоралися з усім уже в сутінках і, доки Роман розпалював вогнище, Іван оглянув пошкоджені кригою гомілки ніг свого їздового коня Силка та, засмучений, підійшов до вогнища. Там усі грілися, і варилася каша до вечері.

– От ми вже з Марійкою дісталися, куди хотіли... Наш Силко довго не протягне. Порізав себе кригою, гомілки треба в'язати, а то до ранку кров'ю стече... – повідомив Іван і попрохав Раду знайти якісь клапті, щоб перев'язати рани.

Вони разом з Романом швидко впоралися біля їздового коня, а він навіть не пручався, тільки сумно дивився на хлопців, котрі копошилися побіля його ніг. Зі спини Силка валила пара – чи то від тепла вогнища, чи то гарячка напала. Іван накинув на спину коня попону, а поруч простелили сухотрав'я – може, йому захочеться лягти вночі.

Першою бути на чатах визвалася Рада і почала своїм гучним голосом укладати всіх спати:

— Сьогодні всі «гостюємо» на нашому возі... Добре, що хтось один буде на чатах. От я пильнуватиму звечора!

Це трішки розвеселило всіх, і, коли розвішували мокре ганчір'я навпроти вогнища, вже кепкували з Ради, а Роман насмівся зауважити:

— Якщо Рада на чатах, ми мусимо всі спати аж до ранку!

Чоловіки нашвидкуруч збили ноші і перенесли по дві розігріті каменюки — кожній родині під ноги, і Катеринка із задоволенням залізла під ліжнич, запрошуючи всіх спати. Іван з Марією вмостилися головами до Романа та Катеринки і від перевтоми та приємного тепла, що обігрівало ноги, швидко поснули. Коли прийшла черга Івану палити вогнища та чатувати, він уже встиг добре відпочити і на дотик Романа відразу ж прокинувся.

Було видно, що заготовленого гілляччя не вистачить до настання світанку, й Іван, з шаблею та пістолем на поясі, став підрубувати підходяще дерево неподалік від постою. Коли почув побіля возів хропіння коней і їхню метушню, швидко підійшов до Гнідка і став його заспокоювати, але той весь час тіпав ногами та роздував ніздрі. Іван нічого не відчував, і йому була незрозумілою поведінка коня, та тієї ж миті він почув неподалік рохкання. Відразу збагнув, що справи кепські. Неподалік, можливо, очікує слухної нагоди, щоб напасти, зграя диких свиней. Він швидко підійшов до воза і підняв усіх на ноги. Цього разу непроханих гостей злякалася навіть Рада, схвильовано промовила:

— Дайте і нам з Марією пістолі, ми не промахнемо!

Іван, тримаючи в одній руці пістоль, став підтягувати до вогнища залишки гілляччя, і, коли вогонь охопив його, стало світліше і не так лячно. Тепер уже вони з Романом, зібравши рештки гілляччя, кинули його до одного вогнища. Нарешті і коні заспокоїлись, але горіти було більше нічому. Проте чоловіки за цей час дорубали дерево і, відсікши гілки, притягли його і поклали у вогнище. Зломлена сосна швидко запалала, і тепер уже Марійка радісно закричала:

— Тепер вам дзуськи, тварюки іклагі! Ми вас не боїмося!

Іван з Романом задоволено посміхалися: вогнище палатиме до ранку, і ніяка звірина до них не наблизиться.

Так у безпеці й добрій надії застав їх новий день, і мандрівники стали готуватися, щоб вирушити далі. Іван оглянув Силка і, побачивши закривавлені перев'язи, зрозумів, що на нього мала надія, треба десь шукати іншого їздового коня. Підвів Силка до воза, запряг його, притулився щокою до теплої щелепи і попросив вибачення – за те, що не вберегли.

Поїхали далі і незабаром почули радісний вигук Ради:

– Подивіться, там їдуть вози! Дорога є... Повертайте швидше туди... Там люди!

Під'їхали до шляху, по якому один побіля одного рухалися вози, і, коли проїхав останній, зайняли своє місце позаду. Незабаром Іван став помічати, що Силкові все важче тягти воза, і вони все більше й більше відставали від валки. Добре, що попереду показалося декілька хатинок. Валка попрямувала поближче до них – на обідній спочинок. Усі мандрівники вже походжали побіля своїх возів, оглядаючи колеса та коней, а Силко тільки ледве дотяг їхнього воза та спинився, впершись головою у передній віз.

Іван зіскочив і хутко став обдивлятися ноги Силка, потім скрушно похитав головою на німе запитання Марії, яка стривожено дивилася на нього.

– Готуйте вариво, а я піду в містечко, спробую придбати тяглового коня... Силко вже не зможе рухатись! – схвильовано повідомив усім Іван і, взявши шаблю, вирушив до містечка.

Марія не встигла й оговтатись, як Іван уже був далеченько, хутко прямував до ближчих хатинок.

Зайшовши в містечко, Іван придивлявся, у кого на подвір'ї була стайня. Примітивши одне таке обійстя, постукав у двері. На порозі з'явився немолодий чоловік, доброзичливо запитав:

– Що тобі потрібно, козаче? Якщо харчів, то ми зайвих не маємо.

Іван нашвидку розповів господареві про лихо, яке спіткало їх у дорозі, а тоді попрохав:

– Продайте нам коня їздового, бо наш ледве дотягнув сюди...

Чоловік не поспішав відповідати, щось розмірковував, а тоді несподівано запитав Івана:

– Пане, а чи то є правда, що ляхи повернуться знову? Хмель угоду про це підписав?

Іван, не розуміючи, дивився на нього, а тоді знизав плечима і відповів:

– Я довго поранений лежав... Що там коїлося, не відповім, але чув, що ляхи з приходом не забаряться.

– То пан має дукати, а чи якісь їхні гроші? – чемно запитав далі чоловік, а коли Іван сказав, що розрахунок буде дукатами, повів його до стайні.

Тут стояло троє гарних коней, і Івану приглянувся високий, сивий на ногах жеребчик. Указав на нього, але чоловік замахав руками, не погоджуючись продавати такого коня. Тоді Іван поліз у мішок і дістав п'ять золотих дукатів. Підкинувши їх на долоні, промовив:

– Пане добродію, віддаю вам все золото, що маю. Такі монети на шляху не валяються!

Чоловік зрозумів, що це добра платня за їздового жеребця, і вже доброзичливо простягнув руку за дукатами, сказав:

– Згоден... Добрий розрахунок. Виводь!

У Івана від тих слів аж серце закалатало в грудях. Він відмотав повід і відразу відчув силу та норов молодого жеребця.

– Не хвилюйся... Він уже об'їджений. Майже рік його впрягаю до воза. Добрий кінь!.. – сказав чоловік і, погладивши чотириноного по шиї, заспокоїв його, а потім невесело промовив: – Продав тебе гарним людям. Служи їм... Прощай!

Іван, не гаючи часу, повів Срібка, так він його назвав подумки, тільки-но побачив у стайні. Коли вийшли з двору, кінь став мотатися з боку в бік, але, відчувши сильну руку свого нового господаря, умиротворено пішов з ним. Назустріч поспішала Марія. Підбігши, радісно вигукнула:

– Слава Богу, є інший кінь, а наш Силко лежить ледве живий, ми всі плачемо над ним... А люди вже поїхали далі.

Іван підійшов до своїх, що були біля хворого коня, і, присівши на коліна, погладив та став говорити з ним:

– Пробач нас, Силку... Ми тебе не забудемо...

Силко якось дивно поглядав на іншого коня, і з його ока стали котитися сльози, а потім, стрепехнувши ногами, він бездиханно застиг.

Після цього жалісливого видовища нікому вже не хотілося їсти, і Іван, сівши на Гнідка, поїхав до містечка. Він верхи заїхав до подвір'я колишнього господаря Срібка і, нахилившись, постукав у віконце. Швидко вийшов з хатинки господар і стривожено запитав:

– Щось не так, пане? Чому ви повернулися?

Іван спішився і розповів господарю про долю Силка та намовляв його, щоб, доки не захолов кінь, вжити на м'ясо.

– Пане, зробіть це... Він не здох, а скінчився від виливу крові... А залишити його – так вовки за ніч пошматують. Хай ще буде з нього користь, – умовляв Іван господаря, і той згодився, сказав, що приїде туди зі своїм сусідом.

Прибувши до своїх, Іван суворо наказав усім пообідати варивом та швидше рушати далі.

Після швидкої трапези запряг у віз коня. Оголосив усім, що його звати Срібком, а коли вдалині показався віз, що поспішав до їхнього постоя, крикнув Романові, що час вирушати. Срібко, ніби відчуваючи провину перед попередником, старанно тягнув воза з мовчазними мандрівниками.

Під вечір вирішили зупинитися на відпочинок біля ошатного містечка і, заїхавши в нього, побачили безліч слідів від возів, що вели на велике подвір'я. Роман звернув туди, і вони зупинилися біля чималенької хати, що ділилася на людську половину та стайню. Іван хутко постукав у двері і, коли звідти почувся голос, став прохати, щоб їх пустили на ночівлю.

– А платню маєте? – запитали з хати.

Коли Іван відповів, що вони заплатять за нічліг, двері відчинились, і господар з двома хлопцями кинулися розпрягати коней і завели їх до стайні.

– Беріть речі... У нашому селі злодіїв немає, але зараз по шляху всякі заброди ходять, – пояснював господар, якого звали Самійлом, і став допомагати Марійці з Іваном переносити торби до хати.

Швидко влаштувалися, і всі мандрівники із задоволенням зняли із себе одяг і чоботи. Хазяйка кинулася в сіни – вимивати чоботи та ще й пригримала на хлопців, щоб добре приглянули за кіньми. У печі вже стояв величенький казан, в якому мліла каша. Марійка і Рада, пошептавшись із Одаркою, так звали господарочку, пішли за ширму митися після мандрівки.

Незабаром усі були налаштовані на вечерю в теплі та добрі, а потім їх стало хилити до сну. Першою заснула Катеринка, а Роман з Іваном, перемовившись між собою, вирішили спати по черзі. Господарі не доймали ночувальників ніякими розпитуваннями, бо ж у всіх було загальне горе – одні втікали від інших. Івана сон так і захоплював у свої обійми, проте він навчився і його піддурювати і, сидючи із заплющеними очима, не спав, бачив усе, а ще більше чув...

Після півночі увагу хлопця привернуло незвичне тупцювання коней, він побачив, як господар тихо вийшов з хати. Іван легенько штовхнув Романа під бік і наказав бути готовим до несподіванок, а сам стиха вийшов на подвір'я. Побачив, що поряд зі стайнею стоїть хазяїн двору. Він аж тіпнувся, коли побачив Івана, який непомітно наблизився до нього.

– Щось тут коїться, пане Самійле? – голосно запитав Іван і запропонував хазяїну зайти до стайні, щоб провідати коней.

– Поглянути треба. Коні чомусь хвилюються... Може, звірина якась ходить попід стайнею. Одного разу навіть ведмідь навідувався. Війна нікому не дає відпочинку, – із сумом промовив Самійло.

Зайшли у стайню, й Іван переконався, що коні всі на прив'язі. Він пройшовся по приміщенню і кожного погладив по крупові. Вони попрямували до хати з думкою про дивне поведження коней. Іван попередив Романа, щоб той не спав, прислухався до кожного шурхоту.

Ніч закінчилася без жодних пригод, і коли Іван прокинувся, Роман повідомив, що з кіньми все гаразд. Вийшли на подвір'я, стали обходити місцину поза клунею та стайнею і помітили сліди величезних лап, схожих на ведмедячі. Пройшли по слідах далі і побачили поламане гілля та розкидані дровини.

– Таки не брехав Самійло... Завівся неподалік від їхнього обійстя ведмідь-швендя, наробить лиха цієї зими, – із жалем промовив Іван.

Після вранішнього варива стали лаштуватися в дорогу, й Іван, покликавши Самійла, розрахувався з ним і занепокоєно зауважив:

– Не буде вам спокою... Робіть засідку на ведмедя. Був він і цієї ночі.

Самійло погодився з Іваном, приязно промовив:

– А ти – козак без промаху, коней у тебе не поцупиш... Буде нагода – завжди раді!

Через два дні важкого переходу зупинилися на ночівлю у Сквирі. Тут уже відчувався козацький лад... Мандрівники стали натрапляти на козацькі роз'їзди, а люди у містечках, не боячись, пускали до хати.

Одного дня, під вечір, побачили білі маківки монастирів і церков міста Білої Церкви і радісно стали викрикувати подяки Богові, бо ж зглянувся на них після поневірянь на довгому шляху. Зупинилися на ночівлю на облаштованому подвір'ї для подорожніх. Там уже стояли декілька возів, побіля яких метушилися парубки. Іван попрямував до великої господи і, зайшовши, перехрестився, звернувся з проханням прийняти їх на нічний постій. Через якийсь час все було домовлено, і задоволений Іван поспішив оголосити про це своїм попутникам. Після вечері Рада з Романом підійшли до Івана. Не дивлячись у вічі, жінка промовила:

– Любі мої, вибачте нам... Ми далі не поїдемо, тут пустимо коріння... Від добра не тікають, а ця місцина нам до душі...

Іван і його дружина розгублено дивилися, не могли вимовити у відповідь жодного слова. Нарешті, Марійка мовчки кинулася на груди Раді і заплакала. Іван, опанувавши себе, ледь чутно промовив:

– Друзі мої, залишайтеся! Тут уже й до Самарщини недалеко... Козацький край зустріне нас!

Катеринка, почувши розмови дорослих, обняла Марію. Так усі стояли, поки не наплакались, і тільки тоді стали потроху обговорювати подальші дії. Марійка погукала Радю. Вони вийшли

з господи і про щось тихо гомоніли. Зрештою, Рада сказала, що ранок завжди мудріший, і всі вляглися спати.

Вранці вже не було коли лити сльози, і навіть Катеринка тільки горнулася до Марії та запитувала:

– Марійко, а по весні ви приїдете до нас? Ми тут житимемо недалеко...

Молода жінка всміхалася і обіцяла приїхати. Підійшов Іван і, взявши Катеринку на руки, підкинув її, а потім поцілував... Усі зрозуміли, що час вирушати в дорогу. Рада тицяла в руки Марійці якісь гостинці, а Роман дав Іванові добрячого ножа, зробленого з польської шаблі.

– Щасливої вам дороги і Бог у поміч, – промовила на прощання Рада, а потім повернулася до Івана і якось загадково додала: – А ти, чоловіче, бережи свою жінку!

Тричі обнявшись зі своїми попутниками, Іван з Марією виїхали з подвір'я. Срібко жваво поспішив по шляху, а Гнідко, неначе з розпачу, неохоче ступав за возом, проте натягнутий повід не давав йому змоги навіть показати жаль від розставання, і він, забувши про норів, слухняно тупотів слідком.

ЗАМЕТІЛЬ

Швидко виїхали за місто, і коли воно заховалося за переліском, Марійка стала схлипувати і, притулившись до Іванової спини, довгий час сиділа отак, доки не заспокоїлася, відчуваючи дужу спину свого чоловіка. День видався гарним, морозу майже не відчувалось, і двоє мандрівників вирішили скористатись цим і їхати без зупину, підкріплюючись сухою їжею.

Опісля обідньої пори сонечко непомітно сховалося за рожевими хмаринками, а ближче до вечора з неба став безперестанку падати сніжок. Назустріч подув колючий вітер, який боляче бив снігом. Іван занепокоївся і хотів єдиного – побачити якусь хатинку та перебути негоду. Срібко впевнено тягнув воза, а коли суцільна снігова пелена сховала все навкруги, він спинився і, понуривши голову, стояв, чекаючи наказів від господаря.

Іван підійшов до коня спереду, погладив його по щелепі, але той стояв, показуючи своїм зніченим станом, що повністю довіряється людині. Нічого не лишалося, як підстобнути Срібка, і вони поїхали далі у сніговий морок. Наближалася ніч, а ніяких натяків на людське житло не було.

І раптом Срібко спинився, упершись боком в якусь темну високу купу. Іван оглянув це місце і зрозумів, що Срібко в негоду вибрав сховищем копицю сіна, але в полі, і це було добре. Іван з Марійкою швидко наскубли з копни сіна та обіклали ним коней. Іван прив'язав Гнідка до повода Срібка. Тепер їм удвох було тепліше, особливо, як на Гнідка накинули попону, а на Срібкову спину – рядно. Треба було налаштувати нічліг і собі, але поблизу нічого більше не знайшли. І, знову ж таки, віз обіклали сіном.

Палити вогнище не було змоги, й Іван заходився ладнати спис. Прив'язав на кінець палиці довгий ніж – дарунок Романа у дорогу – і залишився задоволеним такою зброєю. Під захистком копиці було тепліше і безпечніше, добратися до них можна було тільки від задка воза, та й то Іван добре прилаштував полог, який міг стати завадою для непроханих гостей.

Спати вирішили по черзі і якнайближче притиснулись один до одного. Слухали завивання вітру і стиха розмовляли, опікуючись своєю подальшою долею. Потім Марійка стала вицілювати Івана та примовляти:

– Іваночку, в моєму животі наше дитятко росте. Воно також турбується за себе і за нас! Ми виживемо – нас уже троє!

Для Івана це було несподіванкою, і він якийсь час лежав мовчки, обмірковуючи радісну новину. Та Марійка не давала йому ні про що й думати. Вона радісно щебетала на вухо лагідні слова, говорила про те, як вони будуть леліяти їхню дитинку, побудують хату та заживуть щасливо. Іван слухав Марійку і з усім погоджувався, але тепер його переймав і страх за їхнє дитя, тож промовив спокійно:

– Треба витримати, не замерзнути в полі... Завтра буде гарна днина.

Так і поснули непомітно, мріючи про щасливе життя та зігріваючись теплом своїх тіл. На затишному плечі чоловіка Марійці наснився радісний сон, що вона літнього дня купас

синочка у чистій воді, а він борсається в купелі та щасливо сміється. Іван стоїть поряд і подає чисті повивальні обгортки, і вони разом повивають синочка та кладуть у колисанку, прив'язану до сволока.

Вони прокинулись одночасно від настійного шарпання коней. Іван схопив поводи і ще тугіше притягнув за вудила обох коней та надійно прив'язав за риштак воза. Наказавши Марійці накритися ліжником з головою, став умовляти коней, щоб заспокоїлися. Коні, відчувши силу та владу господаря, вже не хропіли і застигли в якомусь очікуванні. Та Іван у сніговій імлі побачив тіні двох чи трьох вовків, що нервово сновигали неподалік. Іван чекав, як вони поводитимуться далі, і приготував пістоль, проте в таку негоду пострілу може й не бути. Згадав про свій власноруч зроблений спис і поклав його біля себе.

Вовки не насмілювались напасти, але Іван знав, що голод змусить їх зробити це. Його найбільше хвилювала роздратована поведінка коней. Важливо, щоб вони не обірвали поводи і не зважилися на безтямну втечу, бо тоді буде кінець усім! Він нахилився до Марійки і попросив її весь час заспокоювати коней, а сам спостерігав за діями хижаків, які все ближче підходили до воза. Один з них уже заліз на сіно, яким був обкладений віз, і спробував наблизитись до коней, але сплигнути з м'якого сіна на спину коня сіроманець не міг. Вовки стали нервово підвивати, і їхнє завивання турбувало не тільки коней, але й пронизувало льодяним холодом смертельної небезпеки серця людей.

Марійка була наляканою, та все ж тремтячим голосом заспокоювала коней, а вони час від часу голосно іржали – мабуть, відлякували вовків, а можливо, відгукувалися на вмовляння жінки.

Проминуло досить багато часу, а вовки ніяк не хотіли відмовитися від такого жаданого та близького банкету. На подив Івана, вони стали відгрібати лапами сіно, яким були обкладені коні. Швидко зробивши підхід до крайнього коня, найспритніший з них примірявся заплигнути на шию Гнідку. Тут Іван зрозумів, що лише споглядати за ними більше не можна, і коли один із вовків з'явився зовсім близько, натиснув на гачок. Постріл не вдався, але вовк, почувши дивний ляскіт заліза, відскочив назад.

Іван витяг з-під кожуха другий пістоль і чекав, коли хижак наважиться підібратися поближче до Гнідка. Коли вовк без вагань кинувся до коня, козак стрільнув.

Завивання вітру перекрило виття та жалісливе скиглення вовка, що, звалившись назад, пробував підвестися на лапи та врятуватися втечею. Іван не дав йому часу зібратися з силами після поранення і, схопивши спис, дістав сіроманця під бік. Той ще раз заскиглив і, затіпавши лапами, застиг. Решта хижаків відбігли подалі, їхні скоцюблені обриси було ледве видно у пільмі.

Коні, привчені до пострілів, трішки приструнилися, а тепер, як і люди чекали, що буде далі. Марія, побачивши, що вовки такі нетерпляче чекають слушного часу, гнівно промовила:

– Які кровожерливі!.. А стрілою зможеш дістати?

Іван намацав у коробі лук і став його лаштувати. Марія у цей час пильно дивилася навколо. Нарешті лаштування було завершено, й Іван подивився у напрямку вовчої зграї. Помітив лише одного вовка, який походжав туди-сюди і час від часу жалісно підвивав.

– Маріє, я його не вбиватиму. Схоже, що він оплакує свого друга...

Та цей самотній сіроманець, побачивши, що стало світати, сам хутко зник з очей. Зі сходом сонця затихла і заметіль, уже можна було розгледіти, куди мандрівників занесла нечиста. Іван, оглядаючись навкруги, опустився просто у сніговий намет, що сягав до самого днища воза, і став відгортати убік сіно впереміш зі снігом, щоб коні змогли витягти віз.

Марія з воза стривожено стежила за Іваном і, коли прохід для коней було зроблено, нетерпляче стала квапити його:

– Іваночку, любий, скоріше їдьмо звідси!

Іван розплутав поводи коней і повів Гнідка на його похідне місце позаду, а він, косячись на забитого вовка, ледве не вирвав повід з Іванових рук. Прив'язавши коня та перехрестившись на добру путь, Іван вйокнув на Срібка, а той, давно чекаючи повеління господаря, щодуху потягнув воза, та ледве не повідривав упряж, бо ж віз навіть не зрушив з місця.

– Що за грець?.. – вигукнув Іван і, сплигнувши з воза, розгріб під колесом сніг, став обдивлятися.

Потім скрушно похитав головою.

– От ми вляпались у халепу... Колеса прихопило льодом, а я вночі не здогадався, чому Срібко не зірвався бігти від вовків... – бубонів Іван.

Він відшукав «бабу» з довгою рукояттю і став гепати по колесах. Лід поступово відпадав.

Нарешті Іван вмотився на возі і, злегка підстьобнувши Срібка, прикрикнув:

– Тепер тягни, вйо!..

Віз зрушив із місця і під радісні вигуки двох людей покотився по пухкому снігу далі.

ЧИГИРИН – СЛАВНЕ МІСТО

Під вечір вони вже були в Богуславі і, знайшовши гостинне дворище, дали змогу відпочити коням. Залишившись на самоті, довго не могли заснути: то згадували страшну ніч, то мріяли, як гарно житимуть далі, з малим. Іван на radoщах гладив живіт Марії та, лоскочучи її вусами, щось нашіптував майбутньому малюкові.

Через декілька днів важкої дороги, опісля полудня, вони вже побачили попереду Чигирин, побіля якого вирувало життя. Раз у раз їм зустрічалися вершники, які поспішали кудись у справах, але найчастіше траплялися двокінні санны упряжки, що легко переганяли на шляху їхній такий недоречний у зимову пору віз.

Заїхали у Чигирин і зупинилися біля шинку, який стояв на роздоріжжі декількох вулиць. Хто б куди не їхав, натрапляв на це зручне місце, де можна було поїсти та переночувати. Тут завжди раділи подорожнім. Не встиг Іван і коня зупинити, як до них підбіг парубійко і, шанобливо привітавшись, потягнув Срібка за вуздечки до дворища.

– Пан зупиниться до ранку? Добре, якби до ранку... На шляхах уночі лячно... Гаспиди бродять, оббирають добропорядних людей, – швидко говорив дворовий.

Іван погодився залишитися на ніч, і через деякий час коні були влаштовані, а вони з Марією пішли за двором.

Зайшли в тіснуватий покій, де вже знаходилося декілька подорожан, і привіталися. Скинувши одяг, Іван влаштував Марію, а сам через дворище попрямував до шинку – замовити гарячої їжі. Там було, як то кажуть, ніде яблуку впасти: за столами сидів та стояв різноманітний люд, були і посполиті, і козаки, вистачало й голодранців, але різноголосся несло мирне та піднесене. Іван зняв кучму і кивком голови привітався до присутніх. Худий, немов засушена риба, шинкар відповів на привітання і, вловивши суть справи, швидко покликав до себе низеньку, товсту, немов діжка, жіночку і кивнув у бік Івана. Вона щось прошамкотіла товстими губами – мовляв, треба зачекати, і зникла за ширмою.

Іван з цікавістю роззирався у напівтемному приміщенні шинку на його бувальців, а тоді підійшов до шинкаря і замовив чвертку горілки. Випивши її за два прийоми, Іван почув у себе за спиною знайомий розкотистий голос:

– Упізнаю козака... Після перших двох чарок не закушує. Чи, може, грошей немає?

Іван повернувся на звертання і ледь не вдавився від несподіванки: перед ним стояв Петро Гусак та весело посміхався. Вони радісно стиснули один одного в обіймах, і Петро із занепокоєнням у голосі запитав:

– Іване, я гадав, що ти вже на Самарщині, та, бачу, й досі по шинках ночуєш...

І тоді Іван розповів про тяжкий шлях та про всі пригоди.

Петро уважно вислухав його і, погоджуючись із усіма словами, заспокійливо промовив:

– Допоможу тобі, Іване... Я вже при Богданові. Завтра отримаєш сани, а по весні чекаю біля себе. Такі козаки ось як потрібні, – він провів правицею по шиї.

Не забарилося і шинкарка з їжею. Петро, ще раз обнявши Івана, пішов до столу, де сиділи поважні посполиті пани.

За вечерею Іван розповів Марії про зустріч зі своїм колишнім сотником, і вони з надією на завтрашній день полягали відпочивати разом з іншими подорожанами, які спали покотом.

Уранці Івана розбудив дворовий і шанобливо запропонував йти до шинку – скуштувати вранішнього варива. Вони з Марією вийшли на дворище, повмивалися снігом і через деякий час були вже в шинку. Після сніданку до них підсів той самий худющий шинкар і, натякнувши, що він поважає козацьке лицарство, звернувся до Івана:

– Маємо доручення від пана Гусака... Забираємо вашого воза, а за малу платню вам дістануться добротні сани та ще й кожушанка для пані Марії, щоб не мерзла в дорозі.

Іван подивився на шинкаря-добродія, якого звали Захарієм, і запитав:

– А де сам пан Гусак? Нам потрібно його бачити.

– Пан зі старшинами зустрічають гетьмана Хмельницького, який приїздить із Суботова, а тут, у Чигирині, зустрічатиме посланців держав, – гордовито відповів шинкар.

– Я згоден оглянути сани, – промовив Іван і піднявся з-за столу.

Вийшли на подвір'я, і Захарій повів його у закуток, де стояли невеличкі старі сани.

– Ось вони... Можете сьогодні і в дорогу. Вони майже щойно зроблені! – радісно повідомив шинкар і, погукавши до себе дворового парубка, наказав: – Скоріше перетягуй пожитки пана Івана з воза. Люди поспішають, у них шлях неблизький!

Іван з Марією розгублено дивились то на сани, то на шинкаря, який жваво давав розпорядження. Козак став обдивлятися сани і побачив, що вони геть непридатні для поїздки: полози у тріщинах, а бокові риштаки – от-от відваляться...

– Добродію Захаріє, ми на цих санях і до Крюкова не доберемось, – заявив Іван, а Марія додала:

– Наші пожитки тут і не розмістяться... Що ж, викидати їх?

Захарій сплюнув убік і невдоволено поспішив до дверей шинку, а Марія з Іваном пішли поглянути на своїх коней та порадитися, як бути далі. Вирішили дочекатися сотника Петра. Після позавчорашньої ночі у степу, коли ледве вижили, їм не хотілося знову потрапити в якусь халепу.

Іван пішов до шинкаря, а той саме про щось гаряче сперечався зі своєю Рузею. Іван заплатив їм ще за одну ніч.

Рахуючи гроші, Рузя стала вибачатися за того бездарного Захарія, який не розуміється у санях, а в людях – зовсім не тямить.

– Живіть у нас, скільки захочете... Перечекайте до тепла. Ми раді нашим насельникам... Якщо вам незручно в загалі спати, то немає проблеми – будьте в осібній господі для панства.

Закінчивши перемови, запросила їх до обіду в шинку.

Іван остаточно вирішив не вибиратись у дорогу і, пообідавши, вони домовились перебратись із загальної до одноосібної господи.

КУПІЛЬ

Тут вони були самі в охайній кімнаті, і Марійка домовилася з Рузею, щоб їм нагріли води та дали змогу помитися. Рузя швидко відправила до гостей дворового з діжкою, і той наповнив її теплою водою. Марія з полегшенням постягувала із себе поношене лахміття і, закрившись ширмою, стала полоскатися у воді. Іван сидів на лаві і чомусь розгублено слухав, як його жіночка купається. Вуха ловили кожен звук води із-за ширми, а думки витали навколо їхньої подальшої долі: «Куди подітись? Де знайти притулок з коханою, яка носить його дитину?»

Несподівано відсунулась ширма, і він побачив свою Марію, яка вийшла з розпущеним волоссям. Воно огорнуло її, і здавалося, що й обличчя у неї зовсім інше. Шовковисте волосся мало яскраво чорне забарвлення і за прядками приховувало смарагдові очі, які випромінювали з-під чола такий вогонь, що Іван, немовби піднятий невидимою снагою, поволі став підніматися з лави, тримаючи в руках очкурі від холош. Марія з незнаною досі посмішкою на напіввідкритих багряних устах, підступилася, доторкнувшись його кінчиками розбухлих грудей і, не зводячи з нього променистих очей, стала відв'язувати очкур, поклавши Іванові руки на свої оголені плечі.

Світ померк в очах Івана. Він не зводив з неї очей і отямився тільки тоді, як Марія взяла його, вже оголеного, за руку та повела до ширми, за якою стояла купіль. Він занурився по плечі в довгоочікувану воду, і його оповило раювання від дотиків

Марієних рук, які ласкаво омивали виснажене, але сильне тіло. З такою турботою та дбайливістю Івана, мабуть, омивала тільки його рідна мати. Це майже забулося, а зараз він відчув, яку міць мають жіночі руки, що пестять коханого. Вже повністю омийтий, він піднявся з купелі та, ставши на долівку, став витирати мокре тіло розмаїтим рушником. Потім Марія старанно витерла його спину і подала полотняне вбрання, а коли він уже одягнув спідне, взяла сорочку і, обвивши нею навколо шиї Івана, притягнула до себе, впилася своїми ніжними устами в його тугі уста.

Вони стояли босі на долівці і частували один одного поцілунками. Іван уже не бачив Марію, а тільки відчував її єство. Його уста, ніби вперше, насолоджувались пелюстками її уст, їхньою пружністю, а смак відчувався, ніби від щойно вибраного меду з воцаних щільників – це був щемливо-гіркотливий присмак предковичного кохання. Вони довго поїли себе напоями, п'янкішими за всі напої світу, і під час цієї забави відлетіли геть у безмежжя, викинувши з голови смертельні випробування, які на них насилала доля ще вчора.

Марія, майже не тямлячи себе, тихо опустилася на руки Івана, і він, прийнявши її, не відтуляючись від уст, обережно поклав на постіль. Перед ним, як у заобрійній далині, виникли її перса з довершеною припухлістю вінців. Ніжно торкаючись устами, він пестив їх, неначе це були якісь незвичайні райські яблука. Живіт Марії став якимось дивно здригатися і він ніжно став вицілювати його, шепочучи дивні слова кохання. Марія, напружившись, підтягнула його голову до себе, й Іван нестямно поплав річкою кохання, солодко гойдаючись на її хвилях.

НЕВИЗНАЧЕНИЙ ЗАГАД

Ранній зимовий вечір опустився непомітно, і двоє закоханих солодко спали після довгоочікуваної купелі та спільного раювання. У двері постукали, і вони почули голос Рузі, що кликала Івана, бо ж на нього чекав поважний пан. Марія знехотя підняла голову з грудей Івана і, збагнувши, в чому річ, стала допомагати Іванові одягтися. Він поспіхом обняв Марію і,

наказавши зачинитися на засув, поспішив, як він здогадався, на розмову до Петра Гусака.

Дійсно, в шинку Івана чекав пан сотник, і вони радісно обнялися. Петро, не зволікаючи, запросив Івана до столу, що стояв у темному кутку шинку, і став розпитувати, чому він і досі не виїхав з цього міста. Іван неохоче розповів сотенному, що обмін не вдався, що сани геть непридатні для далекої мандрівки.

– Це, може, й добре, що ти не встиг поїхати... Тут більш важливіші справи назрівають, – промовив Петро.

Трішки замислився, а потім зі сміхом додав:

– Ох, і розумні ж люди, оці євреї! Що не уткне, а воно і нам добре! Ти на нього, на оцього Захарія, зла не тримай... Він, як поміж багатьох вогнів... Кого тут тільки не було, а він, бачиш, – шинкарює!..

Потім сотник підсунувся ближче, став розповідати.

Іван слухав слова Петра про Повстанську війну та про них, козаків, і в дечому погоджувався із сотником, вірив у правдивість його слів. Слухав і не пятакав зайвого. Петро далі розповів, що посялася смута серед козаків і самих прибічників Богдана. Не всі були задоволені перемир'ям, яке він уклав з Польщею, нахабністю кримчаків, перемовинами з Московією. Іван мало в чому розумівся, але твердо вірив Хмельницькому, мав сподівання, що ця людина не зрадить їх, козаків, та землю рідну. Сотник ще якийсь час щось тлумачив Іванові про події в Україні та в самому Чигирині, а тоді пильно глянув на нього і, ніби ненароком, спитав:

– А ти, Іване, віриш нашому гетьману? Маєш упевненість, що він все чинить для людського блага?

Іван дивився на Гусака і сам не міг збагнути: думає він про це чи не думає. Зрештою, сказав:

– Пане сотнику, я вірю нашому гетьману, бо кому ж тоді вірити... А козакую за правду людську.

Петро поклав свою руку на Іванову і, посміхнувшись, якимось урочисто промовив:

– Знаю, Іване, про твої поневіряння і про звитягу знаю, а тут треба вірити так, щоб душу за цю віру водночас покласти!

Іван, не зовсім розуміючи, чого від нього хочуть, глянув на сотника, а тоді зауважив:

– Ви самі бачили, пане сотнику, що я не ховався від ляхів і зараз не збираюся залазити у шпарину. Відправлю Марію і знову повернуся під ваше начало!

На якийсь час сотник замовк і сидів, розмірковуючи про щось, а Іван подумки був уже біля Марії. Залишилося тільки попросити сотника, щоб допоміг знайти добротні сани у дорогу. Петро ще раз уважно подивився на Івана і став говорити:

– Справа в тому, Іване, що я хочу тобі дати загад залишитися в Чигирині і підпорядкувати своє життя гетьманові нашому, Богдану Хмельницькому. Звісно, що я – також...

Обидва мовчали. Іван обмірковував почуте, а сотник Петро очікував, поглядаючи на Івана. Нарешті козак, дивлячись в очі своєму співрозмовникові, промовив з надривом у голосі:

– Згоден стати в нагоді самому гетьману, бо знаю – це буде за правду, за віру і Україну нашу. За це я до сьогодні і змагався, пане сотнику!

Петро якось по-батьківському полегшено зітхнув і, подумавши, радісно вимовив:

– За нашу справу тепер можна перехилити і по чарці... Ми що ж – не козаки?

Піднявшись із-за столу, він погукав шинкаря.

Швидко підбіг Захарій і, багатозначно поглянувши на своїх бувальців, шанобливо поспитав:

– Що пани жадають? Ніц питання... Одна нога тут, друга – ондечки...

Петро замовив горілки з солониною і, доки худорлявий шинкар ніс все це, він продовжив розмову.

– Знаю, що у вас і притулку свого немає, але я подумав, що добре було б тобі, Іване, пустити коріння в Чигирині. Тут би вже і гніздилися, – твердо промовив Петро, а тоді продовжив: – Я гадаю, якісь гроші в тебе лишилися за душею, а решту – я підсоблю. Дивись, і власна хата буде, зимувати ж десь треба...

Іван такої розмови не очікував і тому не знав, що й казати. Сидів, інколи киваючи головою на знак згоди.

Надійшов Захарій і улесливо промовив:

– Я говорив своїй Рузі, щоб цього пана, – кивнув головою на Івана, – приймала як посланника. Це так!

Іван скося глянув на шинкаря, і той, швидко поставивши все на стіл, хутенько пішов.

Після випитої чарки Петро став розповідати Івану про його повинності, які не здавалися нездійсненими, і він, піддакуючи Гусакові, вже веселіше сказав:

– Так, пане сотнику, я це робив і раніше, коли був у військові!

Петро поклав руку на плече співбесідника і вже тихіше промовив:

– Тепер, Іване, ти робитимеш це не у військові і не при зброї... Може, доведеться бути і забродою, і безштаньком, узимку і по теплу... Богданові весь час потрібно знати – де що коїться!

Іван спохмурнів. Він уже побачив свою долю, бо добре знав, що зайди – немов сміття... Ніхто їх за людей не вважає: хочуть – уб'ють, хочуть – засічуть за чиїсь гріхи. Його думки знову перекинулись до Марійки, а втім, вона про це ніколи не дізнається, а якщо... То їй і могилу ніхто не покаже, бо не знатимуть, якою смертю загинув її Іван. Згадав Андрія, їхніх спільних друзів – Санька, Павла, Ярему... Він же обіцяв Андрієві повернутися на Самарщину, осісти там з Марією. Добре б їй було спілкуватися з Даринкою. Обидві роботящі та гарні. Виходить так, що він для всіх кудись зник, а, можливо, Петро і натякне при зустрічі з Андрієм, що він ще топче ряст...

Добре закусивши після випитої горілки, Петро став прощатися. Домовились, що завтра вони підшукають хатину, бо ж до шинкаря всі звістки зливаються, і він, Петро, поговорить з ним наодинці.

СВОЯ ХАТА

Марійка з тривогою чекала Івана, і різні думки роїлися в її голові: «Чому він так довго не йде? Либонь щось негарне трапилось... Чи не виженуть їх звідси на холод? Чи не будуть вони замерзати?» Коли у двері постукали, вона сиділа, не піднімаючись з постелі. А тоді почула голос Івана, схопилася і босоніж кинулася відчиняти.

Чекала чого завгодно, але у дверях, на щастя, стояв Іван. Вона зараз же побачила, що він якийсь інший. Зайшовши до кімнати, обняв Марію, відвернувши обличчя вбік, проте вона відчула горілчаний дух і, відсторонивши чоловіка від себе, здивовано глянула у вічі.

– Іванку, любий, я тут горюю, чи ти живий, а ти... У шинку горілку дудлиш... Та в нас же дитинка буде, – промовила гірко.

Зачинивши за ним двері, вона впала на постіль, обличчям у подушку, і залилася слізьми.

Так довго вона давно не плакала. Стільки страху натерпілася в дорозі. Ледве не загинули обоє в хурделицю, але трималася, а зараз – сльози лилися без зупину, змочуючи подушку. Іван, відчуючи провину, підсів до неї і, погладжуючи голову, притулився до неї і також зронив скупі сльози. Це була гіркота та жаль до неї, коханої, до їхнього родинного щастя, яке доведеться міняти на поневіряння по світу, невідомо ким, але заради майбутнього їхньої дитини, задля грядущого роду свого.

Марія потроху вгамовувалася. Відчув, що її плечі вже не здригаються від ридання, і він, накривши її ліжником, роздягнувся і приліг поряд та став обцілювати її шию, просити прощення за всі їхні поневіряння. Промовляв це так гаряче, що Марія повернулася до нього та стала гладити його обличчя і, нарешті, посміхнулася. Її трепетна душа пробачала йому сьогоднішню витівку, але чи пробачила б, якби знала, на які пожертви треба йти далі...

Іван не поспішав розповідати про сьогоднішню зустріч, яка геть може переламати їхнє подальше життя. Тільки після любовців, коли Марія пестила Івана та мріяла про те, як вони будуть бавитися з майбутньою дитинкою, чоловік зважився розповісти про зустріч зі своїм сотником і про те, що вони залишаються жити у Чигирині. Марія слухала Івана, не перебиваючи, а тільки раз по раз тихенько посміхалася та гладила його чоло, з любов'ю відгортаючи волосся, яке спадало на очі. Певна річ, що всього він Марії не розповів.

Вони вже примирливо обмірковували, яку б хату хотіли мати, і Марія у своїй уяві малювала, де в них стоятиме колисанка.

Вона спатиме поряд з колисанкою, а Іван нехай собі відпочиває, бо у нього ж буде тяжка повинність у війську...

Серед ночі їх розбудили якісь дивні завивання, гріт та виття собак. Іван піднявся з постелі, постояв біля дверей, прислухаючись, що там коїться, і таки наважився відчинити. В господу ввірвався холод, і по долівці повіяло вітром. Чоловік швидко зачинився на засув і з дрижаками забрався до Марії під теплий ліжник. Жінка помовчала трохи, а потім замислено промовила:

– Ми, мабуть, потрібні цьому світові... Вдруге таку заметіль уже могли б не пережити.

І вона пригорнулася до нього, зігріваючи своїм теплом.

Наступного дня вони прокинулися від яскравого сонечка, яке заглянуло в їхнє віконце, та від гомону на подвір'ї. Іван швидко одягнувся і тільки-но відчинив двері, як під ноги звалила ціла грудка пухкого снігу. Він побачив декілька чоловіків, які завзято відгрібали замети яскраво-білого кольору.

Привітавшись, Іван попрохав грабарку для прибирання снігу і заходився відкидати його від порога їхнього пристановища. Коли роботу було закінчено, він, збуджений та червонощокий, зайшов до господи, де Марія саме наводила лад. Жартуючи, притулив холодні долоні до її теплих щічок, і вона, заверещавши, стукнула його віником, який тримала в руках.

– Оце так подяка? Я задля неї гору снігу прибрав, а вона – віником по спині! – жартома пожалівся Іван і зняв кожуха.

Після сніданку вони почули тупіт чобіт, з яких струшували сніг, і у двері стали настирливо гупати. Відкривши засув, Іван побачив сотника Гусака і запросив його в гостину. Марія заховалася за ширму, а коли почула сотників голос, вийшла та запросила його присісти на невеличкий дзиглик, який стояв поряд з дверима.

– Збирайтеся, молодята... Підемо торгувати хату для вас. Є з чого вибирати! – підкручуючи вуса, задоволено прогудів Петро.

Марія якось ніяково посміхнулася, не знаючи, куди покласти рушник, який чомусь тримала в руках, зате Іван багатозначно подивився на неї і ствердно кивнув головою у бік Петра, мовляв, цей чоловік – хазяїн свого слова.

Петро вийшов з господи, а Марія, щасливо подивившись на Івана, стурбовано промовила:

– А грошей у нас вистачить, козаче?

Іван нічого їй на це не відповів. Допоміг натягнути кожушанку, і, обійнявшись та перехрестившись, вони вийшли на подвір'я.

У шинку їх знову шанобливо зустрів Захарія, а позаду нього стояла Рузя з двома чоловіками, які, привітавшись, доброзичливо посміхалися. Петро запросив усіх до столу, який був найбільшим і стояв поряд із шинкаревим довгим столом, заставленим кухонним начинням. Шинкар відразу ж зайняв своє місце, а Рузя очікувально стояла поряд, дивлячись на всю компанію. Петро хмикнув і помахом руки покликав шинкарку, замовив усім меду з в'яленими в'юнами, і вона миттєво зникла за ширмою.

Петро перевів погляд на немолодого вже чоловіка і, спитавши його ім'я, повів далі:

– Розкажи оцим молодим, що за житло в тебе є на продаж...

Чоловік змалював словесно свою хату і замовк, запитливо поглядаючи на Петра, а той помахом голови попросив розповісти про житло і того, хто сидів поряд. Цього чоловіка звали Порфирієм. Його хатина стоїть побіля річки Ірдинь, на підвищеному правому березі, складена зі зрубів, але ж поділена на дві половини: стайню та світлицю з піччю. Коли Порфирій назвав ціну, Іван кивнув головою, що, мовляв, згоден на цю хатину, а Петро піднявся і промовив до всіх:

– Ідемо глянути, а тоді й торги завершимо!..

Посідали на сани. Петро з Іваном та Марією, а Порфирій – окремо, і коні повезли їх під гору, на оглядини майбутньої оселі.

Хата виглядала запусілою, і жодного сліду на снігу до неї не було видно. Залишили сани з кіньми та пішли за господарем, який, крокуючи попереду, протоптував стежку для нових господарів. Відчинив двері ключкою, і всі зайшли спочатку в світлицю, яку Іван з Марією оглянули і, презирнувшись, кивнули головами. Стайня нічим не виділялася. Пахло перетрухлими кізяками та прілим сіном, Іван швидко її обійшов, позаглядавши по кутках, і лишився задоволеним. Тут і пройшли торги, Іван зі

щасливою Марією стали власниками оселі, а продавець отримав свої гроші – дев'ять дукатів.

У другій половині дня вони вже закінчили наводити лад по-своєму, і в печі загорівся вогонь, а надвечір приїхали до вже протопленої хатини і увійшли в неї господарями, тримаючи ікони поперед себе. Гнідко зі Срібком також сміливо зайшли до стайні, задоволено пофоркуючи та нахиляючи голови в отворі дверей. Попереду була довга зимова ніч, і заселяни, швидко назбиравши навколо гілляччя, поспішили до власної хати, яка вже обігрілася їхньою турботою...

ДАЛІ НА СХІД

Швидко зібравшись, сотня Петра Гусака знову зайняла місце позаду війська, що спішно пересувалося далі на Схід, маючи надію перепочити вночі у Хмільнику, де можна було обігрітися та поповнити припаси фуражу для коней. День видався нелегким, дісталось усім – і коням, і людям, проте вже в темряві досягли Хмільника, і місто наповнилося гвалтом людей, іржанням коней та безугавним гавкотінням собак. Андрій, підійшовши до Макара, сміючись запропонував переночувати у їхнього старого знайомого, багатенького пана, у якого вони «наймалися» працювати, коли влітку були тут на вивідинах. Макар Пилипенко невдоволено засміявся, але дозволив Андрієві взяти з собою Ярему та ще кілька козаків і завітати на обійстя місцевого дуки.

Андрій, хоч і в пільмі, але швидко знайшов потрібну вуличку, і вони вчотирьох заїхали на дворище пана Дениса. Злізши з коней, стали стукати у двері. Через якусь хвилину в дверях уже стояв зі смолоскипом знайомий Андрієві господар.

– Доброго вечора, пане... Дозвольте перебитися до ранку на цьому дворищі десятці козаків від Хмеля, – швидко промовив Андрій.

Господар, закріпивши смолоскип, розвів руками, мовляв, заходьте, все одно буде по-вашому.

Андрій відіслав двох козаків за рештою, і вони з Яремою стали роздивлятися, куди ставитимуть коней та де людям доведеться спати.

Тут уже вискочили з хати двоє синків Дениса і, весело перемовляючись, стали готувати постій для козацьких коней. Їх аж розпирало від радощів, що зустрілися зі справжніми козаками, і коли з'явилася решта з десятки Макара, постій був підготовлений. Денис, уже заспокоївшись, ходив поміж козаками, просячи кожного не наносити шкоди його господарству. Тут Макар Пилипенко, насупившись, звернувся до нього:

– Пане Денисе, я не в силі утримати від погрому оцих непослухів, тим паче, що вночі дуже міцно сплю, а вони... Самі знаєте...

Дениса від цих слів немов заціпило, а тоді, глянувши на метушню козаків, він несміливо промовив:

– Так, можливо, пан десятник, дозволить їм для кращого сну випити по чарці та під'їсти?

Макар загадково обвів поглядом своїх хлопців і якось, неначе невпевнено, махнув рукою:

– Можна потроху, пане... Вони тоді спатимуть міцно...

Задоволений господар прожогом кинувся до хати і вже з синами приніс невеликий штоф з горілкою, хліб та сало з чималим кільцем ковбаски. Все це добро розмістили просто в сараї, на коробі для зберігання фуражу, і козацька братія швидко все «змела». Задоволений господар вклонився козакам і, побажавши доброї ночі, залишив їх до ранку.

Уранці всі задовго до світанку були на ногах. Одним з перших обійшов свою садибу Денис, і коли хлопці стали виходити з клуні після ночівлі, статечно дякував усім за лад, який вони лишили після свого перебування. Прощалися з добродієм Денисом, немов давні друзі. Усі дякували за гостинність, а сини вже стояли в кожухах з торбами за спинами. Макар Пилипенко, узрівши їх, покликав до себе та сердито запитав:

– А це що за збирання? Куди це вас несе? Не на ярмарок, либонь?

Хлопці закліпали очима, а Денис із дружиною стояли побіля дверей та витирали сльози. Нарешті один із парубчаків відкрив рот і випалив:

– Так ваш Ярема обіцяв записати в козаки – за міру пшона та за сало... У нас і зброя є... – і, відхиливши поли кожухів, стали показувати заткнуті за очкурі пістолі.

Макар мовчав, розмірковуючи, а тоді викрикнув:

– Ярема!

І той став перед ним, немовби виріс із-під землі.

– Так я ж, пане десятнику, заради жарту... Хто знав, що вони такі вперті? – виправдовувався Ярема, та миттєво замовк під гнівним поглядом Макара.

– Ти обіцяв, так бери їх тепер до свого війська!.. Так, хлопці?! – вигукнув Пилипенко, звертаючись до козаків.

У відповідь усі зареготали і стали викрикувати, щоб Ярема створював особисте військо по добуванню сала та ковбаси. Брати стояли, зніяковіло переминаючись з ноги на ногу, і коли до них нарешті підійшла мати, зняли торби з плечей і потягли їх до хати.

– Тепер віддай Денисові те сало з пшоном, що ти виманив у хлопців, і проси прощення в господаря за клопіт! – твердо наказав Макар і, повернувшись до козаків, наказав виводити коней.

Андрій підштовхнув Ярему і той, порившись у своєму мішку, дістав торбинку з пшоном та сало. Козаки, виводячи коней із сараю, підсміювалися, поглядаючи, як Ярема вибачається і віддає такі принадні харчі господареві. Денис, збагнувши, що сини його не йдуть до війська, обняв Ярему і став тикати це все добро козакові у мішок. Сльози радості капали з його очей...

Андрій з Яремою залишили дворище Дениса і, покvapливо сідаючи на коней, побачили, як двоє братів вийшли з хати і махали руками їм услід, прощаючись зі своєю надією стати козаками.

СВІЧАДО

На третій день переходу, по обідній порі, військо втягувалось у Білу Церкву і, поділене на сотні, розтікалося по вуличках для перепочинку. Сотня Петра Гусака знайшла собі притулок неподалік від величного храму, що височів над містом. Вершники зупинялися та, схиляючи голови, молилися за Благодать Божу в дорозі. Петро дав вказівку Макарові Пилипенку

шукати для своїх ночівлю по дворищах, а решта сотні стала облаштовуватися на ніч побіля церковних конюшень.

Андрій з Яремою знайшли дворище, яке їх приваблювало тим, що там була стайня. Вони поспішили туди заїхати. Ярема взяв обох коней під вузди, а Підлужний рішуче гупнув у двері, які досить швидко відчинилися. На ганку з'явилася дівчина у накинутій на плечі козушанці.

— Ми на постій просимося вдвох з товаришем... Добряче промерзли в дорозі, — звернувся до неї Андрій, тупцюючись на одному місці.

— Що ж ви такі мерзлякуваті, козаки, від поляків тупцюєте аж з-під Збаража? — в'їдливо мовила дівчина.

Андрій уже не тупцював і стояв, запитливо дивлячись на дівчину, а та поглядала на нього, потім перевела погляд на Ярему. Андрій помітив це і, посміхнувшись, промовив:

— А в мене товариш гарний є... Дівки в нього немає... Шукає по всіх усядах, та ніде не може знайти.

Дівчина не витримала і протяжно сказала:

— Звичайно, ми б вас пустили, але в хаті місця немає... У нас ткацький верстат стоїть. Немає місця для женихів!..

Андрій відчув, що останні слова вона промовила із жалем у голосі, і знову, посміхнувшись, повідомив:

— А ми такі женихи: як гарна дівка — то і в порогах ляжемо, тільки б не в кочергах!

Тут вона вже розсміялась і знову кинула зацікавлений погляд на Ярему, швидко сказавши:

— Почекайте! — і зайшла до хати.

Підлужний помахом руки заспокоїв Ярему, який стояв у невідомості поміж двох коней. Через невеликий проміжок часу знову з'явилася дівчина разом із сердитою на вигляд жінкою. Вона оглянула Андрія з ніг до голови і, кинувши погляд на Ярему, сказала коротко, як відрізала:

— Заходьте вже! А то тупцюєте тут!..

Андрій хутко взяв у товариша вузду свого Орлика, і вони повели коней до стайні. Двері були відхилені, і Андрій, зайшовши всередину, став роззиратися навколо, шукаючи якого-небудь фуражу, проте окрім порожніх коробів нічого більше не побачив.

— Кепські наші справи, Яремо! Немає чим коней нагодувати! — сумовито сказав Підлужний і став заводити Орлика.

Прив'язали коней біля порожніх коробів і, з жалем погладивши скакунів по загривках, пішли до хати. Потупцювали на ганку, нарочито гупаючи ногами, аби господарі почули, що вони вже йдуть. Андрій першим відчинив двері і опинився у темному сіннику, в якому пахло сінцем, і десь у темряві чулося мукання теляти. Швидко намацав клямку вхідних дверей. Відчинивши їх, зупинився на порозі, зняв шапку і привітався. Потім перехрестився до образів, що виднілися в кутку, підсвічені світлом лампадки. За спиною відчував схвильоване дихання Яреми, який усе повторював за Андрієм, кахикаючи при цьому.

— Так ви ще й кашляєте... Довгенько на морозі були? — спитала жінка.

— То мій товариш з морозу сапнув теплині хатньої... Він швидко оговтається, — поспішив відповісти Андрій.

Дівчина сиділа в іншому кінці хати за ткацьким верстатом і, нахиливши голову, вдавала, ніби щось там перебирає руками, а сама спідлоба позирала на молодих козаків.

Нарешті жінка показала рукою на лаву і вже лагідніше мовила:

— Присідайте вже... Бачите, у нас дівка в хаті. Треба ж, щоб свати присідали!

Козаки всілися на лаву, і за якусь мить Андрій уже розкрив рота, щоб попрохати фуражу для коней, але жіночка його випередила:

— Мене Меланкою звать... Батька в нас немає, згинув ще при поляках, а дочку назвали Ольгою... Трудяща, а женихи пішли на війну. Так сидьма і сидимо... Прядемо та тчемо, що кому потрібно...

— Я — Андрій, з Присамарщини, — швидко відказав Підлужний і тільки хотів сказати щось про Ярему, як той сміливо промовив:

— Віктором мене звати, що означає — переможець, а прізвище — Ярема. Мене так усі й називають... З низових козаків я, у війську давненько... Нежонатий...

Почувши це, всі посміхнулись, а Ярема нерозуміюче поглядав навсбіч, водячи головою, а тоді й сам посміхнувся та кашлянув у кулак.

– Чи надовго ви на постій? – запитала Меланка і подивилася на Андрія.

– Не відаємо, тітонько Меланко, але на одному місці довго не буваємо, – відповів Підлужний.

Тут втрутився Ярема:

– Тітонько, у нас коні такі занепалі, негодовані вже два дні... Серце крається, живі тварини все ж...

Меланка слухала його, а потім якимось жалісливим грудним голосом вимовила:

– І в нас коники були, напоєні і наїжені, а як поїхав наш батько до Києва, то ні слуху, ні духу не відаємо...

Замовкла на хвилинку, а тоді так само сумовито продовжила:

– Вже два роки сінце не заготовляємо... Проте конячкам вашим від цього не краще. Підемо до Олекси, у нього є фураж. Дасте йому трохи грошей...

Після цих слів стала збиратися, щоб виходити, і хлопці піднялися з лави і вийшли надвір. У повітрі бриніли людські голоси та звідусіль долинали різноманітні пахощі наїдків. Відчувалося, що у місті перебуває зголодніле та зморене військо. Люди зачали печами та ділилися з вояками небагатими у повоєнній скруті статками.

Хлопці потяглися за Меланкою і зайшли на сусіднє подвір'я. Меланка махнула їм, щоб стояли, а сама зайшла у хату. Втім, швидко з'явилася на порозі разом з Олексою, і всі попрямували до стайні. Там добродій сусід черпнув ковшем збіжжя. Меланка показала рукою на мішок і звернулася до Яреми:

– Неси своїм коникам, коли невинчаний!..

Усі розсміялися, а Підлужний відрахував гроші та, доброзичливо глянувши на Олексу, попрохав ще й в'язку сіна.

Прийшли в стайню, де нудилися біля порожніх коробів Орлик та Зірочка. А вони ніби чекали появи своїх хазяїв. І коли Ярема понасипав збіжжя, взялися їсти, жваво захрумкотівши зубами. Меланка стояла і з сумом дивилась, як коні поспіхом

поїдали збіжжя, і сльози суму чи то радощів котилися по щоках, а рука, неначе не з її волі, погладжувала Зірочку по охлялому череві.

Меланка пішла до хати, а хлопці на radoщах взяли біля дверей цеберки, які вже давненько не бачили води, і пішли до криниці, щоб ще й чистою водицею почастувати своїх скакунів. Вода в криниці ще не встигла замерзнути і, набравши повні цеберки, хлопці поспіхом понесли їх у стайню. Нарешті коні вдячно стали помахувати хвостами та пофоркувати від задоволення. Тепер і козакам життя видавалося кращим, і вони, кепкуючи один з одного, пішли до хати, сподіваючись на гостинність Меланки та привітне ставлення її доньки Ольги.

Цього разу першим у хаті з'явився Ярема, і коли за ним зайшов Андрій, то побачив усміхнені обличчя матері і доньки, які поспішно накривали на стіл до обіду. Хлопці з радістю дивились на ці приготування, а тоді Ярема зі щасливою посмішкою звернувся до Меланки:

– Тітонько, а ми вам води наносимо в діжку... Та й дрівець нарубаємо!

Та Меланка замахала руками, примовляючи:

– У мене ще потрудитесь, байдикувати не будете... А зараз – он уже Ольга стіл накрила!

Роздягнувшись, хлопці стали мити руки у круглій плескатій путні, після чого Ольга подала їм рушник. Хлопці, тримаючись за обидва кінці, хотіли витиратися, але Меланка, поглянувши на них, зауважила:

– Витирайтесь по черзі, щоб ніколи поміж вами сварок не траплялось...

Андрій опустил руки і, дочекавшись, поки Ярема впорається, залюбки витер обличчя, руки та почепив рушник на гачок біля дверей. Усі перехрестилися до покуті, і Меланка привітно вказала хлопцям присісти до столу. Вони давно вже не ласували щербою, яка була на великій дерев'яній таці. Меланка подивилася на них і промовила:

– От тільки не обсудить... Щерба не заправлена кислим тістом, бо піст почався. Зате беріть рибку солоненьку, смакуйте.

Ольга сором'язливо набирала в ложку щерби і неквапливо пережувувала, опустивши очі до столу.

Хлопці швидко впоралися з їжею і, запивши холодною водичкою, дружно піднялися з лави, вклонилися господині та вийшли із-за столу. Підлужний глянув на Ярему, в якого безладно кострубатилися вуса і виросла чимала щетина на щоках. Підштовхнувши товариша під бік, звернувся до Ольги:

– Нам би підігріти водиці, бо вже позаростали, скоро на чортів будемо схожі...

Дівчина кинулася до печі і витягла звідти казанок з окропом. Сором'язливо звернулася до Андрія:

– Треба б воду поміняти в путні.

Андрій глянув на Ольгу, потім на Ярему і промовив наставницьким тоном:

– Не чуєш, Вікторе? Дівчина прохає воду перемінити... Ми будемо голитися, чи їй це потрібно?

Ольга пирснула сміхом і знову звернулася до Андрія:

– А як ви будете голитися? Батько наш голився відрубком шаблі... Тільки я не уявляю, де той відрубок зараз.

Андрій, посміхнувшись, весело зауважив:

– А козаки, дійсно, голяться шаблями. От Віктор перемінить воду і голитиме мене, а тоді – я його!..

Ольга засміялася, мабуть, не довіряючи Андрієвим словам, і тихо промовила:

– А в мене свічадо є... Колись батько привіз із Києва, у гендляря купив... Дуже про мене дбав. Одна я в них з матір'ю...

Андрій трішки знітився, а потім весело звернувся до Ольги:

– А якщо ми поголимося, поглядаючи у твоє свічадо?.. Дозволиш?

Ольга кивнула головою і з якимось загадковим поглядом зникла за ширмою. Швидко вийшла, тримаючи обома руками дарунок батька. Андрій шанобливо взяв мерехтливе залізне свічадо, якого раніше ніколи не тримав у руках, і поглянув на своє відображення в ній. Мало коли доводилось Андрієві бачити своє обличчя, хіба що, коли вмивався водою з річечки або з якогось дзеркального джерельця. Отож, на нього якось дивно поглянув молодий козак з темно-каштановим чубом та яскраво-

синіми очима під густими темними бровами. Обвітрене чоло і вилиці були смагливими від постійного перебування на холоді, а от чорні борода і вуса вже зачекалися гострого леза.

Ольга розвела окріп холодною водою. Андрій першим дістав шаблю і, помантачивши по лезові каменем, став голитися, а свічадо тримав Ярема. Потім Андрій вмився теплою водою і глянув у свічадо. На нього здивовано дивився молодий гарний парубок.

Підлужний потримав свічадо, поки голився Ярема, а коли той завершив справу, розсміявшись, вимовив:

– Їй-право, якби не бачив Віктора причепуреного, то в гурті не признав би... Поглянь, Ольго, який у мене товариш. Очей не відірвати... Куди тільки ті дівки дивляться?

Ольга знітилася, та все ж підійшла до Андрія і похапцем взяла з його рук свічадо.

– От і пий з його лица воду, Андрію, якщо він тобі до вподоби... – відповіла і, зайшовши за ширму, вже звідти не виглядала.

Тепер хлопці заспішили на дворище, бо було чути, як Меланка гукала їх, просячи допомогти по господарству. Господиня разом з хлопцями пішла в клуню, і вони побачили купу сухого гілляччя та окоренків.

– Беріть колун, а онде – сокира... Рубайте дрова для печі, зима ще тільки почалася!

Андрій з Яремою поскидали кожухи та заходилися працювати. Руки знудьгувалися за такою працею, і хлопці гупали, поки не настали сутінки. За клунею височіла чималенька купа дрівець, і задоволені своєю працею козаки пішли до хати. Де-не-де також ще гупали сокири, і з усіх димарів клубочився дим.

– Не лише ми з тобою дрівця заготовляємо. Чуєш, як працюють наші!.. Тепер не померзнемо.

Так перемовляючись, хлопці зайшли до хатини, і Ярема звернувся до Ольги:

– Бачиш, дівчино, я не тільки гарний, а ще й роботящий. Якщо б нам випало хоч три дні побути з вами – до весни мали б дрова.

Тут Ольга не змогла втриматись від сміху і відповіла, зиркнувши на Віктора:

– А по мені – хоч і до весни живіть... Ми вас ще і ткати навчимо. Хочеш? Знімай кожушину, будеш гарним помічником, а не тільки козаком.

Тут уже сміялися всі, і хлопці, роздягнувшись, дійсно, стали допомагати Ользі ткати рядно. Віктор присів біля дівчини, а та учтиво трішки відсунулась від нього вбік. Ольга сиділа в теплому кептарику, обрамленому з боків гарною оздобою, і в чорного кольору запасці, яка закривала її коліна, що принадно випирали двома опуклими гірками.

Мало-помалу Ольга призвичаїлася і вже не поглядала сердито на Віктора, коли той не так переплітав пряжу, а за короткий час уже обоє приязно посміхались і торкалися одне одного кінчиками пальців. Дівчина посміхалася і не шарпалася, злякано позираючи на матір.

Андрій також не ледарював у цей довгий зимовий вечір. Намотав на прядці клубки вовни, і вони лежали побіля нього, немов кругленькі гарбузи. А Меланка, побачивши вже до десятка клубків, зупинила старання Андрія.

Спати їх з Яремою поклали на дощаний піл, і вони швидко полягали поряд і дружньо заснули під доглядом Меланки. Усміхнувшись, глянула на хлопців, які міцно спали, і перехрестила їх.

Так щасливо та безтурботно козаки пробули ще один день і ніч у хатині Меланки, а на третій день зранку по вулицях уже їздили вістові та закликали козаків на збір побіля церкви, бо ж війсьکو мало йти далі.

Усі в хаті метушилися, немов бджоли у вулику. Хлопці були заклопотані збиранням, а Ольга не знала, куди себе подіти. Вона весь час намагалася чимось допомогти Вікторові, а той, сумний та розшарілий, поривався щось їй сказати, та при матері не наважувався. Здогадавшись, Андрій першим вийшов з хати, і за ним вискочила Меланка – треба було виводити коней.

Скакуни вже стояли, очікуючи своїх господарів, і коли з хати кулею вилетів Ярема, хлопці нарешті всілися на них і, помахавши на прощання гостинним жінкам, виїхали з двору.

Майдан побіля храму аж кишів козаками, які знудьгувалися за своїми кінями, товаришами та походами. Побіля Макара Пилипенка зібралася майже вся десятка, і хлопці один поперед одного розповідали про свої пригоди на постої в місті.

Підлужний, підійшовши до Макара, подав руку для привітання. Вони обнялися.

– Пане десятнику, схоже, сьогодні вирушимо на Чигирин, – зауважив Андрій.

Макар Пилипенко підкрутив вуса і якимось загадково промовив:

– Все військо піде далі, а у нас – інший шлях...

А тоді із сяючою посмішкою вже тихіше додав:

– Наша сотня, Андрію, сьогодні повертає на Київ. Ми за гетьманом – як нитка за голкою... Тож тримайся!

Андрій нічого не зрозумів з Макарових слів, єдине, що затамив: походу на Січ не буде, а вони вирушають на Київ, де зараз перебуває гетьман.

Незабаром з'явився Петро Гусак, і десятники, покрикуючи на козаків, повели сотню у напрямку Києва. Чимало вояків нерозуміюче поглядали на своїх десятників. За містом Петро зупинив сотню і оголосив, що вони йдуть до Києва, а там віллються у гетьманський полк. Деякі козаки жалкували з цього приводу, бо ж на зимові холоди та святки сподівалися бути у своїх зимівниках, проте більшість схвально загуділа, маючи надію перезимувати в Києві у добротному житлі.

Андрій з невеселими думками їхав позаду Яреми, який відчував тугу по Ользі, що за ці дні запала йому в душу. Коли зупинилися на короткий перепочинок, до них приблизився Макар і весело промовив:

– А чого це мої козаки засмутилися? Побачите Київ – то забудете свій сум!

Хлопці нічого йому на ті закиди не відповіли, і десятник відчепився, скрушно помахавши головою.

Андрієві хотілося під рівномірну ходу Орлика снити тільки про домівку. Як тяжко було на серці від усвідомлення того, що нескоро він обійме дружину та рідного синочка. Він весь час

здригався, коли уявляв беззахисність своєї родини перед кожним зайдою, який може принести у його дім біду.

Настав час ночівлі, і сотник радісним голосом подав наказ спішитися побіля якогось поселення, що сховалося у вибалку. Козаки роз'їхалися десятками в пошуках постою. Макар хутко повів своїх нижче, у вибалок. Нагледівши дві хатини, з димарів яких стовпом ішов дим, оголосив хлопцям, що тут вони й зупиняться. Тільки-но наблизились до дверей, як господар, чоловік уже похилого віку, вийшов і, показавши рукою праворуч, вигукнув:

– Коней ставте у стайню та під накриття, а от фуражу не маю, годуйте своїм.

Макар підійшов до нього і, погоджуючись, махнув головою, проте спитав, де добути води для коней. Чоловік швидко попрямував у стайню, виніс два цеберка і поставив біля порога. Вказавши на стежку, яка вела до річки, пішов до хатини. Коли всі вপরались побіля коней, стали заходити у приміщення.

Андрій з Яремою також зайшли до хати і, привітавшись із господарем, стали міркувати, де б можна примоститися на ніч. Було тепло, від печі пашіло жаром, і задубілі хлопці, діставши з торбин харчі, поїли та почали вмощуватися на долівці, де вже лежали покотом ті, хто зайшов раніше.

СЯЮЧІ МАКІВКИ

Уранці, швидко перехопивши щось із харчу, вийшли з хати і вже були готові йти далі. Петро Гусак походжав поміж козаками, заодно перевіряючи кінську упряж, говорив, що завтра вони до Києва таки доберуться і ночуватимуть уже при полку Хмельницького.

Задовго до вечора від голови сотні почулося різноголосся хвалебних голосів, і козаки додали в ході. Андрій з Яремою досягли перекату шляху, і перед їхніми очима відкрився на обрії чарівливий краєвид Київ-града. Хлопці також не втрималися, щоб не виказати своє захоплення красою цього благословенного міста. Майже одночасно стали вигукувати хвалебні слова, а деякі козаки кидали вгору шапки та стріляли з пістолів.

Підлужний, милуючись творінням людських рук, стишив ходу Орлика і оглядаючись, все більше дивувався поєднанню людського розуму з бажанням догодити своєму Творцю.

На тлі неосяжних лісів, що буйніли зелено-чорним кольором, виділяючи молочно-білі, вкриті снігом парцели, було видно маківки численних церков. Під світлом зимового сонця вони неначе висіли над землею і сяяли, кожна – своїми неповторними барвами. Золоті маківки відбивали золотаве сонячне світло, яке осліплювало очі вершникам, та вабили красою природних кольорів. Голоси зраділих козаків вшухли, і тільки було чути далекий передзвін сотень дзвонів, які сповіщали люд про початок обідні.

Андрій ще вдома чув від людей про неймовірну красу Києва, а зараз, досягнувши всю велич цього міста, яке він, здавалося, оглядав не очима, а всією душею, відразу відчув у собі відданість і любов до Києва – воістину батька міст руських.

Шлях вів спуском у долину невідомої їм річки, і незвичайне видовище, яке сяяло під зимовим сонцем, заховалося за пагорком. Ніби отямившись від якоїсь дивини, десятники стали покрикувати на козаків, які розтягнулися походом майже на півверсти. Хлопці підсьобнули коней і швидко наздогнали своїх. Макар Пилипенко оглянувся на Підлужного та Ярему і дружельюбно вигукнув:

– Тримайтеся ближче, а то заблукаєте! Це вам не в полі!

Андрій, вражений щойно побаченою красою, весело відгукнувся:

– Та, пане Макаре, тут не гріх і заблукати!.. Он погляньте: церква біля церкви!.. Є де помолитися за душу свою!

Уже тісними рядами, без вигуків і патетики, сотня невеликим чорним ланцюгом втягувалася в місто. Позаду, на якійсь відстані від вершників, на пригорку було видно їхній обоз, який так недоречно котився ще колесами, коли поміж них стрімко проносились однокінки із саньми. Чим ближче наближались до якоїсь гори, тим більше було на вулицях людей, а вершники так і гасали повз них, не звертаючи на сотню жодної уваги.

Попереду побачили роздоріжжя, і Петро Гусак гукнув усім:

– Спішитися! Від коней не відходити!

Від голови сотні відділилися четверо вершників і поскакали по одній з вулиць, мабуть, дізнаватися про місцезнаходження полку Хмельницького. Андрій з Яремою з цікавістю оглядали місто, в якому були вперше, і дивувалися, бачачи охайність та впорядкованість вулиць. Часу на це було обмаль, бо з'явилися посланці, і сотня знову рушила вперед.

Нарешті зупинилися поблизу двох невеликих стаєнь, що стояли побіля підніжжя Старокиївської гори, і стали влаштовувати коней на ночівлю. Швидко з'явилися обозні і стали бігати один поперед одного, вишукуючи для коней зі своєї десятки краще місце.

Андрію з Яремою вдалося поставити Зірочку та Орлика у стайню, а тоді заходилися відчищати гомілки коней від льоду, що понамерзав кавалками до самих колін. Обозний Панас уже встиг принести зголоднілим коням фуражу, а хлопці пішли до струмка – набрати води, щоб утамувати жагу своїх чотириногих друзів після нелегкої дороги. Орлик, торкнувшись губами води, з пожадливістю став її пити, проціджуючи скрізь зуби, а Андрій турботливо гладив його по шії, подумки дякуючи за те, що доправив свого господаря в таке славетне місто.

Настала черга облаштовуватись і козакам. Час минав, а десятники чомусь помовчували. Усі мали надію заночувати в якихось, хоч і не хоромах, але пристойних теплих оселях з гарною вечерею. Та потроху такі мрії стали розвіюватися. Петро закликав усіх зібратися і заявив:

– Хлопці, козаки! У місті багато війська, і ночувати нам доведеться, мов у полі...

Всі невдоволено загули, але десятники вже хазяйновито викрикували, що необхідно знімати з возів намети і ставити рядами понад стінами стаєнь. Розпач розсіявся у покриках старших, і вже звідусіль чулися жарти і підсміювання над тими, хто на шляху до Києва ділився думками про розкішне життя, яке їх чекає у місті.

Десятка Пилипенка довгенько вибивала у промерзлій землі заглиблення під намет та пряминок під вогнище. Андрій з четвіркою хлопців гайнули у пошуках придатного каміння для

відведення диму від вогнища, яке буде підтримуватися у наметі цілісіньку ніч.

Капелюжний з Білим заходилися викладати коминак під вогнище, а решта – розбрелися у пошуках гілляччя або якихось дров. Михайло Білий добре розумівся в облаштуванні пічок, тож і обладнав перекриття виходу диму. Розпалили вогнище, і всі зі сміхом повискакували з намету, який наповнився густим димом. Звичайно ж, лаяли Білого, але той тільки посміхався.

У цей час побіля їхніх стаєнь зупинилося троє саней, заповнених дровами, і візники стали кликати козаків, щоб розбирали дрова по наметах.

– Налітайте, хлопці! Не дамо вам закоцюбнути під цією горою! Київський війт направив до вас дровець! – горлопанив чоловік з передніх саней.

Але вже й без запрошення козаки набирали дрова і, ледве тримаючи їх на витягнутих руках, тягали – кожен до свого намету. Хлопці з десятки Макара також не полінилися, і в наметі швидко виросла чимала гірка дровець. Тепер уже навіть ті з козаків, які насміхалися з мрійників, були вдоволеними, передбачаючи ночівлю в теплі.

Дим з намету куди й подівся, коли дрівця розгорілися, і від нашвидку складеного комина запахотіло жаром. Звідусіль стали долимати веселі голоси та запахи гарячої їжі. Коли повсідалися черпати куліш, нашвидку зварений із пшона, заправленого сальцем, стали вихваляти Білого за гарний комин, а Капелюжного – за смачне вариво.

Андрію з Яремою випало чатувати під ранок. Після гарячого варива їхні обвітрені обличчя запахотіли жаром, немов набралися спекути від вугілля, що жевріло. Від воріт стайні доносилися веселі вигуки перебендів, заграли й музики. Хлопці з десятки закінчили вистеляти соломі на підлозі і, запитливо поглядаючи на Макара, стали лаштуватися до гуляння. Макар, узрівши, що зараз для козаків не він за головного, а музики та перебенді, сміючись, наказав:

– Ідіть, витанцьовуйте, хоч до ранку, але побіля комина один щоб був за наглядача... А то ночуватимемо у стайні.

Знайшовся бажаючий доглядати за вогнищем, і козаки, як горох, висипали з намету та заспішили до того місця, де гуляли. Тут зібралося два гурти. В одному – прибріхувачі розповідали небилиці, а в іншому – хто підспівував, а хто вже й топтав сніг під гопака. Андрій пригадав, як він ще цього року танцював на проводах зими, на Масляну, і, весело поглянувши на Ярему, вигукнув:

– Ану, хлопці, вріжте краков'як! Ми з Яремою погріємось!

Заради забаганки кинув у шаплик два гроші.

Антон Цибух, що був за старшого і вибивав на цимбалах, підтримав друзів:

– Вріжте, хлопці! Хай у Києві знають, як козаки веселяться!

Цибух повільно повів мотив танцю, і Андрій з Яремою стали походжати по колу з вивертами, а коли прискорився темп, закрутилися, мов два необ'їжджені жеребі, тільки збитий сніг відлітав від їхніх чобіт.

Тут не могли втриматися й інші хлопці із сотні і, кинувши гроші в шаплик, стали виробляти колінця, не гірше за друзів.

– Андрію, додамо жару!.. Низових ще ніхто не перетанцював! – не припиняючи круговерті, закликав Ярема.

На сніг полетіли жупани, і вже тупцювало чотири завзятих танцюристи. До кола, що утворилося навколо них, позбігалася ледь не вся сотня, і кожен підбадьорював когось зі своїх. В Андрія і Яреми неначе відкрилося джерело запалу та вміння, і вони, раз у раз міняючись місцями, так вимахували ногами, що Цибух став стишувати мотив та вмовляти:

– Хлопці, ваша взяла! У нас уже з палиць друзки полетіли!

Навкруги лунав сміх і голоси споглядачів: «Ухоркаєте наших музик! Годі вам, добрячі гопцювальники! Дайте й іншим утнути!..»

Нарешті музики призупинили гру, і до них стала черга на замовлення, кожному – танець на свій лад. Андрій по-дружньому обняв Ярему й суперників по танцю, і всі стали одягати свої жупани.

– Щось мороз послабшав!... Хоч би сніг не підтанув! – зі сміхом промовив Підлужний, і хлопці, підтримуючи його жарт, весело зареготали.

Тепер, протиснувшись у коло вчотирьох, стали підбивати інших охочих до танцю козаків. Із гурту стала зриватися пісня, і музики враз підлаштувалися під співаків, а ті, хто бажав танцювати, залишилися в колі і продовжували вже в іншій бистрині в лад музикам:

Чи не той то хміль,
Що коло тичин в'ється?
Ой, той то Хмельницький,
Що з ляхами б'ється.
Чи не той то хміль,
Що на пиві грає?..
Ой, той то Хмельницький,
Що ляхів рубас.
Чи не той то хміль,
Що у пиві кисне?
Ой, той то Хмельницький,
Що ляшеньків тисне.
Гей, поїхав Хмельницький
К Золотому Броду –
Гей, не один лях лежить
Головою в воду.
– Не пий, Хмельницький, дуже
Золотої води,
Їде ляхів сорок тисяч
Хорошої вроди!
– А я ляхів не боюся
І гадки не маю –
За собою великую
Потугу я знаю.
Ой, втікали вражі ляхи,
Погубили шуби.
Гей, не один лях лежить,
Вищиривши зуби!

Та все ж, нелегкий шлях та зимовий холод стали нагадувати, що час уже йти на відпочинок. Назавтра необхідно приступати до військової повинності. Десятка Макара Пилипенка відділилась від гурту і з веселим гомоном побрела до своїх наметів.

ЛАЗНЯ ПІД ГОРОЮ

Наступного ранку побіля наметів уже носився Петро Гусак, скликаючи козацьких десятників. Підлужний зрозумів, що на цьому їхній відпочинок закінчився, і, передавши чергування біля комина Олегу Капелюжному, вийшов з намету – вмитися пухким снігом, що під ранок тихо ліг на землю.

Звідусіль долинав сміх, а подекуди – й лайка, коли двоє або троє хлопців накидалися на одного і вмивали снігом, аби той швидше очунявся від сну. Через короткий час Андрій з Яремою вже навідалися до коней і, залишившись задоволеними їхнім станом, поспішили до гурту, де чекали появи старших.

Один за одним підходили десятники і запросили всіх розміститися в наметах для важливої розмови. Швидко зібралась у тісному наметі вся десятка Макара Пилипенка, і він почав розповідати, що їм належить таємно охороняти Хмельницького під час його перебування у Києві. Сотня підпорядковується Лаврінові Капусті, який відповідає за життя гетьмана. Десятник трохи помовчав та, уважно оглянувши всіх, додав:

– Виходить так: збережемо Богдана від таємних і відкритих ворогів, то і ми поживемо ще!

Козаки сиділи тихо, ані пари з вуст, а Макар продовжував:

– Полк Богдана чатуватиме побіля гетьмана, а ми будемо посеред людей, пильнуватимемо проти усілякого зазіхання...

Не розуміючи суті, присутні загуділи, як бджоли у вулику, проте Пилипенко заспокоюючим помахом руки припинив непотрібні перемови:

– Сьогодні нам підвезуть потрібну вдяганку... Будемо схожі і на посполитих, і на міщан. В обідню пору по два десятки чергою – до лазні... Від нас не повинно смердіти, як від «кожушаних шапок».

Почувши це, козаки схвально загомоніли.

– Хто вміє столярувати, змайструють біля намету комірчину з обapolків. Будемо там зберігати вбрання, щоб не запахтити його чадом, а то від вас носи відвертатимуть і швидко розкусять, що ви за одні! – продовжував Пилипенко.

Тепер багатьом ставало зрозумілим, як воно буде. А Макар став напучувати Капелюжного, щоби всіх патлатих «обпатрав» під київських гультіпак, а бороданям звелів поголити свої похідні бороди. Серед козаків піднявся гвалт. Одні наполягали, щоб не чіпали бороди, інші прохали дозволити брати у місто шаблі. А деякі цікавилися, чи залишиться у них після всього ота вдяганка від Богдана... Макар Пилипенко, знаючи козацьку вдачу, чекав, поки закінчиться цей шарварок, а коли козаки втихомирилися, ще раз суворо попередив:

– Треба, щоб ви зовні нічим не відрізнялися від місцевого люду... Необхідно поміняти білизну та випрати поношену. Брати дозволено лише пістолі та ножі! Хто ще не второпав?

Усі нарешті замовкли.

До лазні пішли разом із сусідньою десяткою, якою керував Василь Чепіга, сухорлявий доброзичливий козак, високий на зріст, зі здібностями характерника. Говорили, що замолоду він ніколи не носив вусів. Та зате вдача у нього була справді козацька. У сутичках бився з ворогом польською шаблею, а своя, козацька, висіла, як усі говорили, про запас. Хлопці з його десятки розповідали, що при зустрічній січі Чепіга якимось дивом звалював вершника з коня – задовго до зустрічі з ним у двобої. Під Замостям його десятку вороги відтіснили від сотні. Їх оточили не менше, ніж тридцять драгунів, але Чепіга вирятував своїх: з несамовитим ревінням за короткий проміжок часу посік до десятка драгунів. Тоді хлопці, всі до одного, разом з ним вирвалися живими зі смертельної пастки. Після того випадку його боялися розгнівати, з острахом поглядаючи на здоровенні засушені п'ятірні та довгу польську шаблю...

До лазні йти було недалеко. Розмістилася вона під горою, поряд із джерельцем, яке витікало з каміння десь поблизу. Побіля лазні люди зробили маленьке озерце, в якому навіть взимку не замерзала вода. Добре напарившись, охочі до купання вибігали з лазні і шубовстали у воду, здіймали лемент довкола гори. Отож, ще на досить великій відстані від лазні всі почули характерні крики козаків, які завітали туди першими.

Макар Пилипенко погукав до себе Андрія і запросив їх з Яремою митися разом з ним та з Василем Чепігою, при цьому додав:

– Ми з тобою, Підлужний, уже були голодранцями у Хмільнику, а тепер будемо голозадами.

Усі посміялися з Макарового жарту і стали роздягатися у прибудованому захистку побіля причілка лазні. Тут же був і вхід, з якого валував пар, змішаний з димом, а у кутку двоє хвацьких чоловіків кидали в піч довжелезні обрубки, які зникали в череві печі.

Усі четверо козаків хутко скинули із себе одіж і, тримаючи по шматку лляної тканини, якою прикривали чоловічі причандали, майже наосліп зайшли до лазні. Швидко знайшли дзбани та коряки і стали набирати гарячу воду з казанів, що стояли на черені печі. Піч виходила довгим своїм краєм із захистку, де закидали обрубки в лазню. У величезні казани підносили воду молоді парубки, виливали і сміялися, позираючи на оголених козаків.

Від печі пашіло жаром, і четвірка вояків знайшла собі місце поближче до дверей. Для тих, хто бажав натирати тіло глиною, просто на долівці, в кутку, лежала купа рудої глини. Хлопці брали її у пригорщі і терли один одного по спинах лляними шматками тканини. Гамір стояв неймовірний, кожен з неабияким завзяттям очищався від бруду, та коли хтось не витримував таких натирань, то лаяв своїх помічників або періщив їх шматками тканини.

Підлужний взявся шмугляти Василя Чепігу. Коли став натирати глиною спину, побачив, що вона в нього вся в згоїнах. Василь зрозумів, що Андрій завагався, і закричав до нього:

– Хутчіше, Андрію, натирай! Давно то було, зажило вже, як на собаці!

Тут у суцільній завісі пари неможливо було признати, де чії козаки, і Андрій з Яремою, ні на що не звертаючи уваги, із задоволенням шмугляли спини десятників, що ті аж вигиналися від надмірної старанності.

Дійшла черга і до хлопців, і тепер їм було непереливки. Василь своїми ручищами так відтирав Підлужного, що він не витримав і закричав:

– Та, пане Василю, ви мені ребра покалічите! А я хлопець – молодий!..

Чепіга зареготав, проте став тихіше шмугляти спину, а коли упорався, ляснув Андрія по сідниці шматком тканини і наказним голосом крикнув:

– А зараз усі у воду! Швидко!

Хлопці зірвалися з полу, і вся четвірка подалася, блимаючи сідницями, до пройми лазні, що виводила до озерця. Відкинувши полог, опинилися на обледенілому настилі і, не встигши оговтатись, шубовснулись у крижану воду, безладно метляючи руками.

Андрій, не пам'ятаючи себе, кричав на весь голос, проте нічого не чув, бо поруч виринали з води інші пірнальники, і його голос тонув у загальному гвалті. Хапаючи повітря, він раз у раз занурювався, і коли вже не відчував нестерпні холодні колючки по всьому тілу, став пробиратися до східців крізь тіла волаючих купальників. Прожогом заскочив до лазні і, схопивши коряк, набирав гарячу воду та поливав на себе. Поряд опинилися друзі й поспіхом робили те ж саме.

Коли ватагою йшли із лазні, від хлопців сходила пара, як з киплячого казана, а вже регіт такий стояв, що й ворони зривалися з дерев та летіли подалі від гріха.

Повернувшись із лазні, побачили чималу кількість різноманітного одягу, що лежав просто на снігу перед їхніми наметами. Пилипенко з Чепігою призначили помічників до себе і стали підбирати вбрання для козаків.

Нелегкою це було справою, чимало козаків не знали, як правильно одягати різні там гаптовані кунтуші з гачками та зав'язками, каптани, дублянки, кучми з хутра натягали задом наперед. Крім гвалту тут було ще й багато незгоди. Двоє друзів сперечалися – кому з них дістанеться кожух, покритий тканиною, а кому – свита. Один з козаків, примірявши кобеняк, хотів відірвати від нього каптур, щоб краще було видно високу смушеву шапку. Поміж одягу попадалося і жіноче вбрання, і коли козаки жартома натягали його на себе, Пилипенко, сердячись, відбирав і жбурляв убік.

Врештою, вдалося підібрати одяг для всіх, і козаки стали втихомирюватись і вже хизувались один перед одним незвичною одежиною.

Андрію з Яремою дістались добротні кожухи та ще й по смушевій кучмі. Андрію – сива, яка пасувала до його синіх очей, а Яремі – чорна. А Макар вже вкотре навчав своїх козаків, щоб верхній одяг тримали у нашвидкуруч збудованій комірчині.

Настав час обідати, і всім було дозволено відпочити та привести до ладу отримані обновки.

Перед настанням сутінок сотню швидко зібрали біля конюшні, і полковник Лаврін Капуста став розповідати козакам, як вони мають поводитися при зустрічах Хмельницького з людом, слухачами духовної школи Петра Могили та при зачитуванні листа разом із київським війтом. Питаннями полковника не засипали, а коли він закінчив і, обвівши сотню важким поглядом, запитав: «Усім зрозуміло, що життя ваше пов'язане з Богдановим?...» – від козаків не почулося ані жодного заперечення.

Після промови полковник разом з Петром Гусаком став обходити козацькі ряди і, помічаючи на козаках якісь недоречності з одягом, поправляв своїми руками. Завершивши обхід, залишився задоволеним, бо, вирівнявши каптур на крайньому в ряду хлопцеві, посміхнувся, примовляючи жартома:

– Дивіться, щоб посполитими не зробилися через цю одіж!

У всіх відлягло від серця. Враз змінився на лиці Петро Гусак, і від його збентеження не залишилось і сліду, а по рядах прокотився гул вдовolenня.

До вечора хлопці походжали по табору, обношуючи одержу, а потім переодягалися, і розмістивши її в комірчині, заходили до курних наметів. Андрій підсів до Макара Пилипенка, який відпочивав у кутку, і завів розмову:

– Десятнику Макаре, що то у пана Василя спина вся в згоїнах? Невже попадав у лапи до ляхів?

Макар насупився і хотів було відпровадити Андрія від себе, але, побачивши в його очах крім цікавості ще й співчуття, невдоволено пробурмотів:

– Та присядь ближче, розповім... Чепіга з дитинства працював на пана, а своїх батьків навіть не пам’ятав. Виріс при панові разом з його донькою, а коли прийшли юнацькі роки – вони покохалися. Про ті стосунки дізнався пан Можаровський і звелів забити Василя до смерті. Служники так і діяли. Василя вже, як вони гадали, мертвого відвезли за село і кинули у провалля. А там його знайшла бабця та й виходила травами. Одужував він дуже довго, а коли відчув у собі силу, не довго думаючи, опинився на Січі. Там ми з ним і потоваришували.

Закінчивши розповідь, десятник роззирнувся, гримнув на своїх козаків:

– Зараз спати всім! Завтра ловити гав не буде коли!

Андрій, зрозумівши, що це стосується і його, піднявся з краю полу і став влаштовуватися спати побіля Яреми.

ЗАМАХ НА ПОДОЛІ

Уранці всіх розбудив запах смачної тетері. Біля кухаря сидів Макар Пилипенко і особисто наділяв кожному в миску вариво, примовляючи:

– Наїдайтеся, хлопці!.. Дай Бог, щоб і вечеряти довелося разом!

Із ранку всім було не до жартів і їли, поглядаючи спідлоба на Макара. У кожному жив якийсь страх перед сьогоднішнім днем.

Після сніданку Пилипенко оголосив своїм, що сотні випало таємно чатувати посеред люду на Подолі, де Богдан оглядатиме духовну семінарію, і ходити вільно посеред семінаристів та простого люду.

Незабаром стали під’їжджати сани, і по п’ять-шість козаків усаджувались у них. Їздові хутко везли хлопців у бік, як вони говорили, Володимирової гори. Настала черга і Макарової десятки. Швидко розмістилися на двох санях, залишивши при наметі доглядачем козака Гліба Матвієнка.

На санях з десятником опинилися Підлужний з Яремою, Білий та Капелюжний. Макар – у довгій чумарці зі вставками малинового кольору, в гарному, витканому у два кольори

широкому поясі – виглядав, наче якийсь заможний землевласник. Після «трудів» над його бородою перукаря з Чепігової десятки широке обличчя здавалося аж надто суворим, а з-під сивої смушевої шапки на хлопців поглядало двійко великих сірих очей, що доповнювали статечність чоловіка.

Андрій з цікавістю розглядав місто, яке в його уявленні мало бути надзвичайно красивим. В очі кидалася велика кількість храмів. Ледве встигав намилюватися величчю одного храму, як перед очима виринав інший, начебто ще кращий за щойно бачений. Різнокольорові маківки, осяяні вранішнім сонцем, майже казково виділялися на тлі засніжених схилів та й усього довкілля. Особливо всіх вразила сніжно-біла, із золотавими обмальованими кутами Софіївська дзвіниця, над якою аж сяяла яскраво-синя маківка.

Макар першим осінив себе перстами і поклонив голову, коли вони порівнялися з Софією, а за ним – усі, хто був у санях. Попереду виднівся ще один величний храм, і коли порівнялися з ним, всі одностайно перехрестилися. Груді Андрія аж розпирало від баченого, на якийсь час навіть вилетіло з голови, заради чого він тут опинився. Його християнська душа раділа і співала хвалу Господу. А сани мчали посеред цих святинь, і от уже нарешті шлях пішов під уклін і повів їх поміж двома горбами. На одному височів замок, а другий був укритий деревами.

Візник, обернувшись до них, поважно мовив:

– Погляньте вниз... Це наш Поділ, чимало люду тут проживає... А по теплу – з усього світу купці на Почайні стоять!

Сани стали рухатися занадто швидко, і коні, як могли, стримували їхнє настійливе спускання до низу. Всі бачили, як напружився їздовий, роблячи спробу втримати коней віжками, і коли попереду показався скрут шляху, Макар Пилипенко гукнув хлопцям:

– Швидко стрибайте! Коні не втримають! Понасідали тут!..

Від його різкого крику хлопців як вітром здуло із саней. Андрій, почувши волення десятника, швидко шугнув на узбіччя і впав у замет, як у пуховик. Поряд зі снігу вибиралися хлопці та стали поглядати, що ж воно буде далі з саньми, в яких залишились їздовий та Макар. До них долинали заспокійливі

крики їздового, і ті, що сплигнули, бачили, як їздовий та Макар тягнуть на себе віжки. Врешті-решт сани зупинилися на скрутові шляху. Хлопці, вибравшись на втоптаний, але слизький шлях, побігли до саней. Макар Пилипенко, почувши голоси своїх козаків, посміхнувся і запитав:

– Що, хлопці, добру в снігу купіль прийняли? – а тоді вже додав: – Спускайтесь донизу. Ми там чекаємо!

Облегшені сани посунулися вниз без клопоту, і четвірка молодиків у гарному вбранні, бавлячись на слизькому шляху, поспішила на Поділ.

Незабаром побачили внизу й сани, біля яких стояли Макар з усміхненим їздовим, який, вийшовши назустріч, став дякувати:

– Йй-право, хлопці, ви таки – козаки... А так міг би й коней втратити. Важкі були сани.

Хлопці задоволено посміхалися і, заплигнувши на сани, продовжили свій шлях без усякого смутку. Нарешті, їздовий зупинив коней. Макар домовився з ним зустрітись увечері на верхівці пагорба, ближче до Лаври, куди вони йтимуть з натовпом услід гетьману.

Опинившись на Подолі, пішли разом з людьми, які гуртами сунули в якесь відоме їм місце. Андрій неспішно йшов з усіма, роздивляючись краєвиди Подолу. По праву руку було видно закуту кригою річку Почайну, а ліворуч і прямісінько перед ними виднілося декілька величавих пагорбів, що майже нависали над містом.

Андрій, навчаючись у Свято-Миколаївському монастирі, знайомився з минувиною Києва і зараз не міг утриматись, щоб не поділитися з друзями своєю обізнаністю. Він схвильовано попросив Макара Пилипенка:

– Пане десятнику, дозвольте розповісти хлопцям про Київ...

Макар був не проти, але на своїх козаків пригримнув:

– Слухайте, а самі розглядайтесь навколо.

Андрій розповів, що на цьому місці в річці Почайні князь Володимир хрестив людей. От і з'явилися перші християни на Русі. Пагорби, які немовби оточили Поділ півколом, звуться Щекавицею, Хоревицею, а гора, попід якою вони йдуть, зветься Замковою... Так, розмовляючи, вони наблизились до Київської

братської школи, побіля якої було вже безліч людей. Усі чекали появи Хмельницького.

Четвірка козаків трималась разом. Походжаючи поміж людей, непомітно приглядалися до них. Незабаром почулися вітальні вигуки, і всі стали протискатися туди, де вже вітали Хмеля. Юрба людей ледве не відтіснила козаків від головного видовища: десь там проїжджав із почтом сам гетьман.

Макар, лаючись то на своїх хлопців, то на людей, розштовхував усіх своїми могутніми плечима, пробивав шлях поближче до гетьмана. Невдовзі вони вже побачили самого гетьмана, якому шанобливо допомогли звільнитися від стремен. Хмельницький пішов по червоній доріжці до хористів, що вітали його з усім братством. Здалеку Андрієві було видно, як гетьману накинули на плечі червоне корзно і вшановували його, осіняючи великим хрестом. Хористи стали співати величальну пісню, і юрба трішки вгомонила та прислухалася до незвичайного звучання.

Після величань зачитували якісь петиції. Деякі слова долітали й до слуху козаків, але за гомоном неможливо було розібрати, про що йдеться. Тепер гетьман у супроводі могилянської братії вирушив уздовж довжелезного проходу, який сотворили ті, хто бажав його побачити.

Підлужний був недалеко від охоронців з його полку, які стояли суцільною стіною і не дозволяли простому людові добратися до гетьмана. Тепер уся четвірка зиркала навсібіч, придивляючись до людей, які махали гетьману. Макар Пилипенко також стояв, вимахуючи руками, і, між іншим, даючи хлопцям знаки, щоб уважно дивилися навколо.

Андрій, удаючи із себе байдужого до загального святкового настрою, придивлявся до двох високих на зріст молодиків, які також не поділяли загальних веселощів. Він несподівано для себе доброзичливо до них посміхнувся і невдоволено крутнув головою у бік гетьмана, що саме проходив поміж людьми. Один з молодиків розуміюче кивнув головою і став оглядатися навколо, ніби когось шукаючи.

У Підлужного з'явилося передчуття небезпеки, а гетьман, вітаючи людей, уже наближався до них. Андрій непомітно кивнув

Яремі у бік молодиків і з таємничим та погордливим виразом на обличчі став пробиратися ближче до незнайомців. Зупинившись майже поряд, підморгнув одному і показав кивком голови у бік гетьмана, що вже стояв у десяти кроках від них, потискував руки тим, хто примудрився просунути їх поміж охоронцями. І раптом ближній до Андрія молодик засунув руку за пазуху і став витягати пістоль. Його супутник зробив те ж саме.

Андрій на якусь мить застиг від несподіванки, і йому навіть подумалося, що це звичайне самонавіювання, проте відчуття мисливця і воїна взяло гору. Коли ті стали цілитися в гетьмана, він миттєво кинувся до зловмисників і, зваливши на них парубійка, що стояв поряд, штурхонув їх обох. У ближчого від нього пістоль випав з рук. Далі Андрій уже в якомусь шаленстві, давлючи парубійка, що лежав, дотягнувся до витягнутої руки з пістолем другого молодика і підштовхнув її вгору. Гримнув постріл, і зловмисник, випустивши з рук зброю, спробував утекти.

Серед загальних хвалебних вигуків, співів, які неслися від семінаристів, та церковного передзвону ніхто не звернув уваги на одинокий постріл з пістоля. Підлужний побачив, що до них протискуються хлопці з його десятки, і, зробивши відчайдушний рух уперед, встиг вчепитися за каптур молодика, який намагався втекти. Щосили потягнув за каптур, а втікач тяг Андрія за собою, валяючи людей на своєму шляху. Та на якусь мить молодик призупинився, і Андрій став давити його всім своїм тілом донизу. Тут підоспіли хлопці, і всі гуртом навалилися на молодика. Йому нічого не лишалось, як присідати. Андрій чув позаду нього метушню та лайку – то на своїй мові, то на польській. Утікач притих, притиснутий до землі вже трьома козаками, і коли стало чути, що Хмельницький пройшов далі від цього місця, Андрій наказав хлопцям скрутити руки зловмиснику.

Люди, зрозумівши сутність подій, звільнили місце сутички, і хлопці підняли обох нападників із землі та зі скрученими назад руками повели далі від натовпу. Макар Пилипенко йшов позаду, тримаючи наготові пістоль та просячи перехожих, щоб звільнили шлях. Знайшли місце, де вешталось менше люду і, посадивши обох нападників просто на сніг, спинами один до

одного, обкрутили мотузкою. Макар залишив хлопців охороняти невідомих, а сам кинувся шукати сани, аби чимскоріше вивезти їх звідси. Четвірка козаків, обступивши півколом зв'язаних незнайомих, пильно видивлялася навкруги та покриками відвертала людей від цього місця.

Андрій побачив, як до них швидко наближались сани з двома людьми і подумав, що це вже Макар Пилипенко хутко поспішає... Але то були чужі люди. Коли сани наблизилися, хлопці побачили в руках їздців зброю, направлену в їхній бік. Ближче до саней був Олег Капелюжний, і він, тримаючи пістоль поперед себе, кинувся їм навперейми. Постріли пролунали майже одночасно, і з саней вивалився навznak чоловік, який сидів поряд із візником.

Через деяку мить упав лицем уперед Капелюжний, а з саней, що порівнялись із хлопцями, ляснув ще один постріл, і в ту ж мить хлопці один за одним розрядили свої пістолі в їздця. Сани помчали далі, і стріляти більше не було сенсу. Тепер всі дивились услід саням. Андрій зі здивуванням побачив, як самотній їздець став хилитися набік і, випавши із саней, все ж тримався за віжки. Але тепер некерований кінь вивертав голову набік, прагнучи звільнитися від безпорадного господаря. У цей час сани з наскоку вдарилися об дерево і, перевертаючись, потяглися далі, а їздець, випустивши віжки, покотився по снігу.

Підлужний прожогом кинувся до пораненого їздця, а коли підбіг та поглянув на нього, зрозумів, що той уже не встане. Швидко повернувся назад, де Ярема з Білим клопотались біля пораненого Капелюжного, який лежав горілиць. Сполотніле лице було заюшене кров'ю. Хотіли перев'язати, але він перестав подавати ознаки життя.

Ярема з Білим взяли бездиханне тіло Капелюжного і стали перетягувати – ближче до пов'язаних зловмисників. Андрій прикрив лице козака його ж яскравою синьою китайкою, якою він при житті обмотував шию.

Тепер звернули увагу на зв'язаних. Один із них сидів, опустивши голову на груди, а на добротному кунтуші виступила кров'яна пляма. Підлужний підняв голову молодика і побачив, що від нанесеного пострілом із саней поранення він помер.

– Хлопці, що нам Макар скаже? Біля нас уже четверо забитих, – сумовито промовив Андрій.

Ярема скрушно махнув рукою і, побачивши сани, що наближалися до них, сказав:

– Макарові головне, що Богдан живий і неушкоджений!

Хлопці ступили назустріч Пилипенку, який здивовано дивився на накритого китайкою Капелюжного, і Андрій несміливо почав виправдовуватись:

– Пане десятнику, не зуміли ми вберегти Капелюжного... Налетіли на нас, як віхола, а він подався навскіс, одного з них забив, а другий...

Макар підняв китайку і, глянувши на поблідле обличчя свого козака, зняв шапку та шанобливо перехрестився, а з ним разом і хлопці. Швидко оговтавшись, Пилипенко наказав Білому покласти на сани забитого товариша і відвезти тіло до церкви у Пирогощі та лишити там на опікування монахинь, а козаки його невдовзі заберуть. Потім, наказавши Підлужному з Яремою пильнувати місцевість навколо, заходився допитувати єдиного живого зловмисника. Двоє друзів відійшли подалі, щоб не чути докорів розгніваного десятника, і стали роззиратися навкруги.

Через деякий час Макар Пилипенко покликав хлопців, і вони швидко підійшли.

– Таких, як оці молодики, по місту бродить чимало. Рано ще нам відпочивати... Відправимо цього до Капусти і – за Богданом! – розпорядився Пилипенко.

Повернувся Михайло Білий на санях, і хлопці, залишивши забитого нападника на снігу, поклали на сани його подільника. Десятник, уместившись поряд зі зловмисником, поїхав його супроводжувати. Тепер троє козаків спішно полишили злочасне місце і поспішили у бік Печерської лаври, куди пішою дорогою відправився Богдан у супроводі київського вїйта та великої кількості люду.

Наздогнали крайніх з величезної юрби людей уже на схилі гори, неподалік від самої Лаври. Різними манівцями стали пробиратися ближче до голови величезного змієподібного людського натовпу. Наблизитися до Богданового почту не було

ніякої змоги, та вони настійно рухалися вперед разом з юрбою, шукаючи нагоду, щоб якось продертися...

Нарешті всі зупинилися, але Андрій з Яремою під невдоволені вигуки якихось жінок, що стояли в очікуванні подальших подій, стали пробиратися далі. До них долинув багатоголосий людський гомін: «Служба почалася...», і на деякий час хлопці також зупинилися, начебто прислухаючись до церковних хорів. Люди, повернувшись лицем до Лаври, покійно стояли, шепочучи слова молитви, і старанно осіняли себе хресним знаменням. Хлопці також благоговійно застигли там, де їх настиг голос церковного дзвону, що начебто вирвався з гори і окутав люд своїм благим звучанням. «Живий... Значить ще живий Богдан!» – лунало в голові Андрія у ритмі биття дзвонів. Тепер він вперше від часу зустрічі з нападниками заспокоївся душею і осінив себе хресним знаменням, дякуючи Богові за спасіння гетьмана.

Застигши на певний час на одному місці, хлопці все ж стали проштовхуватися вперед, не беручи до уваги невдоволені погляди прочан. Нарешті, побачили попереду рівний ряд дружинників з гетьманського полку, які стояли суцільною стіною спинами до люду. Одягнені вони були в однакові кожухи темного кольору, на голові мали високі повстяні ковпаки, облямовані гарним хутром по нижньому краю. «Гарні хлопці... Високі на зріст, сильні, і зброя аж поблискує... А гетьмана могли і не вберегти...» – думалось Андрію, коли вони наблизилися до ряду дружинників.

За різноголоссям хорів Андрій здогадався, що утрєня літургія от-от мала закінчитися, і він шепнув Яремі:

– Що б там не було, триматимемося неподалік від Богдана... Чомусь наших не видно.

Коли служба скінчилася, натовп почав так тиснути позаду хлопців, що їх мало не винесло на спина дружинників з гетьманського полку. Час ішов, а Хмельницький все не з'являвся. Розчаровані люди, які хотіли знову побачити гетьмана, потроху послабили тиск і стали розходитися. Залишилися позаду дружинників лише ті, хто бажав хоч краєм ока побачити Богдана, та добре одягнені міщани, яким не дошкуляв холод. Андрій, хоч і мав гарний кожух, але відчував, як починали дубіти ступні. Щоб

якось зігріти ноги, вони з Яремою тупцювали на місці разом з іншими.

Нарешті почулися якісь вигуки, і поміж двома рядами дружинників швидко проїхало до десятка добротних саней, у які були впряжені по двоє гарних коней. Дружинники, захвилювавшись, тісніше зімкнули ряди, а залишки натовпу притиснулися до їхніх спин. Тепер Андрій не видивлявся: чи з'явиться Богдан, чи ні – відчував це по хвилюванню натовпу. Зараз вони з Яремою стояли у півоберта до юрби і, крутячи головами, прагнули углядіти якогось зловмисника.

Незважаючи на їхнє хвилювання, вихід Богдана Хмельницького з Лаври відбувався швидко та безпечно. Гетьман вийшов в оточенні свого почту та служителів Лаври і вмовстився на сани одночасно зі своїм оточенням. Андрій тільки й побачив правицю Богдана, якою він дав знак рухатися. Валка саней так швидко зірвалася з місця і зникла за згином спуску, що юрба не встигла прокричати величальних слів. Дружинники зімкнули двобічні ряди і швидкою ходою попрямували вслід санному почту.

На жаль, не поталанило ще раз зблизька узріти Хмельницького, але хлопці були задоволені. Головне тепер – знайти, де стоять їхні сани... Повсюди ще вешталось чимало людей, сновигали у різних напрямках сани. Хлопці почули, як із саней, що проїжджали повз них, подав голос їзовий. Андрій впізнав у ньому дядька Матвія, з яким вони вранці їхали на Поділ.

– Здоровенькі були, козаки... Живі всі? А то, я вже знаю, була пальба на Подолі... – весело промовляв Матвій, але, побачивши сумні обличчя хлопців, примовк.

Підлужний з Яремою вмовстилися на санях, та Матвій, проїхавши з версту, зупинився.

– Чекатимемо тут вашого старшого і решту козаків. Ми так домовлялися, – повідомив візник і, діставши люльку, довго припалював тютюнець.

Невдовзі з'явилися розчервонілі від пішої ходи Пилипенко з Білим. Коли їзовий рушив, Макар, рубаючи фрази, схвилювано промовляв:

– Повертаємося без одного... Загинув Олежа Капелюжний. Посіпаки польські застрелили... Завтра поховують його без нас. Я порозумівся з Філаретом при Пирогоші...

Більше ні про що в дорозі не розмовляли, а, прибувши до свого табору, швидко вмилися снігом і повечеряли в теплому наметі. Подякували Глібові Матвієнку за турботу та пом'янули убієнного Олега...

Два дні спозарання виїздили в місто. На санях, а коли й пішим ходом снували у різних напрямках. Де був у той час Богдан – не знав ніхто. Наступного дня, увечері, стало відомо, що сотня має вирушати до Чигирина.

Знову з'явився Лаврін Капуста і подякував козакам і особисто Макарові Пилипенку за те, що протидіяли замаху на Хмельницького. Андрію було подаровано пістоль, інкрустований чудернацькими вензелями, а Макарові – іменну шаблю з написом: «Хороброму – від гетьмана».

У сотні всі знали про їхню сутичку на Подолі і з повагою ставилися до Макара та Андрія, а особливо після того, як сотні було подаровано на гурт сто злотих від Хмельницького. Окрім того, Макарові та Андрію було залишено гарний міщанський одяг – для особистого використання.

Уранці, зі сходом сонця, Петро Гусак повів свою сотню з Києва. Зупинившись на недовгий проміжок часу на пагорбі, козаки прощалися з містом, яке цього разу було огорнуте сивою димкою. До них долинали тільки далекі покрики та ледве чутний ляскіт заліза в кузнях...

БІЛОСНІЖНЕ МАРЕВО

Цю ніч провели під Кагарликом, поставивши намети в живописному ліску побіля шляху, бо ж саме місто було зайняте під ночівлю полком Богдана. На третій день, уже поночі, перебуваючи у хвості цього полку, зупинилися на нічліг і також спали у своїх козацьких наметах.

Перед світанком Підлужний прокинувся від несподіваного повороту дивного сну, що цілу ніч турбував його, позбавляючи душевного спокою. Він продовжував тихо лежати з

розплющеними очима, знову й знову прокручував у голові свій сон, пригадуючи якісь нові дрібниці неіснующих подій.

Ось він їде на Орлику по запорошеній білим снігом землі. Все навкруги вкрито снігом, але має певні обриси: хатини, дерева, вітряки... Десь попереду зійшло яскраве біле сонце і увесь час сліпить йому очі, не дає розгледіти шлях. Та Орлик ступає на сніг і впевненою ходою несе на собі Андрія, наближаючись до сонця. Він не може стишити впевненої ходи коня, і коли хоче покриком зупинити Орлика, білий сніг наповнює уста, не даючи вимовити жодного слова. Невідомо звідки побіля них з'явилося двоє лошат. Одне було білим і дуже скидалося на Орлика, а друге – гнідим, у темних цяточках. Андрій здивовано дивився на свого коня, немовби запитуючи: що це за лошата? Вони підбігли ближче, і Орлик кивнув їм головою, ніби припрошував іти поряд з ним. Так тривало не дуже довго, і відчуття світлості стало зникати, хоча все вище піднімалося над обрієм сонце і підтоплювало сніг.

Андрієві не хотілося, щоб це минало. Він, напружуючи сили, намагався прискорити кінську ходу, але тіло ніби оніміло і не піддавалося його волі. Ось уже кінь ступав не в білий пухкий сніг, а чвалав уперед по калюжах та бруду, розбризкуючи його навколо, і ті чорні бризки долітали до лошат...

Раптом звідкілясь з'явилась у стрімкому бігові лань, а за нею неслася зграя вовків. Біле лоша глянуло на Орлика, і той, кивнувши головою, дозволив рятувати одну лань. Андрій хотів рвонутися навперейми вовкам, але Орлик ніс його прямо, не підкоряючись волі вершника. Лоша настигло вовків і давай з неймовірною силою товкти їх ногами – аж снопи іскор вилітали з-під його копит. Вовки, скиглячи від ударів, падали мертвими або ж втікали, доки не вискочив з лісу вовк-мастак. Схопивши лоша за загривок, поклав його на землю. Червона кров пирснула з лошати такою цівкою, що долетіла до Орлика і забризкала коня і вершника.

Орлик, не зупиняючись, ступав далі, все помітніше прискорював ходу. І от, нарешті, Андрій став упізнавати рідні краєвиди. Орлик майже зупинився і, повертаючи голову, сумно поглядав на Андрія. Менше лоша, що лопотіло поряд з ними,

було замурзане брудом. Воно неначе підросло за час ходи і все поривалося випередити Орлика, але той не дозволяв це робити.

Андрій побачив на вигині шляху ту стару вербу, що завжди першою зустрічала його, коли вертався додому, а Орлик, порівнявшись з нею, впав на передні ноги і, ще раз глянувши на Андрія, завалився бездиханним.

Тут зупинилося й лоша, що вже стало конем, і, нахиливши голову, запрошувало Андрія сісти в розцяцьковану кульбаку. Той сумно подивився на Орлика і, погладивши його по гриві, підійшов до лошати-коня, сів на нього. Коли це відбулося, лоша неначе оскаженіло і стало нести Андрія не до його домівки, а кудись в інший бік. Андрій, як міг, стримував скакуна, тягнучи на себе повід, а він, хоч і був загнuzданий вудилами, вперто ніс вершника далі. Андрій з останніх сил натягнув повід, аж лоша-кінь стало на диби, а він, звільнившись від стремен, сплигнув на землю. А те лоша-кінь, навіть не второпало, що загубило їздця, рвонуло вперед і зникло в чорному лісі.

Андрій піднявся з землі і, обмившись в якійсь калюжі з досить чистою водою, попрямував до своєї домівки. Минувши стару вербу, побачив за вигином шляху батьківське обійстя і своїх рідних, що стояли біля воріт. Коли наблизився до них, родичі, признавши його, стали посміхатися, а маленький Миколка, вимахуючи рученятами, кинувся назустріч. Андрій схопив свого синочка на руки і пішов до воріт свого обійстя, яке було майже поруч. Усе йшов і йшов, а дійти не міг. Миколка здивовано дивився на батька і вже хмикав, тягнучись ручками до рідних і сердячись, що його так міцно тримають на руках...

Далі спогади про сновидіння обривалися, і Андрій довго лежав, пригадуючи, що ж було далі, але згадати не міг. Тихцем вибравшись із намету, він став готуватися до походу. Підкинувши Орлику збіжжя, затримався біля нього і став чесати скребницею та розмовляти з конем, неначе жаліючи про те, що побачив його уві сні неживим. Але спілкування з Орликом не підказало кінцевих подій сновидіння, і Андрій, давши коневі води, пішов до кухарів – допомагати, в чім була необхідність...

Під час подальшого переходу з-під Кагарлика він увесь час намагався розгадати таємницю сновидіння, або ж хоч пригадати

його кінець, та це ніяк не вдавалося, і поступово Андрій став його забувати.

ВАЖКИЙ ШЛЯХ НА ЧИГИРИН

Через два денних переходи військо дійшло до Корсуня і знову зупинилося на ночівлю в знайомих багатьом козакам місцях. Усі тільки й говорили, що про своїх рідних чи друзів, які загинули в цих місцях. У десятці Макара Пилипенка пам'ятали загиблих. Козаки довго сиділи після вечері, згадуючи перший бій. Міркували про швидкоплинне козацьке життя-буття, співали сумні пісні.

Гей, на біду, на горе
Козак уродився, –
В чистім полі, край дороги
Ляшкам знадобився.
У неділю рано
Та й славонька стала:
Взяли ляшки сіромаху
Та й забили в кайдани.
Ой, на руки кайдани,
А на ноги диби, –
Хотять ляшки сіромаху
До світа згубити.
Ой, на руки кайдани,
На ноги скрипниці.
Та й вкинули сіромаху
В темную темницю.
Ой, приїжджав жовнір,
Став його питати:
«Чи є в тебе, козаченьку,
Отець, рідна мати?»
«Ой є в мене родина –
Уся Україна,
Та доведеться сіромасі
Без помочі згинуть.
Ой, Великий Луг – батько,

А Січ – моя мати.
Доведеться сіромасі
У неволі погібати.
Гей, ви мені не пани,
А я вам не хлопець.
Догадайтесь, вражі сини,
Що я – Запорожець!»

Наступні дні були схожими поміж собою. Важкий шлях виснажував людей, пронизливий вітер, хоч і дув увесь час у спину, дошкуляв так, що Андрієві не вірилось, що його душа ще теплиться всередині тіла. Стало більше вмирати козаків. Хтось сконав від застуди, викрикуючи у маренні запальні бойові кличі та йдучи востаннє у шалену атаку, а потім затихав у передсмертному часі, вмирав, як увесь час бажав того – в бою. Інший кінчався від черевного болю та прохав у Бога прощення гріхів, благав товаришів, щоб закінчили його страждання ударом шаблі.

Велика журба обсіла козаків. Не по-їхньому це було: вмирати десь на шляху. А часто траплялося так, що ніде було й поховати, і тоді шукали якісь ритвини чи яруги, клали тіла товаришів, прикидаючи їх дрючками, зрубаними стовбурами дерев та присипали снігом.

Коні охляли так, що ледве тяглися один за одним, опутивши голови, і вже не звертали уваги на заохочування своїх вершників. Андрій читав про себе молитви і просив Бога, щоб не залишив його, грішного, без сил або бездиханного на дорозі: «Живий в допоміж Вишнього під покровом Бога небесного оселиться. Рече Господеві, Заступниче мій і Прихисток мій...»

У десятті Макара Пилипенка вже не стало двох сильних та хоробрих козаків: Івана Кулібаби та Григорія Маковського, котрі і вмирили, в запалі махаючи правицею, неначе стискали шаблю. Макар дуже змарнів, проте всіляко підтримував хлопців, обіцяючи, що незабаром буде Чигирин та відпочинок по теплих хатах та од'їдок присохлим черевам.

Десь наприкінці десятого дня переходу сотник Петро Гусак, якимось по-іншому, рівніше сидючи в сідлі, став об'їжджати сотню та підбадьорювати хлопців, що в цю ніч вони будуть в Чигирині,

а там для них підготують затишні хатини для відпочинку. Козаки в'яло посміхалися на заклики Гусака, а більшість уже не вірила ні в теплі хати, ні в якусь там жирненьку їжу...

Уранці Підлужний затіяв розмову з Яремою – про труднощі цього походу і, сумно нахиливши голову, попрохав:

– Вікторе... Якщо я ... Якщо зі мною буде, як з хлопцями, то доберися на Самарщину, у Михайлівку, скажи, що мене вже немає, нехай не чекають...

Віктор Ярема згідливо кивнув головою і пообіцяв Андрієві зробити так, як він того хоче.

Таки Петро Гусак говорив правду – вже поночі всі почули залистий гавкіт собак, побачили чимало вогників у віконцях. І залишки сотні, підстьобуючи коней, в'їхали у місто Чигирин – козацьку столицю, оплот Богдана Хмельницького.

Попереду залунали радісні вигуки козаків, які сповіщали про входження до Чигирина. Дійсно, їх тут чекали, і це дуже здивувало бувалих козаків. Чигиринська старшина та сердюки взялися розселяти козаків.

ЙОСЬЧИНА СТОДОЛА

Дев'ятьох козаків разом із Макаром Пилипенком сердюк Василь повів за собою на ночівлю до якогось, як він сам висловився, гendляра Йосипа або ж, по-єврейському, Йоськи. Хлопцям було байдуже, до кого, аби лише опинитися в теплі та поїсти чогось гаряченького.

Не дуже довго петляли вулицями і нарешті заїхали у дворище цього самого Йоськи. Тут же повибігали служники, і вийшов сам господар з четвіркою хлопців-підлітків.

– Здоровенькі були, козаченьки! Притомилися з дороги? Зараз Йоська вас обігріє і нагодує, коникам фуражу підтрусимо... От ці ляшки кляті! Життя немає в людей! – примовляв господар.

Хлопці мовчали, не маючи бажання підтримувати розмову, а десятник Макар став розподіляти, хто де ночуватиме, і, розгледівши у кінці дворища стодолу, запитав господаря:

– Добродію Йосипе, а там, у стодолі, тепло?

Йоська зі щасливою посмішкою відразу догідливо відповів:

– Так, так, пане старший! Там завжди тепло... Худобині там гріємо та й вариво готуємо... То гарне місце для ваших козаків, а ваше – у гостинній Йоськи!

Макар уважно подивився на улесливого Йоську і також люб'язно відмовився:

– Велика вдячність, люб'язний Йосипе! Мені потрібно бути при козаках. Я їм, як за батька...

Господар, здвигнувши плечима, відійшов і став далі розпоряджатися та квапити своїх підручних, щоб скоріше все зробити заради ночівлі козаків. Коней добре впорядкували, та Підлужний особисто перевірів вміст короба і залишився задоволеним. Йосип не пожалкував ячменю для зголоднілих козацьких скакунів. Орлик і Зірочка жваво переминали зерно, а в стайні було затишно, неначе теплої пори...

Андрій, побачивши одного зі служників, потиснув йому руку, із застиглою грудкою вдячності в горлі промовив:

– Друже, приглянь по совісті... Коні ледве дочували сюди, а були такі браві та швидкі, як вогонь.

Ярема дружельотно запитав, як звати служника, і той, опустивши голову, буцімто в чомусь грішний, тихо відповів:

– Порфірієм мене звати... А хазяїн називає Прощкою. Ячмінь, як ви підете до стодоли, я з половини зроблю відбір, щоб на ранок було... Наказав пан Йосип...

Хлопці нерозуміюче дивилися на служника, а тоді Андрій збагнув, у чому воно справа, і вже погрозово промовив:

– Ти, парубче, не відбирай, бо ж господар ніколи не зізнається, що це він тебе на таке напутив... А тобі за наказом нашого отамана дадуть київ по спині...

Порфірій з переляку ледве не впустив собі на ноги цеберко з водою, але тут Ярема, підморгнувши, надоумив його:

– Скажеш Йосипу, що відібрав ячмінь. А ми вранці зіграємо у твою «дудку»...

Служник кволо посміхнувся і пообіцяв, що коників козацьких не зобидить, і хлопці, поплескавши його по плечах, пішли до стодоли.

У стодолі дійсно було, як у Бога за пазухою. Ці слова повторював і увесь час метушився Василь Крят, якого нещодавно

приписали до десятки. Свій харч не треба було витратити, бо ж принесли смаженої поросятини, і дісталось кожному по половині глечика молока.

Після вечері всі розчервонілися, мов варені раки, і стали стягувати із себе решту одягу, залишившись у спідніх полотняних сорочках. Їм запропонували обмитися з дороги, і козаки, витягнувши жбан з теплою водою на подвір'я, поливали один одного, а потім розтирали снігом. «Таке було тільки в Києві!» – задоволено викрикували козаки, і веселий регіт лунав на все Йосипове подвір'я. Ледве вкоськавши своїх хлопців, Макар побачив, що вже постелено поверх сіна ліжники, тож пригримнув:

– Годі, годі вам... Немов діти!.. Он дивіться, яку вам постіль приготували. Гайда спати!

Усі стали вибирати собі місця для сну, а Василь Крят пішов позаглядати по казанах з варивом для худоби, що стояли на довгій кабиці.

– Пане десятнику! Тут таке вариво, що й ми могли б ще підкріпитися перед сном! – почувся його щасливий голос.

Макар промовчав і продовжував лаштуватися до відпочинку. Ще двоє козаків стали з цікавістю порсатися копистками у казанах. Почулися неголосні відгуки про смачну їжу та ще й прицмокування. Нарешті Пилипенко не витримав і, вилаявшись, пригрозив, що зараз же загасить лоївки і вони, як шури, тицькатимуться, шукаючи собі місце. Василя з двома його «застільниками» як вітром здуло від кабиці з казанами, і Макар, закрившись на засув, загасив лоївки. Через короткий час стодола наповнилася різноголосим хропінням та посопуванням зморених козаків.

Підлужний прокинувся перед світанком від якогось стогону і тупцювання босих ніг по долівці стодоли. Він тихцем потягнувся рукою до шаблі, що лежала поміж Яремою і ним, та неголосно запитав:

– Що за дідьки тут топчуться? Зараз махну шаблею попід сідницями!

Почувся голос Макара:

– Та лежи, Андрію! Це наші вчорашні «копистники» носяться з животами на двір. Добре «підкріпилися» на ніч!

Пилипенко запалив лоївку і при її світлі один за одним у стодолу забігло троє і поміж них – Василь Крят. Обтрушуючи сніг з босих ніг, вони винувато поглядали на козаків, що вже прокинулися і, лежачи, поглядали на них.

– Ви там хоч у знане місце бігали? А то до сходу сонця ми і двері не зможемо відчинити!.. – вирвалося у Андрія, і вся стодола ледве не піднялася вгору від загального реготу.

А горезвісна трійця, похнюпившись, потьопала мокрими ногами по долівці. Повернувшись до всіх спинами, «герої» повкладалися досипати.

Уже через деякий час почулися вранішні співи півнів, ревіння худоби та поросячий вереск. Хлопці один по одному виходили на подвір'я і, вмившись снігом, поверталися у теплу стодолу й розтирали тіло рушниками. З'явилися меткі служники і, поставивши на довгий стіл казан пахучої щерби, поклали кожному по чималенькому заgreбу. Кухар поділив щербу, розсипавши кожному черпаком, а коли кидав у миску густе вариво Василеві, якимось співчутливо запитав:

– А ти будеш, Василю? Ви ж учора попоїли смачненько...

Усі знову засміялися і взялися наминати своє, постукуючи ложками.

Потім служники принесли ще й хлібного сирівцю, і козаки жадібно припадали до кухлів з гострим напоєм.

На вулиці почулися удари тулумбаса, і Пилипенко став підганяти деяких «чухрїїв», які то шаблю свою шукали по закутках, то кожухи з кимось переплутали... Проте це тривало недовго, і через деякий час усі вже стояли побіля стайні. Ще увечері Андрій розповів Пилипенку про розмову зі служником Порфирієм, і вранці Макар, багатозначно підморгнувши Андрієві, довірливо промовив:

– Спробуємо розжитися у Йосипа збіжжя ще на одну нічку та на дорогу...

Тут же з'явився гендляр і зі щасливою посмішкою став походжати поміж козаками, що стояли, тримаючи коней за повіді.

– Люб'язний отамане Макаре, як вам спалося в Йоськи? А коники стоять, як плисові, погляньте тільки! – весело звернувся він до Пилипенка.

Макар нахмурився, потім підійшов до одного, другого коня і скрушно похитав головою, примовляючи:

– Щось вони такі, начебто й не їли... Он погляньте, Йосипе, боки позападали!

Йосип якось знітився, став обдивлятися коней. Потім також похитав головою, промовив, дивлячись у бік служника:

– То так, пане Макаре. Я тому Прощі задам духопеликів... Говорив йому: підсипай фураж, допоки коники уминатимуть.

Макар багатозначно розвів руками і твердо промовив:

– Доведеться ще залишатися... На таких конях ми і з Чигирина не зможемо виїхати... Охлянуть...

Хлопці з десятки, оглядаючи своїх коней, також занепокоєно мотали головами, а Андрій звернувся до десятника:

– Пане Макаре, треба лишатися. Ми вже якось перебудемо, а коні...

– Заводьте у стайню... – звелів Пилипенко. – Василь Крят нехай і залишиться в допомозі Порфирію годувати коней, а ми йдемо до зборів. Гайда за мною!

Прив'язавши коней у затишній стайні, хлопці дружненько полишили подвір'я Йоськи і поспішили на тарахкання тулумбаса.

На невеликому вигоні збиралася сотня Петра Гусака, і багато козаків спішеними сходилися на загальний збір, який оголосив сотенний. Петро не став докучати промовами козакам, котрі ще не дуже й відпочили після виснажливого переходу з Києва, а повідомив, як його сотнею розпорядилися далі.

– Козаки, побратими дорогі! Тяжкий шлях у нас залишився за спиною, і багато крові нашої пролилося на ньому, – почав говорити Гусак.

Поміж рядами почулися схвальні голоси, а сотник продовжив:

– Серед вас чимало таких, що прийшли із зимівників, а там лишилися жінки та діти. Вони не знають навіть, як за вас молитися... Тому гетьман дозволяє нам повернутися в зимівники до теплої днини! – продовжував Петро.

Тут йому не дали договорити. Почулися збуджені голоси, і вгору полетіли шапки, а дехто встиг пальнути вгору з пістоля. Сотенний не став швидко вгамовувати ошалілих від радощів козаків, та нарешті підняв правицю і владно гукнув:

– Слухайте далі!

Усі швидко вгамувалися, і тільки було чути, як десь недалеко вдарили дзвони до утрені. Козаки учтиво повернулися головами до сходу, стали старанно молитися, осіняючи себе хресним знаменням, і було чути лише церковні передзвони та притишені голоси тих, хто молилися.

Коли затихли перші гучні передзвони, Петро продовжив:

– Воля гетьмана така, що кому немає куди йти – той може лишатися на засадах реєстрового з платнею та харчем при Чигирині до поважного свята Явдохи...

У Підлужного в грудях стало шалено калатати серце, і він уже не чув різноголосих викриків, коли одні раділи, почувши повідомлення про їхню подальшу участь у військових справах, а інші у розпачі кидали шапки на сніг і топтали ногами, висловлюючи цим своє невдоволення. Він подумки вже осягнув серцем та душею, що незабаром побачить найдорожчих у цьому світі людей. Перебуваючи у загальній юрбі, Андрій обмірковував шлях, яким добиратиметься на рідну Самарщину, і усвідомлював, що це буде неймовірно важко. Пригадав вірного побратима Івана, доля якого була йому невідомою, а ще – Санька Голоту. Вони б підтримали його на зимовому шляху додому... А де ж їх тепер знайдеш?

Врешті-решт козаки вгомонилися, і Петро Гусак, злізши з воза, на якому стояв під час промови, запросив до себе в хату десятників, а козаки потроху стали розбідатися по теплих домівках. Андрій з Яремою неспішно йшли до Йосьчиного дворища і, коли поблизу нікого вже не було, Андрій звернувся до Яреми:

– Вікторе, а ти що збираєшся робити?.. На Січ чи, може, лишишся у Чигирині, при Богданові?

Ярема замислився і відповів не відразу, та вже ніби прочитав думки Андрія, промовив:

– Розумієш, мені є куди йти і одночасно – нікуди. Пішов би з тобою до теплої пори... Хочеться поглянути на ваш благодатний край та й лячно тебе самого на зимовому шляху лишати...

Андрій з вдячністю глянув на Ярему і схвильовано промовив:

– Я, Вікторе, думав, що залишишся при Богданові, та бачу, що ти – справжній товариш. Удвох доберемося до моєї Михайлівки.

Повернувшись до стодоли, хлопці помовчували, не встряючи у суперечки козаків зі своєї десятки. Перш ніж повернувся Макар, усі гарячі голови і ті, що були не згодні з рішенням Богдана, вгамувалися. Десятник сумирно зайшов у стодолу і, побачивши, що хлопці спокійно відпочивають, якось здивовано обвів усіх поглядом і нарочито голосно запитав:

– А що це ви валяєтесь лежнями?! Я за них горлянку рву, щоб разом до Низу йти, а вони...

Усі дружно схопилися з долівки і, ставши колом навколо Макара, чекали від нього слова. Десятник обвів усіх поглядом, ніби впізнаючи кожного, і повідомив:

– Гусак особисто підібрав під своє начало три десятки із сотні. Решта йде до Січі!

На подив десятника ніхто не став розпитувати що й до чого, а після цього хтось викрикнув, що добре було б пововтузитися в сніжку, і напівроздягнені козаки висипали на дворище. У сніжки вийшли погуляти молоді хлопці й, піднявши гвалт, стали натирати один одного снігом або ж засипати за пазухи. На лемент хлопців з десятки Макара де не взялися козаки з ближніх хат, і на дворищі Йоськи завирувало дивне «побоїще». Андрій з Яремою були вже геть мокрі від снігу, а коли прибульці з інших хат з'явилися, то всі прудко, ставши ланцюгом, накинулись на «чужинців». Тут уже треба було не ловити гав, а ухилитися від снігових ядер «супротивників», і боротьба розгорілася з новою силою. Тримаючись разом, Андрій та Ярема всіляко уникали снігової купелі, та все ж, коли нападників стало набагато більше, хлопців все частіше накривали по спині чи по голові. Пилипенко, який спостерігав за цією сутичкою, закричав:

– Макарівці! Усі до мене! Відступай у стодолу!

Андрій, відбившись від декількох нападників, що завзято насідали, рвонув з місця і побіг до стодоли разом з Яремою та своїми хлопцями. Коли останній учасник снігового побоїща забіг у приміщення, Макар хутко зачинив двері, у які зараз же почали стукати сніжки.

– Усім роздягатися і сушити мокре ганчір'я! – отаманським голосом віддав наказ Пилипенко, але хлопці вже й без примусу стягували із себе промоклий одяг.

Знову піднявся сміх, бо хтось залишився геть голим, а хто спритніший, той, роздягнувшись, розмістив одяг до сушки і сховався під ліжником. Коли всі заспокоїлися, Макар похвалив молодих козаків з десятки, що добре стримували «супротивників».

По обіді десятник підсів поміж Андрієм та Яремою і запитав, поглядаючи на обох:

– Хлопці, а ви як вирішили? Вам Петро Гусак дає вільний вибір... Що скажете?

Андрій глянув Макарові у вічі й твердо промовив:

– Ми вирушаємо на Присамарщину. Треба сім'ю провідати... Душа вже нудиться, немає наснаги воювати.

Ярема кивнув головою у бік Андрія і звернувся до Макара:

– Ви там, пане десятнику, замовте слово за нас. А по весні будемо з вами...

Макар ударив себе руками по колінах і, піднявшись з полу, співчутливо промовив:

– Я замовлю слово... А вам, хлопці, нелегко прийдеться, бо ж доведеться лише удвох подолати шлях від Кременчука до тих місць... Тяжко буде...

Підлужному нічого не лишалося, як погоджуватися з Макаром, і він з трепетом слухав його – чи то поради, чи то застереження. Перед вечерею Пилипенко повернувся в стодолу і став зачитувати прізвища козаків, які залишаються в Чигирині. Ті, кого назвав десятник, кивали головами на знак згоди. До Низу йтимуть з Макарової десятки, разом з Андрієм та Яремою, п'ятеро козаків.

Наступного дня ті, хто від'їжджав, ретельно готувалися до ще одного важкого переходу. Все ж ближче до рідної землі, до

Січі... Андрій з Яремою та іншими побратимами, які вирушали на Січ, зібрались на ярмарок. Він у цей час аж кишів покупцями та продавцями, бо Чигирин став гетьманською столицею. Сюди везли й несли всякого товару та мануфактури з півсвіту. Ще здалеку хлопці почули різноголосий гул, а коли зайшли поміж рядами крамарів, то пірнули у незрозуміле для них оточення. Кричали всі, хто міг кричати, тицькали один одному під носа свій товар. Хто продав добру річ за гарні гроші – розчулено ручкався з покупцем, хто не міг домовитись – гнівався і називав якихось людей скупердягами. Хлопці трималися гурту, бо ж у цьому шарварку можна було й загубитися.

Йшли сюди для поповнення запасів пороху, куль, наконечників... Побачивши безліч незвичайних тканин, Андрій, повернувшись до Яреми, крикнув йому на вухо:

– Вікторе, куплю щось для своїх. Для Даринки тут – що хочеш...

Спочатку придбали військове знаряддя, а потім стали придивлятися до інших речей. Андрієві були до вподоби чоботи, фарбовані під бордовий колір. Ярема поміряв і собі пару, а тоді троє, що були з ними, також позапихали в мішки прегарні чоботи. Тепер уже п'ятірка покупців не стала жаліти гроші, й усі наповнювали торби тим, що в око впало. Андрій потурбувався про всю рідню, а найперше – придбав обновки для Даринки і маленького Миколки.

Вибралися з людської тисняви й поверталися, посміхаючись, коли пригадували торгові «баталії» з крамарями. І хоча мошна в кожного помітно схудла, поверталися у піднесеному настрої.

ВРЯТУВАТИ МОСКОВІТІВ!

Від'їзд до Січі затримався з причини прибуття до Чигирина численних делегатів із чужих країв, у тому числі й з Речі Посполитої. Місто заповнили одягнені за іншим кшталтом люди. Місцеві та козаки роздивлялися іноземців і намагались відгадати – звідки прибули ті чи інші. Тепер Підлужний не мав часу сумувати за домівкою, бо ж козаків відряджали зустрічати

санні поїзди з делегатами. Це було досить далеко від Чигирина, і хлопці поверталися виснаженими пізно увечері.

Уранці призначеного дня від'їзду до Січі, Гусак підняв усю сотню на ноги, коли ще й півні не співали. Неповна сотня вишикувалася на вигоні неподалік від Йосьчиного дворища, і Петро оголосив про необхідність супроводу делегатів з Московії. Почувши невдоволені вигуки серед козаків, Гусак підняттям правиці застеріг усіх до послуху, а тоді промовив:

– Ходять чутки, що цих людей хочуть вбити в дорозі. Ми повинні доправити їх, щоб і волосина не впала з голови!..

Козаки притихли, а Петро, піднявшись у стременах, суворо обвів поглядом свою сотню і продовжив:

– Ляхи хочуть посварити нас з Московією... Уб'ють делегатів, а на Богдана звальять. Отож їхні голови тримають наші...

Петро підняв оголену шаблю, і за ним потяглися козаки – зустрічати московитів, які сунули до Чигирина від Переяславського перевозу.

Мороз того дня був не занадто сильним, та ще й день обіцяв бути безвітряним. Рожеве сонечко піднялося з-за обрію і обіцяло гарну днину та гріло козаків у спину. Петро нервував і весь час оглядався на свою сотню, покриками підганяв рухатися хутчіше. Через якийсь час сотня вже йшла галопом, стоптавши уздовж шляху широку смугу позаду себе.

Десь перед обідньою порою стихили хід, і Петро, покликавши Пилипенка, наказав його десятці виїздити вперед на відстань до двох верст та розглядатися навкруги. Разом з Макаром у десятці було вісім верхових, усі – перевірені сміливці й рубаки... Стрімко обігнавши сотню, подались вперед. Пройшли галопом по шляху до перевозу і, коли обігнули невеликий лісок, почули відголоски якоїсь сутички. Прискоривши ходу, вискочили із-за вигину шляху просто в спину невідомим вершникам, що насадили на санний поїзд. Чулися вигуки ляхів та лайка московських ратників.

– Василю, скачи до сотні! Хутко чекаємо допомоги! – крикнув Пилипенко до Крята, і той, розвернувши коня на одному місці, кинувся за допомогою.

Ті, хто напав на московітів, були одягнені у добротні кожухи, повстяні селянські шапки, але Макар за манерою сидіти на конях та довгими шаблями відразу зрозумів, що це – ляхи. Наблизившись до місця сутички, Пилипенко вигукнув бойовий клич:

– Криши ляхів!

І козаки зненацька для нападників насіли на них ззаду.

Ляхи не встигли повернути коней назустріч козакам і за це поплатилися, бо кожна козацька шабля знайшла собі жертву. Вони закричали, перелякавшись: «Матка боска! Збережи нас!», проте побачили, що козаків замало. «Бий холопів! Добивайте московітів!» – долинали підбадьорливі голоси ляських вершників. Від московітів також почулися вже радісні голоси: «Братци! Рубіте їх – ми держимся!» Вони зрозуміли, що прийшла допомога. Козаки, які були разом з московітами, кричали: «Підсобляйте, хлопці... Ми, переяславські, не піддамося ляхам!»

Нападники посилили тиск і на макарівців. Побачивши шалений наступ на свою десятку, Пилипенко заволав на всю горлянку:

– Хлопці! Гуртуйтеся, не піддавайтеся! Бийте їх до згину!

Підлужний з Яремою були весь час поряд, а зараз Андрій побачив, як їх намагаються відтіснити один від одного. Миттєво перекинувши шаблю з руки в руку, він вдарив по ворожому вершнику збоку. Той зігнувся в сідлі, і його кінь, рятуючи хазяїна, став задкувати, а Орлик зайняв місце поряд із Зірочкою. Тепер козакам стало зручніше захищатись від ляхів, які намагалися зломити опір. Макар Пилипенко, побачивши, як тримаються його хлопці, закричав:

– Не візьмуть вони нас! Підрізайте стремена, ріжте вудечки!

По той бік ляського гурту лунали розпачливий гвалт і передсмертне волення захисників делегатського супроводу: «Пращайте, братци! Держитесь!» А хтось із переяславців кричав: «Вмираю за віру нашу!» Ляхи насідали, і різали слух їхніх зухвалі голоси: «Січіть державців! Ріжте московітів!»

Пилипенко, почувши заклики поляків до знищення державного люду з Московії, піднявся в стременах і заволав:

– Хлопці, їхні голови дорожчі за наші! Вперед!

Андрій всією своєю сутністю відчув вирішальність цієї миті, тож з диким ревом та несамовитою силою, що прибула невідомо звідки, накинувся на вершника, який був поряд з ним, і помахом шаблі відсік йому руку до плеча. Кров бризнула у різні боки тугими цівками, і супротивник, немов важкий сніп, звалився на землю. Стрій козаків однією лавою став пробивати собі шлях до обозу, і ті поляки, котрі нападали на московітів, розвертали своїх коней... Над місцем кривавої сутички вже лунали переможні крики переяславських козаків і московітських ратників.

Раптом увесь цей гвалт заглушили бойові кличі з Гусакової сотні: «Бий супостатів! Рубайте до ноги! Не випускати жодного!» Андрій побачив, як місце сутички стали півколом охоплювати козаки з їхньої сотні. Тих ворогів, що встигли пуститися навіть, настигали і били з усього лету на погибель. Ляхи спробували стати колом, але не встигали, бо того чи іншого настигала шабля або козацька куля.

За короткий час було винищено майже весь загін лаських вершників, а ті, що були живі, кидали зброю. Тут почулися голоси від московітського обозу: «Добівайте їх, братці! Оні нас не щаділі!» Тепер залишки польського загону опинилися, немов поміж двох вогнів, і московіти стали щосили тиснути залишки ворожих вершників у бік козаків. Хлопці із сотні Петра Гусака добивали очманілих від безвиході ворожих вершників. Та все ж двом удачливим кіннотникам вдалося вирватися з тісняви, і вони щодуху помчали від місця загибелі майже всього їхнього загону. Пролунав могутній голос Гусака:

– Догнати! Не впустіть!

Відірвавшись від сотні, двоє метких козаків полетіли навздогін полякам, і Андрій побачив здаля, як повилітали із сідел обидва лаські втікачі. Через деякий час козаки повернулися, і Заброда, наблизившись до своїх, розпачливо промовив:

– Такі кожухи довелося зіпсувати!.. Чому вони втікали?

Підлужний підскочив до московітського обозу з державцями і побачив, що серед них є чимало вбитих та поранених. Бували козаки вже прийшли на допомогу: зупиняли кровотечу та перев'язували рани.

Андрій побачив ратника, який, кволо махаючи рукою, кликав до себе, просячи надати допомогу. Коли наблизився, той показав поранення, прийнявши з живота руку, якою він стримував витік крові. Андрій зняв зі спини мішок і, попорпавшись в ньому, дістав перев'язи. Розірвавши на пораненому одіж, добрався до рани, з якої сочилася чорно-червона кров.

– Дісталось тобі, братчику! – оглянувши поріз, забідкався Андрій, а потім притиснув рану і вичавив з неї згустки крові.

У його мішку був сухий подорожник, який дуже знадобився. Притуливши пораненого до дерева, обмотав його перев'язом навколо тулуба. Закінчивши справу, Андрій підбадьорливо мовив до ратника:

– Заживе! Ще й не такі порізи заживлялися... Повернешся до своєї Москви!

Поранений ратник затуманеним поглядом дивився на Андрія, а тоді стиха вимовив:

– Не с Москви я, братец... Із Сєвска ми. Царских посланцев вели к Богдану вашему.

Андрій не став надокучати йому розмовами, а заходився допомагати іншим. Поранених поклали на санях, турботливо понакривавши кожухами, знятими із забитих ляхів. Козаки ходили навколо, визбируючи зброю і теплу одяганку. Звідусіль чулися здивовані голоси: «Ви погляньте, у них навіть холоші кожушані! Добре ляхи одяглися... Можна і на снігу спати...»

По засніженому переліску зганяли коней, що порозбігалися після втрати своїх господарів. Андрій нарешті звільнився від клопотів і підійшов до Орлика. На снігу побіля нього побачив кров'яні плями і, оглянувши коня, помітив глибокий поріз на шії.

– Ану, Орлику, показуй, що це в тебе...

Кінь сумирно стояв і засмученим поглядом дивився на Андрія, раз по раз перебираючи ногами від занепокоєння. Швидко знайшовши Петра Гусака, Андрій схвильовано розповів йому про поранення коня. Сотник розуміюче вислухав і, сідаючи на свою Паву, кивнув у бік декількох десятків коней, промовив:

– Бери найліпшого!.. Скажеш, що я дозволив!

Здивований Андрій дивився вслід сотнику, але ота порада була слухною: Орлик не зможе найближчим часом носити його на собі. І Андрій неспішно побрів до табуну коней, що норувалися і не підкорялися козакам, які намагались їх пов'язати. Він відразу кинув погляд на високого жеребця смолистої масті і, діставши з мішка шматок заgreба, став наближатися до стривоженого коня. На віддалі простягнув руку в його бік і, тримаючи заgreба, лагідно примовляв:

– Який добжий кінь... Поїж заgreба. Тихо, тихо будь...

Жеребець, поглядаючи на Андрія, невдоволено форкав ніздрями, а коли козак пестливо погладив його по щелепі, дав взяти себе за вузду. Андрій гладив коня, розмовляючи з ним, вставляв у фрази польські слова, а коли той перестав форкати, простягнув на відкритій долоні заgreба, і жеребчик, втягнувши в себе повітря, понюхав гостинець. Козак захоплювався:

– Бери, забирай... Це смакота, а ти ж голодний...

Смоляний жеребчик, поведивши якусь мить губами по заgreбу, забрав його.

Підлужний задоволено погладив шию скакуна, оглянув тулуб та гомілки, перевірів цілість стремен і, взявшись за вузду, ступнув ногою в стремено й миттєво опинився в сідлі. Буйко, так вже подумки назвав жеребця Андрій, сіпнувся з місця, але міцні руки їздця стримали його норов. Кінь, нервово тупцюючи на місці, косив очима на Андрія, проте заспокоївся після ласкавих слів нового господаря. Андрій направив Буйка в поле і, проскакавши по колу, повернувся до Орлика. Обнявши свого коня, нашептав йому у вухо:

– Ти, Орлику, не ображайся... От одужаєш, і знову будемо разом!

Валка витягнулася, готуючись повертатися в Чигирин, і Андрій, прив'язавши Орлика до сідла Буйка, вирушив разом з усіма в дорогу. Дійшли до Чигирини вже в темряві і стали допомагати пораненим московітам, ляхам та своїм. Андрій разом з Яремою взявся допомагати пораненому ратнику із Севська, а той, уже отямившись, признав Андрія і ледь помітно приязно посміхнувся до нього.

– Що мучить рана – не переймайся. Тут знахарі щодня й не такі рани бачать, згоять... – заспокоював московіта Андрій.

А тоді, затримавшись, запитав:

– Як же звати тебе, ратнику?

Поранений, махнувши рукою, попрохав його нахилитися ближче і стиха промовив:

– Баранов Владімір... Сам із Севска, у воєводи нашого... упрашивал, хотелось с казаками повідатца.

Андрій вислухав і, поклавши руку йому на плече, довірливо промовив:

– Я попрохаю нашого знахаря Устима – нехай огляне твою рану... І травки тобі знайду доброї, живи...

Якось допомогли пораненим, і Макар став скликати своїх на відпочинок до Йосьчиної стодоли.

Уранці Макарову десятку ніхто не турбував, і після важкого дня та ночі хлопці відлежалися на славу. Неспішно привели себе до ладу, повкладали набої до ладівниць і, поснідавши, стали готуватися до від'їзду на Січ. Андрій пішов у стайню глянути на Орлика і, як завжди, прихопив із собою заgreба, щоб поділити його поміж обома конями.

Рана на шиї коня запеклася кров'ю. Оглянувши його уважно, Андрій зітхнув з полегшенням. Буйко стояв поруч і, коли побачив у руках Андрія заgreба, потягнувся до нього губами. Андрій посміхнувся і, переломивши хліб, простягнув половину Буйкові. Не роздумуючи, жеребець став відривати шматки плескато заgreба, доки не забрав усе до крихти. Тоді Андрій простягнув другу половину Орликові, і той потроху став їсти.

По обіді Пилипенко, зайшовши у стодолу, весело оголосив:

– Хто на Січ – збираймося. Завтра вдосвіта у дорогу!..

Андрій був радий такій звістці, але зараз же подумав про Орлика: «А чи зможе він витримати тяжкий шлях?»

Приготувавшись у далеку путь, Підлужний запропонував Яремі відвідати московітського ратника Володимира Баранова, який перебував неподалік у шпиталі. Баранов притягував Андрія до себе якоюсь внутрішньою добротою, і його неабияк непокоїла подальша доля Володимира. Підійшовши до шпиталю, вони почули вигуки поранених і лайку на своїй та московітській мові.

Андрій, залишивши Ярему біля дверей, зайшов усередину і зараз же наткнувся на Устима, який заклопотано витягав торбу із чимось важким.

– Чого тебе тут дідько носить? Бачиш, що коїться?.. Ледве встигаємо латати та відпилювати... у своїх та чужих! – сердито сказав Устим замість відповіді на Андрієве привітання.

– Так я до Баранова... Травки несु задля кращого вигоювання рани на животі, – випалив Андрій і, обійшовши Устима, попхався вперед.

Його зупинив московітський охоронець і суворо промовив:

– Казаче! Здесь не ходят ваши... Много нашего брата на уходе, многим вчера пришлось смерть принять...

Андрій розуміюче кивнув головою і по-змовницьки мовив до охоронця:

– Я вчора за Баранова постояв... Несу йому травку та побачити хочу. Він мені тепер побратим...

Той роззирнувся навколо і неголосно сказав:

– Ти іди скорее, скажеш приноси́л целітельной травы по гласу есаула...

Він показав, де знаходиться Володимир Баранов. Підлужний хутко пройшов та побачив, як його підопічний кволо підняв угору руку на знак привітання. Володимир лежав на ліжку. Обличчя було блідим, і тільки великі, небесного кольору очі з якоюсь дитячою беззахисністю дивились на Андрія. Привітавши його, Підлужний поклав згорток з травою біля узголів'я і занепокоєно запитав:

– Як відчуваєш себе, Володимире?

Той скрушно похитав головою і ледве чутно видавив із себе:

– Ночью ліхораділо, в гарячке бил. Говорять, тяжело мне будет сохранить живот свой...

Андрій помовчав, а тоді довірливо звернувся до нього:

– Ми завтра вирушаємо в дорогу, але я за тебе почитаю святі молитви та Устима прохатиму... Виживеш!.. Звати мене Андрієм, я із сотні Петра Гусака, а сам – з Присамарщини. Дасть Бог, ще стрінемося... Будь живий... – тихо промовив Андрій і швидко пішов до дверей.

А Володимир лежав з піднятою рукою, прощаючись зі своїм побратимом, замислено дивився йому вслід...

Андрій знову зустрівся з Устимом, який ішов назад з порожнім мішком, і, обнявши його, попрощався та ще раз попрохав знахаря доглянути за Барановим.

Увечері до них у стодолу завітав усміхнений Йосип і ще з порога звернувся до Пилипенка:

– Жалкую, що вибуваєте від мене, пане Макаре. Сердешні у вас козаки... Учтиво поводити себе, ніяких збитків не завдали. Не те, що ляхи!

Хлопці посміхались, а Макар подякував за затишну стодолу та попрохав з мішечок вівса на сімох коней. Йоська трішки знітився, а потім розвів руками, немовби хотів обійняти весь світ, і промовив:

– Звичайно, звичайно... Мішок уже ваш, для ваших коників сердешних... Хай собі поїдять Йосьчиного вівса!

Тут до розмови «підпрягся» Андрій:

– Пане Макаре, а ми від Кременчука без вас будемо по снігах чвалати. Попрохайте в нашого добродія Йосипа півмішечка і нашим жеребчикам та нам хоч по шматку сальця для зігрівання у степовому холоді.

Йоська подивився на Макара, потім на якусь мить невдоволено глянув на Андрія і, не дочекавшись слова від замисленого десятника, люб'язно погодився:

– Беріть, беріть все, що забажається. Сальце, звичайно, треба мати в дорозі.

Цієї ночі Макар поставив на чати у стайні козаків, які залишилися в Чигирині на військовому утриманні.

– Дивіться, хлопці! За коней перед такою дорогою головами відповісте! – намовляв Макар двох охоронців, які мали чергувати першими.

ШЛЯХИ РОЗХОДЯТЬСЯ

Цієї ночі Підлужний майже не спав, його весь час тривожили думки про домівку, бідкався, що доведеться йти довгим зимовим шляхом, непокоївся станом підраненого

Орлика... А коли настав ранок, то під час швидких зборів у дорогу всі тривоги вилетіли з голови. Козаки були задоволеними тим, що від'їдять на Січ, бо в багатьох були поряд зимівники, де їх чекала рідня, тож у дворищі Йоськи лунали веселі голоси тих, що вирушали.

Перед сходом сонця на майдані зібралося більше половини козаків із сотні Петра Гусака, і він стояв, позираючи на своїх орлів. Його гордовита кобила Пава також неначе відчувала швидке розставання з половиною сотні і час від часу гребла передніми копитами сніг та мотала головою в різні боки.

Петро дочекався, поки вгомоняться козаки і, не злізаючи з Пави, схвильовано промовив:

– Січовики! Важкий ми пройшли шлях, і багато могил побратимів по землі нашій. Велика дяка вам від народу, що давно хотів витурити ляха зі своєї землі.

Почекавши, доки стихнуть схвальні голоси, він продовжив:

– Ще не вільна наша земля, і пани знову сунуть до своїх маєтків, тому чекає вас Богдан по весні – добивати ляське плем'я, боронити віру і землю нашу. З Богом – до Січі!

Після того, як вщухли схвальні вигуки, зовсім поруч вдарили в тулумбаси. Пилипенко оголив шаблю і попрямував на виїзд з майдану, гукнувши:

– Рушаймо за мною... До матері Січі, до батька Низу!

Невеликий загін козаків витягнувся ланцюгом і вирушив назустріч сонцю, що за цей час встигло виглянути з-за обрію. Вже за містом їх наздогнали мелодійні передзвони чигиринських храмів, нагадуючи християнському люду про час молитви.

Козацький загін призупинився, і, скинувши шапки, побратими нахилили голови та старанно помолилися, просячи в дорозі благодаті Божої. Звернули на шлях у бік Крюкова, по якому декілька днів тому пройшло головне козацьке військо, яке також вирушило до Січі.

Пилипенко з прихованою посмішкою поглядав на Андрія, який у перших рядах вершників ледве не пускав ускач свого Буйка, і якби не підраний Орлик на прив'язі, то так, може б, і сталося.

Два близьких друга, Підлужний і Ярема, весь час були поряд з Макаром і готові були кожної митті виконати будь-яке доручення. Але в дорозі ніяких пригод не траплялося. Коли у вечірню пору побачили село з десятком хатинок, Макар вирішив зупинитися на нічліг. Люди прийняли козаків, але харчів не обіцяли – у самих були пусті засіки, і хлопці вечеряли, у кого що було.

Наступного дня по обіді зупинилися на перехресті доріг у селі Павлиші, в якому було більше трьох десятків дворів і своя невеличка церква. Звідси Андрій з Яремою можуть продовжити свій шлях майже до Жовтих Вод, а потім попрямують до перевозу неподалік від Кодака або ж вирушать до Крюковського перевозу.

Пилипенку не хотілося розлучатися зі своїми кращими козаками. Він був з тих, хто не раз подорожував по теренах Лівобережжя та Правобережної України, і напутив хлопців, як знайти значно коротший шлях.

Прощалися з побратимами по-козацькому: міцно обіймалися і, струснувши плечі один одного, ручкалися далі з іншими. Макар обняв Андрія, немов сина, і, сказавши декілька прощальних слів, став прощатися з Яремою. Дві чималі торби хлопці перекинули через спину Орлика і рушили від гурту козаків, що проводжали їх, стоячи на одному місці та махаючи шапками. Озирнулися, коли вже почули, як козацький гурт повернув коней, взявши напрямок на Жовті Води.

Ще при світлій днині добралися до Крюкова, і шлях довів їх до перевозу. Але тут повідомили, що в темну пору перевізники не беруться доправляти люд до протилежного берега Дніпра. Побіля самого перевозу був постійний двір з поштовою станцією, і Андрію з Яремою запропонували провести там ніч за помірну платню, а ще – погодувати гарячою їжею.

Хлопці із задоволенням доручили коней служникам, а самі зайшли домовлятися про нічний притулок. Господар, високий на зріст, сухорлявий чоловік, привітно зустрів своїх постояльців і, поглянувши на дебелих молодих козаків, запропонував їм окремий притулок як для знатних подорожніх. Поряд крутився огрядний сердюк. Коли хлопці дали згоду та дістали гаманці для розрахунку за постій, він підійшов до них, привітався:

– Доброго здоров'я, козаки! Маю обов'язки оглянути ваші пашпорти... А звати мене Клим Гамза, – насупившись, промовив сердюк.

Андрій показав йому документ, сотворений військовим писарем їхнього Полтавського полку. Клим, почмокавши товстими губами, довго роздивлявся його своїми темними булькатими очима і нарешті повернув. Потім мовчки подивився на Ярему і махнув рукою, мовляв, твій не буду дивитися... Господар постоялого двору посміхнувся у відповідь на збентежені погляди хлопців і сказав:

– Не дивуйтеся... Тут і при ляхові у всіх папери перевіряли здавна... Звати мене Гнатом, а прізвище – П'ятибрат. Мене добре всі знають на цьому березі і на тому – в Кременчуці. Відпочивайте, хлопці... У мене безпечно. Ми тут з братами тримаємо перевіз по обидва боки. І коней ваших доглянуть, служники потертості помажуть...

Нарешті козаки разом зі служником, який тягнув їхні торби, пішли до окремої хатинки на дворіщі.

По лівий бік від дверей палахкотіла вогнем піч, і в хатині було дуже тепло і затишно. Посеред хати стояв продовгуватий добротний стіл, а з покуті та зі стін дивилися лики святих. На ікони в дорогих рамах були напнуті цвітасті рушники.

Хлопці перехрестилися до покуті і стали роздягатися, а служника попрохали принести ще два цеберка води. Андрій оглянув хатинку і побачив добру впорядкованість у ній: по різні боки господи стояли два поли, застелені ліжниками, на сволюку висіли трав'яні оберемки з пахучих трав, над столом на міцному стояку звисали дві лоївки, що виразно освітлювали приміщення. Долівка була застелена половиками, що створювали затишок у цьому прихистку для мандрівників.

– Відіспимось перед дорогою... Навряд чи на шляху ще стрінеться така господа! – радісно промовив Ярема, і вони обидва, задоволені прихистком, безтурботно розсміялися.

Служник приніс дві цеберки холодної води і пообіцяв через короткий проміжок часу доправити з шинку смаженої свинини та горілки, яку хлопці замовили, щоб обігрітися з дороги. Тільки-но встигли помитися, поливаючи один одному з ковша, як

відчинилися двері, і до господи завітав служник, несучи перед собою їхню вечерю. Поставив горщики на стіл і з радісною усмішкою випалив:

– Кажіть, чого вам треба... Звати мене Хомою, а прізвище – Кріпак. Я тут неподалік буду. Мені б трішки грошей від козаків...

Андрій дістав два гроша, простягнув Хомі, і той вдячно кивнув головою, вийшов з господи. В оселі смачно пахтіло смаженим м'ясом, і зголоднілі хлопці, помолившись перед образами, із задоволенням стали трапезувати.

Уранці Хома розбудив козаків, гупаючи у двері, і передав їм, що перевізний пліт вже скоро потягнуть на протилежний бік. Хлопці вмилися холодною водичкою і пригостилися смаженою яєчною з рум'яними шматками сала, запили кислим сирівцем і вийшли з господи. Попрямували до перевозу, щоб якомога скоріше переправитися на Лівобережжя.

Зовсім поряд уже бурлив люд, і побратими, тримаючи за вузди коней, підійшли до перевізників. Привітавшись, Андрій став домовлятися про перевезення двох козаків і трьох коней.

Андрій спостерігав за дивним, на перший погляд, виглядом перевозу. На замерлому дерев'яному настилі стояв чи то здоровенний пліт, чи то сани, а з-під нього виглядала товстелезна мотузка, що підходила до двох велетенських коловоротів, які поєднувалися між собою вирубаними в них зубцями. Тут же стояли коні зі звичайною збруєю, але замість воза – голоблі, до яких були вплетені кінці товстої мотузки. Перевізник, взявши гроші з хлопців, примусив зняти з коней торби і покласти за решітчасту загорожу. Поглянувши на здивованих козаків, кинув:

– Так треба...

Коли вже на плоту було шестеро коней і одні сани, він щось сказав молодому помічнику, і той заволав на протилежний бік, до якого було більше ста сажнів:

– Дядьку Лука! Ми рушаємо!..

З того боку почувся голос перевізника:

– Рушай!

Молодий перевізник злегка підстьобнув двійку коней, і ті слухняно пішли по колу, накручуючи мотузку на велетенське

колесо. Коли пліт-сани віддалилися від берега сажнів на тридцять, старший перевізник гукнув до гурту людей:

– Ставайте обережніше! Крига ще молода!

Люди, витягнувшись ланцюгом, ішли віддалік від плоту, обачливо дивлячись під ноги. Андрій чеберяв майже одним з перших, позаду рухався Ярема, тримаючи на плечах пов'язані поміж собою торби. Пліт-сани досяг середини річки, і ті, хто ступав за плотом, почули потріскування льоду. Люди у задніх рядах, почувши цей тріск, кинулись назад, а Андрій схопився за товсту мотузку, яка була поряд і від натягу аж «танцювала», рухаючись вниз-угору. З протилежного берега, побачивши, що гурт людей захвилювався, крикнули:

– Йдіть помалу!.. Крига завжди тріщить, допоки не вдарять водохресні морози!

Підлужний, тримаючись за мотузку, знову рушив уперед і тут знову почув гучний тріск від плоту. Тепер коні захвилювалися і стали штовхатися боками. Андрій, побачивши неспокій своїх жеребчиків, крикнув їм заспокійливим голосом:

– Орлику, стояти! Буйко, тримайся спокійно!

Андрієві скакуни заспокоїлись, і решта коней також перестала розхитувати пліт. Добре, що до протилежного берега було вже недалечко. Пліт підсовувався до обледенілого настилу, і Андрій побачив, як він уже заковзав по ньому. Через якусь мить і він сам уже ступив на настил і, оглянувшись, побачив, що Ярема йде позаду нього.

Перевізники прибирали переднє риштування і посміювалися, поглядаючи на Андрія. Той, побачивши посмішки молодих перевізників, зауважив:

– Я не за себе... За коней лячно стало!

Тоді один з них, доброзичливо глянувши у бік Андрія, весело промовив:

– Хай би й луснула крига! Пліт залишився б у воді... Ми влітку на ньому перевозимо, а взимку ще й полози набиваємо!

Підлужний розуміюче кивнув головою і вже зі сміхом, погоджуючись з перевізником, відказав:

– Та я знав про це, але ж коні – не винні... Вони ж цього не знали!

Цю розмову почув Ярема, і молоді хлопці та козаки сміялися, виводячи коней з плоту. Андрій перебрав повід з рук перевізника і повів скаунів по пологому берегу, віддаляючись від перевозу. Його наздогнав Ярема, і вони заходилися лаштуватися до подальшого шляху на Присамарщину.

Обидва коня тиснулися головами до Андрія, і він став нахвалювати скаунів та погладжувати по щелепах. Відчувалося, що вони задоволені такою увагою хазяїна. Андрій не став зволікати. Підійшовши до Буйка, скочив у сідло. Зрушили з місця і, оглянувшись, ще раз подивилися на місце перевозу.

– А все ж гарні хлопці оці перевізники!.. Впевнено вели пліт. Я, було, перелякався за коней. Ти ж бачив, як вони харапудилися?... – не вгавав Андрій.

ВІД КЕЛЕБЕРДИ ДО КАЛИТВИ

Підлужний запам'ятав настанови Макара Пилипенка, і вони, зустрівши когось, запитували напрямок до Келеберди. Небагато траплялося таких, що бажали зупинитися, а ще менше зналося на селах, розташованих далі на Схід. Проте знайшлися люди, які вірно направили їх на шлях до урочища Келеберда.

Під вечір хлопці дісталися до Келеберди і, побачивши декілька хатинок, напросилися на ночівлю. Домовились про ціну на фураж, і вже трійка скаунів старанно хрускотіла, пережовуючи овес. Хлопці побачили величеньку діжку, яка стояла у стайні, і наносили в неї води, а потім пішли до хати, де господиня обіцяла їм гаряче вариво.

Невелика оселя була побудована з дерева і мала холодні сіни та при них – комору. Господа була добре натопленою, і в печі вже дотлівали головешки, не даючи захолонути їжі, що чекала козаків на чорній закіптявілій колоді, яка трималася на двох стояках. Літня жіночка допомогла хлопцям обмитися з дороги, із задоволенням поливала на їхні спини теплу воду. Тітонька Марфа була рухливою та веселою, тож допоки хлопці розкладали речі, на

столі вже стояла вечеря і штоф із мутнуватим напоєм. Із козаками пригостилася горілкою і господиня, а потім стала розповідати про тяжке життя самотньої жінки.

Андрій з Яремою слухали невеселу оповідь про життя Марфи і дивувалися силі та вдачі цієї жіночки, що втратила рідню і живе самотницею поряд з цим дикуватим урочищем. Андрій запитав, з чого вона харчується. Поряд багато дичини, але ж мисливців немає. Марфа відповіла, здивовано дивлячись на хлопців:

– Мої курочки, корівка з баранчиками дають їжу... А раніше – мій багато дичини приносив, удачливий був мисливець!

Далі вона із сумом розповідала про життя-буття:

– У містечку чималенько люду живе. У ньому і церква своя. Я ходжу на співочі хори... Гарно святих пісень співаємо. Живемо собі тихо та сумирно, на Бога надіємося. Оборонці в Полтаві сидять, а в чоловіків наших не в кожного і могилка є, куди б можна прийти та помолитися за праведну душу... Загинули в чужих світах...

Хлопці сиділи, стомлені дорогою, і з жалем слухали про долю цієї жіночки, а вона, мабуть, не ліпша і в решти людей по всьому Придніпров'ю. Згадуючи чоловіка, Марфа зронила сльозу, а тоді мовила:

– Боюсь я Страшного суду. Вже молюся за себе, за доньку свою, яка живе в Перевалочній... А чоловік у молоді літа непокірний був... Натворив лиха і панам, і лихварям...

Жінка замовкла на хвилину, а тоді перехилила невелику чарочку горілки і заспівала:

Рече Господь, Рече Спаситель
Святим Божим ангелам:
«Ви, ангели, архангели,
Затрубіте у трубу,
Ви збудіте, пробудіте
Усіх мертвих у гробу:
Уставайте, уставайте,
Всі праведні і грішні,
Буде Господь, буде Спаситель
Со свяtimi суд судить!

Ви, праведні, становіться
Одесною сторону.
А ви грішні, недостойні,
Становіться о-шую!
Вас горою насуну,
За праведні, за праведні
Я сам Бога помолю!
Заслужили христолюбці
Заслужили правовірні,
Царство, всепресвітлий рай,
А ви, грішні, недостойні,
Всепокельний смрадий ад».

Марфа поспівала їм ще трішки і, побачивши, що хлопці вже ледве не падають з ніг, показала на піл, а сама пішла спати за перетинку. І невдовзі в хатині почулося сопіння зморених козаків...

Уранці господиня вже весело запросила хлопців до сніданку і сиділа мовчки, милуючись, як парубки «уплітали» сальце та запивали молочком. Андрій залишив їй грошей, як домовлялися, і вона, притримавши їх у руці, промовила:

– Візьму та куплю мануфактури гарної... Може, згодиться, хоч як помру...

Підлужний вивів зі стайні своїх коней, за ним – Ярема. А вже коли сиділи в кульбаках, Марфа не витримала і зі сльозами промовила:

– Шкода, що ви їдете на Схід... А тут знову набіжать Потоцькі, Вишневецькі та жиди-орендарі. Будуть наші жили намотувати... – і, розвернувшись, пішла до хати.

Тяжко було на душі в обох хлопців, але вони були молодими і їхали додому, тому ця зустріч досить швидко стала меркнути в їхній пам'яті – від стрічного сонця та іскристо-білого снігу.

МАТЕРИНСЬКА ТРИВОГА

Сім'я Підлужних нетерпляче чекала повернення Андрія та Івана. Тетяна не раз говорила невістці, яка ночами, приколисуючи малого Миколку, тихенько плакала:

— Незабаром Різдво, Даринко! Піст закінчиться, і повернеться Андрій. Наш батько завжди на Різдво повертався!

Старший Миколка із сестричкою Галинкою також нетерпляче чекали старшого брата. Їм і в голову не приходило, що Андрій може ніколи не повернутися. Інколи Миколка умовляв Грицька, який жив у них при дворі, щоб виїхати в степ та виглядати брата на шляху, по якому завжди повертався батько. Біля старої верби їх заставали сутінки, і хлопці поспішали повернутися додому. Останнім часом Миколка став хвилюватися, і коли наближався вечір, нетерпляче поглядав на Грицька, який неквапливо порався біля живності разом з Даринкою.

Інколи Грицько сердився на старшого Миколку. Було це тоді, як Грицька чекала на вечорницях дівчина, що об'явилася в нього з кінця літа. Тетяна була аж ніяк не проти того, щоб Грицько оженився. Занадто принадою стала невістка для парубоцького ока, тож вечорниці, на які ходив Гриць, були не до вподоби тільки Миколці.

Минали дні в надіях та чеканні, і Даринка, аби розвіяти тугу, вирішила сходити в гості до Тимоша з Орисею, в яких восени народилась донька Настуся. Одягла на малого найкращі вдяганки, і хоч він уже самотужки ходив та бігав по долівці, все ж по снігу шлях до хрещеного йому не здолати – треба було везти синочка на санчатах.

Була неділя, і після утрєні Даринка одягла на себе гарне вбрання і збиралася вийти на подвір'я. За нею посунули всі, хто був у хаті. Вийшла за поріг і Тетяна. Коли Даринка була вже на подвір'ї, свекруха немовби іншими очима поглянула на свою невістку. Даринка в гарненькому кожушку, запнена яскравою хусткою, що так гарно обрамляла її кругленьке личко з великими зеленими очима і рожевими вустами... Вона була схожа і водночас вже не дуже на ту молоду дівчину, яку Андрій привів до батьківської хати. Материнство пішло Даринці на користь. Це помічала свекруха і з тривогою чекала зими, чекала повернення Андрія до рідної домівки, до красуні-дружини.

Ось Даринка своїм вуркотливим голосочком звернулася до Миколки і стала міркувати, як усадовити в санчата, щоб дитині не було холодно. Потім взялася за мотузку і потягла санчата за

собою. Діти підштовхнули їх іззаду і допомогли Даринці вибратися на вулицю. Навіть тягнучи санчата, Даринка впевнено тримала поставу, і свекруха з якоюсь любов'ю та тривогою спостерігала за жіночою красою, яка так вабила чоловіків. Вийшовши за ворота, Тетяна довго спостерігала за невісткою, думаючи якусь свою материнську думу.

Даринка із синочком по затверділому скриплячому сніжку швидко дісталися до хати Дубовиків. Тільки загавкав пес Дунай, як на порозі з'явився напівроздягнений господар. Допоміг підняти Миколку із санчат, запросив гостей до хати. Вслід за господарем Даринка зайшла до світлиці, в якій уже гостювала сім'я коваля Петра, і її радо зустріли присутні. Оріся допомогла роздягнути Миколку, і, коли той вчепився в полу матиного кожушка, сміючись, взяла його на руки, даючи час Даринці роздягтися.

Гостя протягнула подарунок і намовила гарні слова маленькій донечці Орісі та Тимоша, яка спала у колисанці за ширмою. Батьки дозволили поглянути на малу.

Миколка став тягти ручки до матері, щоб і йому дозволили підійти до Настусі. Він уважно подивився на дівчинку і потягнувся до неї ручками, але Даринка не дозволила, аби не розбудити дитину. Тримаючи на руках Миколку, вона підсіла до гурту, і Оріся, яка також давно не зустрічалася з подругою, глянувши на Даринку, весело промовила:

– Ти стала такою ладною, що й очей від тебе не відведеш!..

Даринка сумовито посміхнулася і зауважила:

– Поки що нікому милуватися мною... Чекаємо Різдва, і тоді, можливо, повернеться наш татко... Так, синку? – і поцілувала малого.

Нарешті Миколка звик до незнайомих людей і напросився гуляти на долівці, де інші діти бавилися саморобними ляльками, кониками та шаблями. Було про що поговорити подругам, і вони не замовкали, розповідаючи одна одній про життя-буття та про своїх маленьких дітей.

Троє молодичь вели свою розмову, присівши разом на краю стола, а Тиміш з ковалем Петром у цей час обговорювали події останніх місяців, що трапилися в Україні та в Речі Посполитій.

Хлопці були стурбованими, побоюючись, що повернуться старі порядки і знову вони будуть безправними на своїй землі. Боялися й помсти, від якої можуть постраждати їхні родини. Тиміш Дубовик уже давно знав, що гетьман повернув панські маєтності, і тепер можуть повернутися старі часи. А вони стали звикати до вільного господарювання та й землю панську вже поділили між родинами. «За що ж Андрій пішов воювати?» – не раз запитував себе Тиміш і не знаходив відповіді. Коваль Петро розсудливо промовляв:

– Десь водить доля нашого козака... Андрій ішов на бій з татарами, а воно он як повернуло...

Нарешті, всі задовольнилися спілкуванням, і Даринка стала збиратися до своєї домівки. Проводжати їх з синочком вийшли всі – малі й дорослі. Миколка задоволено махав всім ручкою, а Даринка, обнявши всіх по черзі, заспішила додому, боячись, що темрява застане їх у дорозі.

Роз'ятрилося серце розмовами та згадками про Андрія. Даринка сьогодні довго не могла заснути, але й не помітила, як легкою хвилею огорнув сон, і вона опинилася в його міцних тенетах...

Даринка дивувалася уві сні, що кудись поділася зима. По небу пливли хмари, але вони змінювали колір: ставали білими, а потім – знову темними, з блискавицею. Нарешті виглянуло якесь незвичне сонце. Воно світило, але тепла не відчувалося. Удвох з Миколкою, який став дорослішим, вибігли на луг, який відділяв від домівки заплаву річечки, і вони стали на ньому бавитись, бігаючи босими ногами по траві, на якій ще була густа роса. Стали весело щебетати пташки, а вдалині з'явився вершник, який скакав до них, але не наближався. Миколка також це побачив і зупинився, показуючи пальчиком у його бік.

Даринці хотілося бігти назустріч цьому вершнику, але Миколка міцно стискав її руку, не відпускав. Так і стояли на місці, не могли зрушити. Ось вершник став наближатися, але обличчя його неможливо було впізнати. Він став щось кричати їм, і коли, наблизився, Даринка здивовано впізнала в ньому свекра Федора, який, стримуючи коня, щоб не наскочити на них обох, проскакав поруч і понісся далі, не спиняючи ходи чорного коня.

Вона стривожено взяла Миколку на руки і поспішила до своєї домівки. Синочок пручався у неї на руках і вже дорослим голосом умовляв опустити його на землю. Домівка чомусь ледве-ледве виднілася далеко на обрії, і Даринка зрозуміла, що у неї не стане сили добігти туди з майже дорослим сином на руках. Їй стало лячно від цього, відчувала, що сили полишають її. І раптом побачила себе наче збоку: це вона у якомусь лахмітті біжить з дорослим Миколкою на руках.

Раптом синочок закричав: «Тато! Тато!» Вона зупинилася і, озирнувшись, побачила вправного вершника, а кінь під ним був немовби Орлик. Він не скавав, а неначе летів, а позад нього – якийсь інший вершник, що тримав у руках розвернуту хоругву, яка тріпотіла на вітрі. Даринка від невідомості присіла та чекала наближення вершників. Та Миколка вже побіг назустріч першому вершнику, викрикуючи: «Тато! Тато приїхав!»

Рано прокинувшись, Даринка не поспішала підніматися з ліжка. Лежала з розплющеними очима, пригадуючи дивовижний та моторошний сон. Серце підказувало, що її коханому нелегко вибратися з якоїсь скрути, та потроху хвилювання зникало, коли пригадувала Миколчині слова: «Тато приїхав...» Даринка стала збиратися господарювати, відчуваючи душею Андрієве повернення.

ПІД ГОРОЮ, ПІД КАЛИТВОЮ

Цього дня двоє козаків пройшли близько двадцяти миль і, нарешті, стали придивлятися, де б їм зупинитися для відпочинку. В першій же оселі, куди напросилися на постій, їх прийняли із задоволенням, пообіцяли корм для коней та харч для подорожніх. Господарі швидко вдовольнилися розповідями козаків про останні події на гетьманщині та в Чигирині, і хлопці поснули. Зброю тримали при собі, бо ж у родині були майже дорослі парубки, охочі побавитися шаблею чи пістолем...

– Слава Богу!.. – перші слова, які вимовив Андрій, коли, прокинувшись, побачив біля себе зброю.

Парубійки ще валялися на печі, а їхні батьки метушилися, готуючи козаків у дорогу.

– Коні нагодовані і напоєні, – сповістив господар, прийшовши з подвір'я, і запросив хлопців до сніданку.

Нагодували їх добре. Можливо, і сутужно було з їжею в цій родині, але для козаків Василь та Тетяна Мосійчуки не пожаліли харчу. Розрахувавшись з ними, хлопці знову заспішили в дорогу. У Андрія, чим ближче він наближався до рідної домівки, наростало хвилювання, якби міг – полетів би птицею. Попереду була ще далека дорога і два перевози через Ворсклу та Оріль, але зустрічні люди говорили, що ці річки вже затягнуло кригою.

Діставшись до Ворскли напроти Вільхівки, натрапили на льодяний перевіз, місце якого було помічене пугами очерету. Перехід також був вимощений вмерзлим у кригу оситнягом, змішаним з очеретом.

Залишивши Ярему на правому березі, Андрій знайшов палицю і пішов пробувати міцність льодового переходу. На ньому були помітні сліди від саней, коней та людей, і Андрій бадьоро рушив на протилежний берег, тримаючи наготові палицю. Нарешті опинився там і, вийшовши на пагорб, оглянув навколишню місцевість, а тоді поспішив у зворотному напрямку.

Тепер на інший бік пішов Ярема, ведучи на повіді свою Зірочку, а коли досяг берега, Андрій повів за собою Орлика. Кінь упевнено ступав за своїм господарем. Вийшовши на берег, нахилив голову, щоб Андрій погладив його.

– Ти – мій молодець... Також хочеш додому... – схвильовано говорив Андрій, притулившись до шиї коня.

Тепер Ярема тримав обох скакунів, а Підлужний поспішив до Буйка, що нервував, сіпаючи весь час за короткий повід, прив'язаний до колоди. Тільки коли Андрій заспокоїв його, плескаючи по шиї, вирушив услід за хазяїном, обачно ступаючи на лід. Переходячи річку, Буйко весь час роздував ніздрі й був готовий, відчувши щось незрозуміле, нестися світ за очі. Андрій, тримаючи повід, увесь час спокійним голосом підбадьорював цього ляського красеня:

– Ти тихо будь... Я з тобою. Загреба дістанеться. Он дивись, як Орлик... Не боявся...

Та, врешті-решт, усе обійшлося добре, і звеселілі хлопці пришпорили коней, надолужуючи втрачений час.

Раптом помітили більше десятка вершників, які мчали їм назустріч на конях татарської породи, а над головами вимахували чи то шаблями, чи то бунчуками. Хлопці стишили ходу своїх коней і поїхали риссю, пробуючи роздивитись, що ж то за харцизяки скачуть. Раптом Ярема, призупинившись, заволав:

– Андрію, це ж татари!

Хлопці вмиль, вихопивши шаблі, прискорили ходу коней так, що Андрій ледве встиг відчепити повід Орлика від сідла Буйка.

Козаки розігнали коней і волали один перед одним бойові кличі: «Не дамося! Рубаймося до згину!..» Буйко із Зірочкою, набравши хід, скакали поряд, здіймаючи снігову куряву, а за ними, трішки відстаючи, мчав Орлик. Уже можна було розгледіти скуласті, але якісь невеликі обличчя, що виглядали з-під кінських грив, а замість шабел у руках у вершників були бунчуки. «Що за дідько? Чому бунчуки?» – промайнула в голові Андрія думка, а Буйко мчав назустріч цим дивним ворогам.

Раптом він збагнув, що то за вершники, і, стишуючи хід коня, закричав:

– Яремо, це ж діти, татарчата!

Тут уже, мабуть, і Ярема розгледів, хто то скаче, і козаки стали стишувати ходу коней, а юні татари майже зупинилися та розсипалися врзнобіч. Декілька дітлахів шалено гнали коней подалі від цього місця. Козаки вже риссю підскакали до кількох вершників, а ті, зупинившись, сиділи на конях, нахиливши голови і опустивши бунчуки.

Ярема став щось їм кричати по-татарському, але діти мовчали, поглядаючи з-під лоба на крикливого чоловіка. Андрій зрозумів, що Ярема питає, де вони в дідька тут взялися і чому скакали їм назустріч...

У полі з'явилися ще чотири вершники, які мчали щодуху, волаючи щось по-татарськи. Ярема замовк, і вони з Андрієм, не ховаючи шабел, стояли в очікуванні подальших подій. Татарські вершники підскакали до гурту, і один з них став щось говорити на ламаній слов'янській мові. Тут до нього звернувся Ярема, і вони про щось стали сперечатися. Зрештою, Ярема розгнівався і, плюнувши у бік того, з ким розмовляв, крикнув Андрієві:

– Поїхали звідси! Нехай самі розбираються!

Дорослі татари погукали тих татарчат, що встигли розсіятися по полю, і, начитуючи щось, погнали туди, звідки ті прискакали. Хлопці бачили, як комусь зі старших татарчат ще й перепало бунчуком по спині. Потім татари повернулися до козаків, і Ярема продовжив розмову зі старшим уже в спокійному тоні.

Порозумівшись з козаком, вони, вишкіряючи зуби, посміхалися та протягнули правиці спочатку Яремі, а потім – Підлужному. Хлопцям нічого не лишалося, як також посміхатися і ручкатися. Татари, задоволені вирішенням суперечки з подорожніми козаками, махнувши руками, поспішили вслід малолітнім бешкетникам.

Хлопці на деякий час затримались і, озираючись, знову прив'язали Орлика позаду Буйка та заспішили далі на Схід – у бік села Рудька. Неквапливо рухаючись, Ярема став розповідати Андрієві про цих, дідько б їх взяв, татар. Розповів, що вони тут проживають уже декілька років, після сварки їхнього хана Каламбета з Іслам-Гіреєм.

Перед загрозою неминучої загибелі всього роду хан вивів своїх у козацькі володіння. У Запорозькому Коші татарам дозволили оселитися подалі від свого ворога, але треба було прийняти православ'я. Тепер вони – християни, але живуть тут одноосібно. Їхні діти так бавляться... Татари вибачилися, а малечу свою самі відчухранють. Трішки помовчали, а потім Ярема, немовби сам до себе, промовив:

– А якби ми не були козаками та зброї не мали, що б оті татарчата робили далі?

Заїхали в село, яке звалось Рудька, і, допоки була світла пора, продовжили рухатись. Проте стало швидко сутеніти, і козаки спішилися побіля гори, яка невідомо звідки й з'явилась, а під нею стояла гарна хата зі стайнею та декількома хлівами.

– Давай тут проситися на ніч... Може, в такій оселі та й люди хороші! – запропонував Підлужний і постукав у ворота.

З подвір'я почувся голос господаря, і, коли відчинилися ворота, назустріч ступив дядько, який на півголови був вищий за Андрія.

– Доброго вечора вам! Пустіть на нічний постій двох козаків з кіньми! – швидко промовив Підлужний і повів рукою у бік Яреми, який тримав коней за повід.

Господар обдивився Андрія з Яремою з голови до п'ят, і хоча щось йому заважало запросити хлопців зараз же, все ж безрадісним голосом промовив:

– Та, бачите, нам і самим тіснувато, а ще й діти... Але, якщо ви тільки вдвох, то заходьте...

– Ми спатимемо, де завгодно. Тепло потрібне і фураж коням... А про платню домовимосся, – прохав Андрій, і господар відступився у дворище, щоб відчинити ворота.

Будинок виглядав досить пристойно, а з хлівців та стайні чулося ревіння корів, поросячий вереск та бляння баранчиків. Завели коней до стайні, і господар гукнув:

– Олексію, Тарасе!.. Швидше допомагати козакам!

Хутко з'явилося двійко круглолицих парубчаків і стали поратися біля коней. Господар, взявши Андрієві торби в одну руку, а Яремині – в другу, попрямував до хати, а хлопці – слідом за ним, дивуючись неабиякій силі цього дядечка.

Зайшли в сіни, і господар крикнув, щоб відчинили двері у господу. На порозі з'явилась молода дівчина. Вклонилася до батька та до хлопців і хутко поспішила назад. Зі світлиці було видно ще одні двері, розташовані на протилежному боці стіни. Там же стояла й піч з прилаштованою до неї довгою плитою. Козаки привіталися та перехрестилися до образів.

– Так, дівчата, оці козаки у нас ночуватимуть... Погодуйте і постеліть на долівці у світлиці, – розпорядився, ні до кого не звертаючись, господар.

Зараз же двері відчинилися, і з'явилася огрядна жіночка разом з двома дівчатами, які були дуже схожі на неї. Хлопці збагнули, що це – доньки.

– Мене звати Сидором, то – моя жінка, Василина, і наші дівки – Пестина та Килина. Зараз будете вечеряти, – продовжив господар.

У сіни винесли лоївку, і Василина взялася обмивати хлопців. Козаки поцінували господиню: доброзичлива жіночка, хоч і невисокого зросту, але приємна на вигляд. Вона дбайливо

розтерла спини, поливаючи по них водою, а коли подавала рушник, шанобливо промовила:

– От би нам таких зятів!.. Невже всі козаки такі гожі – хоч з лиця воду пий?!

Хлопці посміхалися, розтираючи тіло після холодного обмивання, і Ярема, не втримавшись, бовкнув:

– Так я і не проти... Відділяйте половину князівства – матимете доброго зятя!

Зайшли до світлиці, а Василина вся аж сяяла та почала підганяти дочок:

– Що ви морочитеся? Бачите, люди голодні... Та подавайте рушнички – холоші прикрити, а то ляпне сметанкою... Вони ж козаки!

Сидір поглядав на дружину, здивовано водячи головою, і тільки хотів щось зауважити, як на порозі з'явилися Олексій з Тарасом. Вони з цікавістю оглянули стіл зі смачними стравами і швидко стали роздягатися. Один з них з усмішкою промовив:

– Слава Богу! Не спізнилися! Матінко, полийте на руки!

Василина невдоволено глянула на синів, але, зачерпнувши води в жбані, вийшла за ними в сіни – зливати на руки. Тепер уже всі зібралися і, швиденько прочитавши молитву, кожен про себе, присіли до столу.

Їжа була ситною та різноманітною. Давно козаки так не вечеряли. Напевне, такі наїдки в цьому домі були не кожного дня. Це було видно по Тарасові та Олексію, які наминали так, неначе три дні не їли. Запивали ситну вечерю узваром з дуль, і Ярема став нахвалювати харчі та гостинних господарів, які небайдужі до козацької долі. Василина уважно слухала ці хвалебні слова, поглядаючи на своїх доньок, а ті сиділи, йорзаючи по лаві сідницями, які були трішки меншими від материних. Сидір також подобрішав і став хвалити Бога та благословенну гору Калитву, під якою живуть. Вона – їхня спасителька й годувальниця.

– Більше такого місця немає ніде, навіть не шукайте. Деревини – бери будуйся, сіна – всього й не збереш. Навесні Дніпро розіллється – так до зими ловимо рибу в заводях... А як татари зрідка і об'являться – на горі довіку не знайдуть, там ще з діда-прадіда свої схованки маємо, – не вгавав Сидір.

Уся рідня за столом погоджувалася з батьком, а дівчата вже не опускали сором'язливо очі, а раз по раз зиркали на хлопців. Андрій зрозумів, куди гне палицю Сидір, і став тиснути на ногу Яремі, щоб той чогось зайвого не патякав. Василина облюбувала собі Ярему та весь час підсовувала до нього поближче то яєчню з сальцем, то капусту квашену, то варенички із сиром, а після узвару з дуль ще й дзбан ряжанки піднесла.

– Покуштуй ще й пряженої сметанки нашої. Ні в кого навкруги такої немає і не буде. Ви ж лишень – визволителі наші! – вихваляла Василина себе і хлопців одночасно.

Андрій зметикував, що треба зменшити надмірне піклування господарів, і став розхвалювати Хмельницького, що, мовляв, вже скоро на обох берегах Дніпра гетьман все приведе до ладу, бо ж бідкається про розпорядливих господарів своєї землі, а ляха не буде тут жодної ноги... Тут він зачепив болюче місце на серці Сидора, і той почав лаяти ляських підлабузників-жидів, що все перебрали до своїх рук. Говорив і про свої мрії:

– От тепер, хлопці, і два млини будуть мої, та й Калитву всю візьму під оренду, а там, дивись, сінокоси поряд...

Він трішки помовчав, а потім, вставши, перехрестився і благоговійно вимовив:

– Церква наша ледве вціліла... Отця Федора замордували, все до уніату його тиснули, прихід пригноблювали, обійстя відібрали... Тепер буде по-нашому, по-православному – з каменю збудуємо, на п'ять маківок!

Доньки учтиво піднялися з лави після помаху матері у той бік, де ночуватимуть козаки, та заходилися вимощувати постіль. Дбайливо збивали сінники та принесли дві подушки, величиною з півлюдини, і все це стали старанно застилати ліжниками. Донесли ще два ліжники – вкриватися і, підсміюючись, з радісними обличчями пішли у свою половину. Василина почекала, поки за доньками зачиняться двері і, наблизившись до Яреми, запитала:

– Ти, Яремо, скажи, яку з моїх доньок уподобав – старшу чи маленьку Килину? Гарні в мене дівчата... Не брешу, гріх не буду на душу брати. А роботящі та чепурні, то всі люди скажуть, – продовжувала заохочувати Ярему Василина.

Сидір, розчервонівшись, сидів та доброзичливо посміхався до Яреми, іноді підморгував Андрію – пробував заручитися його підтримкою. Олексій і Тарас сиділи, роззявивши роти, і тільки встигали вертати головами, чекаючи, чим закінчиться ця спроба принадити майбутнього зятя.

За дверима дівочої половини чувся розкотистий сміх обох сестер, і мати сердито вигукнула:

– Ану зайдіть сюди! Вам би тільки зуби скалити, а хлопці вас ждуть!

Дівчата зайшли у світлицю з кислими фізіономіями і зупинилися перед столом, опутивши голови. Хлопці пильніше придивилися до них, і Андрій зауважив про себе, що дівчата дійсно були чимось привабливими, хоч і обличчя в них були занадто округлими, з невеликими очима. Зате вуста повні та принадні, щоки аж палахкотять молочно-рожевими барвами. Під гладко вкладеним темним волоссям розліталися в боки чорні брови, доповнюючи загальну дівочу принаду. Якби не їхня надмірна повнота, то було б за щастя мати по життю таку жіночку. Та все ж менша, Килина, була привабливішою, з незвичайним саявом очей та дівочою сором'язливістю.

Ярема вже ледве сидів за столом, а коли мати запитала, хто з хлопців їм до вподоби, то обидві кивнули головами в бік Яреми. Той пополотнів і, незважаючи на свій гострий язик, сидів мовчки, поглядаючи на зніжковілих дівчат. Андрій зрозумів: якщо Ярема відмовиться, то це може закінчитися сваркою. Він підвівся з-за столу і розсудливо промовив:

– Воно то вірно, що мій приятель невінчаний, але я відкрию вам приховану мету нашого поневіряння по зимових шляхах гетьманщини...

Усі замовкли і з якоюсь пересторогою очікували, поглядаючи на Андрія: а що ж він говорить далі?

– Через тиждень ми маємо стати перед гетьманом зі звітом, які обранці сприятимуть становленню Правобережжя разом з полковником Пушкарем!

Сидір, почувши такі слова, згорбився і піднявся з лави. Постояв і тихо собі присів, чомусь дивно поглянувши на свою Василю. Дівчата попіднімали голови і нерозуміюче дивились

навколо, але найбільше – на хлопців, їх вони цікавили більше, ніж самі таємниці. Після нетривалого мовчання Сидір доброзичливо посміхнувся до козаків і випалив:

– Василю! Вкладай дітей спати, а ми з хлопцями помикитимо ще трішки!

Цих слів Сидора було достатньо, щоби всіх як «поздувало» з-за столу. Вони залишилися сидіти утрюх. Тепер Сидір підсунувся ближче до Андрія і змовницьки запитав:

– Гм... А на наші краї є вже такі люди, що очолять рух – разом з полковником лад наводити?

Андрій, витримавши мовчанку якогось часу, нахилився до Сидора і стиха промовив:

– Ми тільки звіти здаємо, яких людей бачили тямущих, а вони тоді відбирають наймудріших та хазяйновитих.

Сидорові сподобалася відповідь, і він почав говорити. Якби його воля, то зі своєї округи зробив би рай, а до Калитви йшли б люди – глянути, як на чудо. Далі він говорив про протоку від Дніпра, щоб під Калитвою – пристань, а сюди з Полтавщини та Слобожанщини всі везли б зерно, дерево, шкури, а звідси – по всьому світу на торги...

Ярема, поглядаючи на Андрія, який ледве не задрімав за столом, слухаючи Сидора, звернувся до господаря:

– Дядьку Сидоре, ми завтра раненько повинні виїхати, а через два тижні повернемося... А зараз – вкладіть нас спати...

Сидір підхопився з лави і допоміг хлопцям роззутися, а потім продовжив розповідати, примовляючи:

– Ви вкладайтесь... Я не потурбую вас... А понад протокою млини стоятимуть, млин – побіля млина, млин – побіля млина...

Хлопці вже розляглися на сіннику, а Сидір неголосно розповідав про мости, про шляхи і табуни коней...

– ...а на Калитві поставлю фортецю з двома баштами... Ні, з трьома – буде все видно аж за Дніпро. І дідька лисого, щоб хтось хоч наблизився до стін. З каміння змуруємо... – мрійливо продовжував Сидір.

Хлопці засинали, а господаря дому вже повело далі:

– От тоді і запросимо самого Хмельницького, і нехай гляне, хто тут наймудріший і найкращий господар. Він і візьме мене з вами першими помічниками...

Підлужний заснув, і під мрійливе вуркотіння господаря його цілу ніч відвідували незвичайні сновидіння.

Прокинувшись вранці від ревіння худоби та різної живності, Андрій ледве осягнув сутність буття. Проте крикливий голос Василя швидко привів до тями обох козаків, і вже десь позаду лишився дивний вечір – з посяганнями на чоловічу волю Яреми та феєричними задумами Сидора.

Хлопці вийшли у дворище, щоб привести себе до ладу і побачили, що родина давно вже працює, опікуючись своїм господарством. Дівчата роздають корм численній живності, Василина несе два цеберка молока до хати, а Сидір з синами чистять у хліву. Кожен привітався з козаками помахом голови, не припиняючи господарських справ, і тільки дівчата час від часу пирскали сміхом.

Зайшли до світлиці, де Василина вже накрила на стіл, і козаки, добре поснідавши, стали збирати речі, готуючись до від'їзду. Вийшовши на дворище, побачили, що коні вже стоять, прив'язані біля воріт.

Підійшли Сидір з дружиною, і Андрій витяг з торбини гроші – за притулок та фураж. Відрахував домовлену кількість і, дякуючи за турботу, протягнув гроші Сидору. Господарі двору стояли, переглядаючись один з одним, а тоді Сидір взяв монети і, витягнувши якийсь папірець, промовив:

– Хотіли не брати з вас гроші, а тут саме зібралися земельки придбати, то вони й згодяться...

Андрій від радощів, що все так вирішилося, запитав:

– А прізвище ваше як буде?

Сидір у відповідь також посміхнувся і простягнув Андрієві той папірець, що тримав у руках, промовив:

– Ми, Андрію, письменні, тут і наше прізвище записане – Земелько. Май нас на увазі, коли звіт здаватимеш... Нехай Богдан знає, які люди побіля Калитви живуть...

Прощалися добрими друзями, і Василина, таки не втримавшись, обняла Ярему і промовила:

– Знай, Вікторе, що тебе мої дівчата чекатимуть... Я тебе також... полюбила, як рідного сина!

У неї на очах виступили сльози, а Сидір, прикрикнувши на жінку, став допомагати хлопцям прив'язувати торби. Уже коли господар відчинив ворота, козаки приязно підняли вгору правиці, а діти Земельків відволіклися від роботи і також попрощалися з добрими козаками, помахавши руками.

За ворітьми Андрій з Яремою пришвидшили ходу коней, піддаючи їх під боки шпорами, і попрямували у бік Орільського переходу. Ярема був щасливий з того, що не зазіхнув на багатий посаг, і зараз думки його линули в Білу Церкву, до тої, яка запала йому в серце... До коханої Ольги...

Об'їхали гору і попрямували по найждженому шляху в бік Орелі. Проїхавши версти зо три, Підлужний зупинив коней на пагорбі:

– Яремо, поглянь, яке місце сіє благодатне! Краса яка навкруги, а Калитва посеред рівнини стоїть, немов пава!

Тепер обидва стояли, оглядаючи згори ті місця, звідки вони їхали. Дійсно, посеред вкритих снігом лугів, толоч та невеликих гаїв Калитва здіймалася вгору стрімко й величаво. Її не повністю вкривали дерева, і це робило гору більш мальовничою. Вранішнє сонце освітлювало східну частину, де майже не було дерев, а подекуди виднілося оголене каміння та іскрилися білими краплинками схилю, надаючи казковості витвору природи.

– Дивись, Яремо! Яка краса!.. А ми дивувалися з того, що Сидір так розхвалює це місце. Тут можна і вік вікувати! – якось урочисто промовив Андрій і спонукав Буйка прямувати далі, до свого краю...

ЩИРІСТЬ СПАЩАН

Через Оріль було прокладено неширокий місток, і хлопці, аби не наражатися на ризик, перевели коней пішою ходою, не гаючи часу, попрямували далі на Схід.

Уже поночі заїхали до села, назву якого не знали. Постукавши у маленьке віконце хати, в якому виднілося світло,

спробували попроситися на нічліг. Тут їм відмовили, і козаки продовжили свій шлях, роззираючись навкруги, буцімто по світлячках у віконцях можна було визначити, де живуть приязні люди. От вони облюбували поодинокі хату, що була ледве помітною зі шляху. Передчуття їх не підвели, і вже незабаром завели коней до низенької стайні, де стояла лише одна корівка, але скакунам до того байдуже.

Господарі були ще молодими людьми, і мали двійко дітей, які з цікавістю поглядали з невеликої печі на нічних гостей. Молодята нагодували мандрівників теплим варивом, і господаря, кинувши сіңця на долівку, попрохала чоловіка допомогти їй розіслати ліжники.

Раненько розбудив їх господар, якого звали Прокопом, і після гарного сніданку козаки попрямували далі, на Чаплинські зимівники.

Серед дня небо раптом насупилося, і повалив пухнастий сніг, який бив мандрівникам просто в обличчя. Через людські забаганки діставалося й коням. Вони невдоволено форкали і все частіше косилися на їздців. Коли Буйко повертав голову до Андрія, то кінь, обліплений снігом, вважався йому якоюсь химерною істотою. На чолі і над верхньою губою Буйкової паші набився сніг, який не встигав розтанути і здіймався химерними обледенілими наростами. Підлужний уже не правив Буйком, а, відпустивши повід, повністю довірився його відчуттю шляху. Не все міг збагнути Буйко, але ж Андрій бував у різних бувальцях і знав примхи природи.

Небо почало темніти, а якихось ознак житла не було. Вони з Яремою вже зрозуміли, що заблукали, але рухалися далі, маючи надію натрапити на затишний притулок.

Невдовзі стало й зовсім темно, і сніг потроху вгамовувався, вже не так відчайдушно сипав. У цій сніговій пустелі йшли, куди доля направляла, п'ятеро живих істот.

Андрій давно вже помітив, що досить міцний Буйко поступово вибивається із сил, а позаду ще й Орлик ледве чвалав за ними. Зупинившись, Підлужний крикнув Яремі:

– Оце заїхали... Не знаю куди, щоб чи себе правити... Зустрінемо перший ліпший байрак і заночуємо... Згода?!

Ярема так само, як і його Зірочка, був схожий на велику грудку снігу. Він байдуже махнув рукою на знак згоди. Як на біду, нічого схожого на якийсь притулок їм не траплялося. І от уже Буйко стишив ходу та зупинився, понуро опустивши голову. Андрій сплигнув з кульбаки і підійшов до коня спереду, став збирати з його морди намерзлі грудки снігу. Очистивши голову скакуна від снігу, став його погладжувати, примовляючи:

– Потерпи ще трішки... Не будемо ж ми в полі ночувати...

Буйко стояв, не рухаючись, а тільки ще нижче похилив голову. Тоді Андрій порився в торбі і дістав промерзлий шматок загреби, простягнув йому. Кінь не виявляв зацікавленості, хоча в інший час з'їв би такі ласощі залюбки. Понюхавши загребу, все ж потягнувся до нього і відірвав шматочок. Андрій зраділо став долонями відігрівати загребу, і Буйко, потягнувшись до рук хазяїна, взяв увесь шматок та повільно став пережовувати.

Потім Підлужний підійшов до Орлика і також очистив його зашкарублу від снігу морду, простягнув шматок загреби. Орлик, не вагаючись, узяв хліб і притиснувся до Андрія щелепою. Став струшувати із себе сніг, радіючи такому піклуванню. Ярема вовтузився зі своєю Зірочкою, і Андрій зрозумів, що йому також удалося порозумітися з кобилкою. Крикнувши Яремі, що час їхати, Підлужний застрибнув у сідло. Коня не треба було підганяти, він став ступати – спочатку якимось обережно, а потім заспішив упевненою ходою, ведучи всіх за собою.

– Гарні в нас коні!.. Що ми без них?! – крикнув Андрій до Яреми і став далі вихвалити Буйка, а той прямих вухами та все жвавіше ступав по незайманому сніжному полю.

Сніг незабаром і зовсім перестав падати, а коли небо посвітлішало і на небосхилі з'явилися зорі, Андрій відчув, як мороз став діставати його через зволожений одяг. За спиною мандрівників, поміж зорями, виглянув неповний місяць і застиг, немов співчуваючи, та став висвітлювати шлях. Сніг під копитами коней шурхотів, відлітаючи в боки замерзлими шкаралупинами.

– Треба зупинитися! Сніг стає гострим, і коні можуть порізати собі гомілки, на мичках уже висять цілі бороди! –

прокричав позаду Ярема, і Андрій мовчки підняв руку на знак згоди.

Раптом Підлужний побачив попереду темну пляму, що вирізнялася на світлому тлі снігу, і повернув Буйка у той бік. Наблизившись, зрозумів, що це якась яруга чи байрак, і підбадьорливо став підганяти коня. Вони спинилися побіля краю великого байраку. Було видно при місячному сяйві, який він глибокий та розлогий, а вдалині темніли ще й розгалуження, що ховалися десь далеко, побіля низини.

Перед козаками відкривалися видимі при світлі місяця близькі й далекі обрії чарівної долини, по якій де-не-де темніли плями гаїв. До самого обрію її покривав білий полог, від якого відбивалася широченна іскриста дорога місячного сяйва, а десь на її початку трималися небесні зорі, немовби запрошуючи ступити і прямувати до них.

На якусь мить Підлужний з Яремою застигли, мов зачаровані, милуючись казковим видовищем. Та тут Буйко, а за ним і Орлик, нашорошивши вуха, заклично заіржали, та так, що Андрій аж здригнувся від несподіванки. Ярема зареготав і весело крикнув товаришеві:

– Почули кінський дух, а може, й кобилок... Он як іржуть!

І справді, хлопці відчули лоскітливий запах горілої деревини, що було прикметою чийогось житла, і Андрієві пригадалася рідна домівка.

– Будемо спішуватися і по схилу байраку спробуємо спуститися донизу! – рішуче викрикнув Андрій і сплигнув на сніг.

Оглянули ноги коней, і, роз'єднавши прив'язі, Андрій повів Буйка. Озирнувшись, побачив, що Орлик слухняно йде позаду них. Важко було стомленим коням подолати крутосхил, але мало-помалу вони таки досягли низу байраку і почули, як десь неподалік завалували собаки.

– Тримаймося ближче один до одного, та зброю підготуй, Яремо! – голосно промовив Андрій, і за якусь мить Зірочка вже йшла поряд з Буйком.

У віконцях приземкуватих хатинок стало з'являтися світло, і хлопці побачили, що з дверей стали вибігати люди і зникати поза хатами. Під різноголосий гавкіт почули чоловічий крик:

– Обзивайтесь, хто такі будете, а то палити почнемо, тут вам і гаплик настане!

Підлужний зупинився і, ховаючи пістоля, заволав у бік хатинок:

– Козаки ми! Повертаємося на зимівлю з-під Чигирина... Заблукали у цій клятій хуртовині!

Після нетривалої мовчанки з-за рогу хатинки визирнув чоловік і крикнув:

– Забожіться, що ви – козаки!

Андрій викрикнув, з якого вони полку, підтвердивши свою причетність до козацького роду.

– Підходьте ближче. Але ви на мушці... Не брикайтеся, ми у вас зброю заберемо! – говорив чоловік, наближаючись до хлопців.

Коли підійшов, козаки привіталися і віддали свої пістолі.

– Йдіть до хати, там і говорити будемо, – правив далі чоловік, ступаючи поряд з ними.

Наблизилися до оселі, і побіля них з'явилося десятків зо два міцних дядьків та парубків. Молодші мовчки взяли їхніх коней за повіді і повели до навісу, захищеного з двох боків стінами. З боку хатини було видно, що там відстоювалися коні. Козаки, обтрусивши з одягу рештки снігу, зайшли до оселі, пригнувшись перед низькою луткою дверей.

– Доброї ночі у вашій хаті! – привіталися з присутніми і, ставши перед покутем, наклали на себе православний хрест.

– Оце видно, що наші хлопці! – задоволено промовив дядечко, що ходив їх зустрічати, і наказав двом господарочкам налити теплої води у кадіб.

Не відчувши неприязні, Андрій і Віктор стали стягувати із себе зашкарублі кожухи та знімати з чобіт вовняні оббивки. Господарочки, Феодора та Прісіна, заходилися допомагати хлопцям звільняти чоботи від них, примовляючи:

– Лишень задубіли ноги, відітріємо... І наші двоє синочків десь поневіряються. Можливо, їм хтось допоможе...

Хлопці із задоволенням обмивалися теплою водою, яку поливали зі жбанів на їхні спини добросерді жіночки.

Зайшов парубійко і повідомив, що коні прилаштовані під захистком, напоєні та нагодовані, і, посміхнувшись козакам, вийшов з хати. Андрій, подякувавши за гарну зустріч, сказав старшому, що хотів би оглянути коней.

– Довго йшли по примерзлому снігу, могли порізати ноги... – пояснював Підлужний.

Вони разом з Василем Волоком, так звали головного цієї громади, вийшли на подвір'я і, запаливши невеличкий смолоскип, оглянули коней. Порізів та кровотечі на ногах не було, тож зітхнули з полегшенням. Василь запросив гостей до хати на пізню вечерю. Як не дивно, у такий час зібралося доволі багато людей. За столом сиділи найбільш шановані жителі зимівника Ягідного. Цю назву хлопці почули з уст господаря.

Під час вечері розмова пішла про всілякі труднощі та негаразди у житті селян, про силу Січі та про вірогідне повернення польських панів. Усі присутні не дуже стримано висловлювалися щодо незрозумілих дій гетьмана, але потроху вгамувалися, вирішивши, що весна прийде і Хмель нарешті витурить ляхів з цієї землі.

Феодора з Прісиною стали лаштувати хлопцям постіль, невдоволено поглядаючи на чоловіків, які все не могли зупинити свої розмови. Нарешті Феодора, не витримавши, звернулася до Василя:

– Виганяй усіх, доки я коцюбу не взяла... Хлопці он ледве сидять... Такий шлях пройшли!

Це подіяло, бо отримати коцюбою по спині ніхто не хотів, і чоловіки, жартуючи над Феодорою, стали розходитися по своїх хатах.

Підлужний, як зазвичай, прокинувся рано, проте Феодора неголосно зауважила, що сьогодні не варто їхати, бо вдарив лютий мороз і можна в дорозі околоти. Та все ж козаки хутко піднялися і стали приводити себе до ладу.

Вийшовши на подвір'я, Андрій у першу чергу поспішив до коней. Буйко з Орликом стояли поряд, і коли він підійшов, потяглися до його рук губами і отримали по шматку заgreби.

Андрій задоволено погладив коней, поправив попони на їхніх спинах і заглянув у короби, де ще лишилися залишки збіжжя.

– Так ви не голодні!.. Бачите, на добрих людей ми натрапили, але в такий мороз перебудемо в затишку, – лагідно поговорив з коньми Андрій і пішов до хати.

Господарки збирали їжу до сніданку, а чоловіки, завершивши роботу, один по одному поверталися в оселю.

Поклавши ложку у порожню миску, Андрій запитав у Василя, чим вони можуть допомогти по господарству, щоб не бути дармоїдами.

– Добре, хлопці! Підемо разом вирубувати сухостій. Зима цього року буде суворою, чимало дровець спалити доведеться... Багатенько гною телячого нарізали в загороді, – тлумачив Василь, одягаючи кожух.

Сухостій рубали на схилах байраку і спускали донизу, колоди котилися із шаленою швидкістю, підіймаючи сніжну куряву. До обіду впоралися і, задоволені працею, стали збиратися додому.

– Завтра постягуємо на дворище. Годі на сьогодні! Будемо відпочивати! – повідомив Василь заготовлювачам деревини.

Дружно йшли низом байраку, похваляючись, хто скільки звалив колод, і від кожного в морозному повітрі валило парюю, немовби з гарячих казанів.

Настав вечір, і знову до хати Василя Волока набилось чимало зимівчан, котрі мали бажання послухати новини від козаків. Та й самі хлопці хотіли знати, куди їх занесла лиха негода. Андрій запитав:

– Дядьку Василю, а як зветься оця гарна місцина, де ми зараз? Нам тут до вподоби...

Усі задоволено засміялися, а Волок не без гордощів відповів:

– Ми тут десь з тридцять років зимуємо, а осіле життя встановилося останніх років з десять... Зветься місцина Ягідним байраком. Про нього і на Січі знають, як і про Кільчень нашу. Ще називають спашанами, бо ж татари жодного разу не відшукали наш зимівник. Багато люду переховувалося в цьому байраку під час татарської навали.

Василь замовк на якусь хвилину, проте, бачачи цікавість в очах гостей, продовжив:

– Що гарна, то гарна місцина... Тут поряд і річка Кільчень протікає. Вода в ній, немов джерельна, а риби... Коли витягуємо, аж дрижаки беруть: соми – по півлюдини, а малечу мішками сушимо, особливо в'юна та линів...

Тут втрутився в розмову сивобородий дідусь на прізвище Голик, додавши:

– І лови на дичину гарні... Птиця сама в петлі лізе, а зайці попід хатинами вештаються.

– Діду, а розкажіть, як одного разу татари все ж таки потрапили у наш байрак, – попрохав парубок Мусій Левух і засміявся.

Дід Голик трохи знітився, а потім таки став розповідати:

– Та ви вже, діти, чули разів з десять, а хлопцям розповім... Їхали ми із Січі в Ягідну за провіантом, було це восени... Запримітили, що за нами приховано «вчепилися» позаду татарські вивідувачі...

Андрій з Яремою слухали розповідь бувалого січовика і дивувалися хитрощам цього дідуса.

– Не змогли ми від них відчепитися днів зо два, а коли були вже неподалік від Мисківського урвища, згадав я провалля, що чужі очі його могли б і не помітити, коли вершники нестимуться...

Козак Голик визвався бути принадою для татарських вивідувачів, тож у потрібному місці показався на очі переслідувачам та став, прикидаючись недолугим, втікати у бік непримітного провалля. Татари погналися за ним, як за зайцем, з улюлюканням. Голик довів переслідувачів майже до самого провалля і стрімко звернув... А там на ворогів чекала засідка. Несучись один поперед одного, переслідувачі, зрештою, немов згряя чорних птахів, полетіли у провалля. Знизу неслося несамовите іржання коней та нестямні крики «літаючих» татар.

На краю прірви зупинилося двоє останніх, які встигли зупинити коней. Приходячи до тями, вони із жахом дивилися униз, де конала їхня братія. Декілька пущених стріл довершили цю задумку до кінця, а козаки, впіймавши двох уцілілих коней,

навантажили на них татарську зброю і вже надвечір були в рідному Ягідному байраку.

Присутні сиділи, роззявивши роти, і тільки підсмикували вуса, нетерпляче очікували кінця оповіді. І коли татари вже летіли, немов птиці, у провалля, задоволено загули, підхвалюючи старого Голика.

Козаки також похвалили дідугана, а Ярема, сміючись, звернувся до нього:

– Так ви, діду, бачили, як татари літають?!

Усі зареготали з дотепного жарту, а дід Голик, сміючись, ствердно кивав головою. Далі прийшла черга Андрія та Яреми, і вони із запалом розповідали про пригоди своїх друзів, інколи, згадуючи, що і вони там були десь недалеко.

У хаті було замало місця, і у віконця стали вигупувати парубки та дівчата, які не мали змоги, хоч на поріг ступити, аби роздивитися справжніх козаків, молодих та гарних. Андрій, оглянувши всіх довкола, весело промовив:

– Залишилося трохи пройти, і ми вже будемо вдома, на Присамарщині, у моїй рідній Михайлівці, – і, помовчавши трішки, додав: – Чекають на мене з весни. Не міг вісточки переказати...

Ярема на запитання хлопців, звідки він, повідомив, що з-під Чортомлика, а зимуватиме разом з побратимом Андрієм. Спащани залишилися задоволеними розповідями хлопців і почали виходити з хати Василя, бо у дворі голосно кричали, щоб відпустили хлопців на вечорниці. Волок підвівся, розвів руками і звернувся до козаків:

– Андрію, Вікторе, ви вже уважте наш молодняк... Повеселіться з ними, а то скоро вікна мені повисаджують!

Гостям і самим кортіло відправитися на вулицю, до молодечого гурту, і вони охоче вийшли у дворище.

Тут зібралося десятків зо два молодняку. Веселими мали бути вечорниці. Звідусіль чувся сміх, дівочі та парубоцькі голоси. Козаки радо привітались з усіма, і зараз же двоє дівчат підхопили гостей попід руки та потягли до гурту, що зібрався біля розлогих верб на березі Кільчені. Тут уже цигикали музики, підбираючи гру під парубків та дівчат, які пішли у танок.

Коли Андрій з Яремою в супроводі дівчат опинилися в гурті, музики вдарили гопака, і місцеві хлопці стали витанцьовувати один перед одним. Швидко утворили велике коло, і дівчата, які привели Андрія і Ярему, стали перед ними витанцьовувати, взявши руки в боки та вибиваючи «кренделі» чобітками. Треба було і тут показувати козацький хист, тож хлопці, презирнувшись між собою, пустилися в танок.

Завертілася неймовірна круговерть. Андрій опинився навпроти стрункої темноокої Наталки, а з Яремою стала до танка менша на зріст, але завзята Мотря. Довелося ногам «пригадувати», які виверти колись виробляли, не хотілося оганьбитися перед дівчатами. А музики, наче змовившись, піддавали жару, не зупиняючись. Від усіх танцюючих уже валила пара, і раз у раз із кола викидали то кожухи, то шапки, що заважали танцюристам.

Нарешті стомилися й музики, і молодь стала визбирувати свою одіж зі снігу. Друзі ще не раз виходили на танок під схвальні вигуки присутніх, а збігся сюди увесь зимівник. Козаки довели, що вміють не лише шаблями махати, а й добряче танцювати.

До них підходили парубки і привітно тиснули руки, вихваляли козаків. Молоді люди називали хлопців по іменах і вважали своїми друзями, обіцяючи, що по весні також прийдуть на Січ і воюватимуть з ворогами. А ледь не кожна з дівчат мріяла постояти хоч один вечір наодинці з таким козаком під рясними зорями різдвяних свят.

Та все ж друзям вдалося непомітно вийти з гурту веселунів, і вони поспішили до хати Василя Волока, думаючи про завтрашній шлях.

Уранці козаки пробудилися від легкого постукування мисок об стіл. Феодора подавала з мисника тарілки для гостей, а своїм ставила полумиски – на трьох чи більше їдців. Вийшовши у двір, хлопці відчували, що мороз почав слабшати. Вони стрімко забігли в оселю і стали збиратися в дорогу.

Проводжали козаків усім зимівником, і кожен мав бажання потискати їх на прощання в обіймах, а Феодора з Прісиною стояли осторонь, витираючи сльози. Нарешті всі вгомонилися, і

Василь зі своєю дружиною підійшли до хлопців і по черзі їх поцілували. Феодора крізь сльози промовляла до козаків:

– Може, десь почуєте про наших... Олекса Прус, Юхим Пихаленко, Грицько Норка... Майже рік минув, а від них – ні чутки, ні вістки...

Підлужний та Ярема обіцяли переказати, коли дізнаються щось про цих хлопців від сотників.

Пізнє вранішнє сонце весело й грайливо висвітило зимівник, побіля якого на березі Кільчені люди зібралися проводити двох козаків, які потрапили до них завдяки нічній хурделиці.

Десятків зо три молодих хлопців з усього зимівника, одягнені у святковий одяг, прийшли провести козаків до Попаневої могили, що височіла недалечко, за річкою Кільченню, виграючи при вранішньому сонці білим покривом. Супровідні зимівчани, взявши коней за повід, стали переводити їх на протилежний берег, а потім чималий гурт поїхав за Андрієм та Яремою. Дісталися до підніжжя величавої могили-гори, і хлопці, махнувши руками, прощаючись з почтом, поскакали у напрямку Муравського шляху.

Зупинившись на підгірку, побратими озирнулися і поглянули у бік Ягідного байраку, побіля якого височіла Попанева могила. На вершині засніженої гори, що сяяла на сонці, гарцювали великим колом вершники з їхнього почту, і вони не зупиняли свого прощального танка, допоки двоє козаків не загубилися з їхніх очей у променях вранішнього сонця...

З М І С Т

Володимир Кільченський. Крізь віки пройшли козаки	5
У козацькому зимівнику	0
Школярство	0
Тривожний передзвін	0
Батьківська правиця	0
Прибульці з півдня	0
Святки	0
Єднання	0
Криваве збіжжя	0
Козацький роз'їзд	0
Полон	0
По сліду	0
Прощальна пісня	0
Поневіряння	0
Материнськими молитвами	0
Дарунок Святого Миколая	0
Суворі зима	0
Напередодні розлуки	0
Через перепони	0
У Січі	0
Похід	0
Кривавий шлях	0
Урочистості у Білій Церкві	0
Після розлуки	0
Перша вилазка	0
Приступ фортеці	0
До Шаргорода	0
От тобі й Шаргород	0
Побачення з Іваном	0
Дівчата	0
Солодкі яблука	0
Задумка Петра Гусака	0
Знову разом	0
Події з літа 1648 року	0
Тернистий шлях до Пилявців	0
У Хмільнику	0
Сотня Усака	0
Двобою Івана Ганжі	0

Спільно з буджаками	0
Перед битвою	0
Події тогодення	0
Далі на Захід	0
Німецьке сало	0
Палаючі стріли	0
Побіля Горені	0
Чинбарювання Голоти	0
Видіння Никодима	0
Полонення мурзи	0
Вдалий вимін	0
Услід полку Кривоноса	0
Перемоги і прорахунки	0
Знову четверо. На вивідини до Львова	0
Попіл сподівань	0
Шлях до Замостя	0
У Почаєві	0
Сердечна зустріч	0
Вивідини в Раханс	0
Загадковаті під Замостям	0
Дорожні спогади	0
Одні в дорозі	0
Трагічна зустріч	0
Знайомство з Радою	0
Шлях до Старокостянтинова	0
До Почаєва	0
Вінчання благодать	0
Прощання з Почаєвом	0
Дорожні несподіванки	0
Вдале помовання	0
Різними шляхами	0
Самотній вершник	0
Нічна зустріч	0
Настанови виживання	0
Душевні сумління	0
Гірка новина	0
Дивовижне зцілення	0
Дзвонили дзвони	0
Далека дорога	0
Заметіль	0
Чигирин – славне місто	0

Купіль	0
Невизначений загад	0
Своя хата	0
Далі на схід	0
Свічадо	0
Лазня під горою	0
Замах на Подолі	0
Білосніжне марево	0
Важкий шлях на Чигирин	0
Йосьчина стодола	0
Врятувати московітів!	0
Шляхи розходяться	0
Від Келеберди до Калитви	0
Материнська тривога	0
Під горою, під Калитвою	0
Щирість спашан	0

Літературно-художнє видання

КІЛЬЧЕНСЬКИЙ Володимир Андрійович

ПРИСМАК ВОЛІ

РОМАН

Відповідальна за випуск Р.О. Лазарева

Технічний редактор В.В. Якименко

Коректор В.М. Оришій

Комп'ютерний набір Клімат Ю.В.

Формат 60x90^{1/16} Умовн. друк. арк. 00,00. Умовн. фарб.-відб. 00,00.

Обл.-видавн. арк. 00, 0. Тираж 000 прим. Зам. №

Видавництво “Пороги”

49000, м. Дніпропетровськ, пр. К.Маркса, 60

Телефони: 745-20-93; 745-22-46

Свідцтво суб'єкта видавничої справи

серія ДК № 7 від 21.02.2000